

894. 2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

KÉTSZÁZHUSZADIK KÖTET

(638., 639., 640. SZÁM)

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1931

TARTALOM.

DCXXXVIII. SZÁM.

	Lap
TISZA KÁLMÁN EMLÉKEZETE. — Berzeviczy Alberttől	1
FRANCIA PARADOXONOK. — Báró Korányi Frigyesztől	6
GRÓF SZÉCHENYI FERENC UTAZÁSA ANGLIÁBAN (1787). (I.) Mar- czali Henriktől	26
AZ 1830. ÉVI VARSÓI FORRADALOM ÉS A MAGYAR KÖZVÉLE- MÉNY. — Lukinich Imrétől	51
A MAGYAR ALKOTMÁNY ÉS A KÜLFÖLD. — Csekey Istvántól	73
A NYELVTUDOMÁNY MÓDSZERTANÁHOZ. — Papp Istvántól	92
DIOGENES. (I.) — Elbeszélés. — Rezek Romántól	113
KÖLTEMÉNYEK. — VÁROSOK: — <i>Debrecen.</i> — <i>Széphalom.</i> — <i>Kolozs- vár.</i> — Havas Istvántól	124
SZEMLE: 1. <i>Szendrey Júlia.</i> — Császár Eleméértől.	
2. <i>A százasztendős Anyégin.</i> — Berényi Lászlótól	126
IRODALOM: 1. <i>A troubadourok költészete.</i> — (Jean Audiau: <i>Nouvelle anthologie des troubadours.</i>) — Elek Oszkártól.	
2. <i>Még mindig Görgei.</i> — Török Páltól	154

DCXXXIX. SZÁM.

GRÓF TISZA ISTVÁN 1905. ÉVI PÁRTPROGRAMM-TERVEZETE. — Nagy Miklóstól	161
A MODERN NÉMET DRÁMA. (I.) — Báró Brandenstein Bélától	202
GRÓF SZÉCHENYI FERENC UTAZÁSA ANGLIÁBAN (1787). (II.) — Marczali Henriktől	224
A SZÍNÉSZKÉPZÉS AMERIKÁBAN. — Sebestyén Károlytól	249
DIOGENES. (II.) — Elbeszélés. — Rezek Romántól	266
UTOLSÓ ÓRÁM. — Költemény. — Szathmáry Istvántól	287
SZERB KÖLTŐK MAGYARUL. — Bajza Józseftől	289
SZEMLE: 1. <i>Kisfaludy Károly emléke.</i> — Berzeviczy Alberttől.	
2. <i>Kisfaludy Károly.</i> — Voinovich Gézátlól	294

- IRODALOM: 1. *Irodalomtörténeti alapfogalmak.* — (Thienemann Tivadar: *Irodalomtörténeti alapfogalmak.*) — —gr.-tól.
2. *A puszta könyve.* — (Zalai Szalay László dr.: *A puszta balladája.*) Kéky Lajostól.
3. *Az angol birodalom fejlődésének története.* — (*The Cambridge History of the British Empire. I.*) — Török Páltól — — — — 308

DCXL. SZÁM.

- KAZINCZY ÉVE. — Berzeviczy Alberttől — — — — — 321
- A LÉLEK EMBERE. — Ravasz Lászlótól — — — — — 326
- AZ OLASZ SAJTÓREFORM. — Kenedy Gézáttól — — — — — 344
- A MODERN NÉMET DRÁMA. (II.) — Bárá Brandenstein Bélától — — — 369
- A MAGYAR KÖZIGAZGATÁS RACIONALIZÁLÁSA. — Raith Tivadartól 407
- ADIOGENES. (III.) — Elbeszélés. — Rezek Romántól — — — — — 430
- KÖLTEMÉNYEK: *Fák.* — *Valami fáj...* — Sajó Sándortól. — *Egy esküvőre.* — *A tücskök.* — *A latin fajhoz.* — Mistral Fr. után, — Gyulai Ágostól — — — — — 451
- SZEMLE: 1. *Bajza József emlékezete.* — Áprily Lajostól.
2. *Hat év magyar építőművészete.* — Lyka Károlytól — — — — — 459
- IRODALOM: 1. *Nyelvtudomány és nyelvtanítás.* — (Erdélyi Lajos: *Mondattani tanulmányok.*) — Papp Istvántól.
2. *Mythologia és geologia az emberfaj őstörténetének megvilágítására.* — (Edgar Dacqué: *Urwelt, Sage und Menschheit.*) — Bárá Brandenstein Bélától.
3. *A magyar jobbágy-felszabadítás.* — (Dr. Bernát Gyula: *A magyar jobbágy-felszabadítás eszmeáramlatai 1790-től 1848-ig.*) — (—gnl—)-tól — — — — — 469

TISZA KÁLMÁN EMLÉKEZETE.¹

Néhány napja volt századik évfordulója néhai Tisza Kálmán, 28 évvel ezelőtt elhunyt igazgató- és tiszteleti tagtársunk születésének. Erről az évnapról kegyeletesen megemlékezni kötelességünk, nemcsak azért, mert érdemdús tagtársunkról van szó, hanem még inkább a Tisza Kálmán államférfíui jelentőségénél fogva, mely ma már, amikor a világesemények lezárták azt a korszakot, amelyben ő szerepelt, egészen a történelmi megítélés nézőpontja alá helyezhető.

Az ő ifjúsága hazánk elnyomatásának idejébe esett; a szabadságharcban, melynek bátyja, László, egyik leghősiebb bajnoka lett, ő, a 18 éves ifjú, bár beállott nemzetőrnek, alig vehet részt. De már a szabadságharc idején tisztaban lehetett az iránt mindenki, hogy Tisza Lajosnak, a szélső konzervatív érzelmeiről ismeretes bihari adminisztrátornak fiai a politikában nem követik atyjuk nyomdokait. Ez nyilvánvalóvá lett, mikor 1859-ben a protestáns pátens elleni győzelmes harcban az ev. ref. egyház körében az akkor 29 éves Tisza Kálmán a vezérszerepek egyikét ragadta magához. Ez az első fellépése úgy későbbi szabadelvű és nemzeties politikai szerepére, mint egyháza iránti buzgóságára nézve jellemző.

Az októberi diploma kiadása után br. Vay kancellár Tiszát is főispánsággal kínálta meg, amelyet ép úgy nem fogadott el, mint ahogy nem fogadták el a legtöbben azon hazafiak közül, akik a diploma engedményeivel alkotmányunkat helyreállítottak nem tekintették. Ellenben kép-

¹ Elnöki beszéd az Akadémiának 1930 december 15-ikén tartott összes ülésén.

viselőiséget vállalt az 1861-i országgyűlésen, melynek egybegyűlését véstjósító jel gyanánt előzte meg a februáriusi pápens kibocsátása. Ez a kormányzati tény Tiszát is azok közé sorolta, kik az országgyűlés első megnyilatkozásaként a határozatot látták helyénvalónak, nem a feliratot, s már akkor, 31 éves korában kivívott nagy tekintélyére mutat, hogy a képviselőház őt választotta meg első alelnökévé s a határozati pártnak — Teleki László váratlan halála után — ő lett vezérszónoka. A ház felszólalásának formáján kívül a helyzet közjogi megítélésében tulajdonképen közte és Deák Ferenc között nem volt nézeteltérés s célszerűségi okokból Tisza sem akadályozta azt, hogy a Deák felirata, a határozati párt nyilvánvaló többsége ellenére keresztülbocsáttassék.

Az 1861-i országgyűlés sorsa ismeretes ; a magyar konzervatív államférfiak fölött, kik nem képviselték a nemzet közvéleményét, Schmerlingnek könnyű volt diadalmaskodnia. Az országgyűlést feloszlatták s beköszöntött a provizorium, melynek célja a nemzet megpuhítása volt. E cél el nem éretvén, az uralkodó bölcs belátása elbocsátotta Schmerlinget, újból összehívta az országgyűlést s megindultak a kiegyezési tárgyalások, melyek eredményét az 1867: XII. t.-cikk foglalta magába.

A létrejött kiegyezés Tiszát és mindazokat, kik mereven ragaszkodtak az 1861-i közjogi állásponthoz, a personal-unióhoz, nem elégítette ki, de Tisza több elvtársával — különösen Ghyczy Kálmánnal — együtt csakhamar jeleit adta annak, hogy nem azonosítja magát azokkal a politikusokkal, akik a közjogi kérdésben Kossuthtal vallottak közösséget, s megalakította a balközépet, mely feladatának inkább a kiegyezés rendelkezéseinek gyakorlati megjavítását, mintsem a kiegyezésnek magának megdöntését tekintette. Így enyhült az ellentét közte s a kormányzó Deák-párt között.

A Tisza Kálmán politikai szerepe történelmileg korszakossá akkor lett, mikor elvbarátaival együtt 1875 tavaszán végrehajtotta az ú. n. fuziót, vagyis szabadelvűpárt címen egyesült a Deák-párttal s előbb mint belügyminiszter lépve be a kabinetbe, kevéssel később a kormány vezetését is átvette s azt meg tudta tartani majdnem tizenöt éven át.

Ez az egyesülés és kormányalakítás akkor úgyszólván egyértelmű volt alkotmányos életünk megmentésével.

Gróf Andrássy Gyulának mint külügyminiszternek Bécsbe távozása, utódjának, Lónyaynak megcsökkent népszerűsége, Deák Ferencnek elöregedése és elbetegesedése a kormánypárton oly helyzetet teremtett, hogy olyan, minden tiszteletre méltó, de vezetésre nem hivatott férfiaknak, mint Szilávy Józsefnek, Bittó Istvánnak és br. Wenckheim Bélának kellett a kormányzat folytonossága érdekében a kormánygyeplőket kezökbe venniök. A parlamentben anarchikus állapotok kezdtek mutatkozni, a nemzetiségek szeparatiztikus törekvései merészebb alakot öltöttek s mindezekhez járultak a fenyegető keleti bonyodalmak, a dualizmusba belenyugodni nem akaró centralizmus túlkapásai és mindenekfölött az 1873-i gazdasági válság nyomán kitört pénzügyi válság, az államhitel megrendülése, melynek orvoslása körül az akkori gyöngye kormányok eredménytelenül kísérleteztek.

Ausztriában már örvendezve várták, hogy a fiatal magyar alkotmányosság fennállása első évtizedének letelése előtt csődöt fog mondani s vele a dualizmus is meg fog dőlni.

Ekkor lépett Tisza a síkra. Neki sikerült oly szilárd és állandó kormányzatot létesíteni, mely nemcsak a parlament urává lett, hanem Ausztriával és a külfölddel szemben is megszilárdította a magyar állam tekintélyét; sikerült helyreállítania az államháztartás egyensúlyát és az állam hitelét, s a kormányzat céltudatos folytonosságát fenntartania oly veszélyekkel szemben is, aminők azt a balkáni háború s Bosznia és Hercegovina szükségessé vált elfoglalása, valamint a koronkint megújuló gazdasági kiegészések nehézségei által fenyegették.

Bár Tisza Kálmán valódi vezér volt kormányzatának hosszú ideje alatt nemcsak a parlamentben, hanem a kormányzás terén is, az eredményeket, melyeket elért, nagyrészen annak köszönhetette, hogy munkatársakul valóban kiváló embereket tudott megnyerni. Az ő kabinetjében voltak miniszterek Trefort Ágoston, Pauler Tivadar, Széll Kálmán, Baross Gábor és Wekerle Sándor, — ez utóbbiaknak tüne-

ményes tehetségeit egyenesen ő fedezte föl — továbbá gr. Csáky Albin, Szilágyi Dezső és br. Fejérváry Géza.

Kormányzatának 15 éve alatt az uralkodó és a nemzet között felmerült nem egy kényes kérdés nyert megnyugtató megoldást; a dualizmus a cím- és zászlókérdésben úgy, mint katonai téren és a bankügyben erősebben kidomborodott. A nemzeti egység eszméjét Tisza erőlyesen érvényesítette a szeparatiztikus irányzatokkal szemben úgy politikai, mint nyelvi és iskolai téren; az ország gazdasági haladását az 1885-i kiállítás tette szemlélhetővé. Külpolitikai téren — teljes egyetértésben id. gr. Andrássy Gyulával — biztosította semlegességünket az 1870-i német-francia összeütközésben a közvélemény bizonyos áramlataival szemben, és a balkáni háborúban beavatkozásunkat csak a berlini kongresszus határozmányának végrehajtására korlátozta. Ő alkotta meg a főrendiház első, korszerű reformját s az ő kormányzata alatt épült fel a magyar alföld székvárosa, Szeged, hullámsírából «szebben, mint valaha».

Politikai szerepének tárgyilagos megítélésére hiába keresnék méltóbb szavakat, mint azokat, melyeket legnagyobb politikai ellenfele, gr. Apponyi Albert mondott halálakor a képviselőház elnöki székéből: «A kortársak közt alig volt, aki oly nagymértékben bírt a kiváló férfiaknak, a született vezéreknek ama jellemző tulajdonságával, hogy rajongásig menő bizalmat és ragaszkodást tudnak maguk iránt felkelteni; ahol pedig ez a tulajdonság megvan, ott ennek hatása szükségszerűleg érvényesül az ellentétek élességében is. Volt azonban egyéniségének egy alapvonása, mely egyesíteni tudta az összes kedélyeket: e vonás az izzó fajszeretet, a magyarságnak az a rajongó szeretete, mely összes jeleseinknek közös tulajdonsága. Ennek a szeretetnek a lángjában, amelyben gyakran összevegyültek mindnyájunk érzelmei, adjuk át Tisza Kálmán emlékét az utókornak.»

Megemlékezésünk azonban nem volna teljes, ha nem méltatnók a Tisza Kálmán szerepét Akadémiánkban is.

Őt arra, hogy az Akadémia tiszteleti tagjai sorába emelje, kiktől — alapszabályaink szavai szerint — «dísze s java öregbedését várja», nemcsak közéleti állásának ki-

válósága képesítette, hanem az a hely is, melyet szellemi életünkben mint publicista s különösen mint politikai szónok elfoglalt. Publicista is volt, nemcsak egyes politikai cikkei, hanem a hatvanas évek elején *A parlamenti felelős kormány összeegyeztetése a megyei önkormányzattal* cím alatt kiadott politikai tanulmánya révén is. Az Akadémia már 1881-ben választotta őt igazgató- s 1888-ban tiszteleti tagjává. A bízalomnak mindkét minőségben fényesen megfelelt. Tisza Kálmán nem tartozott közéletünk ama nagyságai közé, kik az Akadémiától reájok ruházott dísz állásuk oly magától értetődő járulékának tekintik, mely őket semmi egyébre nem kötelezi, mint annak türelmes elviselésére. Tisza legnagyobb elfoglaltsága közepett is élénken érdeklődött Akadémiánk ügyei iránt, szorgalmasan látogatta üléseinket, hozzá is szólt a fontosabb ügyekhez s különösen az igazgatótanácsban a legkisebb részletekre kiterjeszkedő jó tanácsaival, tapasztalatával és gyakorlati érzékével hathatósan járult hozzá Akadémiánk vagyoni jólétének biztosításához s gyarapításához.

Hivatali elődöm, br. Eötvös Loránd, méltán mondhatta róla, mikor halálát jelentette be, hogy «emlékét meg fogjuk őrizni mi is, akik tiszteltük és szerettük őt, úgy mint viszont ő tisztelte a tudományt és szerette annak magyar művelőit».

Kétségtelen, hogy Tisza Kálmánt, mint kiválóan nemzeti politikust, a tudomány tisztelete és szeretete mellett az annak nagy nemzeti hivatásába vetett hit tette az Akadémia buzgó tagjává.

Kegyeletes tartozás kötelez tehát emléke ébrentartására körünkben. Ennek megfelleltünk akkor, mikor 1905-i ünnepi közülésünk alkalmával egy elhúnyt jelesünk, Tisza Kálmánnak pálya- és elvtársa, Vécsey Tamás mondott fölötte emlékbeszédet; megfelleltünk, mikor arcképét nagygyűlési határozat alapján elnöki termünk számára lefestettük; megfelleltünk ma, mikor születése százéves emléknapiját ünnepeljük s a megemlékezés e nemes kötelességét becses örökségképen fogjuk az Akadémia váltakozó nemzedékeire átörökíteni.

FRANCIA PARADOXONOK.

Ha egy nemzetet akarunk megismerni és megérteni, ismernünk kell azt a természetes keretet, amelyben az a nemzet fejlődött és él. Ez a természetes keret befolyásolja életét s az főtényezője a nemzet politikai, kulturális, gazdasági fejlődésének, még ezek révén jelleme kialakulásának is.

Nem szándékozom itt Franciaország földrajzát ismertetni. Csak annak mintegy freskóképét szeretném a hallgatóság emlékezetében felidézni, hogy háttérül szolgáljon azoknak, amiket mondandó vagyok. Három tengerpart, hajózható folyók egész sora, amelyek sűrű, hajózható csatornahálózat alkotását tették lehetővé; a Pyreneusok és az Alpok; délen pálmák, narancsfák; északon, nyugaton komor fenyőerdők, négy nagyszerű bortermővidék, búzaföldek, amelyek 80—90 millió mázsát is teremnek s jó esztendőben szinte függetlenítik az országot a behozataltól; Európán kívül óriási terjedelmű afrikai, ázsiai, délamerikai birtokok, melyek minden exotikus terményt szolgáltatnak, még milliónyi francia színes katonát is...: a gazdagság minden forrásával bővelkedik Franciaország földrajzi háttere.

Franciaország területe, amelyet minden szárazföldi szomszédja felől, a flamand lapályt kivéve, sűrű hegyláncok védnek, a négy nagy európai kultúrnemzet, az angol, német, olasz, spanyol nemzetek területei között fekszik. Ennek előnyét kereskedelmi s kulturális szempontból nem kell fejtegetnem.

Franciaországnak a gyarmatokkal együtt 100 millió lakosa van. Magának az európai Franciaországnak lakossága 40 milliót tesz, amelyből 10 %-kal több a nő, mint a férfi.

Két millió családnak nincs gyermeke. Az elmaradt gyermekeket pótolja az idegenek bevándorlása. Két és fél milliót tesz az idegen lakosság. Ezekkel az idegenekkel ellensúlyozza mesterileg Franciaország a munkásviszonyokat. Ha csökken a munkaalkalom, a csökkenés arányában szorítja ki az országból az idegen munkásokat. E lehetőség megmenti a munkahiány veszélyétől.

Nem érdektelen két demográfiai adatot szembeállítani. Magyarország népsűrűsége : 92 lélek négyszetkilométerenkint ; Franciaországé — csak 71!

Magyarország lakosságának 56 %-a él közvetlenül a földből, Franciaország lakosságából tizedesszámra ugyanannyi. A nem földműves népesség megélhetését biztosítja a kereskedelem és ipar, amelynek szükséges elemeiben igen gazdag ; és pedig mind tőkében, mind fában, vasércben, ipari növényekben s állati termékekben.

A francia nép, mint egyébként többé-kevésbé minden dél- és középeurópai nép, számos népfajjal keveredett. De Monzie szenátor vizsgálatai szerint pl. Marseille 650,000 lakosából alig 10,000 tekinthető tiszta franciának. A többi mór, olasz. főníciai, szíriai, zsidó, görög, pun, hispániai keverék. Sem anthropológiai szempontból, sem jellemileg, de még nyelvében sem egységes a francia nép, amely politikai nemzeti egységét is 500 évvel később alkotta meg, mint Magyarország. A basque, a bretagne-i kelta, a gironde-i és provence-i nép más-más nyelvet beszél ma is, mint a többi francia. A lorraine-i hideg, éles arcéle, germán termete és vérmérséklete, vagy az északi francia flamand jelleme idegenszerű a déli département-ok lakosainak, kik maguk közelebb állanak a spanyolhoz és olaszhoz, mint amazokhoz.

A bevándorlottak gyorsan asszimilálódnak, s ezt nekik mindenkép megkönnyítik. Csak egy fajbeli asszimilálódik kevésbé, s az a félmilliónyi olasz. Dél-Franciaországban most kezd kialakulni az olasz nemzetiségi kisebbség. Már olasz papra, olasz iskolára, olasz bankra vágyik. Az olasz ép oly szapora, mint az oláh volt Erdélyben. A francia pedig kevésbé az, mint volt a magyarság. Egy évszázad mulva Franciaországnak is könnyen lehet afféle «erdélyi»

veszedelme. Már ma is ridegebben bánik az olaszokkal Nizza körül, mint mi valaha is bántunk az oláhokkal. Ezt a jövőben kialakulandó analógiát franciák nehezen értik meg, főként, mert azt hiszik, hogy Erdély az oláhoké volt s a magyar volt a bevándorló és telepes Erdélyben, míg náluk az olasz a betolakodó s beolvadni nem akaró népelem. Ez a tévedés a román propaganda egyik sikere. A francia hivatalosan sokat elhisz politikai barátjának. A francia magánember pedig — kevés kivétellel — csak a hivatalos információból ismeri a külföldet. Tankönyvekben, előadásokban, sőt a külpolitikai tekintetben bámulatosan fegyelmezett sajtóban csak olyan képét ismertetik a közönséggel az idegen nemzeteknek, amilyent a hivatalos külpolitika célszerűnek lát ismertetni. Egy jeles francia politikai író megírta Közép-Európa történelmi kialakulását. Elismerésre méltó loyaltással megmutatta nekem — mint magyar követnek — a Magyarországra vonatkozó fejezet kéziratát. A francia iskolakönyvek azt tanítják, hogy a magyar faj «sárga» faj. Ennek ellenére nagyon kevés francia van, ki ne hinné, hogy a magyar faj a német törzs egy ága s valami német tájszólásfélét beszél. Nem egy hasonló tévedésre figyelmeztettem ismerősömet. Azokat készségesen helyesbítette. De egy helyesbítésre nem volt hajlandó. Erdélyről azt írta, hogy azt a románok «reannektálták». Román oldalról állandóan terjesztik, s már el is hitették, hogy Erdély politikailag valamikor a románoké volt és azt a magyarok a románoktól elhódították. Felvilágosításaimra azt felelte, hogy ő a román álláspontot adja vissza, mert «il nous faut soutenir la thèse de nos alliés».

Franciaország dédelgeti mórjait és négereit, kik büszkén s őszintén vallják magukat franciáknak. A franciaság fogalma nincs leszármazáshoz, fajhoz kötve, csak az illető egyén akaratához s hasznos hazafiságához. Az angol származású Mac Mahont s Waddingtont ép úgy az ország nagy franciáihoz számítják, mint az izraelita Halévyt, Sarah Bernhard-t, Anatole France-ot, az orosz származású Bokanowskit, vagy a magyar származású izraelita Finalyt, az ország leghatalmasabb bankárját.

Franciaország társadalmi osztályainak helyzete, valamint belpolitikájának alakulása nagy mértékben eredménye a három forradalomnak, amely háromszor alakított köztársaságot.

A régi arisztokratia — amelyet annyi szép tulajdonság, annyi műveltség és szellem díszített, de amelyben a mellett minden hiba is megvolt, amely egy osztály bukását előidézheti — az előretörő polgári rétegek mellett erősen háttérbe szorult. Ma is megvan. Nagy része megtartotta vagy újra megalkotta nagy vagyonát s bőségben él valóban fényes életet. De ha egyes tagjai élénk részt vesznek is az ipari s üzleti életben, általában félrevonulva él és sem a közéletben, sem a társadalomban nem igen játszik nyilvános szerepet. Ennek az arisztokrátiának fényes nevei, gazdag történelmi múltja azonban ma is büszkesége minden franciának. Minden nagy jótékonysági együletben vagy akcióban, valamint nem politikai vonatkozású ünnepélyeken, a tiszteletbeli vezetőség névsorában a köztársaság kiváló polgárai neve mellett — sőt előtt is — ott találjuk még ezeket a neveket.

A francia főnemesség természetesen nagy részében royalista érzelmű. Rajta kívül még igen sokan vannak royalista hajlamúak. A royalizmus azonban mindinkább becses és tisztelt múzeumi tárggyá válik, akár Fontainebleau és Versailles. 1871 után, mikor a royalista érzelmű Mac Mahon lett köztársasági elnök, általános volt a hit, hogy a királyság kérdése megoldásra fog jutni. Az erre való törekvéseket azonban ellensúlyozta az a versengés, mely a Bourbonok, Orleansok és Napoleonidák között folyt. A különböző royalista pártok megütközése szerencsétlenség lett volna Franciaországra nézve, s ezért elmaradt. Vele elmaradt a királyság is. Franciaországnak egyik legtiszteltelemtől több személyisége, ismert fanátikus royalista, arra a kérdésemre, vajjon a royalizmusnak van-e praktikus kilátása, azt felelte, hogy meggyőződése szerint nincsen. «Le royalisme est mort, mais moi je le sers jusqu'a ma mort.» Ez azt a benyomást tette rám, mint a francia royalizmus epitáfiuma.

A társadalmi tagozódás a demokratikus Franciaországban ép úgy megvan, mint a maradisággal vádolt Magyar-

országban, vagy bármely más európai államban. Sőt a magánéletben az egyes rétegek között a születés és vagyon válaszfala nagyon erős, kivéve azokkal a legkiválóbb francia polgárokkal szemben, kik mint tudósok, írók, művészek, diplomaták, nagyiparosok, bankárok stb. szíves fogadtatásra találnak még a Faubourg St. Germain legelzárkózottabb arisztokratikus szalónjaiban is. A szorosan vett magánélet keretein kívül azonban az érintkezés a különböző rétegek között tényleg demokratikusabb, mint más országokban, amennyiben az érintkezési formák egyöntetűbben alakultak ki és szinte chablonszerűen udvariasak. Előmozdítja az érintkezés szívélyességét, akár nagy úr és taxikocsis között is, az a bizonyos jókedélyű bonhomia, amely egy furesza kifejezéssel s egy mosollyal, egy percre legalább, áthidalja a társadalmi távolságokat és igen sokszor még a könnyen felfortyanó francia ingerültségét is elolvasztja.

Bizonyára senki sem vonhatja kétségbe, hogy Franciaország demokrata ország. De pl. a hivatalos hierarchiában a fokozatok közötti érintkezés sokkal ridegebb és ünnepélyesebb, mint nálunk. Azt pedig el sem lehet képzelni, hogy igazi kiscsaj — kit ott nem sért a «paysan» szó — és miniszter között tegeződő viszony lehessen, ha általános tegeződés volt is a nagy francia forradalom idején. Egyáltalában a demokratikus érzés Franciaországban az alsóbb néposztálynál nem annyira abban nyilvánul, hogy a magasabb társadalmi állások létét is bizonyos megalázásnak tekintené vagy, mint nálunk, igen szerény helyzetű emberek is társadalmi címzésekre s az «úri»-mivoltuknak csálóka sallangokkal való csillogtatására vágnának. A francia kiskereskedő, kisiparos, de még a házmester, a szolga, a cseléd is, szinte büszke foglalkozására és megkívánja az állásához illő formaruhát vagy «livrée»-t, csak stílszerű legyen. Abban sem fejeződik ki ez a demokrácia, hogy a szegényebb rossz néven vegye másnak nagyobb jólétét vagy keresetét, vagy hogy jogtalanul érezze mások nagyobb anyagi szerencsáját. A francia magától értetődőnek fogadja el, — hacsak nem kommunistának vallja magát — sőt rendjén valónak látja, hogy vannak határtalan vagyoni különbségek. Az ő demokráciájának lé-

nyege, hogy a tudás, műveltség s tehetség számára szabad utat követel bármely állásra s nem tűri mások leereszkedő bánásmódjának modortalanságát.

A politikai életben azonban határozottan az a polgári réteg dominál, amely a mi fogalmaink szerint az alsóbb középosztályból került ki, amely lelkiileg, de gyakran családiról is a jakobinusoknak leszármazottja, s azoknak eltörölhetetlen bélyegét viseli magán. Azt hiszem, hogy a francia politikusoknak ezt a fajtáját alig érthetné meg és jellemezhetné jobban idegen, mint a francia Romain Rolland jellemezte egy fényesen megírt fejezetében. Romain Rolland azt mondja, hogy ezeknek a francia politikusoknak élénkebb az intelligenciája, mint a többi franciáké, fogékonyabbak a szenvedélyek iránt és az emberiség nagy érdekei iránt. Csodálatosan érdeklődnek minden szellemi mozgalom iránt. Művészi ízlésükben ultra-aristokraták, annak ellenére is, hogy mint radikálisok vagy szocialisták a nyomorult és éhező osztályok apostolai. Csodálatosan erőszakosak, amint hatalomra kerülnek. Romain Rolland szavai szerint ilyenkor kis keleti despotákká válnak. Érdekes, hogy Hyppolite Taine is kiemelte a francia demokrata politikusoknak ezt a tulajdonságát, s erről azt írta, hogy jobb egy ázsiai kényúr, mint a francia politika ezer apró despotája, mert a kényúrnak vannak néha jókedvű percei is, míg az ezer kis despota együttvéve mindig izgatott és szenvedélyesen haragos. De folytatom. Mindent ők akarnak igazgatni, — írja Romain Rolland — semmit sem akarnak szabadon hagyni; értelmük szkeptikus, de vérmérsékletük zsarnoki. Egy bizonyos fajta köztársasági imperializmust teremtettek meg, olyan «atheistakatholicizmus»-félét, amely nem elégszik meg azzal, hogy a politikát Franciaországban jövedelmező foglalkozásnak tekintik, de mintegy szabadgondolkozó «egyházat» épít ki. Ebben az egyházban a gondolat szabadsága, Romain Rolland szerint, főként abban áll, hogy a józan ész nevében megtiltsák mások részére a szabad gondolkozást. Mint a katolikus egyház, ez az anti-katolikus egyház is nagy szervezetet épített ki, amely mindenkit megfigyel, mindenkinek világfelfogásáról értesülve van, s terrorizálja a hadsereget, az

egyetemet s az állam egész szervezetét. Ezek a politikusok a háborútól való borzadályukat azzal nyilvánítják, hogy az általuk épített hadihajókat «Descartes»-nak és «Ernest Renan»-nak keresztelik el. Ezzel eleget tesznek antimilitarista lelkiismeretüknek. Atheisztikus türelmetlenségük odáig megy, hogy La Fontaine meséiből törlik az Isten nevét és felháborodnak, ha népies koncertben Beethoven vallásos énekeit éneklik. Ezeket mondja a nagy francia író. Idegen alig ítélné meg tárgyilagosan, hogy ez a jellemzés száz százalékgig áll-e meg, vagy csak úgyszólván töményített kifejezése egy gondolkozó ellenszenvének olyan rendszer ellen, amelyet károsnak ítél. A főbb vonásokban azonban nem lehet rá nem ismerni valóságokra.

A francia forradalom egyik különös terméke, a Józan Ész vallása megszűnt, de kultusza tovább él, főként a politizáló franciaság nagy részében. Soknál közülük csak politikai felszerelésként, mellyel a nyilvánosság előtt kell fellépni. Azon francia politikusok egyike-másika, akik állandóan szónoki villámokkal sujtják a vallástanítást s az egyházat, titokban szépen eljár gyónni. Talán a traditio erősebb náluk, mint a politikai szerep követelménye. A francia nép jórészenek is jellemvonása, hogy szereti a forradalmi hangzású szólamokat, amilyeneket annakidején Danton és Camille Desmoulins használtak, és szereti a világboldogító szólamokat is, amelyek soha olyan bőségesen nem hangzottak el, mint a francia forradalomban. Mert a francia forradalom vezérei azt nemcsak nemzeti forradalomnak, hanem világforradalomnak szánták. A konventben az egyik képviselő, Klootz, képviselte az «idegen nemzeteket». Ebből keletkezik az a furcsa paradoxon, hogy a francia politika ma is szívesen vallja magát a nemzetközi eszmék harcosának, jóllehet az annyira racionális gondolkozású és alapjában véve annyira hazafias francia nép egyetlen gondja a gyakorlatban: saját nemzetének jövője. Seholy sem foglalkoznak ma sem annyit «Páneurópa» gondolatával, mint Franciaországban. Százával teremnek a szellemesnél szellemesebb, bámulatosan beható tanulmányok alapján kidolgozott európai conföderációs tervek és csak a nem-franciáknak ötlük szemébe, mennyire

a francia egocentrikus nemzeti gondolkozás dominál mind-egyikben. Sehol sincs annyi őszinte híve a nagy nemzetközi fórumnak, a Nemzetek Szövetségének, mint Franciaországban, és sehol sem hisznek annyira annak magasröptű pártatlanságában. De Franciaország minden bámulatos diplomáciai ügyességét s, ha kellett, hatalmának súlyát is felhasználta és pedig sikeresen, hogy a Nemzetek Szövetsége hivatalaiban és Tanácsában, valamint a «Coopération Intellectuelle»-ben is, a francia és Kis-Entente-beli felfogás és érdek túlsúlyának győzelme a lehetőségig biztosíttassék. Alig tagadhatni, hogy első sorban a francia diplomácia befolyásában találni meg a Népszövetség szervezete végzetes hibáinak eredetét. A nemzetköziségben demokrata alkotmányként állították a világ szeme elé. Valóságban a legoligarchikusabb alkotmány. A Tanácsban mintegy születési aristokrátiáé, néhány szövetséges nagyhatalomé a döntés hatalma : az örökös tagoké. Választott tag csak e nagyhatalmak engedélyével kerülhet a Tanácsba, s ha ellenvéleményt kívánna erélyesebben nyilvánítani, e nagyhatalmak politikai megtorlásának tenné ki magát. A titkárságban a nagyhatalmak és megbízható barátaik bizalmi emberei intéznek mindent, utasítás szerint. Minden határozat a kulisszák mögött «en famille» dől el, Párizsban s Londonban. A közgyűlés? Körülbelül csak annyi, mint a részvénytársaságok közgyűlése. Kevesebb. Mert ennek határozatai ellen lehet bírósághoz fellebbezni. Amazéi ellen, melyek számára a többség Párizsban, a Kis-Entente-nak s a délamerikai, valamint egyes bensőbb baráti államoknak szavazataival feltétlenül biztosítva van, nincs fellebbezés, hacsak a történelemhez nem. Ez azonban kevésbé vigasztaló. Ezért nem nélkülözi a humort a Paktum 19. szakasza, amely «egyhangúságot» követel a szerződések revideálásához.

Sehol sem hallani többet a nemzetközi döntőbíráskodásról, mint panaceáról minden nemzetközi összeütközés ellen, mint Franciaországban. De a francia diplomácia nem nyugodott, míg még a hágai állandó nemzetközi bíróságot is úgy nem alakították át, hogy abban a Quai d'Orsay hivatalos jogi előadója, egy kipróbált s politikailag ismeretesen frankofil hivatalos angol jogász, egy görög követ, ki egyszer-

smind francia egyetemi tanár, és egy ugyancsak kipróbáltan frankofil japán nagykövet biztosítsák a francia nézet érvényesülését. Franciaország boldog lehet, hogy ilyen ügyes diplomatiája van, s elvégre a franciáknak ez a főérdekük.

Egy alkalommal egy kiválóan értelmes francia vezérpolitikussal volt szerencsém beszélni arról, hogy a francia politika s közvélemény még akkor is, mikor legobjektívebb kíván lenni, mereven a maga egyéni felfogását akarja alkalmazni s néha rákényszeríteni más nemzetekre. Az illető azt felelte: «Ön már eléggé ismerheti a francia elmét. Bizonyára ismeri kiváló tulajdonságait, amelyek ezt a népet az értelmiség szempontjából a világ első népévé teszik, de azt is tapasztalhatta, hogy Franciaország mai vezető rétegei szellemileg a jakobinusok utódai, s agyuk teljesen át van itatva a jakobinus világnézettel, amely minden nagyszerűsége mellett ilyen tekintetben tagadhatatlanul rövidlátó.» Hogy ismét Romain Rolland-t idézzem: a legtöbb politikus franciában kis Robespierre lakozik, aki azzal akarja tisztultabbá tenni az emberek lelkét, hogy lenyakazza őket.

A nemzetközi dimenzióban ez a bezárkózottság saját szükségleteinek s érzelmeinek világába, párosulva racionalizmussal és nagy történelmi látkörrel, adja meg Franciaországnak nagy erejét a világpolitikában. De ez is a franciák nagy részét képtelenné teszi arra, hogy más nemzeteknek a történelmi fejlődésben sajátos föld- és néprajzi viszonyaiból kisarjadzott gondolatvilágát megérthessék. Nem értik meg még a szomszéd angolt vagy németet sem. Sajnos, annál kevésbbé értik meg a magyart, kinek körülményeiről alig tudnak valamit.

A francia polgár és paraszt lelke mélyén egyaránt erősen konzervatív hajlamú, a családban talán konzervatívabb, mint bármely más nemzet. A családfő ma is szinte abszolút úr családja körében. Pár éve egy atyát, aki tízéves fiát halálra botozta, az esküdtszék azzal az indokolással mentett fel, hogy a fiú rossz hajlamokat árult el, amelyek a jövőben biztosan veszélyeztették volna a család becsületét. Ha az esküdtszékek a nép átlagos megítéléseit fejezik ki, akkor ez az ítélet, valamint sok hasonló esküdtszéki ítélet a régi

római felfogásra emlékezteti azt, aki a francia jellemet igyekszik megismerni. A feleség még saját vagyona felett sem rendelkezhetik ma sem, férjének beleegyezése nélkül. E mellett minden francia, szinte kivétel nélkül, a legtisztább kapitalista, s ez teszi gazdaggá s hatalmassá nemzetét. Nincs az a jóra valónak elismert francia, aki ne igyekeznék, még nélkülözések árán is, jövedelméből kis tőkét megtakarítani. Nincs is igazán becsülete más franciák előtt, ha nem tudják, hogy megtakarít. Ez áll a legszegényebb cselédleányra is. Még a szocialisták s kommunisták előtt is emeli Léon Blum tekintélyét, hogy többszörös milliomos, és Moutet, Torrès vagy Berthon-ét, hogy folyton gazdagszanak. Pár éve halt meg egy lyoni polgár, ki semmiből frankban milliárdos vagyona tett szert kereskedelem útján. A mi konzervatívnek hirdetett hazánkban a közvélemény tolvajt, uzsorást kiáltott volna, álláshalmazóként, s nem tudom mi egyéb címen állította volna oda a közgyűlölet céltáblájául. A francia sajtó pártkülönbőség nélkül úgy állította oda, mint a jó francia polgár mintaképét, aki vagyonosodásával érdekeket szerzett hazája körül. A franciák gazdag hazát akarnak maguknak, mert tudják, hogy még a szegény ember is csak gazdag hazában élhet jól. De tudják azt is, hogy gazdag emberek kellenek ahhoz, hogy az ország gazdag lehessen. Ezek tények, amelyeket mindenki tud, és Franciaország politikájában mégis a radikalizmus, szocializmus és kommunizmus tolul mindinkább előtérbe. Egy igen jó hírű tudós, kinek ízlése erősen konzervatív polgári s ki világfelfogásánál fogva nálunk feltétlenül jobboldali szabadelvű volna, szocialista képviselőnek választtatta meg magát oly kerületben, melyben alig van más, mint kisbirtokos kisgazda; olyanok, kiknek semmi dolguk se szakszervezetekkel, se nyolcórás munkaidővel vagy munkáskérdésekkel, kik nem kívánnak földosztást, mert hiszen azon a vidéken nagybirtok nincs is. Ismerősom azzal magyarázta ezt, hogy azon a vidéken, mint Franciaország nagyon sok vidékén, csak radikális és szocialista szólamokkal lehet szavazatokat szerezni, mert ott csak az tetszik a választóknak. Mikor azután ezek a választók kijönnek a népgyűlésből, s a «Rue de la Révolte»-on, vagy

a «Place de la Révolution»-on át térnek haza csendes otthonukba, megint békés garasoskodó burzsoák, s eszük ágában sincs szocializálni bármit is. A francia forradalom óta a radikális szónoklati forma ott épen olyan szükségszerűség, mint nálunk az 1848 hangoztatása, mikor már régóta vissza-sírnánk az 1867-et is. Ebből azonban ne következtesse senki sem, hogy a francia szocialisták egyáltalában nem szocialisták, vagy a kommunisták nem igazi kommunisták. Ezek az irányzatok, sőt azoknak erősen forradalmi tendenciái évről-évre erősödnek. Szervezésük szinte lázasan folyik. Ennek nemzeti szempontból való veszedelmes voltát a józan francia polgárság mindinkább felismeri, s ellenszervezetekkel igyekszik ellensúlyozni. A forradalomra gyanús irányzatok befolyásának emelkedését a politikai életben nagymértékben előmozdítja a radikális-szocialista párt viselkedése, amelyről tudni kell, hogy egyáltalában nem marxista, nem is igazán anticapitalisticus, csak a szélsőségig baloldali s anti-katholikus polgári párt. Ez a párt, bár nem habozás nélkül, döntő percekben mintegy kínos kötelességként támogatja a marxista pártok érvényesülését. Talán abból az elméletből kifolyólag, hogy azokat saját polgári légköréhez szoktatva megtisztítja a marxista forradalom vágjától.

A szélsőbalai hajlam erősebben jut a Chambre-ban kifejezésre, mint ahogy az a szavazatok jellegének megfelelné. Az 1924-i választáson a jobboldaliaknak tekintendő konzervatívok és az entente républicaine $3\frac{1}{2}$ millió szavazatot kapott, a baloldaliak, radikálisok, szocialisták, kommunisták 5·4 milliót. A szavazatok arányának megfelelően kellett volna jutni a jobboldaliak részére mintegy 234 mandátumnak, s a baloldaliaknak jutott volna 350. A jobboldal azonban tényleg csak 137 mandátumot kapott, a baloldal 447-et. Ezt a különös eredményt a départementális listák rendszere hozta létre, amely bámulatos politikai vegyészkedésre nyújt módot. A szélsőbaloldali irányzat felülkerekedését némileg enyhítené, ha igaz volna, hogy Franciaországban általános a szavazati jog. Egyáltalában nem általános, mert hiszen, különösképen, ebben a demokratikus és annyira felvilágosult országban a nőknek nincs szavazati joguk.

Egy alkalommal hosszú vitát folytattam a radikálisok s szabadgondolkozók egyik legfanatikusabb, de loyális vezéralakjával. Az illető kifogásolta, hogy a mi választási rendszerünk az állampolgárok egy részét a szabad szavazás jogától, ettől a természetes emberi jogtól — mint ő mondta — megfosztja azzal, hogy csak az ipari centrumokban engedi meg a választás titkosságát. Arra a kérdésemre, hogy elismeri-e, hogy a nőknek is vannak emberi jogaik, természetesen igennel válaszolt. Erre könnyen visszafordíthattam a vádat: a mi szavazati jogunk ellen mindenki más tehet kifogást, csak éppen a francia baloldaliak nem, mert korántsem foszt meg annyi állampolgárt ettől az «emberi jog»-tól, mint az ő választási rendszerük. A francia megfosztja népességének 60 %-át — mert ennyit tesznek ki a nők — ettől az «emberi jog»-tól. Azzal védekezett, hogy a nők nem eléggé evolváltak. Nem engedhető meg, hogy politikában befolyást gyakoroljanak, mert a «papok» befolyása alatt állanak, tehát nincs önálló nézetük. Erre könnyű volt válaszolni, hogy azok az elemek, amelyek nálunk még csak nyilvánosság ellenőrzése alatt gyakorolhatják szavazatukat, sokaknak akár helyes, akár helytelen nézete szerint, szintén nem eléggé evolváltak még, mert tudatosan vagy öntudatlanul felforgatásra törekvő jobb- vagy baloldali agitátorok befolyása alatt állanak, s tehát: nekik sincs önálló nézetük. Vitatható, hogy a szabad szavazás jogát szabad-e vagy sem a szavazók önálló ítélőképességéhez kötni, s hogy egyáltalában hol kezdődik az önálló politikai ítélőképesség, de ha a felhozott hiányok hibák, akkor «ils se valent».

A francia természetben rejlő takarékoság s a családi szervezet iránti tisztelet kétségtelenül konzervatív jelleget nyom a francia lelkeknek legmélyére. Ezt jóváhagyólag vagy rosszalólag elismeri minden francia is. Bizonyos fokig ennek a konzervativizmusnak kifolyása az, amit a franciák az idegen iránt éreznek. Franciaország a legtökéletesebb vendéglátó ország, s idegenforgalma egyik nagy nemzeti ipara. A francia szinte hódolatot lát abban magas kultúrája iránt, hogy szakadatlan áramlanak hazájába a világ minden nemzetbeli tömegei. Ez is emlékeztet némileg a régi Rómára.

Az idegen iránt mindenki előzékeny és udvarias. De akarva, nem akarva, alapjában véve szinte természetből folyó ellen-szenvet érez a francia — az igazán magas műveltségi fokon állók kivételével — minden idegen iránt, legyen az nemcsak német, hanem akár angol vagy amerikai is. Az idegen, aki francia állampolgár lesz, — mint már említettem — nemcsak törvényileg van recipiálva, hanem őszintén érzelmi-leg is. De ha idegen állampolgár, akkor még a barátság sem dönt le bizonyos válaszfalakat. Az idegent a vendéglátó francia elhalmozza kedvességgel a szalónban s az étteremben, de a család szentélyébe sohasem ereszti be úgy, mint pl. az angol, vagy a magyar. A kevésbbé művelt franciáknak tulajdonképen «*métèque*» minden idegen, mégha a hazafiságból kötelességszerűen dédelgetett román vagy cseh is, s ez a szó sokkal sértőbb értelmű, mintha mi német sógorról vagy tót atyafiról beszélünk, mert erősebben fölényes és nélkülözi a szívélyes humort. Ez a természeti vonás nem maradhat hatás nélkül a francia nép külpolitikai felfogására sem. De el kell ismerni, hogy a külpolitikában a francia népet a világon semmiféle érzelem nem befolyásolja, csak kizárólag a nagy nemzeti érdek. Ha a nemzeti érdek kívánja, akkor a demokratikus, hivatalosan atheista Franciaország szövetkezik az orosz cár zsarnokságával ép úgy, mint a szerb diktatúrával, vagy bámulatos hittérítőit küldi Szíriába, Indokhinába, mint a francia eszme harcosait. Politikai barátaival szemben a legnemesebb érzelmeknek is szabad folyást enged. Amint azonban Amerika, amelynek túlnyomó részben köszönhette győzelmét, Franciaországtól kissé nyersen visszakövetelte az általa háború céljaira kölcsönzött pénzt, mélyen sértve érezte magát minden francia, és bizony tagadhatatlan, hogy a Franciaországban megfordult amerikaiak iránt az ellenszenv félreismerhetetlenül mutatkozott. Ez a szinte rideg nacionalismus különösen nekünk magyaroknak érdekes, kik még volt ellenségeink iránt is annyira megbocsátók s vendégszeretők vagyunk, és még az oroszokat is, kiknek szerencsétlenségünket köszönhattuk 1849-ben s kikről mi tudjuk, hogyan készítették elő végső elpusztításunkra a világháborút, mikor szerencsétlenek lettek, sokkal

szívélyesebben fogadtuk be és támogattuk 1918 után, mint a franciák. Azt hiszem, hogy francia ember magában sarkastikusan mosolyog, ha erről hall, vagy arról, hogy a háború alatt ittrekedt franciákat szinte dédelgettük, amire mi jogosan büszkék lehetünk. Személyesen tapasztaltam csodálkozást, amikor magyarok Olaszországban megkoszorúzták az ismeretlen katona sírját.

A franciában — senki sem tagadhatja — az emelkedett érzések oly magasra tudnak szárnyalni, mint talán kevés nemzet fiában, de csak akkor, ha ezt a szárnyalást nem fékezi valamely sérelem érzete, vagy a nemzet legfőbb politikai érdeke. Azt sem lehet tagadni, hogy a francia lélek mélyén bizonyos kegyetlenség és bosszúvágy is lakozik, amely pl. a francia forradalomban olyan szörnyű vérengzésekben tombolta ki magát, amely 1871-ben 30,000 kommunista agyonlövésével jutott kifejezésre, s amely megnyilvánul ma is itt-ott a törvényszéki rovatokban. Sehol kegyetlenebbül nem bánnak emberrel, mint az idegenlégióban, és sehol családi viszályokat nem intéznek el oly gyakran kegyetlen gyilkossággal, mint Franciaországban, — s a gyilkosokat az esküdtszékek felmentik. Van valami bámulatraméltó — bár nekünk idegenszerű — erő kifejezése egy oly magas civilizációjú népnek ilyen szenvedélyes indulatosságában. A rómaiak voltak ilyenek.

Ez a jellemvonás némi nyomot hagy a külpolitikában is, amelyhez fogható geniális és praktikusán ügyes egyébként nincsen a világon. De lehet-e másnak tulajdonítani, mint fékezetlen szenvedélynek, a cafrangokra szakítását az osztrák-magyar monarchiának, melyet évszázadok nehéz küzdelmei s egyességei hoztak létre a Bourbon-korbeli francia politika nagy rokonszenve támogatásával, s melynek hiányát ma gyászolná a megbontott Európa, ha nem kellene kitartani a diplomáciai hibák mellett? Vagy csak az volt ennek az ősi birodalomnak darabokra zúzása, amit a hajdani francia szarvasvadászati regulák «curee»-nek neveztek? Pedig máskor a francia diplomácia sok évszázados nagy tradícióiból megtanult felülemelkedni nemcsak a jó és rossz változékony fogalmán, hanem még a saját érthető emberi érzésein is. Ez a

hivatalos diplomácia képes arra ma is, hogy a legőszintebben kívánja a teljes kibékülést Németországgal, mint ahogyan teljesen ki tudott békülni, s ilyen békülésre rá tudta bírni saját nemzetét, a századokon át annyira gyűlölt angolokkal. Jeane d'Arc-ot, aki kiverte az angolokat Franciaországból, régen szentté avatta a nép hite, talán ép annyira az angolok elleni gyűlöletből, mint hálából, mielőtt még Róma azt hivatalosan megtette volna. S csak alig egy százada, hogy Pittet, aki Napoleon világuralma ellen védte Angolországot, nem a szabadságeszmék, hanem a guillotinos módszer ellen, «l'ennemi du genre humain»-nek kiáltotta ki a francia közvélemény, ép úgy mint 1914-ben a «l'ennemi du genre humain» bélyegét sütötte Németországra és mindenkire, aki Németország oldalán volt. Én feltétlenül hiszek benne, hogy a francia diplomáciának talán legmélyrelátóbb, legemberibb, bámulatosan tisztult világfelfogású vezetője, Briand, őszintén törekedett s törekszik a mult haragok és hibák teljes eltörlésére. De mindinkább kérdésesnek látom, hogy ez irány képes lesz-e megállni hátráltató napi események között, képes lesz-e felülemelkedni mindkét oldalról érthetően kipattanó kellemetlen incidensek hatásán, s mintegy ilyen incidensek felett ellépve haladni a cél felé. Még kevésbbé látom biztosítva, hogy ez az irány belátható időn belül győzedelmeskedjék azon a nagy erkölcsi válságon, mely nem kevésbbé átkos ma az emberi nemre, mint a gazdasági válság: a bizalmi válságon.

Franciaország fegyverkezik, és pedig óriási mértékben, rettenetes fegyverekkel, és bizonyára eltökélt szándéka ezekkel a fegyverekkel élni, azokkal elpusztítani városokat, nőket, aggodat, gyermekeket, ha fegyvert emelne ellene vagy kis szövetségesei ellen bárki. Talán élne azokkal akkor is, ha saját megítélése szerint csak veszélyét látná is a lenyűgözött nemzetek megmozdulásának. Ez csak attól függ, hogy a kritikus időben egy új Clémenceau lesz-e a kormányrúdnál, vagy egy Briand. Fegyverkezik részben azért, mert a francia nép, amely tagadhatatlanul nagyon sokat szenvedett anyagilag s lelkileg mind az 1870. évi invázió, mind a világháború alatt, — fél. Hisztérikusan fél, ha nem a maga ár-

nyékától, — mert hiszen a franciák vakmerő bátorságát, főként a világháború után, senki sem vonhatja kétségbe — de fél a német árnyékától. Mondhatjuk azt, hogy félelme nem indokolt. Hiába. A félelemmel nem lehet polemizálni. Tudja, hogy még egy háború nemcsak az emberiség civilizációjának pusztulását eredményezné, — de ezt inkább elméletileg méltányolja, mert ennek szörnyű jelentőségét egy nép sem tudja képzeletében a rémmesék fogalomköréből a valósággá válható veszélyekébe átidézni, mint a fiatalember nem tudja a saját halálát valóságként felfogni, — valóban az a tudat hat rá, hogy új háború megsemmisítené a francia jólétet, mindazt, amit a francia abban a szóban foglal össze: «la douce France». Fél azért, mert nem tudja elképzelni, bármilyen biztatásokat s biztosítékokat kap is, hogy egy nagy nemzet, egyike a legnagyobb kultúrnemzeteknek, képes legyen saját érdekében s a világ érdekében büszkeségét annyira fékezni, képes legyen a történelemben páratlan megaláztatását szinte emberfeletti bölcseséggel annyira elfelejteni, hogy ne igyekezzék megragadni az alkalmat, ha egyszer módjában állna a megaláztatást megtorolni. Mi, akik közelebbről s jobban ismerjük a germán jellemet, amelyet a tudás és a higgadt ész kritikája kormányoz, ezt hisszük és el tudjuk hinni. Az átlagos francia, ki szinte valami apokalyptikus Nagy Gonosznak tanulta elképzelni a németet, erre hosszú ideig alig lesz képes. Franciaország fegyverkezését önmaga előtt őszintén indokolja, hol minden elképzelhető elméleti lehetőséggel, mely még fegyver ragadásának veszélyét rejtheti olyan nemzetek részéről, kik még nem tökéletes halottak, s még nincsenek elföldelve, hol pedig — mint újabban — azzal, hogy mind Németország, mind Magyarország nyíltan hangoztatják a békeszerződés revíziójának szükségét; már pedig a francia felfogás szerint, amelyet semmi indokolás a világon nem tud ma megdönteni, a békeszerződések örökösök, szentek és sérthetetlenek, s aki hozzájuk nyúl, nyílt ellensége nemcsak Franciaországnak, hanem az egész emberiségnek, amelynek számára Franciaország a békeszerződéssel Európa új alapjait kicirkalmazta, s aki ehhez nyúl, annak halálok halálával kell meghalnia,

mint annak idején, ha valaki a zsidók frigyládájához nyúlt volna.

Ismétlem, hogy egy francia sem fél a maga érdekében, s aki némileg ismeri őket, annak bámulnia kell azt a halál-megvetést és önzetlen hazafiságot, amelyet a francia nép minden háború alkalmával tanusított, épen úgy, mint a gyakorlatilag szinte nehezebben érvényesíthető kitartó hazafiságot, mikor nem ellenség előtt, hanem otthon, a nemzet érdekében az egyénnek anyagi áldozatot kellett hoznia. Nemzetét félti a francia, s ez a tény önmaga előtt szinte olyan fenségessé teszi ezt a félelmet, hogy azt már ez okból is nehéz eloszlatni. Hiába tartják eléjük a számadatokat. Franciaország és kis szövetségesei háború esetén százszor akkora haderőt tudnak kiállítani, mint Németország és Magyarország együtt. Technikai felkészültségük pedig számokban szinte ki sem fejezhető túlerőt biztosít számukra. Az előkészületeket tíz év óta serényen folytatják, s Franciaország határa nemsokára szakadatlan láncolata lesz a legeslegmodernebb erődítményeknek. Az egész nép, s nemcsak hadserege, van megszervezve a háborúra. Tudjuk azt, hogy Franciaország segítségével s pénzével a Kis-Entente államok époly lázasan építik ki stratégiai útjaikat és forgalmi vonalaikat és gyűjtik a modern harci eszközöket. Ha ehhez hozzászámítjuk, hogy Franciaország 60 milliót kitevő színes alattvalói tengeréből milyen óriási embertömeget tud előállítani, s hogy rövid időn belül Afrikából s még Szenegáliából is alig több, mint két hét alatt csapatokat fog szállíthatni, — ha meggondoljuk, hogy még ezek a vidékek is úgy vannak már szervezve, hogy Szenegálban állítólag 32,000 automobil van — akkor nem lehet kétséges, hogy Franciaországot megtámadni senkinek a világon eszébe nem juthat, akinek esze van. De Franciaország épen ebben látja fő biztonságát, s talán ezért az őszinte meggyőződéséért látja erkölcsileg indokoltnak az abszolúciót, ha olyan diplomáciai sakkhuzásokkal s eszközökkel igyekszik óriási fölényét megtartani, amilyeneket magával szemben másnak meg nem tudna bocsátani. Lloyd George, aki egyik főrésztese volt a békeszerződéseknek, épen most, november 22-én, a *Pester Lloyd*-

ban megjelent cikkében határozottan állítja, hogy Clémenceau az összes szövetséges hatalmak nevében biztosította Németországot arról, hogy az Entente is le fog szerelni, ha Németország leszerel, s hogy a békekonferencia ígérete őszinte volt. Lloyd George egyenesen szőszegéssel vádolja Franciaországot s rámutat az ebből beállható rettenetes következményekre. Az egész francia közvélemény mint egy ember utasítja vissza ezt a vádat. Az ígéretet nem tagadja, de meg nem tartását érvekkel bőven indokolja. A francia diplomácia mésterileg tudta mindig felfogását úgy állítani be saját közvéleménye előtt s a világ közvéleményének egy része előtt is, hogy az erkölcsi argumentum mindig Franciaország mellett van. A francia diplomácia nem bízik semmiféle aláírásban s ígéretben, csak abban az anyagi biztonságbán, amit a legreménytelibb gyilkos fegyverek abszolút túlsúlya adhat meg. Ezt a túlsúlyt akarja, úgy látszik, biztosítani országának, minden és mindenki ellenére is. E nagy cél érdekében túlteszi magát minden francia kormány Clémenceau ígéretén, amely lehetővé tette Németországnak a békeszerződés elfogadását, épen úgy, mint ahogy velünk szemben túltette magát a határkiigazításra vonatkozólag a hirhedt Millerand-levélben foglalt ígéretének lojális végrehajtásán, valamint a magyar állampolgárok vagyonát a megszállott területeken védő híres 250. szakaszon, illetve a döntőbírói szabályokon, amelyekkel rábírta Magyarországot a békeszerződés elfogadására.

Ez az elfogultság részben súlyos kötelességérzésből, részben valóban exaltált hazafias érzésnek talán sajnálatos, de tagadhatatlanul magasztos túlzásaiból, s e mellett abból a meggyőződésből is ered, hogy amit Franciaország, vagy helyesebben a Quai d'Orsay akar, az van az emberiség és a civilizáció érdekében. De ez az elfogultság, amelyet Franciaország legőszintébb barátja és bámulója sem tagadhat, annyira megy, hogy, jöllehet a francia nép a leglogikusabb nép, a francia külpolitika szembeötlő logikai hitáit nem tudja észrevenni. A Kellogg-paktumot Franciaország támogatta első sorban, mint valamely világmegváltó eszmét. Háború a jövőben nem lehet a diplomácia eszköze. De Franciaország túri, sőt támogatja, hogy más nemzetek minket nyíltan

fenygecssenek ezzel a kiátkozott diplomatiái eszközzel, arra az esetre, ha a békeszerződés által teremtett lehetetlen helyzetben békés úton óhajtunk változtatást elérni, ép úgy, mint ha trónunkat saját ízlésünk szerint találnánk betölteni, s nem az övék szerint. Erre erkölcsi argumentum nincs a Kellogg-paktumban. De szükség esetén illet a hatalom jogán lehet ki-interpretálni a Kellogg-paktumhoz fűzött fenntartás homályos általánosságából. Ez a fenntartás a megtámadtatás esetének kivételére, az «agresszió» kivételére vonatkozik. A világtörténelem ugyan megtaníthatta rá az emberiséget, hogy az «agresszió» bélyegét nagyon könnyű a hatalmasabb félnek a gyengébb fél homlokára sütni, különösen utólag, mikor győzött. Láttuk, hogy ha egy idegen állam hatóságilag megszervezett bandái egy másik állam trónörökösét megölik és idegen államok titkos ágensei ez állam nemzetiségeit lázadásra és árulásra bujtogatják, ezt a háború után a győztesek elfelejtik, s nem tekintik agressziónak. Ellenben, ha Magyarország, ősi alkotmányának megfelelően, amelyet a békeszerződés nem helyezett hatályon kívül, királyt akar magának, ez, úgy látszik, lehet «agresszió» és «casus belli». Hogy Franciaország Elzász visszahódításáról nagy bölcsen sohasem beszélt, de arra mindig gondolt, ez nem volt «agresszió». De ha a legyőzött hatalmak a legflagrantsabb igazságtalanságok miatt, amelyek életképességüket fenyegetik, vagy a békekonferencia ígéretének kijátszása miatt, békés úton a revízió gondolatát vetik fel és pedig, ami Magyarországot illeti, csak épen a Millerand által kijelölt határmódosítási elvek érvényesítésére, ez, úgy látszik, «agresszió», mert Franciaország és a Kis-Entente is nyíltan hirdetik, hogy a revízió «c'est la guerre». Még fűszerezi ezt az álláspontot a szellemes Briand-nak az a megjegyzése, hogy egyébként, a paktumnak 19. szakasza szerint, a revízió keresztülviteléhez a Nemzetek Szövetsége Tanácsának egyhangú határozata szükséges. Tehát ez nyersen mondva annyit jelent, hogy a revízió követelése úgyis üres beszéd, mert senki se képzelheti, hogy a Népszövetség Tanácsában egy hatalom se legyen, amely ellenezné. Tehát még csak az üres beszéd is «agresszió», s lehet «casus belli», a Kellogg-paktum nagyobb dicsőségére?

Az irredenta eszme Franciaország előtt az emberiség egyik legszentebb eszméje volt. Sőt ama híres «*lettre d'envoi*»-ban, mely alatt Millerand neve díszlik, ellenünk azt az érvet használták Árpád honfoglalásának jogalkotó erejével szemben, hogy igazságtalanságot ezer évi megrögzítés sem védhet a jóvátétel ellen. Tehát az irredentizmus jogos ezer évi megnyugvás után is! Az irredentizmus szent dogmájának morális argumentumával segített III. Napoleon kivívni Olaszország irredentizmusának teljesülését. Ennek morális argumentumával támogatta évtizedeken át Franciaország a szerbek, románok és szlávok állambontó törekvéseit monarchiánkban, s erre a morális argumentumra hivatkozva rombolta szét — sok francia elismerése szerint saját kárára is — az osztrák-magyar monarchiát, jöllehet a dunai népek kulturális és gazdasági civilizációjának egyetlen célszerű megoldása volt. De elől járt az erkölcsi cél. Ellenben most a nem ezer, hanem csak tízéves igazságtalanságból született magyar irredentizmus Franciaország szemében erkölcstelen, mert a trianoni békeszerződés kritikája, habár ugyanazokkal az argumentumokkal, melyek alapján azt a békét Trianonban diktálták? Miért? Mert a legfőbb argumentum Franciaország érdeke. Ez határozza meg, hogy valami morális-e vagy sem? Lehetetlen, hogy előbb-utóbb észre ne vegye a francia nép e paradoxon abszurditását.

Franciaország minden más nép felett nagy volt a XVII. és XVIII. század kultúrájának kiépítésében. Nagy volt a francia forradalom véres reformjában. Nagy volt a világháborúban. Ép oly nagy, mint most rettenetes tévedésében, amely Európát végeredményben elpusztulással fenyegeti. Ezt nemcsak mi magyarok látjuk így, épen így ítélik meg más nemzetek is. De ma Franciaország Európa igazi ura, s ki mer ekkora úrnak igazat mondani? Pedig meg kell mondani az igazat. Hiszen épen Franciaország nagysága adhat egyedül reményt, hogy végre megragadja a kezdeményezést az emberiség érdekében s igazi békét teremt nemcsak maga és szövetségesei számára, hanem a mi számunkra is.

BÁRÓ KORÁNYI FRIGYES.

GRÓF SZÉCHENYI FERENC UTAZÁSA ANGLIÁBAN (1787).

— Első közlemény. —

Hosszú előkészület után — jó iskola volt a Theresianum — a gróf nagy útra határozta el magát. Csehországon, Szászországon, porosz földön, Belgiumon át, az akkor még távoleső boldog szigetre, Angliába. Neje, gr. Festetics Julianna, és tanult, ügyes titkára kísérte. Elhatározásában nagy része volt a honi viszonyok fejlődésének. Felvilágosodott, jóakaró férfiú, az éppen uralkodó filantróp eszméknek hódoló szabadkőműves, mint akkor a művelt magyar főnemesség, köznemesség és polgárság java. Igaz ragaszkodással állott II. József szolgálatában, aki szavát adta, hogy Mátyást kiveszi a magyarok szájából. A nagy közigazgatási reform megalkotásakor az alig 33 éves grófra bízta a pécsi kerület biztosságát, amivel titkos tanácsosi méltóság járt. Dolgozott is becsületesen, de mikor látta, hogy útja elvált a császáráétól, beadta lemondását, melyet József nem szívesen, de a gróf érdemeinek teljes méltánylásával fogadott el. Magyar volt minden izében, az is akart maradni és a nagy út kedvező alkalom volt ismeretei bővítésére, a világ forgásának közelről szemlélésére, hogy nemzetének mennél többet használhasson.

Ez útról igen terjedelmes, minden irányra és részletre kiterjedő naplót vezetett, melyet többször is átdolgozott, hogy az, mint «protocollum», lehető teljes legyen. A mellett az angol élet és jellem megismerése volt főcélja és erről több értekezésben számol be.

Meg kell jegyeznünk, hogy ez iratok igen jó németsegről, nagy szóbőségről tesznek tanuságot. Bizonyos az is, hogy igen jól tudott és beszélt angolul.

Az első értekezésnek *Megjegyzések Angliáról* a címe.

Így jellemzi Angliát: Az a nemzet, melyet tenger választ el a többitől, melynek mérsékelt az éghajlata, mely mindent, ami életszükséglet vagy kényelemhez tartozó, otthon vagy gyarmataiban előteremt, vagy tengeri úton hozat; az a nemzet, melynek joga van fejedelmeit, királyait törvényszék elé állítani, sőt lefejezni, és amely a királyi hatalmat törvényhozás útján most is annyira korlátozza; az, melynek királya csak a legfinomabb politika alkalmazásával tarthatja meg felsőségét. Oly nemzet ez, hogy nyelvét, könyveit, iskoláit és egyetemeit, ruházatát és egyházát századokon át vegyületlenül és változatlanul fenntartotta, és mely végre szinte tékozló lehet a művészetekre és tudományokra fordított összegek kiutalásában. Vetélkedés folyik ott könyvtárak, csillagvizsgálók és más tudományos intézetek alapításában és gyarapításában s az igaz érdem jutalmazásában. Ebből a nemzetből származott a bölcselkedők, a világot körülhajózók és a lángeszűek egész sorozata. Ezért ez a nemzet méltán tarthatja magát legboldogabbnak és legeszesebbnek.

Mivel annyira fölötte áll a többinek, büszkén lenézheti az idegent. Büszkeség és kiválóságának tudata az, mi az angolt idegenekkel való érintkezésében jellemzi. Ezt a nemzeti jellemvonást még táplálja más országoknak általános véleménye. Mindenki iparkodik irántuk barátságot mutatni, szóban, társaságban, könyvekben; hibáikat elnézik, sőt gyakran utánzásra méltóknak találják; mindazt, mit másnak társaságban meg nem bocsátának, az eredetiség hírének alapján nekik megbocsátják.

Nagy íróik műveit tanulmányozzák, nyelvüket elsajátítani igyekszenek, és ők olyan jövedelemből, minővel honunkban alig vennék őket észre, költekezhetnek, de még meg is takaríthatnak. Ehhez járul még a tárgyak ujsága által elfogódottnak szerénysége, kinek az idegen nyelvet meg kell értenie (melyet idegen ugyancsak nehezen sajátíthat el), mi nagyon hozzájárul a nemzeti büszkeséghez, mert az angol csak végső esetben ereszkedik alá idegen nyelvhez. Ez a szerénység még jobban érezteti értékét és függetlenségét, tehát felsőségét is.

Az 1763-i békekötés óta teljes fényében jelenik meg az európai hatalmak színterén és befolyása még a divatra is kiterjedt, a szerint ruházkodtak, tanulni kezdték nyelvét és nemzeti ételeit fogadták be. Igaz, hogy az 1783-i békekötés ellene dőlt el, de a háborúban is csudákat művelt, vizen és szárazon megvívott több ellenséggel is és Hood Rodney, Elliot tetteit még ellenségeik is elismerik. Mióta az említett okoknál fogva bámulják az angolt és az idegenek akár kíváncsiságból, akár utánzási hajlamból meglátogatják, a más európai nemzetekkel való érintkezés előzékenyebbé tette és az addig annyira szokásos «french dog» már a csőcselék szájából is ritkán hallik. Ez a csekély engedékenységgel, mely különben kereskedő nemzetnél el szokott fajzani, nem változtat az egész világon elismert és mindennap újra tanúsított főerényén, a nyilatkozás szabadságán.

Kényszer nélkül nevelve, elődjei és kortársai után indulva és alkotmánya által erre feljogosítva, az angol szinte észrevétlen magáévá teszi a nyílt viselkedést, és saját belátása után indul, meggyőződve arról hogy jogos eljárásában még a király sem gátolhatja. Nincs feszélyezve, szabadon mutatja jó és rossz tulajdonságait. Ezért szent a szava, igaz, állandó és tartós barátsága. Jómódja, mely vagyonának szabadságát és ezáltal könnyű keresetét biztosítja, egyúttal főoka legnagyobb hibájának, a kényelmességnek, mely némely néposztálynál henyléssé fajul és soknál oka a sok különösségnek, talán öngyilkosságnak is. Ez utóbbiban része lehet a ködös időjárásnak, a vastag kőszéngáznak, erős szesz italoknak is, de, mivel mindenki érzi fölényét, mind a dolgozó, mind a fogyasztó osztály szereti és megkívánja a kényelmet. Épen nem ritka, sem feltűnő, hogy földesurak hérbeadják jószágukat és tétlenül élnek, sem hogy a gyáros és a munkás későn kel, ötször eszik napjában, korán hagyja abba a munkát és a hétfőt is sör mellett vagy kávéházban tölti, sem az, hogy a cipőtisztító a házon kívül tartja csizmáit és hogy a fiakeres külön vízfordót tart és hogy a postakocsis lehúzatja csizmáját, s papucsot ölt és kitisztíttatja ruháját.

A kényelemre való, szinte természetes hajlandóság (hisz

csak kevés idegen utazza be az országot) lehet oka, hogy mindenfelé kitűnő utakat és jókarban tartott vendéglőket találni. Ha jól öltözött az utazó, még az Isten háta mögött fekvő vendéglőben is élvezi az otthoni kényelmet, tiszta ágyat és szolgát magának és inasának. A munkást a könnyű kereset és a neki való dolog is kényelmessé teszi, s ha katona, hajós vagy gyáros, még arra is számíthat, hogy végtére befogadják valamely jótékony intézetbe, aminő mindenfelé akad.

Mivel tulajdon ügyei nem szakíthatják el az angolt kényelmétől, még kevésbbé várható, hogy máséra ügyeljen. Az idegen nagyon téved, ha a komor fellépést, a száraz fogadtatást és a rövid feleleteket sértőknek nézi, mikor mindez csak a kényelmesség kifolyása.

Nehéz Angliában ajánlás nélkül ismeretséget kötni, és mivel az angol nem sokat beszél, a társalgás egyhangú és közmondásban is angolnak nevezik a hallgatag társaságot. Mivel itt nem sokat törődnek idegen országokkal, ez már magában véve is csökkenti a beszélgetés anyagát. Politikájuk csak hazájukra vonatkozik, legfőlebb még azokra, kikkel szorosabb az összeköttetésük. Még a naponkint megjelenő vagy 50 újság is ritkán emlékezik meg más birodalmakról, és ha igen, többnyire hibásan és mindig későn. Az angol inkább ül kandallójánál, olvassa az újságot és ír. Az sem mellőzhető, hogy ritkán és félénken használ idegen nyelvet, ez tartózkodóvá teszi és kevésbé hajlandónak idegenek fogadására, még ha magasrangúak is.

Az az angol szokás, hogy ebéd után eltávolítják a hölgyeket, hogy feszélyezettség nélkül ihaszanak és beszélhessenek, szintén kényelmességükre vall, hogy szabadabban folytathassák kétértelmű és politikai beszélgetésüket. Ha Londonban van társaság, van belőle egyszerre 3—4 egyazon estén, egymásután végigszalad rajtuk a vendég és átszorong több száz emberen. Különben is erős elzárkozás van a társadalmi érintkezésben, meghívás nélkül még nagy társaságba sem lehet bejutni; kevés a nyílt ház. Délelőtt csak a legbizalmasabb barátok látogatják egymást és a legtöbbet otthon sem találják. A kluboknak is, melyek itt igen számosak, az a rendel-

tetésük, hogy lehetőleg feszesség nélkül, teljes kényelemben mulassanak. Csak jó ajánlás alapján lehet ballottal ide bejutni. Ezek a klubok voltakép menhelyek, hol a nyűgös estétet vagy a parlament-mentes órákat játékkal, ivással, dohányzással töltik. Ezt náluk az unalom okozza, nem, mint nálunk, a szokás. Mivel az ilyen társalkodásnak és az ebéd után 5—8-ig tartó ivásnak adnak elsőséget, kevesen látogatják a színházakat és az olasz operán kívül, mely télen működik, nincsenek is bérelt helyek. Épúgy jár a zene és a szolid játék, mert az előbbihez ritkán ért az angol, az utóbbit illetőleg pedig elsőséget ad a hazard játéknek és különösen a fogadásoknak. Csak a rókavadászat, a boxolás, a kakasviadal, az erős lovaglás, versenyfuttatás és az országban való lóháton utazás verheti ki egyforma életmódjából. Házi ügyek és házi mulatságok nevével és gyermekeivel nem igen foglalkoztatják, és mihelyt fia, akivel mégis csak szóba áll, magasabb neveltetésre képes, elküldik egyetemre.

Ezt az első értekezést kiegészítik az *Észrevételek*. A nyelv tiszta angol; az ír és skót nyelvjárás. Ha valaki a társaságban franciául beszél, elfordulnak. A latint angolosan ejtik, iskolában, egyetemen erősen folyik a görög nyelv oktatása. Kereskedők, gyárosok megtanulják a franciát és németet, sokan spanyol és francia bankokba és nagykereskedésekbe küldik fiaikat, de azért idegen nyelvet kevesen tudnak; sokan nem is akarnak tudni. Idegen nyelvet csak szükség esetén használnak. Sok kereskedő németet vesz irodájába a német levelezés végett. Cambridge-t kivéve egy egyetemen sincs hivatalos nyelvmester. A leányok guovernante-októl tanulnak franciául, francia szobalányokat is tartanak. Londonban némely házban francia inasokat is befogadtak, sőt német és francia szolgákat is.

A férfiak ruházata egyszerű, az udvarnál francia öltözet dívik. Néhány év óta nem viselnek köpönyeget, hanem felöltőt eső és hideg ellen. Férfiakon nem látni prémet, hölgyeken is igen ritkán. A gombgyárak érdekében a parlament azt rendelte, hogy a ruha posztójából ne csináljanak gombot, úgyhogy a fém- vagy csontgombokat fedje a posztó. Igen divatos a vízmentes waterproof-posztó, nadrághoz nem vesz-

nek bélést. Kabátot Angliában nem fordítanak visszájára. A postakocsisokon rendesen vastag manchester-nadrág van, csak a piperkedőkön bőrnadrág. Bőrnadrág otthonos, az előkelők is ilyenben járnak rendes öltözködés előtt. A köznép asszonyai gyapotruhában járnak fekete kalappal és vörös mentével, melyet cardinalnak neveznek. Az előkelő hölgyek többnyire fehérben jelennek meg. gálanapokon divatos franciában. Legtöbb szabó francia vagy német ; a női ruhát nők szabják.

Az angol főtápláléka : marha-, ürü-, borjú-, báránypuszt. Vidéken ritka a roast-beef, gyakori a hideg és főtt marhahús. Vaját télen is köpülnek. Zöldség kevés kerül az asztalra, az is vízben főve, sótalan ; és mindenki a maga szájaíze szerint fűszerezi. Burgonya sohasem hiányzik ; valami kásafélét csinálnak belőle. A vidéki köznép ritkán eszik húst, inkább sajttal táplálkozik, a chesteri és sbiltoni a leghíresebbek. Szárnyas és vad ritka : a tulajdonos beleegyezése nélkül vad el nem adható. Galamb és tengeri nyúl kedvelt étel ; az utóbbit külön is tenyésztik és fejfel egyenes tartásban teszik az asztalra.

Az előkelő angol ötször eszik napjában. Először teát iszik reggelire pirított vajaskenyérrel és pogácsával (muffin). Délre lunche-on hideg húst, sajtot és kenyeret eszik. Négy és öt közt ebéd, 6—7 közt tea vagy kávé, mely többnyire hitvány és sűrű, este 10—11 közt hideg vacsora, legfőlebb még meleg pecsenyével. Lencse nem használatos, borsót levesbe főznek ; ez minden kocsmában található. Ludat, pulykát borban főznek ; húslevest meg kell rendelni.

Legtöbb gyáros házában ad ételmezt, szintúgy az úr szolgáltnak, csak kevesen adnak pénzt ételmezt. Aki csak szolgál, teát iszik, kevés házában van francia konyha, vendéglőkben sehol. Az étel többnyire zsíros, fűszeres és sótalan. A kávéházban is, hol többnyire ebédel a nem-házas, egyedül ül egy «box»-ban, megjelöli az eléje adott étlapban, mit kíván, és evés közben tovább olvassa az újságot. Kiissza borát az utolsó cseppig, nem eszik hozzá semmit, hanem ha többen vannak és a hölgyek már távoztak, politikáról fecseg. Áldomást sokat isznak, toast-tal (pirított kenyér). Nagy ebéd

ritka, még ritkébb a nagy vacsora, a vendégek inasai sohasem szolgálnak. Asztalnál öblítik ki szájukat, édesség, gyümölcs előtt nagy darab sajt. Iváskor többször is leszedik az asztalt, csak az ivópohár marad. A közönséges bor a portugáli (Port.), de franciát (claret) és spanyolt is isznak. Tokajinak náluk nincs becse, nagyon édes, erős nekik, rajnai ó-bort (Hock) imitt-amott isznak.

Sör és más szeszes italok dolgában gazdag az angol. Van ale, porter-féle pálinka, mazsolából készült és gyümölcsbor. A köznép sok brandyt fogyaszt. Víz és cognac keverésből nem kellemetlen ital származik. Negus vörösbornak, víznek, cukornak, citromhéjnak és fűszernek keveréke. Még színházban is adnak bort a belépő jegyére. Hurut ellen tejet használnak néhány kanál brandyvel, jó háziszserül. Punch mustból készül. A St. James Parkban nagy, kövér tehének állnak, ezek tejét melegen isszák; isznak sok helyen számártejet is, a gyakori sorvadás ellen. Az idegen borokba állítólag némi pálinkát is töltenek, hogy megóvjá a romlástól a tengeren. A szép fehér kenyeret tinsóval halványítják, mindenféle zöldséget meg uborkát ecetbe tesznek el és a rézedények miatt mindennek fűzöld a színe. A pudding nemzeti étel és torta befőtt gyümölccsel minden vendéglőben kapható. Főtt tészta nincs, egyáltalában Angliának nincs süteménye kenyeren és puddingján kívül.

Magának a királynak, Marlborough és Richmond hercegeknek stb. van csillagvizsgálójuk, gyűjteményük, könyvtáruk. A tudományos társaság jelen elnöke, Sir Joseph Banks, saját költségén hajózta körül a földet. Cook kapitány utazásait mindenki olvasta.

Az idegen jól teszi, ha az angol különösségeken túltéve magát, e nemzet sajátos szabad viseletét nyíltsággal viszonozza. Ha elnézi az angolnak nemzete iránt néha kifejezett hiúságát, mikor azt a többi fölé emeli, jobban megbecsülik. A gyáros szívesen, bár némi kevélységgel mutatja neki gyárát és áruházait, az utazó művészt józansága és csendes viselkedése miatt elébe helyezi az angolnak és elég gyakran társául is fogadja. Az előkelő úr megmutatja palotáját és parkját, és a köznép, bár franciának nézi és bár olyan, mint

a római, aki barbárnak ítél minden más népet, mégis előzékeny a leereszkedő idegen iránt. Ellenkező esetben nem igen becsülik meg. Szegény franciának, ki különben is állandó vetélytárs, gyártásban, kereskedésben, művészetben és tudományban, még kellemetlenebb a helyzete. Nem keresik az idegent, mint más országokban, a hölgy nem helyezi oda, hová a belföldit, és bármennyire szereti a piperét, nem a külföldit majmolja, hanem a hazai divatot és néha lopva mosolyog az idegen ruhán és szokáson. Ezeket a határon le kell tenni, mert a csőcselék mindjárt nevet az idegen szokáson, frizurán stb. Az engedékeny idegennel annál kedvesebben és becsületesebben bánnak. Ezek közt főleg németek és svájciak értendők, és az őszinte férfiú könnyen válhatik az angol belső barátjává.

Marlborough herceg megmutatta Ferdinánd főhercegnek kastélyát, Blenheimot, de nem őt magát is, noha jelen volt és jó sokáig kellett várnia ebédjére. A főherceg ugyanis 1½ óráig tartózkodott abban a szobában, amelyben a herceg ebédelni akart.

Színházba az első felvonás után féláron lehet bejutni, a csőcselék gyakran kiáltja az újrát. A kis színházakban a jegy fejében bort vagy negust adnak. A pantomimákat kedveli az angol és díszletekre nagy gondot fordítanak. Olyan színház is van, ahol egyazon este vígjátékot, szomorújátékot és kisebb operát játszanak, de még kötél tánccsok is mutatják ügyességüket.

Mihelyt áll a fogadás, az, ki a másikat boxolásban megöli, ment a halálos büntetéstől. Mihelyt az egyik a földön fekszik, a másik többé nem nyúlhat hozzá.

A harcos kakasokat külön etetik és ápolóik az ütközet alatt lelkesítik őket.

Az angol nem sokat lovagol, a hölgyek inkább; többnyire csak egy inassal, 16 mérföldet is megtesznek egy délelőtt, télen pedig korcsolyáznak. A versenyfuttatáson a yorkshire-i lovakat alkalmazzák, de még jobbak a rókavadászaton használtak. Norfolk megyéje jó kocsilovakat szolgáltat.

Az angol viselkedése neje iránt egyszerű. Az angol asszony nem igen élvezi férje jelenlétét, háziasnak kell lennie

és kis gyermekei felnevelésével vesződnie. Sem a belső, sem a külső gazdaságot nem bizzák rájuk. Nyilvánosan sohasem jelennek meg más nő nélkül és sokkal többet vannak egymással, mint férfiakkal, gyakran sétálnak egyedül vagy egy inas kíséretében. A törvény sok jogot ad a férjnek, ő lesz ura a nő egész vagyonának, ez mihelyt férjes, nincs semmije. Mivel könnyű az elválás, gyakori is; mindkét fél új házasságot köthet, van szerető, aki megegyezik a férjjel, mennyit kell fizetnie, vagy törvényesen intézik ezt el. Sőt még meg is lehet vásárolni másnak feleségét: Warren Hastings megvásárolta a magáét. Egy hercegnét is úgy vettek meg pénzen és csak néhány hónap előtt történt, hogy valaki Norwichban eladta teherben levő nejét hat guineán. Ezt a hírt az újságok is megerősítették.

A férfiak maitresseket tartanak, ezektől gyermekeik vannak és ezek tisztességes számba mennek, sőt az udvarnál is fogadják őket. Elővigyázattal és kellő őrködéssel a nők is szereznek olyan élvezetet, melynek nem szabad nyilvánosságra jutnia. Ha az asszony elválik urától vagy az meghal, a nő megkapja özvegyi jussát, még ha mindjárt újra férjhez megy is. Talán az angol kereskedelmi szellem az oka a sűrű válásoknak, mert a férj a per megnyerése után ismét házasodhatik és a szerető is megfizeti, de még rangján alul is vehet új feleséget. A lancasteri hercegnék egy lókereskedő leánya a neje, ki azonban rangját az udvarnál is fenntartja. A skót határon Gretna Green falujában a kovácsnál ifjú hévben kötött házasságok közül meguntság és kölcsönös meg nem férés miatt sokat felbontanak.

Mindkét nemű gyermeket igen szabadon nevelik; a fiúkat 10—12 éves korukig, amikor iskolába, majd külvagy belföldi egyetemre küldik őket. A külföldieken inkább tanulnak idegen nyelvet és tán kikerülnek azokat a rossz erkölcsöket, melyek a honiakban nagyon elharapódtak. Otthon inkább a tudományos képzettségre vannak tekintettel és elhanyagolják az erkölcsit. Katholikus szülők gyakran küldik gyermekeiket Lüttichbe, aminthogy vannak protestáns családok is, melyek katolikus klastromokra bizzák gyermekeik nevelését.

Ha a fiú az egyetemről hazajő, szabad, és ha nem ő az elsőszülött, vagy kereskedői pályára lép, vagy hajón szolgál, mert csak az elsőszülött örökli atyja címeit és vagyonát. Olyan tanítókra, kiket a fiúk nevelésére a házban tartanak, itt nincs példa, a szabad művészetekre, rajz, zene, vívás stb.-re nem sokat hederítenek. A leányok többnyire szüleiknél maradnak, míg férjhez nem mennek. Néha 5—6 évre kiadják őket ellátásra. Ezeket az intézeteket, ahol a leányokat nevelik, Benignának nevezik; van ott néha 15—20 is.

Néha egy vagy más fontos ügyre visszatér írunk. A felekezetekről ezeket írja: Hitvallásuk (az anglikán püspöki egyházé) 39 cikkelyben van letéve, melyek közül a következők választják el a többi felekezettől. 1. Az egyház bevezethet ugyan szertartási szabályokat, de az Írás egy pontját sem magyarázhatja, mely annak más pontjaival ellenkeznék. 2. Csak a fejedelem hívhat össze egyházi általános gyűlést, de ő sem szólalhat fel az Írás értelmével ellenkező tan mellett. 3. Róma tana a purgatóriumról, a bűcsúról, az ereklyéről hibás és értelmetlen. Szükség van nyilvános imákra és a szentségeket a nemzeti nyelven kell kiosztani. Krisztus csak a keresztelest és az úrvacsorát hozta be, a többi apostolok csatolták hozzá. A szentségek nem csupán szimbólumok, hanem igazi jelei az isteni kegynek, mely azokra az emberekre hat, kik méltóan és illendően fogadják, és amely örök kárhozatot hoz arra, ki profanizálja. Az átváltozás az Írás egyenes szavai ellen való és csak lelki úton fogadják be Krisztus testét azok, kik hisznek. A katolikusoknak az a szokása, hogy az ostyát körmenetben viszik, emberi intézkedés. A két formában való úrvacsora egyaránt illeti meg a laikust és a papot; a miseáldozat mint bűnbocsánat, mese. A törvény nem tiltja a papok házasságát. A király, nem a római püspök az egyház feje.

Külön fejezet szól a vallásról és a vasárnap ünnepléséről. Nagyon tisztelik egyházukat, melyet református-lutheránusnak lehetne nevezni. De társaságban nem beszélnek róla, mert nem törődnek másnak hitével. Csak a hivatalok és tisztségek betöltésénél van tekintet arra, hogy a jelölt az uralkodó egyházhoz tartozzék. Tehát csak a törvény, nem

a nemzet, intoleráns. Minden felekezet szabadon követheti szertartásait, a mennoniták (anabaptisták) szabad ég alatt gyülekeznek, a quakereknek szép templomaik vannak stb. A papság külön él, se nem keresik, se nem menekülnek előle, nem becsülik túlságosan, de nem is teszik nevetségessé. Mivel nincs külön bíraskodása, hanem alá van vetve a polgári törvénynek, nem is büszkélkedik rendjével, hanem a többi után igazodik. A katolikus ügyvédek megtűrik, de csak anglikánusnak neve alatt.

Még mindig megülik Guy Fawkes napját (1605. nov. 5), a gyermekek kitömnék egy figurát s elégetik az utcán és e célra pénzt koldulnak és rakétákat röpitene a levegőbe. Az öngyilkosokat a mezőn temetik el, de előbb megvizsgálják, dobog-e még szívük. A tolvajokat elföldelik, a rablókat átadják a sebészeti intézetnek vagy a bitófán hagyják őket.

Más helyütt az egyházi kényszerről szól. A katolikus csak túrt vallás. De noha az és az idegen követek kápolnáján kívül sehol sem szabad misézni, mégis egy vendéglőben szobát bérelnék, ott gyülekeznek és meghallgatják a prédikációt. Szegény vallásfeleikről gondoskodnak s a savoyai és a bajor kápolnában néha havonként 40—50 guinea folyik a pénztárba.

Megemlékszik a zsidókról is, hogy vannak zsinagógáik. Úgy értesül, hogy a legtöbb közjegyző zsidó. A diplomát a canterburyi érsek állítja ki, állítólag avval a bevezetéssel: Kedveltünk, Krisztusban.

Egy ország szükségleteihez joggal számítják mindazt, amire a lakosoknak szükségük van és amijök nincs. Anglia a következőkre szorul: épületfa, bor, vas, arany és ezüst, hamuszír, vászon, selyem. Bort Portugáliából és Franciaországból hoz az angol; a Port és Sherry kedves itala, de nem veti meg a könnyű francia borokat és a Malagát sem. A tokajinak itt nincs piaca. A Port nem hiányzik sem társaságban, sem vendéglőben, az angol azt mondja felőle, hogy egyenesen neki teremtettk. Fát Oroszországból, Svédországból, Norvégiából hozatnak, mert Wales hercegségnek kisebb része és Gloucesternek az a része, mely a király tulajdona, nem elegendő. Vas Svédországból jó, az angol csak vaskos tárgyakra,

például horgonyokra, alkalmazható. Arany, ezüst Portugáliából jó rudakban, hamuzsír Lengyel-, Poroszországból, gyapot Amerikából és a Levantéből, vászon, fehérnemű, ágyak, asztalnemű Skóciából; ezeket különösen becsülik. Selyem Indiából és Olaszországból.

A politika sem marad el. Szabad-e a szó? Sőt állami alapelv az ellenzék fennmaradása: a jó miniszternek kell ellenzékének lennie, különben a csócseléknek még eszébe juthatna, hogy vége a szabadságnak; így folytatják a játékot. Írni is szabad, de nem szabad a vallást vagy a király személyét támadni, még a magánemberét sem. Ha rosszalják, vagy ha — mi megtörténik — kinevetik a király beszédét a felsőházban, csak a miniszter munkáját szidják. A magánember nevét sem szabad kinyomatni, de a kezdőbetűkből és más jelekből mindig kisütik, kiről van szó. Rézmetszeteken a legnevetsegebb torzképek jelennek meg; élc sem hiányzik belőlük. Ilyenekből egy egész gyűjtemény 500 guineáért kapható. Divatokat, szerződéseket, intézményeket stb. személyesítenek és tesznek nevetségessé. A francia mindig kiaszott testtel, eltorzított arccal, hegyes állal szerepel, hátul lebegő parókával. Minden hírlap angol, nagy íveken kis betűkkel nyomják, minden parlamenti akta ki van nyomtatva, de még a legbotrányosabb házassági pereket is kinyomatják, közlik és nyilvánosan eladják. Az akasztásra ítélték búcsúbeszédét gyakran még a kivégzés előtt eladják. A király felszólalásának a parlamentben már lényegileg ismerik a tartalmát. Minden szava a nemzet elé kerül; minden magánember alapíthat könyvnyomdát.

A magánember vagyona meg van védve a hatóságokkal szemben. Ha csatornát ásna vagy utat csinálna, az ügy a parlament elé kerül és egy küldöttség megegyezik azokkal, kiknek telkén akarják átvezetni a csatornát vagy utat, és a kisajátítás megállapított becsár szerint megy végbe. Ha egy apa nem akarja átadni birtokát fiának, erre nem kötelezhető. A férj köteles neje adósságát megfizetni. A fiúk 24 éves korban nagykorúak, de csak atyjuk halálával öröklik atyjuk vagyonát és címeit.

Van-e rendőrség a városokban? Sehol, — minden polgár

gondoskodik a nyilvános biztonságról; — a csőcselék is fékentartja magát. Londonban azonban szükség volna rendőrségre, mert elég gyakori a rablás nyílt utcán, bár vannak boltőrök, és az országút sem biztos 60 mérföldnyi távolban a rablók (highwaymen) miatt. Mióta fegyveres kíséri a postakocsit, nem igen hallani rablásról. Az angol fegyver nélkül utazik, bottal kezében, a zshiványok tudják, hogy nem lőnek rájuk, ezért szemtelenek és pisztollyal — melyet soha el nem sütnek — követelnek pénzt. Külön erszény van részükre néhány guineával és azzal távozni engedik őket. A parlament 50 fontot tett minden highwayman fejére a sok rablás miatt, — ennek az amerikai háború volt az oka. A biztosító társaságok a tűzvész ellen biztosítanak, a kárt megtérítik, de a megmentett bútort megtartják. Még életet is lehet biztosítani; ha elvész, a holtanak özvegye és gyermekei kapnak évi összeget.

A katonaságot nem a polgároknál szállásolják be, hanem sörkocsmákban, vendéglőkben, és mindent meg is fizetnek készpénzben. Van egy taksa, mely megállapítja, mit és mennyit adhat a vendéglős. Londonban társaságok gondoskodnak, taksa szerint, a vízvezeték és az utcák tisztaságának jókarban tartásáról. A keresztutcákat egyik járdától a másikig kisfiúk tartják tisztán, kik a mellett fél pennyt is koldulnak.

Egy órával naplemente előtt meggyújtják a lámpákat, minden lámpán három bél; halzsírt égetnek. Zöldségre és borra nem vetnek adót, mindenki eladhat, amit neki tetszik. Az egészséges húst együtt adják el a döghússal, a kutyák részére éppúgy darabolják fel és az egyik alig különböztethető meg a másiktól. Mindenki árulhat húst, de hogy sok vevője legyen, a lehető legjobbal kell szolgálnia. A legjobb vágómarhát Lancasterből, Suffolkból, Harwichből, Norfolkból és Skóciából hozzák.

Kevés a sertés, a legjobb sonka a yorkshire-i.

A városi házak könnyedén építvék, vékony falak, melyeken belől az ember alig lehet biztonságban a léghezamtól. A lakott szobákat és a szalónokat igen tisztán tartják. A bútortzat még bérlett szobákban és vendéglőkben is maha-

gónifából való. Semmi művészet az építésben, ritka a malter, mert nem tűri a nedves időjárást. Úgy mondják, hogy az angol építészek értik azt a mesterséget, hogy bizonyos számú évekre dolgoznak. Ha eltelték az évek, vége a háznak. (Londonban a lacikonyhák föld alatt vannak; mondják, hogy van köztük olyan, hol a kést-villát láncra erősítik és ahol ebéd-közben ki lehet mosatni az inget.) Falun a legtöbb ház fából és vályogból való és szalmával fedett. A vidéki kastélyok viszont igen pompásak és szilárdan állanak (p. o. Blenheim). A király lakása a városban rossz. Mivel hófúvástól nem igen kell tartani, a tető könnyű, még ablakokat is szoktak oda alkalmazni világítás végett. Jégesőtől nincs mit tartani.

Az angol szorgalmát tökéletes gyártmányai és kézművei tanúsítják. Az áruk tökéletességének nyitja a munkafelosztás. Az egyik csiszol, a másik az ollónak csak pléhjét készíti, a harmadik a gyűrűket stb. Mivel az angol épen nem dolgoz, úgy látszik, hogy gyártmányainak kiválósága épen nem saját szorgalmának tulajdonítandó, hanem a munka helyes beosztásának, melyet előmozdít találékony-sága, a természetadta tárgyak felhasználásával. Egy ember csak egy dologgal foglalkozik, hogy jól végezze munkáját, úgyhogy végre szinte gép lesz belőle. Ezt megerősíti az az elsőség, melyet a gyárosok a német munkásoknak adnak józanságuk és szorgalmuk miatt; találhatók is mindenfelé. A kereset könnyű, a munkabér magas, tehát a semmittevésre való kísértés, ha már kerestek valamit, igen nagy.

Ismeretes, hogy a forgalom nemcsak az országban igen nagy, hanem más országokkal is. Az angolok különösen gyarmataik által gazdagodnak, melyeket eltiltottak otthoni terményeik feldolgozásától, hogy saját áruiknak nagyobb legyen a kelendősége. Írország ez alól felszabadult, Skótszország is azon van, hogy a drága angol kelmék helyébe otthon gyártott áruit olcsóbban értékesíthesse. Ha ez sikerül, ez a forgalom is nagyon emelkedik. Azok az akadályok, melyeket Anglia a gyarmatok gyárainak és kézműveinek fellendülése elé állít, áruinak mindenfelé való erőszakolása és azok a parlamenti akták, melyek elrendelik, hogy mindenkit posztóban temessenek, a gyapjúzsákokon való ülés a

Lordok házában, mind arra mutatnak, hogy minden irányban fejleszteni akarják a fogyasztást. A gyapjú és a juhok kivitelének és a gyapjú és a juhok, valamint a gépek lerajzolásának és kivitelének tilalma mind azt bizonyítja, hogy a gyártás a gazdagságnak legszükségesebb és legbővebb eszköze.

Ez a belső forgalom könnyen lebonyolítható, mert csatornák egyesítik a kerületeket és összeköttetésbe hozzák az Északi-tengert határoló országokkal és a belföldről eléggé gondoskodnak a jó utak. Nehéz szekerekbe (chariot, waggon) erős, nagy brabanti fajtájú lovakat fognak be — egyáltalában igen jól van berendezve a fuvarozás, mind a jó anyag, mind az ügyes építómód által. A teherkocsik és kerekek széles talpai meggátolják a mély behorpasztást és aránylag kevés utánuk a vám. Az országutakat a megye költségén tartják fenn, a vám övék, de a parlament becslése szerint állapítják meg.

Néhány Countyt kivéve, melyekben sok a homok, a föld meszes és agyagos, tehát alkalmas az útépitésre. A forgalom fenntartásához nagyban hozzájárulnak a Mail, Stage és más Coachok; nemcsak leveleket és pénzt, hanem csomagokat is szállítanak gyorsan és bizton. Belföldi levelekért nem fizet a feladó; annál biztosabban kerülnek annak kezéhez, kinek szánvák. A csatornákon hajók, melyek minden héten távoznak és érkeznek. A külső forgalomban főképp posztóneműek és acél fontosak, az út Hamburgon, Hollandián és Belgiumon vezet át. Az ezekre használt hajó mind kitűnően van építve és árbocozva. Angliának körülbelül 50 a tengeri kikötője és a hajósnak haszna van a szállítótól és biztos kilátása arra, hogy valamely kórházban, minő minden megyében van, holtig ellátják: elég buzdítás arra, hogy ilyen emberekben ne legyen hiány. Még a csempészet is előmozdítja a külső forgalmat: néha olyan nyilvánosan üzik, hogy a csempészek szekereit háborítlan engedik továbbjutni, mert félnek a kísérő fegyveresektől.

Ez a nemzet, mely aránylag csekély területen, Skóciát is beleértve, egyetemeket tart fenn, amelyeken főképp latint, görögöt, matematikát, természettant és bölcsészetszét tanítanak, hol tehát kezdettől fogva gondolkodásra szoktatják

az ifjakat, kell hogy ilyen magasan álljon, mint ahol valóban áll az angol. Az ifjúság nem veszít sok időt idegen nyelvek tanulásával, inkább tárgyakat, mint neveket tanul és ezért van annyi eredeti lángész ez országban. Az az összeköttetés, melyben más nemzetekkel él, kell hogy felvilágosítsa, nem is említve sok szükséges utazást. A törvények nyilvános igazgatása a bíróságnál általánosan ismertté teszi a jogot, mindenhol szabad a bejárat, a törvény és alkotmány nem igen változik és hagyomány útján továbbterjed a köznép körében is. Ezért országos ügyekről is általában okosan beszélnek. Ezeket az ismereteket nagyon megkönnyítik azok az eszközök, melyekhez ily módon jutnak. Igen sok a nyilvános és magánkönyvtár, olvasóterem, még közepes városokban is művészeti és természeti tárgyak gyűjteménye, könyvkereskedés, hírlap stb. ; csudálatos, milyen eszesen ítél még a nép fia is politikai, statisztikai, kereskedelmi és nemzetgazdasági kérdésekben. E mellett a nemzet nagy része kellően be van avatva a külügyekbe is, csak hogy nem sokat törődik velök és többnyire csak akkor, mikor közvetlen és közvetve visszahatnak hazájára is. Mindenütt van angol követ és a királyi tudóstársaság Európa legrejtettebb tájékaiból is kap igen nyomatékos híreket. A könyvkereskedésekben ritkán található idegen könyv (elég sok francia, de csak kevés német), még fordítás is igen kevés. Új könyvnyomdákra, térképekre, új tudományos vállalatokra, teljes kiadásokra (p. o. Shakespeare és Händel műveire) és másokra jelentékeny előfizetés történt. Nincs megye, talán megtekintésre méltó jóság sem, amely nem dicsekedhetik rézmetszetekkel és melynek ne volna magyarázó leírása.

A nagy postatérkép nem egészen szabatos, talán mert azóta változtak az útvonalak. Csaknem minden gazda (farmer) kísérletez, buzgólkodik javítások eszközzésében, próbákkal állnak elő, javaslatokat nyújtanak be, sok a gazdasági társulat, a gazdasági művek közkézen forognak. Sok magánember is gyűjtő, gondoskodik arról, hogy gyűjteményei halála után közhasznúakká legyenek, alapítványt is tesz fenntartásukra és gyarapodásukra. (A Bodleyana a legrégibek közül való.) Utazó angolok ritkaságokat gyűjtenek, haza

is viszik, és alig van város vagy jószág, melyben a művészetben jártas ne találjon valami érdekeset.

Az a kiváltság, hogy a feltaláló több évre egyedül kereskedhessék találmányaival, nagyon fellendíti az ipart, de előbb be kell mutatnia rajzban az illetékes bizottság előtt találmánya egész alkatát és azt a kiváltság okleveléhez mellékelni. Ha az idő — rendszeren 14 év — letelt, mindenki bátran utánozhatja és eladhatja. Az ilyen gépeknek nyilvánossá tétele másokat is arra késztet, hogy valamit csatoljanak hozzá és így új egyedáruság jó létre. Az új kísérleteket többnyire aláírás útján végzik. Ha az országot illető tárgyak jönnek szóba, p. o. csatornák, a parlamentnek azokat törvénybe kell iktatnia, azért, hogy minden egyes kötelezve legyen hozzájárulni a törvény megtartásához, p. o. az adók és vámok megfizetéséhez. A nemzet jutalmaz, nyugdíjat ad, p. o. Cook kapitány még élő özvegyének, és emlékeket állít.

Középiskolákra nem igen terjeszkedik ki Széchenyi figyelme, annál érdekesebbek és tartalmasabbak az egyetemekre vonatkozó megjegyzései. Körútjában egész Britannia körül Cambridge egyik állomása. «Szeptember 28-án értünk Cambridge-be. Norwich és a város közt síkság. Kitűnő országút vezet Newmarketből Cambridge-be, előbb szép rétek, majd búzamezők közt. Némely helyen krétás agyagot és apró kavicsot láttunk. Rendszeren áprilisban és októberben folynak le a nagy lóversenyek Newmarketban. Az egyik versenytér kilenc mérföld hosszú, a többi 1—2—3 mérföld (angol). A versenytér kerítéssel, néhol palánkkal van jelölve. A közönség részére való épületek is ott vannak. A versenytér közepén van egy széles árok, melyet ördög- vagy vörösároknak neveznek és melyről azt mondják, hogy az volt az angolszászok határa. A dombok körüli mocsarakban sok a vízimadár. E megyében elsőrangú marhákat láttunk, aminthogy széles, termékeny legelők táplálkoznak, melyeket külön munkások tisztítanak meg a vakondoktól. Cambridge-be érkezésünkkor nagy tömeget láttunk, mely, mint később hallottuk, három hétre szóló vásárra gyűlt össze. Mindenfajta barom volt látható. Sokan jöttek be vidékről és nagyon élénk volt a város.»

«Cambridge nem nagy, utcái keskenyek és sárosak, házai általában rosszkarban vannak. Ebben a megyében nincs gyár, a megye juhaiból és szántóföldjéből él, melynek 5 %-a árpatermő. A polgárok többnyire a deákokból élnek. A Collegek körül van néhány szép épület és abban különböznek Oxfordtól, hogy itt csaknem minden College egy sorban áll, elkülönítve a várostól és ez kétségtelenül előnyösebb a főcélra, a tanulmányra nézve.

Megérkezésünk estéjén megismerkedtünk dr. Gwynnel, egy öreg sebésszel és a Kings College fellowjával. Fekete csuhában lépett szobánkba (a szertartásos doktori ruha Cambridge-ben skarlát), kezében toll és tinta. Furcsa megjelenése inkább kellemetlen benyomást tett reánk.»

Következik Kings Chapel leírása, mely Széchenyi szerint tán legszebb gót templom a világon. Nem győzi bámulni symmetriáját. Aztán Clare Halle-t nézték meg és szép sétát tettek ott, hol a kertek és a szomszéd College-ok érintkeznek, majd Trinity College-t látogatták meg, hol a nagy Wren gyönyörű könyvtárterme áll. A korra nézve jellemző, hogy nemcsak a valóban szép és emlékezetre méltó tárgyakat szemlélték komolyan, hanem a kuriozitásokat is. Az áttekintés után az egyetem szervezete és az ifjúság tanulmánya került sorra.

«A könyvtáron túl vannak a nyilvános olvasótermek, kissé sötétek és dísztelenek, hol a vizsgálatok folynak. Az első a legszigorúbb és egy hétig tart, napi 6—9 órán át. A tárgyak: latin és, mi még fontosabb, görög és matematika.

Hogy az ember fellow lehessen, kell, hogy a College tagjai válasszák meg, csak angol, ki már itt vizsgát tett, választható, és ez az állás magába foglalja a klasszikus nyelveket és a matematikát, nem csupán a szabad művészeteket, mint Oxfordban.

A College tulajdona főképp földből eredő, a fellowok bérlik, évi fizetést kapnak. Némely College-ban ebédet és vacsorát kapnak a fellowok, másokban csak ebédet és reggelit és vacsoráért fizetni kell. Otthon esznek és fizetik az inat is.

A College-okban csak nyelveket, matematikát és erkölcs-tant tanítanak. Ha valaki jogot vagy bölcsészetet akar

tanulni, kell valakit találania, ki tanítsa s kinek fizet. Most már van egy királyi professzor anatómiára, egy orvostanra, egy történetre. A College-ben zenét is lehet tanulni.

«Pénteken, szept. 30-án, reggel 5 órakor elindultunk Cambridge-ből Newthamptonba. Harold Temperley cambridge-i professzor e leírás után azt írta nekem : ugyancsak eszes ember lehetett az a fiatal magyar mágnás!

Dr. Johnsonnak angol szótára a legjobb és legnagyobb e nyelven. De úgy mondják, vagy 5000 szó hiányzik belőle. Bírálója azonban kérdi : vajjon a doktor angolnak ismerte volna el ezt az 5000 szót?»

December 7-én estve érkeztünk Oxfordba. Másnap a Christ-College egy fellowja körülvezetett a legnevezetesebb Collegiumokban. A különösen kéziratai miatt hírneves Bodleyana 120,000 könyvből áll ; évenként 500 guineát fordítanak új könyvek beszerzésére. Itt láttuk üveg alatt az I. Károly király kivégzéséhez való meghívásnak másolatát, az aláírásokat lerajzolták az eredetiek után, Oliver Cromwell a harmadik. A kéziratok termében áll John Wallynak, a híres matematikusnak arcképe életnagyságban, Marlborough herceg alabástrom fejszobra. Ez a hős, mint a feliratból látható, öt nagy csatát nyert, 16 nem ostromolt és 25 ostromolt várat vett be. Howard Händel arcképét ajándékozta a könyvtárnak. A marmora arundesia vagyis a pároszi márványok földszint állanak külön kamrában. Ezeket Selden írta le és főleg a régi kortan és történet felvilágosítására szolgálnak. Így p.o. kitűnik általuk, hogy Macrobius idejében csak császárokat, vestaszűzeket és igen kiváló férfiakat temettek a város falain belül. Láttam egy érclemezt Aristoteles arcképével. A New-College-nak kápolnája különösen gyönyörű üvegfestménye miatt nevezetes. Csak 10 éve vannak itt és 2000 guineába kerültek. Tizenkét darab, középen Krisztus születése. Angol művésztől származnak és bizonyos, hogy az üvegfestészet művészete nemcsak hogy nem ment veszendőbe, hanem korunkban legnagyobb tökéletességét érte el.

Az All Souls-College a High-Streeten van ; ez Oxford legszebb utcája. Egy napóra alatt ezt az aláírást találtuk :

pereunt et imputantur. E College alapítója senkit sem akart fellow-ságra bocsátani, ki nem az ő családjából való. De már 400 évvel ezelőtt el kellett állani ettől a rendelestől, mert nem maradt semminő atyafia. Itt a nagy ebédlőben áll a leg-híresebb angol jogásznak, Blackstone-nak alabástrom-szobra életnagyságban. A könyvtárt Codrington alapította. Madeleine College kápolnájának üvegfestményeit spanyol hajóról zsákmányolták és katolikus szemináriumnak szánták. Itt láttuk Addison lakásának ablakait. Tizenkét évet élt e College-ban. Egy terebélyes tölgyfa, olyan, hogy mi öten alig karolhattuk át, áll itt és már ott állott a College alapítása előtt. Láttuk a még a téli hónapokban is igen szép sétahelyeket és Addison kedvelt promenádját.

NB. Az olyan embereket, akik játékból élnek és arra utaznak, black-legsnek, feketelábúaknak nevezik. (Most egészen más a szó értelme.) Állítólag Newmarketban keletkezett ez az elnevezés, ahol a versenyek idején annyi a fekete csizma.

Christ-College valamennyi közt a legszebb és legnagyobb. Az épület mind gót stílusú, legtöbb igen jó karban. Locke, ki e College-ben volt tanár, alabástrom szoborral van megörökítve evvel a felírással: Johanni Locke Locke P. Ez alapító azonban csak névrokona volt a nagy bölcsésznek. A könyvtárban találtuk Viner *Abridgement of laws*-át (törvények kivonata) 23 folió kötetben! A nagy étteremben megvan minden nagy embernek arcképe, ki valamikor a College tanítványa volt. Köztük Richardus Trevor durhami püspök, kit szépsége miatt the beauty of holyness (a Szentség szépségének) neveztek. Christ-College nagy harangját minden este 9 órakor 101-szer kongatják, mert ép annyi fellowja van a College-nak.

Oxford közepes város 9—10,000 lakossal. Itt már több a fehér ház, mint Londonban. Sok utcának nincs járdája. A scholar-ok mind vörös mentében járnak, kalapjukon lelógó zsinórral. A nemesnek aranyos a zsinórja, a többié selyem.»

Londonról külön szól. Van ott ezer fiaker (hackney coach). A kocsikat igen tisztán tartják, jó fénymázzal és tisztán festett állvánnyal. Mindnek megvan a maga taksája, ha

többet követel, be lehet őt vádolni. Vasárnap mindig kevés a kocsi.

A járdára nem megy fel kocsi és a gyalogember nincs veszélyben, mint Párizsban vagy Bécsben. Furcsa kezdetben az idegennek, ha a városon kívül kocsizás végén azt hallja a kocsistól, hány mérföldet számít.

Kávéházakban ritka a billard, inkább az alsóbb osztályok gyakorolják. A Morning Post keményen nekimegy a tekeasztalnak. Így szól: tekeasztalok láthatók sok házban a fővárosban és körüle. Nagyon szükségesnek tartjuk ez asztaloknak lerombolását, mert annak az osztálynak a kedvenc játéka, amely fölötté áll a szolgának és alatta a jobb módúnak, t. i. a boltosoknak, melynek idejét és pénzét más célokra kellene fordítani.

Vasárnap nem nyúlnak kártyához, letakarják a billardasztalt és csupa unalomból korán fekszenek le. Ebben könnyebb a sora a köznépeknek, mert szombat este késő éjjelig tisztogatta az ajtókat és ablakokat.

Van angol, ki nem szereti, ha vasárnap le kell vétetni szakállát.

Az akkori tudományos világban már nagy szerepet játszanak a «kameráliák», a gazdasági kérdések. Egész kis politikai statisztikát állít össze gr. Széchenyi Ferenc, hogy ezzel a fontos kérdéssel megbirkózzék. A pénznemek viszonyát állapítja meg: egy angol font = 5 tallér 18 garas. Az aranypénz 22 karátos már Erzsébet királyné ideje óta. Az aranyat kiviszik: tilos azt behozni. Csak egy pénzverő van, a Towerban, hol mindenki arany- és ezüstpénzt verethet.

Ami a művészetet illeti, zenész, szobrász alig jó számba. Festő sok van, jeles is. Az építészet inkább különös, mint szép. A szónokokat Oxfordban és Cambridge-ben képezik, amott 25-öt, itt 16-ot. Mindkét egyetemnek van földbirtoka. Dissentert Oxfordban nem bocsátanak tanulmányra.

Írországtól nincs mit tartania. Kárt okoz a belső pártoskodás, a találmányok utánzása. Az ellenségek gyengék, úsznak az adósságban. Erős szövetségesek és Hollandia gazdagsága sokat nyomnak a latban. Viszont igen ügyes a kormány. (Pitt Vilmos.)

Szorgalom, a kereskedés előmozdítása a főtámasz. Franciaországtól nincs most mit tartani, csak ha Spanyolország, Hollandia, Németország állnának össze, válhatnék lehetővé Gibraltár visszafoglalása. Oroszország és Dánia Angliával tart és e miatt Svédország a franciával.

«Hogy milyen volt a királyi hercegek nevelése ezelőtt, nem tudom, de a mostani házias, mivel a királyi pár becsületes jó szülőknek hírében áll. A gyermekek nevelését főképen a királyné vállalta.»

A rendőrséget illetőleg tudnivaló, hogy csak olyan színművet szabad előadni, melyet a főkamarásmester átnézett és a király jóváhagyott. Zálogba tett holmiért havonként minden guineára csak hat pencet szabad követelni, különben uzsora és az uzsorás köteles kárpotlást adni a jogtalanul szerzett összegért. A zálogbaadás egy évre és egy napra szól és a tőkét kamatostul kell megfizetni. Szegény kenyértelenek seprik az utcát, mi jó módja a koldulás eltűrésének. Különben ha valaki jártában koldul, nem szabad őt háborgatni, de ha házba jó, a tulajdonos kizavarhatja. A holtakat a templom körül temetik a város közepén. A sírnak nyolc láb mélynek kell lennie; kiásójának fél guinea jár: mindkettő parlamenti határozat. Pompás síremlékekre sokat fordítanak és aki csak akarja, a legnagyobb úr mellé temetkezhetik. Megesett leánynak, ha akarja, hogy gyermekét a lencházba fölvegyék, határozottan kell állítania, hogy a gyermek atyja elhagyta és hogy képtelen gyermeke fenntartására. A gyermeket 12 éves koráig nevelik és megtanítják írásra, olvasásra, számolásra. A szülők nevét nem jegyzik fel és a gyermek megfelelő nevet kap és becsületén nem esik csorba. A londoni árvaház 1200-at tart fenn, a felét házon kívül nevelik.

A skót engedékeny, nem oly büszke, mint az angol; a hegyilakó durva, öltözetében eltérő.

A régens 18 évvel nagykorú, az előd állapítja meg régensségét, de ha távozik, maga a régens. A király régensnek nevezheti ki a királynét, aki özvegyi just kap és a királlyal együtt koronázzák. Minden hét évben parlamenti választás az alsóházban. A skót képviselők napidíjat kapnak

A belső kormányt illetőleg a kabinethez tartoznak :
 1. A főkancellár vagy helyében a nagypecsét őre. 2. A kincstár első lordja. 3. A titkos tanács elnöke. 4. A titkos pecsét őre. 5. Az admirális első lordja. 6. A kincstár kancellárja és a két államtitkár.

A kincstár első lordját tekintik főminiszternek és gyakran egyúttal kancellárja a kincstárnak, mint most Pitt.

Törvényhozást és törvénykezést illetőleg a büntető, polgári és rendőri törvények : 1. a Common Law, a régi angol-szász törvények gyűjteménye. 2. a Statute Law, a parlamenti akták. 3. Magán- és városi szabályzatok. 4. Az erdőket illető törvény. 5. Háború idején külön haditörvény. 6. A tengerészet törvénye. Skócia egyesülése óta egyenlő a törvény.

A honvédelem, milícia 300,000 harcosra számíthat. A hajóhad 472 hajó, közte 169 sorhajó. A legénység békében 18,000 ember. Vár nincs, de arra gondolnak, hogy megerősítik a kikötőket.

Mindkét országban csak jelentéktelen uradalmak vannak a királynak.

A rendeket illetőleg a királynak nincs beleszólása, a parlament intéz mindent. A nemzet két részre oszlik, a peerekre és a commonsokra, kik szilárdabban állanak, mint ő felsége. A commonerekhez tartozik a gentry, baronetek, lovagok, a commonaltyhoz minden más.

A kereskedelem mellett roppant nagy a gyártás is. A gyárak állítólag 5 milliót foglalkoztatnak, tehát a lakosság felét. A gyárak évi jövedelmét évi 15 millió fontra teszik. Kereskedőtársaságok a keletindiai, afrikai, a levantei és az orosz. Mindenféle javaknak, az életnek is biztosítására nyolc társaság működik.

Még a szolgaszemélyzetre is kiterjeszkedik a gróf érdeklődése. A leányokat eléje teszik a férfiaknak mert kisebb a fizetésük és könnyebb az élelmezésük. Megtakarítják a libériát és az adón könnyítenek. Férfiért 1 font, leányért 2 és fél sh. az évi adó. Minél több a szolgál, progresszive annál nagyobb az adó fejenként, úgy hogy ha valakinek tíz férfiszolgája volna, minden férfira 2 font, minden leányra csak 10 shilling adó esnék. A szolgáló leányoknak nagyon sok

munka és zaklatás jut ; ők fizetnek a vendéglősnek, még a csizmatisztító is fizet neki, de nyolc pence-t kap egy tisztogatásért és egy nap öt shillingre viheti. A kocsisoknak nincs fizetésük, de nem is fizetnek, hanem borravalóból élnek. Minden gazdának kötelessége szolgálai számát és minőségét pontosan bejelenteni. Követek, egyetemek, gyárosok, állami tisztviselők a gazdák rangja és módja szerint. Tizennégy éves és 60 éven túl levő nőcselédek nem adóztatnak meg.

Nem volna magyar gróf, ha ló és lótenyésztés iránt nem érdeklődnék. Külön kalendárioma van a lóversenyeknek ; Newmarketban adják ki, a tavalyi már a tizennegyedik folytatás. Ismeretes, hogy ezek az olympiai játékok nagyon előmozdítják a lótenyésztést. Eclypset, a híres győztes csődört most Eastonban etetik, most 22 éves és két éve nem hág. Minden hágásáért még húsz fontot is fizettek.

Vannak utazók, kik ezen a lovon nyargalnak. Childers, a leggyorsabb angol versenyló tenyésztésre nem alkalmas.

Megjegyzés : Punch állítólag pench-ből ered és ötöt jelent. Valóban öt ingrediencia szükséges hozzá : tea, víz, cukor, citrom és rum. Az angol a puncheshoz rumot vesz, nem arakot és csokoládéjába nem tesz cukrot. Csigát, békát nem eszik az angol, iszonyodik tőle, inkább a tengeri nyulat élvezi.

Új mosógépet hirdetnek. Annyit végez egy nap, mint hat iskolázott mosóné, a mellett kevesebb szappant fogyaszt és fehérebbre, tisztábbra mos.

Évenként csaknem félmillió font árú angol posztót küldenek Königsbergen át Lengyelországba. Vörös és kék színűnek a franciák mesterei.

Wight szigetét déli Angliában szép vidéke miatt Anglia kertjének nevezik.

Plymouthban csaknem mindig ködös és esős az idő, a közeli Portsmouthban szép. Portugáliába minden héten jár postahajó, Amerikába minden hónap első szerdáján. Háborús időkben, ha veszély fenyeget, a «Mail-t» (a levelezést tartalmazó zacskók) golyóhoz kötik és a tengerbe dobják. Már előfordult, hogy a levelek nedvesen megérkeztek.

A tudós nőket blue stockings-nak (kék harisnyáknak)

nevezik. Ezekhez tartozott p. o. Lady Montague, ki Shakespeare-t védelmezte Voltaire ellen. Egy másik Euripidest fordította.

Londonban egy Vienna Club is van.

A richmondi herceg meg családi hagyaték alapján minden Londonba érkező tonna köszénért egy shillinget kap.

Olyan házban, melyben tizennégy kandalló van, a téli hónapokban minden öt napra egy század köszén kell, azaz 12 zsák és 36 shillingbe kerül. Ha hat hónapot számítanak, mely alatt tüzelnek, a költség 640 forint, nem számítva a konyhai fogyasztást. Londonban minden nap tudtul adják az ár és apály idejét, a hajózás érdekében. P. o. 1787. ok. 9-én Londonbridge-nél magas ár déli 12 óra 29 perckor és 55 perccel éjjél után.

MARCZALI HENRIK.

AZ 1830. ÉVI VARSÓI FORRADALOM ÉS A MAGYAR KÖZVÉLEMÉNY.

Az 1830 november 29-én kitört varsói forradalomról hazánkban elég korán értesültek. A *Bécsi Magyar Ujság* (másképp *Magyar Kurir*) a dec. 10-én kelt 47. számában egy krakkói tudósítás alapján már jelentette, hogy «Varsóban kiütött a revolutio nov. 25-én estve s ennek következtében az orosz seregek Varsót elhagyván, a városhoz nem messze táborba szállottak. Több környülállásait ezen revolutiónak dec. 4-ig még Krakkóban sem tudták, mivel két nap oltá a varsói posták kimaradtak.»

A magyar közönség, mely a júliusi párizsi forradalom óta élénk figyelemmel kísérte nemcsak a franciaországi, hanem a brüsszeli eseményeket is, egyre fokozódó érdeklődéssel olvasta a meglepetésszerűen kirobbant varsói forradalomról szóló s mind részletesebbekké váló hírlapi tudósításokat, bár azok alig voltak egyebek, mint a cenzurált külföldi újságok híreinek egyszerű fordításai, minden egyéni megjegyzés vagy véleménynyilvánítás nélkül. A cenzura legfeljebb annyit engedélyezett, hogy az eseményekről szóló tudósításokba a forradalmi mozgalmakat elítélő, létjogosultságukat tagadó és jelentőségüket lehetőleg kisebbítő részesetek kerüljenek, de a rokonszenvnek vagy együttérzésnek semmiféle nyilatkozását nem volt hajlandó eltűnni. A bécsi kormánykörökhöz közel álló *Bécsi Magyar Ujság* pl. a dec. 17-i számában a varsói forradalom okaival foglalkozván, megállapíthatónak véli, hogy «minden esetre bizonyos, hogy ennek a revolutiónak kiütése nem valami az egész országban elterjedt összeesküvésnek munkája. Az összeesküvés tsupán egynéhány szilaj fiataloknak fejében főtt, kik rész szerént az akadémiai tanulóifjúságból, rész szerént

az úgynevezett altisztek oskolájából valók. Ezt is el lehetett volna tsirájában fojtani, ha mindjárt kezdetben hathatós eszközök vétettek volna elő.»

A magyar sajtó többsége azonban nem osztozott a bécsi magyar félhivatalos felfogásában. S ha nem is állott módjában nyíltan állást foglalni a lengyel ügy mellett, ellene semmi esetre sem fordult, sőt módját tudta ejteni annak is, hogy a közérdeklődést a lengyel forradalom és annak vezető egyéniségei iránt állandóan ébrentartsa. Az akkoriban igen elterjedt és hetenként kétszer megjelenő *Vereinigte Opfer-Pester Zeitung* minden számában részletes tudósításokban számolt be a lengyelországi eseményekről s bár forrásai németországi lapok voltak, tagadhatatlanul erős lengyel rokonszenv nyilatkozott meg benne. A *Hasznos Mulatságok* ismételten közölt leírásokat Lengyelországról és területének egyes részeiről, jellemrajzokat a lengyel forradalom vezetőiről, így Chlopicky és Uminski generálisokról, majd adatokat arról a nagy áldozatkészségről, melyet a lengyel társadalom tanusított a megpróbáltatások ezen napjaiban. továbbá azon haretéri eseményekről, melyek kedvező világításba helyezték a lengyel vitézséget s amelyek Párizsban is nagy visszhangot keltettek.¹ A francia-lengyel rokonszenvről egyébként a *Bécsi Magyar Ujság* is önkénytelen tanúságot tett akkor, midőn az 1831. febr. 11-i számban Mauguin francia képviselőnek a francia parlamentben (jan. 27-én) elmondott azon beszédét közölte, melyben nyíltan kijelentette, hogy a franciák, bár ezidőszert nem áll módjukban közvetlenül támogatni a lengyelek ügyét, velük együtt éreznek.

Nálunk a lengyelek ügye iránt való rokonszenv mesterséges felkeltésére tulajdonképen nem volt szükség. Magyarország északi megyéi és Lengyelország közt még megvolt a kereskedelmi összeköttetés. Ugyanezek a vidékek még élénken élt a köztudatban a lengyel szabadságharcok emléke is, hiszen tudvalevőleg az 1772-i felosztást közvetlenül meg-

¹ *Hasznos Mulatságok*. 1831. I. 13—14., 48, 94—96, 241, 268—70, 278, 281—83, 293—94, 346—48. II. 23—24.

előző években Eperjes volt az orosz-ellenes lengyel conföderatio központja. Nem meglepő tehát, hogy a varsói forradalom is elsősorban épen a felsőmagyarországi vármegyék közönségében váltott ki mélyebb érdeklődést, sőt egyre fokozódó lelkesedést azon hírek hatása alatt, melyek a lengyel fegyverek győzelmeiről adtak számot.

A lengyel ügy iránt feléledt közérdeklődés mindamellett hónapokon át csak elméleti jelentőségű volt s jobbára csak a társas összejöveteleknek volt a beszéd tárgya. Számolni kellett ugyanis a kormány politikájával, mely a varsói forradalmat orosz-lengyel belügynek tekintette s ennek következtében a szigorú semlegesség álláspontjára helyezkedett. Az a feszült viszony, mely 1828/29-ben Ausztria és Oroszország közt fennállott és nem egyszer háborús lehetőségekkel fenyegetett, továbbá azon körülmény, hogy az Ausztriához csatolt Galicia lengyel lakossága, bizonyára orosz izgatás következtében, mind türelmetlenebbül követelte a kongresszusi Lengyelországgal való egyesülést, ahol a lengyelek gazdasági helyzete állítólag jóval kedvezőbb volt, mint Galiciában,¹ a kormány semleges, sőt barátság-talan politikáját a felkelő lengyelekkel szemben megérteti velünk. Bécs mindenáron kerülni kívánta a szentpétervári udvarral való összeütközést, mert nem akarta kockáztatni Galicia birtokát, melynek elvesztése a keleteurópai hatalmi egyensúly felborulásával lett volna egyértelmű, holott Kaunitz óta ezen egyensúly biztosítása volt Ausztria keleti politikájának tengelye. Mikor tehát hg. Lobkowitz galíciai helytartó első jelentései Bécsbe megérkeztek a varsói eseményekről s azok alapján nem látszott lehetetlennek, hogy a forradalom helyi jellegéből kilépve nemzeti mozgalommá szélesedhetik, a kormány rendeletileg eltiltotta a fegyverek kivitelét Lengyelországba és a krakkói szabadállamba, a fegyverek elnevezése alá foglalván a kaszákat és a csákányokat is.² Ezt a kiviteli tilalmat nem sokkal utóbb a salét-

¹ Divéky Adorján: *Magyarok és lengyelek a XIX. században.* Budapest, 1919. 6—7. l.

² 1830. dec. 25. Orsz. Itár. 14,981—1830. kanc. sz.

romra¹ és a lovakra is² kiterjesztette, egyúttal pedig elrendelte, hogy a hatóságok a Lengyelországból érkezőket szoros megfigyelés alatt tartsák s gyanú felmerülése esetén haladéktalanul tegyenek jelentést a kancelláriához.³ A megyéket anyagilag a ló kiviteli tilalom érintette a legközvetlenebbül. Trencsén megye közönsége tiltakozott is e rendelet ellen, arra hivatkozva, hogy az sérti a nemesi szabadságot, nemkülönben a nemesség és a nép anyagi érdekeit.⁴ A kancellária azonban irattárba tétette Trencsén megye feliratát s csak 1830 őszén helyeztette hatályon kívül a kiadott tiltó rendeleteket, mikor szerinte «a rend a lengyel királyságban ismét helyreállott».⁵

A kormány hivatalos politikája következtében a magyar nemesség és a polgárság természetesen csak társadalmi úton adhatott kifejezést a lengyelek szabadságharca iránt érzett rokonszenvének. Erre az adott viszonyok között a legalkalmasabbnak a lengyel sebesültek felsegítésének formája kínálkozott, mely a közfelfogás szerint Ausztria semleges álláspontjával nem állhatott ellentétben. Minden feltűnést óvatosan kerülve eleinte magánosok kezdeményeztek gyűjtéseket, így Késmárk vidékén Berzeviczy Gergely özvegye és fia, Titusz, továbbá Okolicsányi Ágnes. Különösen felkarolták a lengyel sebesültek segítésének ügyét a felsőmagyarországi mágnások, kiknek kastélyaiban nagymennyiségű tépést állítottak elő és sok vászonneműt gyűjtöttek össze és akik borral és készpénzzel támogatták a lengyeleket. (Pl. gr. Schmeidegg Ferenc, gr. Haller Imre és Ferenc,⁶ gr. Dessewffy József.) De kivették részöket ebből a munkából Késmárk, Eperjes és Kassa polgárai is. Ez utóbbi helyt

¹ 1830. dec. 29. Orsz. ltár. 15,035—1830. kanc. sz.

² 1831. január 7. Orsz. ltár. 5641—1831. kanc. sz.

³ 1830. dec. 26. Idézve Fischer Károly 1831. április 19-i jelentéséből. Orsz. ltár. 691—1831. kanc. eln. sz.

⁴ 1831. április 11. Orsz. ltár. 6282—1831. kanc. sz.

⁵ 1831. október 8. Orsz. ltár. 10,816—1831. kanc. sz.

⁶ V. ö. Horváth Mihály: *Huszonöt év Magyarország történetéből*. Genf, 1864. I. 254. Pulszky Ferenc: *Életem és korom*. Budapest, 1884. I. 25. l.

«az Asszonyi nem nevelésnek szánt köz-Intézet» részére «több muzsika- és ének kedvellők által» 1831. március 29-én hangversenyt rendeztek, a befolyt elég tekintélyes jövedelmet (mintegy 1200 forintot) azonban a lengyel sebesülteknek adományozták.¹

Minderről a kormány bizalmi emberei haladéktalanul jelentéseket küldtek a kancelláriának, ahol természetesen aggodalommal látták a gyűjtő tevékenységnek mind nagyobb méreteket öltő arányait, mert a gyűjtést a kormány semleges politikájával összeférhetetlennek tartották. A kancellária ennek következtében kezdetben az útlevél-vizsgálat megszigorítását rendelte el és a hatóságokat arra utasította, hogy az útlevél nélkül Magyarország területén tartózkodó lengyeleket toloncoltassa ki.² De elrendelte azt is, hogy a hatóságok nyomozzák ki, kik a gyűjtés irányítói s ezek neveit jelentsék be.³ Gróf Reviczky Ádám magyar főkancellár mindamellett felelőssége tudatában szükségesnek látta az udvart is tájékoztatni erről a lengyel-barát mozgalomról. Egyik jelentésében (1831. ápr. 23) őszintén megvallotta, hogy «Magyarországban, főleg azonban annak északi megyéiben élénk érdeklődés tapasztalható a lengyel felkelők iránt», amit úgy kíván korlátok közé szorítani, hogy az északi megyék főispánjait «okos, elővigyázatos, de mindamellett erélyes» felvilágosító munkára utasította.⁴ Ferenc király maga is oly nagy jelentőséget tulajdonított ennek a felsőmagyarországi lengyel-barát mozgalomnak, hogy az összes ily természetű ügyekben való döntést magának tartotta fenn, s ettől fogva a lengyelek javára semmiféle nyilvános ünnepi előadást sem engedélyezett.⁵

Miközben a kancellária a felsőmagyarországi megyék főispánjai útján kívánt nyomást gyakorolni a gyűjtési mozgalomra, főleg arra hivatkozva, hogy a gyűjtések durva visszaélésekre adhatnak alkalmat, mert szinte elképzelhetet-

¹ Orsz. ltár. 659, 660, 673, 7691—1831. kanc. elnöki iratok.

² 1831. május 1. Orsz. ltár. 7691—1831. kanc. eln. sz.

³ Orsz. ltár. 660—1831. kanc. eln. sz.

⁴ Orsz. ltár. 719—1831. kanc. eln. sz.

⁵ 1831. május 5. Orsz. ltár. 717—1831. kanc. eln. sz.

len, hogy hogyan fogják a gyűjtött holmikat Krakkóba, vagy épen Varsóba elszállítani,¹ olyan eset történt Pesten, mely sok iratváltásra, de sok izgalomra is adott alkalmat.

Május elsején a Pesten állomásozó 5. tábori tüzérezred egyik Egles nevű tüzére azt jelentette felettes hatóságának, hogy egy fiatal magyar nemes, név szerint Perczel Móric, aki különben korábban maga is ebben a tüzérezredben szolgált, ugyanazon a napon délután egy budai kiskocsmában a jelentést tevő tüzért és hat bajtársát arra akarta rábeszélni, hogy hagyják el ezredöket és álljanak be a lengyel felkelők seregébe. Sontag Vencel ezredparancsnok a jelentés vétele után Perczelt, aki másnap már a tüzérkaszárnnyában is megjelent, «auf eine, seinem Stande angemessene vorsichtige Art» elfogatta s erről a budai Generalkommandónak azonnal jelentést is tett. A Generalkommando viszont a kancelláriát értesítette a történetekről. A kancelláriának az volt a felfogása, hogy az ügy — nemes ember vétségéről lévén szó — a pest-vármegyei törvényszék elé tartozik, Perczel tehát annak kiszolgáltatandó. A Generalkommando azonban sokat akadékoskodott, de mivel Pest vármegye közönsége egyre ingerültebben tárgyalta «a személyes szabadságnak a katonaság által történt ily megsértése»-t és elégtételt követelt, a helytartóság erélyesebb közbelépésére Perczelt végre átadták a megyei törvényszéknek.² A Perczel-ügyet, mely Pest vármegye ú. n. kisgyűléseit május folyamán ismételten foglalkoztatta, a megye hatósága a június 7-i közgyűlés alkalmával tűzte napirendre. A közgyűlés hangulata tüntetően Perczel mellett nyilatkozott, amiben nagy része volt br. Weselényi Miklós izgató beszédének is. Így azután a megyei közgyűlés akként döntött, hogy «nemes Perczel Móric ifjú azonnal előbbeni szabadságába helyeztessen vissza». A jelenlévők többsége azonban nem volt megelégedve a hozott

¹ A kancellária leirata 1831. április 30-ról Szinnyei sárosmegyei alispánhoz. Orsz. Itár. 691—1831. kanc. eln. sz.

² Sontag ezredes jelentése 1831. május 2. Orsz. Itár. 705—1831. kanc. eln., több melléklettel. Erre az ügyre vonatkoznak a 711., 720., 727, 789—1831. kanc. eln. iratok is. U. ott. I. azonfelül Madarász József: *Emlékeim*. Budapest, 1883. 8. l. Említi. Divéky is: i. m. 9. l.

határozattal, hanem azt követelte, hogy Perczelt a fogházból egyenesen a közgyűlési terembe kell hozni. Így is történt s mikor Perczel a közgyűlés színhelyén megjelent, a jelenlévők nagy lelkesedéssel fogadták és ünnepelték.¹

A Perczel-eset főleg abból a szempontból volt figyelemreméltó, hogy a lengyel-barát közhangulatnak nem kicsinyelhető arányairól tett bizonyosságot. Madarász József említi *Emlékirataiban*, hogy a pestmegyei ifjúság egyre fokozódó érdeklődéssel kísérte a lengyel harctéri eseményeket. «Összeöszegyűltünk, — írja — és lázas ingerültséggel vártuk a híreket. Örömmre gyűltünk, midőn a lengyelek egy-egy fényes győzelméről, elkomorodtunk, midőn csatavesztésről értesültünk.»² A lengyel kérdés hovatovább nemcsak a lengyel földdel határos északi vármegyéknek lett a szívügye, hanem az egész magyarságé is, mely csaknem egyértelműen foglalt állást a lengyelek mellett. Erdélyben pl. a fiatalság tüntetően viselte az ú. n. Chlopicky-sapkát³. Nem volt ritka az az eset, hogy egyesek a határokon átszöktek s beléptek a lengyel hadseregbe; a magyar ezredek tisztjei közül sokan kiléptek a szolgálatból és felajánlották szolgálataikat a lengyeleknek.⁴ Mikor híre járt annak, hogy Ausztria esetleg beavatkozik a küzdelembe, mégpedig Miklós cár oldalán, gr. Bercsényi László lemondott ezredesi rangjáról, arra hivatkozva, hogy nem foghat fegyvert az ellen a nemzet ellen, mely annakidején ősenek, gr. Bercsényi Miklósnak menedéket adott.⁵

A romanticizmus korában a lengyeleknek nemzeti önállóságukért vívott küzdelmei rendkívül nagy hatást gyakoroltak a megyei közéletre is. «A magyar nemesség, — írja az egyik kortárs — ha érzelmeit követheti, minden áldozatra kész volt volna szomszédai segélyezésében.»⁶ Különösen iz-

¹ Madarász József: *Emlékeim*. 8, 10—13. II.

² *Emlékeim*. 7. I.

³ Kovács Samu: *Visszaemlékezések 1830—1850*. Dés, 1887. 9. I.

⁴ Horváth Mihály: *Huszonöt év Magyarország történetéből*. Genf, 1864. I. 253. I.

⁵ Br. Forster Gyula: *Utóhang gr. Berchényi László, Franciáország marsallja történetéhez*. Budapest, 1929. 29. I.

⁶ Horváth Mihály: i. m. I. 253. I.

gatott volt a közhangulat akkor, midőn az orosz fegyverek túlsúlya alatt a lengyelek szorongatott helyzetbe kerültek s attól lehetett tartani, hogy a felkelés ügye el fog bukni. Bars megye 1831. május 4-i közgyűlésén tehát Balogh János, aki a megyét az 1825/27-i országgyűlésen is képviselte, azzal az indítvánnyal állott elő, hogy feliratot kell intézni a királyhoz az iránt, hogy hívja össze mennél előbb az országgyűlést. Ennek az volna egyik legsürgősebb feladata, hogy döntsön a lengyeleknek nyújtandó segítség tárgyában. Addig is azonban, míg az országgyűlés összeül, a fegyvereknek és az élelmiszereknek szabad kivitelét Lengyelországba meg kell engedni. Az indítványt a főispán tiltakozása ellenére a megyei közgyűlés nagy többsége, köztük a két alispán is, elfogadta. Ezen határozatról egyidejűleg a megyéket is értesítették, csatlakozásra híván fel valamennyiöket.¹

Bars megye határozata igen kellemetlenül érintette a kancelláriát, melyet a kormány egyik bizalmasa már másnap (május 5) értesített a közgyűlésről és határozatáról. A jelentésnek főleg azon részlete keltett itt megdöbbenést, mely arról szólt, hogy a barsmegyei rendek hevesen tiltakoztak az ellen, hogy a háború és a béke ügyében való döntés kizárólag felségjog. S mikor a megyei ügyész védelmére kelt a vitatott királyi jogoknak, a közgyűlés többsége az ügyészt leszavazta.² A kancellária az értesítés vétele után haladéktalan jelentéstételre szólította fel gr. Keglevics János főispánt s egyúttal arra is utasította, hogy igyekezzék hatályon kívül helyeztetni a megyei közgyűlés határozatát és kísérelje meg megakadályozni a megyéknek szóló átírat szétküldését.³ A főispán azonban nem tudott eleget tenni a kancellária utasításainak, mert hiszen a már feloszlott megyegyűlés határozatait utólag és egyoldalúlag hatályon kívül helyezni nem állott hatalmában, sőt azt sem tudta megakadályozni, hogy a megyéknek szánt átíratok szétküldessenek. Mindössze Bars megyének a királyhoz intézett fel-

¹ Gábory Antal jelentése 1831. május 5-ről. Orsz. ltár. 731—1831. kanc. elnöki sz. Említi Divéky is: i. m. 8. l.

² Gábory id. jelentése. U. o.

³ Fogalmazványa Orsz. ltár. 731—1831. kanc. eln. sz.

iratát és a megyegyűlés határozatát küldte meg másolatban a kancelláriának.¹

A kancellária ezek után legsürgősebb feladatának azt tartotta, hogy Bars megye átiratának tárgyalását a megyéknek folyamatban levő tavaszi közgyűlésein lehetőleg mindenütt megakadályozza. Felhívta tehát József nádort, mint Pest vármegye, Rudnay hercegprímást, mint Esztergom vármegye, továbbá Hont, Fejér, Pozsony, Borsod, Zemplén, Nyitra és Sáros megyék főispánjait, hogy ne csak saját megyéjükben, hanem azon megyékben is, ahol befolyásuk van, igyekezzenek odahatni, hogy Bars megye átirata ne kerüljön tárgyalásra, hanem «mint egy meggondolatlan, törvényellenes és aggodalmat keltő irat» helyeztessék egyszerűen csak irattárba.² De gondja volt a kancelláriának arra is, hogy mennél szélesebb körben válják ismeretessé Ferenc királynak a barsmegyei közgyűlés határozatáról tett rosszaló kijelentése,³ hogy ezzel is nyomást gyakoroljon a vármegyék nemességére és megkönnyítse a főispánok vagy a főispáni helyettesek munkáját.

A kancellária erőfeszítései mindamellettt kezdetben meddők maradtak. Gr. Majláth Antal zemplénmegyei főispán pl. minden kerülgetés nélkül jelentette, hogy a felsőmagyarországi társadalom határozottan lengyel-párti és a lengyel fegyverek győzelmét óhajtja. Szerinte a közhangulat ellen hivatalosan fellépni nem volna célravezető, legfeljebb türelmes, felvilágosító munkával lehetne elérni, hogy a felizgatott kedélyek úgy ahogy lehiggadjanak.⁴ József nádor mindössze arról értesítette a kancelláriát, hogy Bars megye átirata Pest vármegyéhez már megérkezett, minek következtében nem áll többé módjában meggátolni az átiratnak a küszöbön álló közgyűlésen való tárgyalását.⁵ Gr. Vay Ábrahám bereg-

¹ Orsz. ltár. 749—1831. kanc. eln. sz. Bars megye felirata közölve Horváth Mihály i. m. I. 254—56. ll.

² 1831. május 18-ról. Fogalmazványban Orsz. ltár. 749—1831. kanc. eln. sz.

³ Fogalmazványa Orsz. ltár. 5458—1831. kanc. eln. sz.

⁴ 1831. május 17-ről Orsz. ltár. 829—1831. kanc. eln. sz.

⁵ 1831. május 19. U. o. 790—1831. kanc. eln. sz.

megyei adminisztrátor sem titkolta, hogy a «Bars repraesentatioja, mellyet minden vármegyékkel közöl, lármátskát csinál. Universalis a Lengyelek eránt való opinio. Lojalis kedves vármegyémét is nehezen tartóztatom, annyival inkább, mert ebbe a szél vármegyébe, ha jövődre nézek, a muszkák ellen duló indulatokat nagyon ataquirozni nem is merem. Csudálatosan éledez a mozgás lelke minden felől.»¹ Br. Vay Miklós borsodmegyei adminisztrátor szerint a barsmegyei átiratról a borsodi nemesség még annak megérkezése előtt tudomást szerzett és pedig magánlevelek útján, miért is az adminisztrátor a közhangulat nyomásának engedve, kénytelen volt az átiratot a vármegye közgyűlésének tárgysorozatába felvételni. S ámbár sikerült elérnie azt, hogy a közgyűlés az átirat felett napirendre tért, annak kimondását mégsem tudta megakadályozni, hogy a legközelebbi országgyűlésre kiküldendő megyei követek utasításába be kell iktatni a lengyelek érdekében való közbelépés megsürgetését.² Br. Eötvös Ignácnak, Abaúj megye főispánjának sikerült ugyan Bars megye átiratát irattárba helyezettetni, de a megye közönsége ennek fejében erélyesen követelte a Lengyelországgal való borkereskedelem szabaddá tételét.³

A magyar törvényhatóságoknak lengyel-barát állásfoglalása⁴ természetesen Lengyelországban is ismeretessé vált

¹ 1831. május 25. Orsz. ltár. 895—1831. kanc. eln. sz. Említi Divéky is: i. m. 9. l.

² 1831. május 25, U. o. 852—1831. kanc. eln. sz. A megye feliratát Palóczy László fogalmazta, a megye azt kinyomatta és minden megyének megküldte. Orsz. ltár. 2755/831. kanc. eln. sz.

³ 1831. május 27. U. ott. 831—1831. kanc. eln. sz.

⁴ Általában megállapítható, hogy 1831 nyarán csaknem minden vármegye foglalkozott Bars megye átiratával s közülök ez év júliusáig 20 megye intézett feliratot a királyhoz a lengyelek érdekében, köztük pl. Pozsony (Horváth Mihály i. m. I. 256—58) és Pest megye, a horvátországiak közül pedig Varasd és Zágráb megye. A nyár folyamán még 13 megye csatlakozott hozzájuk, ami tehát a magyar törvényhatóságok többségének lengyel-barát álláspontjáról tett tanúságot. (V. ö. Orsz. ltár. 8421, 9298, 11,170—1831. kanc. eln. sz.) Felemlíthető, hogy a megyei közgyűlések alkalmával több helyt nyilvános gyűjtéseket rendeztek a lengyel felkelők javára. Szatmár megye 1831. június 13-i közgyűlésén pl. 1087 frt gyűlt össze; de a

s ott mély hatást gyakorolt a közvéleményre. Wolowski Ferenc varsói követ ennek hatása alatt azt az indítványt terjesztette elő 1831. június 25-én a lengyel országgyűlésen, hogy a lengyel nemzet mondjon nyilvános köszönetet a magyar törvényhatóságoknak értékes erkölcsi támogatásukért. A varsói országgyűlés az indítványt elfogadta és a köszönő irat megfogalmazásával Niemcewicz Julián várnagyot bízta meg, aki az iratot néhány nap alatt el is készítette. Ugyanakkor azonban a lengyel nemzeti kormány, talán azért, mert mellőzni akarta az efféle ügyekkel együttjáró s ezért nem ritkán hosszadalmasokká váló parlamenti formalitásokat, vagy talán azért, mert a Niemcewicz-féle fogalmazással nem volt megelégedve, külön köszönő iratot szerkesztetett, melyet hg. Czartorisky Ádám elnök és Horodyski külügyminiszter írt alá. Ez a latin nyelvű irat mindenekelőtt megállapítja azt a tényt, hogy Európában a magyar nemzet volt az egyetlen, mely nyíltan szót emelt a lengyel ügy mellett. A magyarok ezen állásfoglalása emlékekbe idézi azokat az ősrégi baráti kapcsolatokat, melyek a két nemzetet a multban egybefűzték. A magyarok mindig otthonra találtak Lengyelországban. «Lengyel tetemek és magyar csontok közös sírokban porlanak Várna körül.» Voltak közös királyaik is és még élénken él a lengyelek tudatában annak emléke, hogy Hedvig és Jagelló Ulászló házassága hozta létre Lengyelország és Litvánia egyesülését. Nem felejtették el azt sem, hogy Báthory István király győzelmes harcokat folytatott az oroszok ellen s hogy hadjárataiban igen sok magyar szerzett magának és nemzetének dicsőséget. A magyarok részéről a multban tapasztalt sok támogatás és a most megnyilatkozó együttérzés felemelő hatással van a lengyelekre, akik valamennyien, egy szívvel-lélekkel mondanak most köszönetet a testvér magyar nemzetnek.¹

Ez az irat mindamellett a varsói országgyűlés elé került

közgyűlés ezzel az eredménnyel nem elégedvén meg, arra utasította a szolgabírákat, hogy a gyűjtéseket tovább folytassák. Orsz. Itár. 1007—1831. kanc. eln. sz.

¹ V. ö. Divéky: i. m. 11. l. és Orsz. Itár. 3829—1831. kanc. eln. sz.

a Niemcewicz-féle szövegezéssel együtt. A kormány — úgy látszik — mégsem tartotta tanácsosnak az országgyűlést mellőzni, minthogy az egy ilyen köszönő irat tárgyában már határozott, s úgy döntött, hogy mindkét tervezetet az országgyűlés elé terjeszti. Itt azután hosszadalmas viták indultak meg a felett, hogy melyik szövegezés volna a legmegfelelőbb, s csak szeptember elején fogadták el a kormány szövegezését,¹ amikor a felkelés ügye már hanyatlóban volt s az orosz seregek közvetlenül Varsó alatt állottak. A forradalmi kormány mindamellett nem akarta elmulasztani a köszönő iratnak Magyarországra való eljuttatását, csak az volt a kérdés, hogy miképen. Eleinte arra gondoltak, hogy az iratokat a lengyelek mellett különösen buzgólkodó vármegyék főispánjainak és a közismert lengyel-barát egyéneknek postán küldik meg. Gr. Illésházy István trencsénmegyei főispán kapott is egy ilyen, Brodyban feladott iratot.² Utóbb azonban úgy határoztak, hogy megbízottakat küldenek Magyarországra, akik itt előzetes tájékozódás után majd személyesen kézbesítik a köszönő iratokat azoknak, akik a lengyelek érdekében idáig nagyobb tevékenységet fejtettek ki. Szeptember vége felé Eperjesen meg is jelent két ilyen megbízott, mégpedig szabályszerű útlevelekkel ellátva, akik nem tagadták, hogy a közben már lemondott forradalmi kormány megbízásából a köszönő iratok szétszórása végett jelentek meg Magyarország területén. Bár Illésházy főispánnak az volt a véleménye, hogy ez iratok semminemű izgató vagy sértő részletet nem tartalmaznak, br. Eötvös Ignác vicekancellár mégis úgy intézkedett, hogy a két lengyel a további intézkedésig Eperjesen internáltassék.³

A kormány szigorúan semleges álláspontját a jelen esetben Varsó bevétele (1831. szept. 7) indokolta, mely a lengyel forradalom bukásával volt egyértelmű. A kormány felfogása szerint most már egyenesen durva politikai hiba lett volna bármiféle formában is tudomást venni a lengyel forradalom-

¹ Divéký: i. m. 10—12, ll.

² Orsz. ltár. 3829—1831. kanc. eln. sz.

³ 1831. szept. 28. Orsz. ltár. 2801—1831. kanc. eln. sz.

ról, melyet a bécsi udvar különben is kezdet óta orosz-lengyel belügynek tekintett. De számolni kellett a kolera miatt rendkívül izgatott közhangulattal is, mely a felső-magyarországi vármegyékben számtalan esetben véres zavargásokban robbant ki. Jellemzi a helyzetet, hogy a rutén és az oláh lakosság közt olyan hírek keringtek, melyek szerint nagy orosz haderők nyomulnak Magyarország felé a parasztság felszabadítására,¹ ami természetesen nem felelt ugyan meg a valóságnak, de a kormányt mégis fokozott óvatosságra intette a lengyel-orosz kérdés minden vonatkozásában.

A magyar társadalom nagy része azonban nem tette magáévá a kormány álláspontját. A lengyel események újból a közérdeklődés előterébe kerültek és minél nyilvánvalóbbá lett, hogy a forradalmat a cári kormány részéről kemény megtorlás fogja követni, a rokonszenv és a részvétel annál fokozottabb mértékben fordult a lengyelek felé. Bár köztudomású volt, hogy a királynak a megyék felirataira vonatkozólag az volt a döntése, hogy azok minden válasz nélkül egyszerűen csak irattárba helyezendők,² most mégis több megye, mint pl. Temes,³ Nógrád⁴ és Trencsén megye⁵ újból felírt a királyhoz, kérve közbenjárását az orosz önkénynek kiszolgáltatott lengyelek érdekében. Ezek a feliratok most kivételesen Ferenc király elé kerültek, aki azonban határozottan rossz néven vette a magyar törvényhatóságoktól, hogy «a törvényes király (t. i. az orosz cár) ellen fegyvert ragadó lengyelek» mellett újból felszólaltak, messze túllépven ezáltal hatáskörüket.⁶ Bécsben különösen Trencsén megye magatartása keltett megütközést, mert e megyének okt. 10-én tartott közgyűlésén nemcsak nyilvánosan felolvasták a lengyel forradalmi kormány ismert köszönő iratát, hanem olyan felirat felterjesztését is elhatározták, mely a legerélyesebben szállt síkra Lengyelország mellett, sőt hasonló állásfoglalásra

¹ Orsz. ltár. 2801 és 2975—1831. kanc. eln. sz.

² Orsz. ltár. 9298—1831. kanc. eln. sz.

³ Orsz. ltár. 11,572—1831. kanc. eln. sz.

⁴ Orsz. ltár. 12,682—1831. kanc. eln. sz.

Orsz. ltár. 385—1832. kanc. eln. sz.

⁶ Ferenc király leirata. Orsz. ltár. 12,682—1831. kanc. eln. sz.

hívták fel a többi magyar vármegyét is,¹ amire egyébként Nógrád megye is felszólította azokat. Így azután a megyék szokásos őszi közgyűlésein ismét napirendre került a lengyel kérdés.

A helyzet azonban most már lényegesen más volt, mint a tavaszi és nyári hónapokban, amikor még folyt a fegyverek küzdelme az oroszok és a lengyelek között és amikor még elképzelhető volt, hogy Ausztria esetleges diplomáciai közbelépése kedvező fordulatot adhat a lengyel szabadságharc ügyének. Azóta a cári hatalom lett úrrá Lengyelország felett, a forradalmi mozgalmak vezérei külföldre menekültek s ennek következtében a magyar törvényhatóságok közt nem volt nehéz hangulatot teremteni abban az értelemben, hogy a feliratokkal való kísérletezés már idejét múlta. azokkal legfeljebb a legmagasabb helyen szereznek kellemetlen percek, a nélkül, hogy a lengyeleken segíteni tudnának. Ez volt az oka annak, hogy, míg a nyári hónapokban 33 vármegye intézett feliratot a királyhoz a lengyelek mellett,² az őszi közgyűlések alkalmával a legtöbb vármegye egyszerűen napirendre tért Nógrád és Trencsén megye átirata felett,³ köztük Bars megye közgyűlése is,⁴ ahonnan pedig az egész mozgalom kiindult.

A megyék alkalmazkodása a lengyel kérdésben elfoglalt hivatalos állásponhoz mindamellett nem jelentette azt, hogy ugyanakkor a magyar társadalom érdeklődése és részvéte is megszűnt a bukott lengyel forradalom és részesei iránt. A lengyel menekültekben, akik Varsó elfoglalása óta mind nagyobb tömegekben lépték át a magyar határokat, hogy magyar földön keressenek ideiglenes elhelyezkedést, vagy azon keresztül Franciaországba jussanak, mindenki

¹ Orsz. ltár. 385—1832. és 3453—1831. kanc. eln. sz.

² Felsorolásuk 9298—1831. és 11.170—1831. kanc. eln. sz.

³ Pl. Csanád megye (3640—1831. kanc. eln. sz.), Fehér megye, főleg Horváth János püspök felszólalása következtében, aki azután e miatt jutalmul titkos tanácsos lett (Orsz. ltár. 3642—1831. kanc. eln. sz. és különösen 192—1832. kanc. eln. sz.), továbbá Bereg megye (Orsz. ltár. 3745—1831. kanc. eln. sz.) stb.

⁴ Orsz. ltár. 3685—1831. és 66—1832. kanc. eln. sz.

egy jobb sorsra érdemes nemzet szabadságharcának tiszteletre-méltó hőseit látta. Erkölcsi kötelességének tartotta tehát mindenki, hogy rajtok segítsen. A kormány azonban ezt a társadalmi megmozdulást sem nézte jó szemmel. Attól tartott, hogy egyrészt a lengyel menekültek révén a forradalmi eszmék a legszélesebb körökben is ismeretessé válnak, másrészt, hogy a lengyelek tüntető pártolása rossz vért szül a győzedelmes cári kormányban. Ez volt az oka annak, hogy Metternich a magyar főkancellárt a lengyel menekültek útleveleinek fokozottabb ellenőrzésére¹ s azonkívül arra utasította, hogy adja minden lengyel menekültnek tudomására a cári kormánynak azt az intézkedését, amellyel a lengyel forradalmi hadsereg tisztjeinek amnesztiát biztosított.²

Kétségtelen, hogy itt-ott valóban mutatkoztak olyan jelenségek, melyek a kormány óvatos és bizalmatlan magatartását a lengyel menekültekkel és általában a lengyel ügygel szemben indokolttá tették. Így egyik jelentés szerint 1831. dec. 4-én három lengyel menekült jelent meg Sárospatakon. Megérkezésük híre azonnal elterjedt az ottani jogakadémia ifjúsága körében, mely testületileg, kalapjukon piros rózsával vonult az elé a kocsmá elé, ahol a lengyelek megszálltak és tiszteletökre lengyeleket dicsőítő dalokat énekelt.³ Aggodalmat keltőbb volt azonban az a tény, hogy a cenzúra olyan nyomtatványoknak jutott birtokába, melyeket a Párizsban székelő lengyel forradalmi bizottság akart Magyarországra eljuttatni. «Nem kétséges, — olvassuk Metternichnek Reviczky főkancellárhoz intézett jegyzékében — hogy a forradalmi klubok mindent el fognak követni, hogy ez a kározos vész lehelő irat bejusson Magyarországra és ott elterjedjen. Ennek következtében a hatóságok fokozottabb figyelemmel őrködjenek.»⁴

¹ Orsz. ltár. 3774—1831. kanc. eln. sz.

² A kancellária József nádornak 1832. január 4-ről. U. ott 13—1832. kanc. eln. sz.

³ Orsz. ltár. 3803—1831. kanc. eln. sz. Az eset hosszadalmas iratváltásra adott alkalmat s azzal Ferenc király személyesen is foglalkozott. Orsz. ltár. 90—1832. kanc. eln. sz.

⁴ 1832. január 20-án kelt eredetije. Orsz. ltár. 10—1832. kanc. eln. sz. A párizsi komitéra és propagandájára l. Wertheimer Ede:

A Metternich által említett irat egy magyar-latin nyelvű kiáltvány volt, melyet az ismert lengyel történétíró, Lelewel Joachim elnöklete alatt Párizsban működő lengyel forradalmi bizottság 1831 végén ugyanott kinyomatott, hogy azt mennél nagyobb számban elterjeszthesse Magyarországon. A kiáltvány a magyar-lengyel történeti kapcsolatokra való utalással nyomatékosan kiemeli a magyarság páratlan részvétét az imént lezajlott lengyel forradalom iránt, mellyel minden lengyelt őszinte hálára köteleztek. A kiáltványban, mint a forradalmi idők egyik szellemi termékében, természetesen megtaláljuk a szokásos forradalmi frazeológiát a szabadságról, egyenlőségről, az akkori erkölcsi és politikai romlottságról stb.¹ Nem lehet tehát megütköznünk Metternich idegeskedésén. Igazolni látszott a kormány óvatosságát Questiaux smyrnai osztrák főkonzulnak 1832. április 18-i jelentése is, mely arról szólt, hogy az ottani *Diario de Smyrna* egyik (1832. április 8-i) számában egy Pestről keltezett nyílt levél jelent meg, az állítólag Pesten működő magyar-lengyel társaság egyik tagjától, mely a magyar társadalomnak kétségtelen lengyel-barát hangulatáról tett tanubizonyságot. A névtelen szerző szerint számolni kell azzal, hogy ez a hangulat a legközelebbi országgyűlésen tettekben fog nyilvánulni, mert a magyar közfelfogás erkölcsi kötelességének tartja a legérelyesebb közbelépést a lengyelek mellett, abban a meggyőződésben, hogy Lengyelország pusztulása kezdete volna Magyarországnak romlásának.²

A smyrnai levél fenyegető hangja, továbbá az a körülmény, hogy szerzője egy működő magyar-lengyel társaság tagjául tüntette fel magát, a kormányt megerősítette abban a feltevésében, hogy a forradalmi eszméknek nálunk is lehetnek hívei és terjesztői. Az állam érdekében állónak látszott tehát a lengyel emigrációnak, mint izgató elemnek,

Magyarország és a forradalmi propaganda c. tanulmányt. *Századok*. 1916. 98—99. ll.

¹ A kiáltvány másolata Orsz. ltár 10—1832. kanc. oszt. Ismereteti Divéky is: i. m. 12—13. ll.

² Mellékelve Metternich 1832. május 31-i jegyzékéhez. Orsz. ltár. 100—1832. kanc. eln. sz.

mielőbbi liquidálása. E tekintetben kapóra jött a kormánynak az a cári rendelet, mely most már nemcsak a volt lengyel forradalmi hadsereg tisztjeinek, hanem a legénységi állományhoz tartozóknak is teljes amnesztiát biztosított. A kormány tehát erre hivatkozva azonnal utasította az összes magyar hatóságokat, hogy a cári amnesztia tartalmáról világosítsák fel az ország területén tartózkodó lengyeleket és hassanak oda, hogy azok mennél nagyobb számban térjenek haza.¹ Utasították egyúttal a galíciai hatóságokat is, hogy szigorúan ellenőrizzék az ottani lengyel menekülteket és akadályozzák meg azoknak Magyarországra való jövetelét.² Azokra vonatkozólag pedig, akik ezidőszerint magyar területen éltek, úgy intézkedtek, hogy valamennyien nyilvántartásba vétetvén, a katonai állományú egyéneket, első sorban természetesen a volt tiszteket, a morvaországi és sziléziai internáló táborokba, a polgári elemet pedig Grácba kell szállíttatni.³

A kormányt azonban ezen törekvésében a magyar társadalom nem támogatta. A közfelfogás a kormány aggodalmait és óvatossági rendszabályait általában túlzottaknak tartotta. Gróf Haller Imre sárosszegyei nagybirtokos, egyike a lengyelek legbuzgóbb támogatóinak, aki e miatt a kormány gyanúját is magára vonta, nyíltan kijelentette, hogy a lengyel menekültek forradalmi tevékenységét illetőleg nem helytálló a kormány aggodalma. «Mert ugyan mit érhet el a lengyel propaganda épen Magyarországon, — olvassuk egyik levelében — ahol egy magyar nemes az alkotmány értelmében annyi szabadság és kiváltság birtokában van, hogy józanul nem kívánhatja a magyar alkotmány megváltoztatását.»⁴ A magyar értelmiség lengyel-barát magatartásában tagadhatatlanul volt ugyan némi politikum, ami a roman-

¹ Metternich jegyzéke 1832. január 29. Orsz. Itár. 146—1832. kanc. eln. sz.

² Metternich jegyzéke 1832. április 9. Orsz. Itár. 561—1832. kanc. eln. sz.

³ Metternich 1832. április 9-i jegyzéke. U. o.

⁴ 1832. április 12-én Péchy sárosszegyei alispánhoz intézett levele. Orsz. Itár. kanc. eln. oszt. 1832.

ticizmus korában, mikor mindenütt divat volt lelkesedni a szabadság, egyenlőség, a népjogok stb. eszméiért, Bécsben sem kelthetett megdöbbenést, de ennek a politikumnak csak elméleti jelentősége volt. A nemesség zöme a gyakorlatban ép úgy gondolkodott ekkor, mint gr. Haller Imre, bár viszont megállapítható, hogy szórványosan ugyan, de a radikálisabb reformoknak is akadtak szószólói nálunk.¹ A magyar társadalom a romantikus lelkesedés mellett inkább emberbaráti érzésének engedett a lengyel menekültek ügyének felkarolásával, mert bennök — mint már említettük — nem forradalmárokat, hanem hajótörötteket látott, kiknek nyomorúságán segíteni erkölcsi kötelesség. Nálunk azonkívül a két nemzetet egybefűző történelmi kapcsolatok emléke vagy tudata is hatott, hiszen ha másból nem, Hollók Imrének épen 1831-ben Kassán megjelent terjedelmesebb művéből is megtanulhatta mindenki a magyar-lengyel kapcsolatok történetét.² Abból a nagy tanulmányból pedig, melyet Szilágyi Ferenc a *Klio* 1832-i évfolyamában tett közzé,³ Lengyelország háromszori felosztásának történetét, tehát az 1830-i forradalom előzményeit is részletesen megismerhették.

Mindebből szinte önként következik, hogy a magyar közvélemény idegenül állott a kormány törekvéseivel szemben s részvétét a lengyel menekültektől nem volt hajlandó megvonni. Azokat pénzzel, ruhával, fehérneművel segélyezte,⁴ javukra gyűjtéseket, mulatságokat rendezett,⁵ álláshoz juttatta őket,⁶ sőt segítségökre volt abban is, hogy külföldre jussanak. A lengyelek ugyanis irtóztak az osztrák internáló

¹ L. Wertheimer Ede: id. tan. *Századok*, 1916. 102. l.

² *Nexus nationis Hungaræ cum Polonica*. Cassoviae, 1831. 8°. XIV + 186 l.

³ *Klio* 1832. 127—272. ll.

⁴ Horschitzki vallomása 1832. május 5. Orsz. ltár. 751—1832. kanc. eln. sz.

⁵ Pl. 1832. febr. 16-án Kassán. Orsz. ltár. 333—1832. kanc. eln. sz. Nagyváradon 2000 frt gyűlt ily módon össze. Orsz. ltár 31—1832. kanc. eln. sz.

⁶ Orsz. ltár. 1999—1832 kanc. eln. sz.

táboroktól, ahonnan különben nagy részők még 1832 nyarán meg is szökött¹ és vagy Szászországba, vagy Franciaországba kíváncsoztak, ahol szívesen látták őket és ahol szabadon mozoghattak. Mindkét helyen lengyel nemzeti bizottságok alakultak, melyek lengyel légiók toborzásán fáradoztak, hogy kedvező alkalommal újból felvehessék a küzdelmet.² A lengyel-barát magyarok már csak ezért is segítségökre voltak az útlevelek megszerzésében, vagy, amennyiben ennek akadályai voltak, abban, hogy valahogyan mégis átjussanak a szigorúan őrzött osztrák határokon. Gróf Haller Imre pl. — az egyik hivatalos megállapítás szerint — Eperjesről több lengyelt csempészett át a bajor határon.³ Mások viszont hamis útleveleket szereztek pártfogoltjaik részére s ezekkel tettek kísérletet. Metternich nagy megütközéssel említette Reviczky magyar főkancellárhoz intézett egyik levelében, hogy az efféle üzelmekben a magyar főurak járnak elől rossz példával. Gróf Haller Ferenc pl. a hozzá érkező emigránsokat ajánló levelekkel Főtra irányította gróf Károlyi Istvánhoz, aki azután őket Wiegand Ottó pesti könyvkereskedőhöz utasította, aki összeköttetéseinél fogva megszerezte számokra a hamis útleveleket.⁴ Sedlnicky rendőrminiszter szerint hasonló szolgálatokat tett a menekülteknek Kesselbauer eperjesi borkereskedő is, aki a pesti német színháznál alkalmazott Wagner nevű zenész-barátja segítségével szerezte meg az útleveleket.⁵ Kesselbauer egyébként arra is vállalkozott, hogy személyesen csempéssze át a bajor határon herceg Sapiehát, mégpedig az anyósa számára szabályszerűen kiállított útlevél felhasználásával, női ruhába öltöztetvén a herceget.

¹ Gr. Sedlnitzky átiratai br. Reviczky főkancellárhoz. Orsz. Itár. 540, 574, 736, 914, 1131, 1235—1832. kanc. eln. sz.

² Gr. Sedlnitzky br. Reviczkyhez 1832. ápr. 17. Orsz. Itár. 6141—1832. kanc. eln. sz.

³ Metternich 1832. febr. 27-i jegyzéke. Orsz. Itár. 386—1832. kanc. eln. sz.

⁴ Metternich 1832. március 16-i jegyzéke. Orsz. Itár. 455—1832. kanc. eln. sz.

⁵ Gr. Sedlnitzky 1832. március 7-i jelentése. U. o.

Vállalkozása sikerrel járt ugyan, de neki e miatt nagy kellenetlenségei támadtak a hatóságokkal.¹

A kormánynak mindenütt lévén bizalmi emberei, azonnal tudomására jutott mindaz, ami vonatkozásban állott a lengyel menekültek ügyével. Kellőképen tájékozva volt arról is, hogy kik a lengyel-barát mozgalomnak tulajdonképeni vezetői, kiknél fordultak meg emigránsok, kik és mivel támogatták azokat. Bécsben arról is pontosan voltak tájékozva, hogy a magyar vendégszeretettel több ál-emigráns csúful visszaélt. Egy állítólagos lengyel gróf, aki azt híresztelte magáról, hogy résztvett a forradalomban s e miatt menekülnie kellett, végigházalta az egész Hegyalját és mikor jelentékeny összeget harácsolt össze, hirtelen eltűnt.² 1832 őszén Pestszentlőrincen egy magát gróf Zamoyskinak valló egyén bukkant fel s azonnal pénzadományok gyűjtéséhez kezdett. A hatóságok azonban hamarosan kiderítették róla, hogy Lembergől való ugyan, de eredeti neve nem gróf Zamoyski, hanem az egyszerűbben hangzó Morgenstern.³

Általában megállapítható, hogy a magyar közigazgatás és a kormány hírszerző szervezete a lengyel emigráció ügyében jól működött. Metternich ezt az ügyet személyes ügyének tekintette. Az összes jelentések az ő kezében futván össze, módjában állott időszerű utasításokkal ellátni a magyar kancelláriát és közvetve a magyar hatóságokat s alkalma volt rövid úton meggyőződnie a tett intézkedések eredményeiről és hatásairól is. Azok, akik különféle indokokból szóvivői és támaszai voltak a lengyel kérdésnek, idővel megtudták, hogy nyilatkozataikról és tetteikről a legfelsőbb helyeknek is tudomásuk van, utóbb pedig érezni kezdték, hogy csendes ellenőrzés vagy rendőri megfigyelés alatt állanak. Mindez természetesen nyomasztólag hatott az egész mozgalomra s oka lett annak, hogy annak vezetői lassanként elkedvetle-

¹ Kesselbauer igazoló jelentése 1832. március elsejéről. Orsz. ltár. 547—1832. kanc. eln. sz.

² Dókus László zemplénmegyei alispán jelentése 1832. június 29-ről. Orsz. ltár 1070—1832. kanc. eln. sz.

³ Metternich jegyzéke 1832. okt. 24. U. o. 1576—1832. kanc. eln. sz. V. ö. 1935—1832. kanc. eln. sz.

nedve visszavonultak. De ugyanezen idő alatt az itteni lengyel emigránsok száma is erősen megcsappant. A kormány velök szemben változatlanul azon az állásponton volt, hogy a több ízben közhírré tett s legutóbb 1832. okt. 13-ig meghosszabbított¹ cári amnesztia következtében nyitva lévén valamennyi emigráns előtt a hazatérés útja, a Magyarország területén való további tartózkodás teljesen indokolatlan. Ennek következtében a hatóságok egyre ridegebben kezelték a lengyel emigránsok ügyeit, arra való hivatkozással is, hogy egy július 14-i rendelet alapján két hónapon belül különben is valamennyi menekültnek el kell hagynia az ország területét, mert különben azokat, akik nem tettek eleget ennek a rendelkezésnek, illetőségi helyökre fogják toloncoltatni.² E rendelkezések riasztó hatását az mutatja, hogy 1832 nyarán pl. Sáros megyében már nem volt emigráns,³ ez év őszéig pedig Abaúj, Ung, Máramaros, Zemplén, Bihár, Pozsony stb. megyék területét is elhagyták, s nyugat felé húzódva egyelőre a trencsénmegyei fürdőkön vonták meg magokat. Október folyamán itt mintegy 138 menekült tartózkodott.⁴ Ellenőrzések, illetőleg szétosztásuk nem volt már többé kormányzati feladat.

A lengyel emigráció kérdését a kormány kétségkívül gyökeresen elintézte. Csalódott azonban akkor, mikor azt hitte, hogy azzal egyúttal a lengyel kérdést is lezárította a napirendről. Az 1832/36-i országgyűlésen a liberális ellenzék legkiválóbb képviselői, Balogh János, Palóczy László, Deák Ferenc és Kölcsény Ferenc emeltek szót a lengyelek érdekében s bár a többség a be nem avatkozás elvi álláspontjára helyezkedve a benyújtott indítványokat elvetette,⁵ az el-

¹ Metternich jegyzéke 1832. szept. 7. Orsz. Itár. 1240—1832. kanc. eln. sz.

² Orsz. Itár. 1088—1832. kanc. eln. sz.

³ Péchy Imre alispán jelentése 1832. május 22. Orsz. Itár. 829—1832. kanc. eln. sz.

⁴ Boreiczky alispán jelentése 1832. október 14-ről. U. o. 1508—1832. kanc. eln. sz.

⁵ Ezzel a kérdéssel részletesen foglalkozik Divéky: i. m. 13—19. ll.

hangzott felszólalások erkölcsi, sőt bizonyos tekintetben nemzetközi jelentőségét pártkülönbség nélkül elismerték.

*

A *Sas* című folyóirat 1833-i kötetében egy epigramma olvasható, melyben egy ismeretlen költő, Kapui Károly áldozott a lengyel forradalom egyik legrokonszenvesebb alakja, az 1832-ben elhalt gróf Plater Emilia emlékének, aki tudvalevőleg mint egy ulánus-ezred parancsnoka küzdött végig a szabadságharcot. Az epigramma befejező sorai így hangzanak :

«Múlnak az esztendők és múlva viharjaik, egykor
A hazatért vándor sas felimádja porod.
Nyúgodj, bajnok nő! s hidd : nincs elveszve reményed,
Nemzeted és honnod nincsen örökre oda!»¹

Azt hisszük, hogy az idézett sorok a közfelfogást tolmácsolták. A magyar nemzet nemcsak kívánta, hanem hitte is Lengyelország feltámadását.

LUKINICH IMRE.

¹ *Sas*. Vegyes tárgyú iratok. Pest. 1833. XIII. k. 111. l. Gr. Plater Emiliáról már a *Hasznos Mulatságok* is megemlékeztek. (1831. II. 70—71. ll.)

A MAGYAR ALKOTMÁNY ÉS A KÜLFÖLD.

A bécsi *Neue Freie Presse* 1905. évi június 11-i reggeli lapjában egy cikk jelent meg a bécsi származású Jellinek György, akkor heidelbergi egyetemi tanártól; a következő címmel: *Ungarisches Staatsrecht. Eine politische Reisebetrachtung*.¹ Az éles szemű tudóst jellemző mély meglátással, de meglehetősen ironikus hangnemben készült cikk a következőket fejti ki.

Amint valaki Magyarország területére lép, a legnagyobb bámulatba ejti, hogy ott minden szájból a közjogot hallja. «Ein Volk von Staatsrechtskundigen!» A közjogi igazságot prédikálják ott az utcán, a vendéglőkben, a vasúti fülkékben. A jelen nagy napi kérdései hallatszanak minden ajakról. S e mellett mindenki nyomban kész felfogását és óhajait a magyar közjog megtámadhatatlan tételeivel erősíteni. Ha azonban az után érdeklődik valaki, hogy hol lehetne e felől a bámulatos magyar közjog felől tájékozódni, fájdalom, kielégítő felelet nélkül marad. Az irodalom a magyar nyelvben járatlant tökéletesen cserbenhagyja. Van ugyan a világnyelveken néhány jelentéktelen és felületes rövid fejtegetés a magyar állam jogi viszonyairól, ezek azonban jórészt statisztikai vagy politikai természetűek, s hozzájuk még itt-ott egy-egy többé-kevésbé vitatkozó tartalmú újság- vagy folyóiratcikk járul. A magyar közjognak utolsó nagy földolgozása azonban röviddel az 1867-i kiegyezés előtt jelent meg. Ez a «cs. kir. udvari tanácsosnak», a pesti kir. magyar egyetem tanárának, Virozsil Antalnak derék három-

¹ Halála után megjelent az *Ausgewählte Schriften und Reden* von Georg Jellinek (Berlin, 1911) című gyűjteményes mű II. kötetének 460—469. lapjain.

kötetes munkája *Das Staats-Recht des Königreichs Ungarn* címmel. A hazafias szerzőt annyira áthatotta anyagának nagysága, hogy szinte az egész művet ritkítva szedette. És minő virágos képzelettel tudta a bátor férfiú a merev anyagot költőileg feltárni! Szinte megható, amint Virozsil (I. k. 321. és k. 1.) a királykoronázást festi, amelyen «a nép üdvívalgó tömege» a királyt körülveszi, és a kamaraelnök a piros-fehérvirágos szőnyeget, mellyel a koronázási menet útja van befedve, «a csócselék zsákmányául átengedi», ami mellett még azt is kívánják, hogy a királlyal együtt végre az ország bárói, az ország zászlósai és «valamennyi püspök in pontificalibus nyalka, értékes nyereggel és szerszámmal díszített lovaikra pattanjanak!» Ámde ez a régebbi magyar viszonyok ismeretére még mindig használható könyv teljesen elavult és semmit sem mond a jelent illetően. Aki ezt meg akarja ismerni, az biztos tanácsot csak a Steinbach Gusztáv kiváló szerkesztésében megjelent magyar alkotmánytörvényekből meríthet,¹ ámde el lehet készülni az ellenzéki magyar oldalról mindig annyira kedvelt, de a nem-magyaroktól nem ellenőrizhető ellenvetésre, hogy a fordítás nem pontos.

Az egyik oldalról azonban mindig azt hallom prédikálni, — folytatja Jellinek — hogy a magyar közjog abban különbözik minden kontinentális államétól, hogy Magyarországnak nincs írott alkotmánya, nincs alaptörvényeinek codexe és hogy e tekintetben Angliának kontinentális ellendarabja. Ámde az angol jogból merítették a szárazföld népei csaknem kétszáz év óta a tőlük elérni kívánt intézmények mintaképeit. Milyen átfogó az irodalom Anglia közjogáról valamennyi kultúrnyelven! Az angol jog titkai nem tételeiben vannak elrejtve, amelyeket a gazdag tudomány az annyira változatos brit történelem számára megvilágított, hanem abban a nehéz művészetben, hogy e titkokat minden egyes korszak szociális helyzetétől feltételezett és ezért minden állandósága mellett is ismét váltakozó sajátosságában lehessen felfogni, eredetét és folyamát meghatározni annak a ha-

¹ Steinbach : *Die ungarischen Verfassungsgesetze*. 4. Aufl. Wien, 1906. Először 1892-ben, majd 1895-ben és 1900-ban jelent meg.

talmas árnak, amely a nagy sziget-nép politikai életét áthatja. «Das östliche Schwesterrecht hingegen wallt im Dunkel einer von der übrigen Welt absondernden Sprache unverständlich dahin.»

Mily gyakorta hallani egyébként is, amint a magyarok parlamentjüket a brit mellé helyezik, annak ezéhez hasonló hatalmat és jelentőséget tulajdonítva. Még láthatólag is kifejezésre juttatták ezt. Aki a magyar országgyűlés (Reichsversammlung) csarnokaiba lép, az hirtelen a Themse partján gondolhatja magát, olyannyira emlékeztet a dunaparti épület a Westminster büszke palotájára. Az épületek hasonlóságának a két nemzet politikai sorsa hasonlóságát kell éreztetnie. Miként ott, itt is a királyi hatalom és a népszabadság közt lefolyt hatalmas küzdelmek emléke és a jövő szimboluma, a szabadság állandó uralmát ígérve. Az új pompás termek magas ablakain át azonban hasonlíthatatlanul szebben esik a tekintet a hatalmas folyam tulsó oldalán magasba szökkenő budai királyi várra, mint a déli London tulsó Themse-partján elterülő ködös és füstös lapályra, melyet a Westminsterből láthatni. Itt a megfigyelő szeme előtt önkénytelenül is hatalmas küzdelem képe tárul föl. Ép abban az időben, amikor az angol parlament II. Jakab ír zsoldos csapatai miatt aggódott és arra eszmélt, hogy a birodalmat a Stuartok kényuralmától mindörökre megmentse, ott idegen csapatok is ostromolták a budai várat. A «császáriak» voltak azok, akik 1686-ban áttörték a törökök bástyafalát és ezzel megmentették Magyarországot attól a gyalázattól, hogy a portának hűbéres állama maradjon. A «dicsőséges forradalom» gondoskodik minden jövődőt illetőleg, hogy katonák ne fenyegethessék az angolok jogait és szabadságait; ezt egy évvel megelőzőleg azonban a magyar országgyűlés köszönetet szavaz a császárnak a megváltásért, melyet a *maga* csapatai útján hozott részére, és a választási királyságot örökösödésivé alakítja át. Mindebből látható, hogy az analógiák mellett nem lényegtelen különbségek is vannak a két állam történelmében.¹

¹ Kétségtelenül vannak, amelyeket a fentiekén kívül a kiter-

Aztán elmondja Jellinek, hogy egy magyar közjog után való kérdezősködés reá nézve személyes jellegű érdeklődést is rejt magában. A politikusok és közjogászok körében ugyanis mint a civilizált államok belső viszonyaiba való betekintéshez nélkülözhetetlen segédeszköz általánosan ismert nagy vállalkozás az annyi jó szolgálatot tett *Handbuch des Oeffentlichen Rechts*, melyet 1883-ban Marquardsen Henrik erlangeni egyetemi tanár alapított. E kiadvány feladata az volt, hogy hivatott szakférfiak tollából, akik rendszerint az illető nemzethez tartoznak, kiadja valamennyi nyugati műveltségű állam közjogát. Marquardsen 1897-ben bekövetkezett halála után Seydel Miksa müncheni és Piloty Róbert würzburgi egyetemi tanárok vették át ennek az általános érdekű gyűjteményes munkának a szerkesztését, majd Seydel korai halála után 1901-ben Jellinek örökölte szerkesztői tisztét. Az utóbbi azonban még 1905-ben is a miatt panaszkodik, hogy még most sem tudják a mű befejezését biztos kilátásba helyezni. Európa legnagyobb részének államjoga ugyan már készen áll a közönség rendelkezésére, azonban még mindig hiányoznak a gyűjteményből a Balkán fiatal államai és — Magyarország. Hogy Magyarország még mindig hiányzik a kézikönyvből, míg az osztrák államjog már harmadik kiadásában jelent meg,

jedt történelmi tudománnyal és a történelmi kapcsolatok beható ismeretével rendelkező Jellinek, ha ezirányú világnézetét nem egyoldalúlag alakította volna ki bécsi nevelkedése, elfogulatlanabban megállapíthatott volna. Így, hogy csak a legnagyobbbra mutassunk rá. Angliát védte és fejlődésének zavartalanságát biztosította a tenger, míg Magyarország ötödfél évszázadon keresztül (1366—1718) maga volt a tenger, melynek a maga erejére hagyatva kellett a harcot fennmaradásáért és Középeurópa védelméért megharcolnia. Magyarország felszabadítása most sem azért történt, hogy a császár megmentse a gyalázattól, hisz akkor ez már jóval előbb bekövetkezhett volna, hanem egyszerűen azért, mert az a Habsburg-monarchia megszilárdulásának életérdekévé vált. A konkrét esetben pedig Buda ostrománál és az utolsó véres rohamnál följegyezte a történelem a résztvevők neveit: ott voltak az Esterházyak, Pálffyak, Csákyak, Batthyányak, akik már oly régóta véreztek a török harcokban. A királyi vár bástyájára pedig az első keresztyén zászlót győri magyar hajdúk és brandenburgiak együtt tűzték fel.

mégsem róható a szerkesztőség terhére. Ellenkezőleg, az utóbbinak minden törekvése oda irányult, hogy Szent István koronája országai jogának feldolgozására egy tekintélyes munkatársat találjon, és nem egy kiadói szerződés rejtőzik levéltáraiban. Sőt még ma is szinte reménytelenül kutat az után a férfiú után, aki a magyar államjog talányát valóban meg fogja oldani. Ígéretet éppen eleget kapott, a nélkül, hogy annak beváltására komoly lépés történt volna.¹

Itt aztán Jellinek kimondja az okát annak a figyelemreméltó ténynek, amelyet az ügy közelebbi ismerői amúgy is tudnak, hogy míg Franciaország, Olaszország, Svédország, Norvégia, Spanyolország, Belgium stb. állami berendezéseikről átfogó monográfiákat íratnak, addig Magyarország még mindig vonakodik attól. Úgy hisszük, írja, hogy nem merik vagy nem tartják tanácsosnak, a magyar közjog titkait valamely kultúrnyelven Európa profán tekintetének kitenni. Egy mű a magyar államjogról, valamely kiváló szakférfiú tollából és német nyelven (ha fordításban is) kiadva, természetesen nagy tekintélyre tenne szert és nem volna a magyarok részéről oly könnyen tudatlansággal és félreértéssel vádolható, mint a nem-magyar íróknak számukra kényelmetlen fejtegetései. Egy ilyen munka azonban a nem-magyar bíráltnak is ki volna téve, amely természetesen nem abból a meggyőződésből indulna ki, hogy ami a magyar patriotizmus mindenkori követelményeinek megfelel, az egyúttal a törtenelmileg és államjogilag helyes is. A magyar jognak kiemeríthetetlen forrása, amelyből csodálatosképpen mindig az bugyog elő, ami bizonyos kényelmetlen igényeket nyomtalanul elsodor, ennek következtében többé nem buzoghatna olyan pompásan. Azért látszik előttünk érthetőnek, hogy a magyar Monroe-tan így hangzik: A magyar közjog a magyaroké!

¹ Itt az *Ausgewählte Schriften und Reden* 465. lapján jegyzetben megemlíti a kiadó Jellinek Walter, 1928 óta a heidelbergi egyetemen atyja tanszékének második örököse, hogy a Marquardsen-féle kézikönyv utódjában, a *Das öffentliche Recht der Gegenwart*-ban sem jelent meg mind a mai napig magyar államjog.

Az alatt a huszonöt év alatt, melynek előtte Jellinek vádjait megjelentette, vajmi kevés történt abban az irányban, hogy államjogunkat a külfölddel megismertessük. Ez pedig annál figyelemreméltóbb jelenség, mert hisz minden nemzeti sajátosságunknál büszkébbek vagyunk alkotmányunkra. Nemzeti géniuszunk legegényibb alkotásának tartjuk, szinte misztikus levegővel vesszük körül. Eldicsekszünk nemzetünk közjogias felfogásával, mely államalkotó erejének lett alapjává és ezeréves államiságot tudott megőrizni ott, ahol népek, nemzetek süllyedtek el. Mindezt azonban nem tudjuk átültetni a külföld köztudatába. Ezen a téren azonban nem szabad a dualizmusból eredő elhomályosulásunk leplével takarózni. Itt kizárólag önmagunkban a hiba. Ezen a téren vajmi keveset tett a magyar tudományosság. S hogy közben mit cselekedtek ellenfeleink, arra csak Trianon után eszméltünk.

A magyar alkotmánytörténelem és közjog művelői annyira nem tájékoztatták sajátos nemzeti intézményeinkről a külföldet, hogy ez szinte rá volt utalva arra az irodalomra, amellyel jó szomszédunk, Ausztria táplálta. Szinte nem akart hinni fülének a magyar közvélemény, amikor gróf Tisza István 1915. és 1916. évi híres újesztendei beszédeiben hadat izent az osztrák centralistáknak,¹ akik közül azok, kik a vád ellen tiltakoztak, már föderalistáknak tekintették magukat, a nélkül, hogy ezt nyíltan merték volna hangoztatni.² Közülök nem egy volt a közjognak, a jog- és az általános történelemnek kiváló művelője, míg nálunk jórészen publicistáink vitatkoztak velük a napilapok hasábjain. Ez a vita azonban, még ha oly jogászai és államférfiai nagyságok szólaltak is meg, mint gróf Apponyi Albert, gróf Andrássy Gyula vagy báró Wlassics Gyula, a fegyverek

¹ L. Csekey: *A dualizmus a miniszterelnök újévi beszédében*. Magyar Figyelő V. évf., 1915, I. k. 83. és k. 1. — Ugyanő: *Der Zentralismus und die Neujahrsrede des Ministerpräsidenten*. Pester Lloyd vom 18. Januar 1916, Abendblatt. Kivonatossan átvette a bécsi Arbeiter-Zeitung vom 23. Januar 1916.

² L. Bernatzik: *Eine Entgegnung*. Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht. Jahrg. II, 1915—16, S. 653 f.

különbözősége miatt nem lehetett eredményes.¹ Osztrák ellenfeleink a részletkutatás történelmi és levéltári segédanyagának egész fegyvertárát mozgósították, míg államférfiaink és közjogászaink harci fegyverei alig különböztek azoktól, amelyeket annakidején Deák Ferenc használt a Lustkandl ellen vívott párviadalában. Azóta pedig nagyot haladt módszer és rendszer tekintetében a tudomány. A Corpus Juris Hungarici és a fényes dialektika már nem bizonyultak elegendőnek, olyan pedig csak elvétve akadt közjogászaink és jogtörténészeink sorában, aki a történelmi anyag összegyűjtését is elvégezte volna s levéltári adatokat állított volna szembe ellenfeleink hasonló adataival.

Másik nagy mulasztása volt közjogi irodalmunknak, — és ebben teljesen igaza volt Jellineknek — hogy nem törekedett megfelelő, valóban szakavatott kéztől eredő, nyugat-európai nyelven írt szintetikus magyar államjoggal tájékoztatni a külföldet. Ami ezen a téren napvilágot látott, jórészt annyira százalmas, hogy csak a magyar alkotmányjog diszkreditálására vezetett. Virozsilnek nagy német nyelvű közjoga régen elavult. Schuler—Libloy *Das ungarische Staatsrecht* (Wien, 1870) című kis munkája az alkotmánytörvényeknek nem kifogástalan fordítása némely alapfogalom fejtegetésével. Radó-Rothfeld *Die ungarische Verfassung* (Berlin, 1898) című, hazafias szellemben írt tanulmánya pedig úgyszólván csak történelmi anyag- és forrásgyűjtemény.² Értékesebbek azok a tanulmánycikkek, melyeket Nagy Ernő az *Österreichisches Staatswörterbuch*-ban és egyéb gyűjteményes vállalatokban tett közzé a magyar

¹ L. bővebben Csekey: *Nagy Ernő és a magyar közjogírás új iránya*. Magyar Jogászegyleti Értekezések új foly. XVII. k., 89. f. Budapest, 1926, 214. és k. l.

² Franciául is megjelent Párizsban, 1898-ban A. de Bertha fordításában. — V. ö. még Matter: *La constitution hongroise*. Extrait des «Annales de l'Ecole libre des sciences politiques». Paris, 1889. — Tárgyilagos mű a birodalmi német Fritz Kellertől: *Österreichisches und ungarisches Staatsrecht*. Berlin, 1917. — Az egyéb idegen nyelvű magyar közjogi irodalomra nézve l. Csekey i. m. 213. és k. l.

alkotmányról.¹ Ilyen értéket jelent már a Jellinek cikkére következő időből Polner Ödön sikerült összefoglalása: *Das Staatsrecht des Königreichs Ungarn und seiner Mitländer* (a Franklin-Társulat kiadásában 1918-ban megjelent *Ungarn* című gyűjteményes munka 214—267. lapján). Helyes világításban mutatja be alkotmányunkat Ferdinandy Gejza kis magyar közjoga: *Staats- und Verwaltungsrecht des Königreichs Ungarn* (Bibliothek des Oeffentlichen Rechts. 16. Hannover, 1909). Annál kevésbbé mondható hasznosnak azonban az a szolgálat, melyet a magyar közjognak a külföldön Marczali Henrik német nyelvű magyar közjoga tett, melynek létrejöttét Jellinek főntebb ismertetett cikkével kapcsolatban a következőkben vázolhatjuk.

A Marquardsen-féle gyűjteményes sorozat magyar közjogának megírására az első felszólítást Jellinek Arthur budapesti ügyvéd, országgyűlési képviselő (a heidelbergi Jellinek György unokatestvére) kapta, úgy hogy a IV. kötet I. félkötetének I. osztályaként megjelent kötet a következő címet viseli: *Das Staatsrecht der oesterreichisch-ungarischen Monarchie. I. Oesterreichisches Staatsrecht*, bearb. von J. Ulbrich, 2. Aufl., Freiburg i. B. 1891. II. *Ungarisches Staatsrecht*, bearb. von A. Jellinek. Ez a magyar kötet azonban sohasem jelent meg.² Közben Nagy Ernő, akkor a nagyváradi kir. katolikus jogakadémia tanára, kapott a magyar közjogi kötet megírására megbízást, s a kötet megjelenése 1901-re volt tervezve. A német kézirat nagyjából elkészítve maradt hátra, de megjelenését az újabb alkotmányreformok, főleg a választójog és a hadsereg-reform miatt szerzője a tőle megszokott óvatossággal mindig halogatta. Ezalatt a Marquardsen-féle *Handbuch* 1904-ben félbeszakadt s helyébe

¹ A) *Staatsrecht*, B) *Politische Verwaltung*. 1. Aufl. Wien, 1896—1897, Bd. II, S. 1291—1300; 2. Aufl. 1905—09, Bd. IV. S. 587—596.—Nagy Ernő egyéb német és francia publikációira nézve l. Csekey i. m. 183. l.

² Feltűnő tévedés tehát, hogy Kmety Károly *Magyar közjogának* 1926-ban megjelent 6. kiadása is (91. l.) mint megjelent műről emlékezik meg Jellinek Arthur *Ungarisches Staatsrecht*jéről, holott az csak terv maradt.

a Huber, Jellinek, Laband és Piloty szerkesztésében kiadott *Das öffentliche Recht der Gegenwart* lépett, mely 1907 óta két részben jelent meg, egészen a háború kitöréséig. A rendszeres rész egy-egy kötetben adta a kultúr államok államjogát, míg a *Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart* évente egy-egy kötetben beszámolt az egyes államok közjogának fejlődéséről. Már az első kötet közli a hírt, hogy a magyar közjogi kötet Marczali Henrik, a magyar közigazgatási jogi pedig Márkus Dezső m. kir. kúriai bíró tollából fog megjelenni, ami ezúttal valóban be is következett, mert Marczali *Ungarisches Verfassungsrecht*-je 1911-ben, Márkus *Ungarisches Verwaltungsrecht*-je pedig 1912-ben tényleg meg is jelent.

Hogy miként állapodott meg Jellinek a tőle annyira kifogásolt magyar közjog megírását illetőleg végre is Marczali személyében, annak érdekes történetét maga beszélte el nekem 1910 nyarán Heidelbergben. A felett való bosszúságában, hogy az egyre késlekedő Nagy Ernő nem szállította neki kellő időre a kéziratot, Pulszky Polyxena ajánlatára Marczalit, a budapesti egyetemen a magyar történelem tanárát volt kénytelen megbízni a magyar alkotmányjog megírásával. Jellinek azonban e választással éppenséggel nem érte el a fenti cikkében ismertetett célkitűzését, mert Marczali nem volt az a szakerő, akit ő keresett, sőt a súlyos jogász feladatot, amely, úgy látszik, Nagy Ernőnek is szinte elháríthatatlan nehézséget okozott, a szakbírálat egybehangzó véleménye szerint nem sikerült megoldania.¹

A *Das öffentliche Recht der Gegenwart* második részében, az ú. n. *Jahrbuch des öffentlichen Rechts*-ben, melynek első nyolc kötete 1907—1914 közt jelent meg, magyar közjogi kérdéseket tárgyaló értekezés öt ízben látott napvilágot. Jellemző azonban, hogy az első két tanulmányt is a bécsi

¹ A szakférfiak bírálatai közül v. ö. Polner Ödöntől: *Ein ungarisches Staatsrecht*. Ungarische Rundschau Jahrg. I, 1912, S. 483—525. — Eöttevényi Olivér: *Kritik über Heinrich Marczali's Ungarisches Verfassungsrecht*. (S.-A. aus der Zeitschrift für Politik Bd. VI, S. 691—701.) Berlin, 1913.

Steinbach Gusztáv írta.¹ Csak később jelent meg ott a horvát-magyar viszonyra és újabb közjogi törvényhozásunkra nézve Eöttevényi Olivértól² és az Andrassy-féle választójogi tervezetről Némethy Károlytól egy nagyszabású tanulmány.³ A háború után, 1919 óta ismét megjelenik a *Jahrbuch*, melynek 1926. évi XIV. kötetébe jelen sorok írója írt *Ungarns Staatsrecht nach dem Weltkrieg* cím alatt 74 nagy oktáv lapra terjedő tanulmányt (409—483. lap), melynek keretében közölte a közjogi provizórium legfontosabb alkotmányjogi jelentőségű törvényeit, valamint államjogunk újabb irodalmát.⁴ Legújabban két olasz nyelvű tanulmány is látott a jelenlegi magyar alkotmányról napvilágot. Egyed Istvántól *La costituzione dell'Ungheria dopo la guerra mondiale*. 15 lapra terjedő különlenyomat az *Annuario di Diritto Comparato e di Studi Legislativi* II—III. kötetéből (Milano, 1929). A másik legújabban Polner Ödöntől jelent meg *La costituzione attuale dell'Ungheria* címmel, amely 49 lapnyi különlenyomat a *Pubblicazioni dell'«Istituto per l'Europa Orientale»* XVIII. kötetéből, mely a *L'Ungheria* címet viseli (Róma, 1930).

*

Újabb külföldi tanulmány Magyarország alkotmányáról francia nyelven 1929 karácsonyára jelent meg a *Les Constitutions modernes* című, világszerte ismert gyűjtemény

¹ Steinbach ugyan Pozsonyban született 1848-ban, de élete javarészt mint a Neue Freie Presse szerkesztőségének tagja élte le 1911-ben bekövetkezett haláláig. A *Jahrbuch*ban megjelent két értekezése: *Gesetzliche und parlamentarische Regierung in Ungarn*. (Bd. I, 1907, S. 169—182.) — *Staatsrechtliche Wandlungen in Ungarn*. (Bd. II, 1908, S. 317—333.) — Figyelemreméltó önálló kötete: *Franz Deák*. Wien, 1888. 78 S.

² Eöttevényi: *Über das staatsrechtliche Verhältnis Kroatiens zu Ungarn*. (Jahrbuch Bd. III, 1909, S. 396—414.) — Ugyanő: *Die öffentlichrechtliche Gesetzgebung Ungarns im Jahre 1913*. (U. o. Bd. VIII, 1914, S. 421—453.) — Eöttevényi egyéb németnyelvű államjogi tanulmányaira nézve l. Csekey i. m. 215. l.

³ Némethy: *Die ungarische parlamentarische Reform*. (Jahrbuch Bd. IV, 1910, S. 135—195.)

⁴ V. ö. Csekey: *A magyar közjog ügye a külföldön*. (A Vármegye XXII. évf., 1927, 8. sz. 2—3. l.)

4. kiadásában, Párizsban a II. kötet 1—67 nagy oktáv-alakú lapjain. E gyűjteményt először a Dareste unokatestvérek 1883-ban adták ki, majd 1891-ben jelent meg a második és 1910-ben a harmadik kiadás, úgy hogy a jelenlegi először tárgyalja a világháború során bekövetkezett nagyméretű változásokat. Ha összehasonlítjuk a Dareste-féle gyűjteménynek Magyarországra vonatkozó részét az ugyancsak 1883-ban 2. kiadást ért Demombynes-féle gyűjteményben közreadottal (*Constitutions Européennes*, 1. kiadás 1881), mely utóbbi kétséggkívül nem szövegeket, hanem csak összefoglalásokat közöl, akkor szembetűnően megállapíthatjuk, hogy az utóbbiban Magyarország történelmi és közjogi önállósága teljesen belevész Ausztriába, míg ugyanekkor a Dareste-féle kiadványnak a magyar alkotmányt bemutató része igen sikerültnek tekinthető, kivéve a társországokra vonatkozó részletet. Meglátszik, hogy a kiváló párizsi ügyvéd, Dareste Péter, őszinte barátja a magyaroknak, folyékonyan beszéli nyelvünket és jártas irodalmunkban. Azt azonban még boldogult Nagy Ernőtől tudtam, hogy a gyűjtemény 1910-i 3. kiadásához Dareste felkérésére már Nagy Ernő szolgáltatta a magyar irodalmi anyagot.¹

Amikor a gyűjtemény jelenlegi 4. kiadásában, mely hatalmasan megnövekedett, magam is munkát vállaltam, ebben Nagy Ernő nyomdokaiba óhajtottam lépni és mindenekelőtt hazám ügyét a külföldön szolgálni.

Az 1928. év végén jelent meg ugyanis a mű első kötete XXXVII + 670 lap terjedelemben a következő alcímmel: *Europe. I. Albanie à Grèce*. Nagy örömömre szolgált, hogy e kötet még nem tartalmazta Magyarországot (Hongrie), mert áttanulmányozása után valósággal megrettentem, hogy mit fognak ezek a kétséggkívül jószándékú urak hazánk alkotmányáról írni és közölni, ha az egyszerű charta-alkotmányú országokról megjelent közleményekben is oly temérdek a hiba és a hiányosság. Hogy csak egy hozzám legközelebb eső példát hozzak fel, ez a kötet közli az új Észtország

¹ T. I. p. 464—470 ; 501—503. V. ö. Csekey : *Nagy Ernő* stb. 150. és k. l.

alkotmányát, melynek francia szövegét a 480. lap alján olvasható jegyzet szerint a párizsi észti követségtől vették a szerkesztők. Ez a fordítás pedig egyenesen téves és jogászilag ki nem elégítő. Mivel bizonyos kitételeket zárjelben nem észti, hanem orosz nyelven (!) közöl, arra kellett következtetnem, hogy az átültetés másodkézből történt, ami nem válik a párizsi észti követségnek valami nagy díszére. Jellemző durva hiba aztán, hogy még mindig az 1920 július 2-i választói törvényből közöl bőséges részleteket, figyelmen kívül hagyva, hogy e törvényt az 1926 február 18-i új választójogi törvény teljesen hatályon kívül helyezte.¹ Mindössze hét bibliográfiai adatot tartalmazó könyvészete pedig döbbenetes irodalmi tájékozatlanságot árul el, mert ezek közül is csak egyetleneg tekinthető jogi tanulmánynak.

E lesújtó benyomás hatása alatt nyomban levelet írtam Dareste Péternek, az államtanács és a semmítőszék tiszteletbeli ügyvédjének (avocat honoraire au Conseil d'État et la Cour de Cassation), kinek neve unokatestvéréével, a kiváló jogász Dareste Ferenc Rudolféval együtt még mindig a mű címlapján áll, jöllehet e 4. kiadás szerkesztőiül új, fiatalabb erők, Joseph Delpach és Julien Laferrière, a strasbourgi egyetemnek közigazgatási jogi tanárai szerepelnek. Az előszót pedig Chavegrin Ernő, a párizsi egyetemen az összehasonlító alkotmányjog tiszteletbeli tanára írta.

Levelem nem tévesztette el hatását, és mivel Dareste Péter válaszának rendkívül érdekes tartalma közelebbről érinti a magyar jogi tudományt, hadd álljon itt hű fordításban egész terjedelmében :

Uram,

Cannes, 1928 december 8.

Les Asphodéles

a «Sirey Gyűjtemény» könyvkereskedése átadta nekem az Ön levelét és azt a két értekezést, melyet volt szíves részemre elküldeni.

Levelét haladéktalanul közöltem Laferrière úrral, a strasbourgi egyetem professzorával, aki kollégájával, Delpach úrral együtt a modern alkotmányok negyedik kiadását átvette. Ezóta talán már élt

¹ Közölve a törvény teljes szövege : Csekey : *Die Verfassungs-entwicklung Eslands 1918—1928.* (S.-A. aus dem Jahrbuch des öffentlichen Rechts Bd. XVI.) Tübingen, 1928, S. 256—269.

is az Ön szíves ajánlatával. Én csatlakozom hozzá köszönetemmel azért a lekötelező ajánlatért, melyet szíves volt tenni. Ez az ajánlat valószínűleg igen kapóra jön a finn szövegeket illetőleg; mert ami a magyart illeti, még tudtam magamon segíteni, amennyiben ezt a nyelvet, melyen egykor beszéltem, még nem felejtettem el egészen.

Két tanulmányát érdeklődéssel olvastam. Az, amelyiket Nagy Ernőnek szentelt, régi emlékeket ébresztett föl bennem. Ő annakidején meglátogatott Párizsban és Magyarországra való visszatérése után levelezésben állottam vele. Mindez azonban több mint 40 évre nyúlik vissza.

Igen nehezere esik egy franciának Laband egyik barátjának eszméiben osztozni és tételeit helyeselni. Amennyiben én egészen tiszta magyar álláspontra helyezkedtem, gyakran rámutattam Nagy Ernő felfogásának veszélyeire. Félek, hogy azok a veszélyek, amelyeket előre láttam, nagyon is megvalósultak, és fájdalom, meg vagyok győződve, hogy ezzel a magyarok talán még ma sem számolnak.

Még több más barátom és levélíróm is volt Magyarországon: Nagy Dezső, aki meghalt és akinek fiát legalább is tizenöt évvel ezelőtt láttam Párizsban; Nagy Ferenc, Tarnai és sok más. Mi lett belőlük? Talán egyikük sem él ma már. Valamennyien idősebbek voltak mint én, és én 77 éves vagyok.

Az én koromban már nem utazik többé az ember. Ha azonban a körülmények Önt Franciaországba vezérelnék, boldog volnék, ha láthatnám, akár Cannes-ban, ahol az év javarésztét töltöm, akár Párizsban, melynek környékén két-három nyári hónapon át tartózkodom. Sokat tanulhatnék Öntől az új balti államokat illetőleg. Oly sok minden megváltozott Európában, hogy az embernek öreg napjaira ismét az iskola padjára kell ülnie.

Amikor megújítom köszönetnyilvánításomat, kérem, fogadja legnagyobb tiszteletemnek őszinte kifejezését.

P. Daresté.

Mint e levél írója valószínűnek vélte, csakugyan még az ő levelét megelőzően, 1928 november 28-ról keltezve Laferrière egyetemi tanár igen szíves hangú, terjedelmes levéllel keresett meg, melyhez csatolva volt a magyar alkotmányra vonatkozó korrektúrák egy része. Tudatta velem, hogy miután mind a történelmi bevezetés megírásában, mind a bibliográfia összeállításában és a közlendő újabb alkotmánytörvények szövege tekintetében az én 1926-i *Jahrbuch*-beli tanulmányomra támaszkodott, szinte amúgy is azon a ponton volt, hogy megkeres levelével és kéri támogatásomat. Így indult meg közös munkánk, melyet kéziratok, korrektúrák és gyakori levélváltások követtek. Bajos volna

ennek az együttműködésnek részleteire itt kitérni. Nem is fontos a köz szempontjából. A fődolog, hogy a magyar alkotmány egy olyan jelentős kiadványban, mint a Dareste-féle, modern és tárgyilagos feldolgozást nyert. Hogy maga Laferrière tanár miként vélekedett erről az együttműködésről, arra nézve hadd álljanak itt 1929 október 26-ról hozzám intézett levelének következő szavai: «Je n'ai certes pas oublié la promesse que je vous avais faite de vous faire adresser un certain nombre de tirages à part de la «Hongrie» du Dareste, qui à vrai dire est votre oeuvre beaucoup plus que la nôtre.»¹ Bizonyos azonban, hogy a néhány bent maradt sajtóhiba is elkerülhető lett volna, ha a revíziót is magam olvashattam volna. Azt azonban hangsúlyoznom kell, hogy — miként a régebbi magyar törvénszövegek, melyek még az előző kiadásokban megjelentek — aképpen az országgyűlés felsőházáról szóló 1926 : XXII. t.-c. fordítása is a 77 éves Dareste Péter munkája, s nekem igazán csak a külalaknak a magyar törvény eredeti formájához való illesztése, a jegyzetekkel és irodalmi utalásokkal való ellátás, valamint néhány eredeti magyar intézmény fordítására (mint törvényhatóság, vitézi szék stb.) a megfelelőbb kifejezés választása maradt földadatul. E mellett szerettem volna még több alkotmányjogi törvénszöveget publikálni, de ennek a szűk keretek útját állták. Magyarországra így is aránylag tekintélyes rész esett.

Ami a magyar alkotmányra vonatkozó rész tartalmi tagoltságát illeti, mindenekelőtt egy rövid összefoglalással kezdődik a magyar alkotmány történelmi jellegét illetőleg, majd három részben tömören tárgyalja a magyar alkotmány-

¹ Párizsból 1930 január 11-én kelt levelében írja: «La dédicace du tome II exprime bien imparfaitement la reconnaissance que je vous dois pour le concours inappreciable que vous nous avez donné, en ce que concerne notamment la Hongrie.» — A mű II. kötetének 14. lapján csillag alatt írják a szerkesztők: «M. Stephan v. Csekey et M. Pierre Dareste nous ont, avec complaisance et amitié, facilité grandement, l'un la collection et la mise au point, l'autre la traduction de certains des textes ci-après reproduits; en tête de notre oeuvre doit donc se trouver la constatation de ce concours et l'affirmation de notre gratitude.»

fejlődés kiemelkedőbb mozzanatait 1918-ig, miközben súlyt vet az osztrák-magyar viszony jogi elemzésére, ami eddig úgyszólván hiányzott a francia művekből. A második rész a megcsonkított Magyarország alkotmányjogi berendezéseit mutatja be. A harmadik részben következik az alkotmányjogi jellegű törvények felsorolása, kezdve az Aranybullával és végezve az 1926:XXII. t.-c.-kel az országgyűlés felsőházáról. A két most említetten kívül még tizennégy törvény-szöveget közöl franciául, köztük az 1791-es, 1848-as törvényeket és az 1867-i, illetőleg 1916-i királyi hitlevél és eskü összehasonlított szövegét, valamint a közjogi provizórium fontosabb alkotmányjogi vonatkozású törvényeit, így az 1920: I., X. és XVII. t.-c.-eket, továbbá az országgyűlési képviselők választásáról szóló 1925: XXVI. t.-c.-nek fontosabb intézkedéseit. A bibliográfia külön adja először a szöveggyűjteményeket, aztán az alkotmánytörténelemre vonatkozó műveket, majd az alkotmányjogi kézikönyveket és főbb értekezéseket, ezek közt is a fősúlyt a nyugateurópai nyelveken megjelentekre vetve. Végül felsorolja a fontosabb jogi folyóiratokat.

Még csak annyit, hogy a II. kötet alcíme: *Europe. II. Hongrie à Yougoslavie*, és ez a kötet 912 lapra terjed. E két kötet tartalmazza Európa valamennyi (34) államának, még a vatikáninak is az alkotmányát. A készülóban lévő harmadik kötet beható tárgymutatót fog adni, valamint a nyomás közben történt változásokat, javításokat és pótlásokat fogja tartalmazni. Miután nemzeti ügyről van szó, e sorok írója minden tárgyilagos figyelmeztetést köszönettel vesz és Párizsba továbbít.

*

Most e Dareste-kiadás ismertetésével kapcsolatban rá kell még egy kérdésre mutatnom. Visszatérek Jellinek Györgynek arra a cikkére, amelyből kiindultam.

A tőle felállított magyar Monroe-tannál hagytam abba. Ezzel kapcsolatban elmondja, hogy ezt egy alkalommal a maga testén is kipróbálhatta. A nyolcvanas évek végén, akkor még mint bécsi tanár, könyvet írt az osztrák alkotmány-

bíróságról, melyben a magyar «Landesgesetzsammlung»-ot is idézte 1874-ből. Erre megjelent a *Pester Lloyd*-ban egy, a javaslatait illetőleg egyébként igen kedvező cikk, amely alaposan megtámadta azért, hogy magyar «Landesgesetz»-ekről beszél, ami nem egyéb, mint az osztrákoknak a jelenleg érvényes közjoggal szemben táplált ellenséges, centralisztikus törekvése, hogy Magyarországot a jövőben sem mint önálló birodalmat (Reich), hanem mint valami alávetett országot (Land) kezeljék. Erre írt a szerkesztőségnek, hogy betű szerint a magyar törvények hivatalos német kiadásának címe után idézett és így a politikai okokból hamisított idézetnek teljesen alaptalan szemrehányását visszautasítja. Helyreigazítása ellenére egyetlen szóval sem történt említés arról a megtámadhatatlan tényről, hogy Magyarország maga «Landesgesetze» címmel adja ki német nyelven törvényeit. Röviddel ezután azonban a «Landesgesetze» kifejezés eltűnt a hivatalos magyar nyelvből. 1888 óta most már csak «Gesetzsammlung» névvel illették a magyar törvények hivatalos német kiadását. «Ich bin der festen Überzeugung, dass mein scheinbar ignoriertes Schreiben an den «Pester Lloyd» zu dieser Metamorphose den ersten Anstoss gegeben hat. Derartiges bewirkt zu haben, durfte aber natürlich als der ungarischen Monroe-Doktrin widersprechend einem Österreicher nicht zugegeben werden.»

Jellineknek ismét igaza volt. Meggyőződtem róla, hogy a magyar törvényeknek a belügyminisztérium által történt hivatalos német kiadása 1865-től 1887-ig a «Landes-Gesetzsammlung» címet viseli, 1888-tól kezdve a címe «Gesetzsammlung», 1906-tól kezdve pedig napjainkig «Reichsgesetzsammlung».

Ez a kis kóistoló is mutatja, mily kicsinyes, szavakon nyargaló volt közjogi küzdelmünk, nem tekintve azt, hogy a jelen példában a «birodalom» és «ország» kifejezések csak újra azt bizonyítják, hogy ezek nem jogászai kitételek és így nem is alkalmasak jogi fogalmak visszaadására. Hát még ha franciára akarja valaki fordítani! Franciául «császárság» és «birodalom» egyaránt «empire». Ezért újabban a francia,

amikor a republikánus Német-birodalomról beszél, egyszerűen a «Reich» szót használja.

Ámde valaki azt mondhatná, mit érdekelnek engem vagy még inkább az olvasót ma mindezek az apró elavult közjogi velleitások. A kérdés azonban, amennyiben az «Ungarische Reichsgesetzsammlung»-ot illeti, nagyon is aktuális, magamnak pedig személyes kérdésem.

Az történt nevezetesen, hogy a *Jahrbuch des öffentlichen Rechts*be Magyarország világháború utáni államjogáról írt cikkem törvényszöveg-függelékében Koellreutter jeni tanár mint jelenlegi szerkesztő néhány nyelvi javítást eszközölt, amit én többé nem ellenőrizhettem, mivel második revíziót nem küldhetett a nyomda a munkálat sürgős befejezése miatt. Nagy megdöbbenésemre olvastam aztán, hogy tanulmányom 445. és 451. lapján a «Ministerium um die Person des Königs» kifejezést «Königliches Hausministerium»-mal helyettesítette. Amikor e miatt kérdést intéztem hozzá, megmagyarázva neki, hogy nálunk a közös külügyminiszter volt a császári és királyi Ház minisztere, ellenben más közjogi szerepe volt az ő felsége a király személye körüli m. kir. miniszternek, bocsánatot kért ezért a téves javításért, ellenben egész listát állított össze azokról a szavakról, melyeket az «Ungarische Reichsgesetzsammlung» hivatalos német fordításban kijavítani volt kénytelen. Így (zárjelben közlöm a helyes kifejezést): «vidimierte Statuten» (genehmigte Satzungen), «Vorgeher» (Vorgänger), «wird ergänzt mit» (durch), «avitische Unabhängigkeit» (ursprüngliche), «Gesetz erbracht» (erlassen), «Sträflichkeit des Angeklagten» (Strafbarkeit), «Schriften» (Akten) stb. Ezt a botrányos jegyzéket akár kötetszámra lehetne folytatni. Nincs az a német, aki megértené a «vidimiert» és «avitisch» kifejezéseket, amelyek legfeljebb csak egy osztrák «Beamtensohle»-nak agyvelejében születhettek. S a kormányzó választásáról szóló 1920 : II. t.-c. preambelja a következő díszes mondattal végződik : «Infolge all dessen hat die Nationalversammlung das folgende Gesetz erbracht.» Az ember ámulva kérdi, miként lehetséges az, hogy a magyar királyi belügyminisztérium, amelynek monopóliuma a törvények hivatalos kiadása, a huszadik század

huszas éveinek derekán olyan fordítót tart a magyar állam törvényeinek szakszerű és főleg a művelt külföld számára készülő visszaadására, aki a legelső terminus technicust: «törvényt hozni» «erlassen» helyett «erbringen» teljesen értelmetlen és lehetetlen kifejezéssel fordítja! ¹

Továbbmenve, 1926-ban, amikor fentemlített tanulmányomat írtam, éppen megjelent az *Ungarische Reichsgesetzsammlung* 1924. évi kötete, igaz, hogy az 1918. évit még csak akkor szedték. Azóta azonban eltelt öt nehéz esztendő, amely alatt a tudomány terén a munka nem szünetelt. A belügyminisztérium azonban azóta egyetlen törvénykötetet sem adott ki német nyelven, ami pedig egyetlen útja volna törvényeinknek a külföld részére. Jóllehet az 1925: XXVI. t.-c.-be foglalt országgyűlési képviselő-választói törvény jórészt magam fordítottam le fentemlített munkám számára és ezt rendelkezésére bocsátottam a belügyminisztérium illetékes ügyosztályának, az 1925. évi magyar törvények német kiadása csak néhány héttel ezelőtt történt meg.

Ily viszonyok közt szinte lehetetlenné válik hazánk jogviszonyait a külfölddel ismertetni. Néhány hónappal ezelőtt érkezett hozzám például a párizsi *Institut Internatio-*

¹ Sajnos, két magyar-német jogi műszótárunk (a német-magyar rész még egyáltalán nem jelent meg!) szintén igen gyatra és szak tudást nélkülöző alkotás. (Az egyik 1914-ben Schwartz Izidor és Hojtás Ödön szerkesztésében jelent meg Grill Károly kiadásában, a másik pedig már 2. kiadásban 1926-ban Révész Vilmos szerkesztésében a Tisza-Testvérek kiadásában.) Mindkettő hemzseg az elavult osztrák, szinte Bach-korszakbeli kitételektől, melyeket született német ma meg nem ért. Így csak néhány helyes kifejezést közlök itt zárjelben, melyet e szótárak egyáltalán nem ismernek: Steuerrekla-mationskommission (Steuerbeschwerdeausschuss); Aftermiete, Unterpacht (Untermiete); Formalität (Formsache); Konkubinat (wilde Ehe); konstituierend (verfassungsgebend); Staatsbudget, Etat (Staatsvoranschlag, Staatshaushalt); Amnestie (allgemeine Begnadigung); Motivierung (Motivenbericht); Konvention (Abkommen) stb. — Hogy a Kelemen-féle nagy kézi szótár legújabb (3.) kiadásában (1929) e szempontból mily sok a kívánnivaló, lásd arra nézve Ernst Häckel cikkét Egyetemes Philologiai Közlöny LIII. évf., 1929, 8—10. f. 202. és k. l.

nal de Droit Public fölhívása, hogy közöljem az 1930. évi annuaire-ben az előző évi legfontosabb magyar közjogi törvények szövegét. Ilyen technikai munkával igazán nem szabad fecsérelni az időt. Ha a német hivatalos kiadás meg lett volna, egész egyszerű lett volna szakavatott részről franciára fordíttatni. Így azonban Észtországról közölhettem a kért törvénytövegeket, ellenben Magyarországról nem.¹

Trianon keserű iskolája révén túl vagyunk már a régmúlt idők struccpolitikáján, mely «extra Hungariam» nem ismert életet. Szóban, írásban és tettben jóvá kell tennünk azt a hibát, mely elmulasztotta hazánk méltó helyét kivívni a művelt államok között. A nagy nyugati fórumok előtt az utolsó évek küzdelmei során éppen az biztosított a magyar névnek kellő tiszteletet, hogy a jog tiszta fegyvereivel harcoltunk. E küzdelem azonban csakis úgy lehet sikeres, ha hazai hatóságaink mindenben feladataik magaslatán állanak.

CSEKEY ISTVÁN.

¹ Észtországban az igazságügy- és belügyminisztériumnak 1929 július 1-én történt egyesítéséig az igazságügyminisztérium gondozta a törvények és egyéb jogszabályok kiadását. Talán nálunk is megfelelőbb lenne ezt a jogkört az igazságügyminisztériumnak visszaadni, hisz ez valóban sok tekintetben nem rendészeti közigazgatási, hanem — jogszabályok kibocsátásáról lévén szó — elsősorban jogászai tenni való.

A NYELVTUDOMÁNY MÓDSZERTANÁHOZ.

1. Positivismus vagy psychologismus?

Bopp és Grimm előtt a nyelvtudomány feladata majdnem teljesen abban merült ki, hogy egy-egy nyelvállapotot a maga statikai mivoltában megrögzítsen s a nyelvtanulás gyakorlati céljainak megfelelően rendszerezzen. Ez a leíró nyelvtan egységesnek és határozott körvonalúnak látta a nyelveket. De a tények tüzetesebb vizsgálata két ponton is megingatta a leíró nyelvtan szilárd rendszerét. A romanticizmus termékenyítő eszméáramlata rávezette a kutatókat arra a belátásra, hogy a mai lét, tehát a mai nyelvállapot sem egységes, hanem hosszú történeti fejlődés eredménye. Így fordult a figyelem a lét helyett a levésre, s így vált a leíró nyelvtan nyelvtörténetté. Később azonban még az is kiderült, hogy a mai nyelvállapot nemcsak az időbeli kifejlés, hanem a térbeli elterjedés szempontjából is különbözőségeket mutat. Az egyes nyelvek térbeli differenciáltságát kutatja a nyelvtudománynak egy egészen fiatal hajtása, a nyelvjárás-kutatás.

Nyelvtörténet és nyelvjárástan együttesen vezetnek a nyelvtények pozitív ismeretéhez. Ez a pozitív megismerés azonban önmagában csak külsőleges : nem hatolhat az érzéki szemléletnél mélyebbre. A nyelvjáráskutatás térbeli kapcsolataiban és elkülönülésében ragadja meg a nyelvállapotot, a nyelvtörténet pedig a nyelvi kialakulás időbeli folyamatát állítja szemünk elé. Az a szemléleti kép azonban, amelyet a pozitív nyelvészeti disciplinák rajzolnak a nyelv térbeli kiterjedéséről és időbeli kialakulásáról, nem teljes. Hiszen a nyelvtörténeti adatok a dolog természeténél fogva töredékesen jelentkeznek, s már csak ezért sem lehet folytonos történetet formálni a pusztá tények alapján. De még a mai

nyelvjárási különbözőségeket sem tudhatjuk lejegyezni kimerítő pontossággal. Mai nyelvállapot ugyanis annyit jelent, hogy a nyelvfejlődés összefüggő folyamatán, mely a multból a jövőbe vezet, keresztmetszetet kell vágni, s akkor a coëxistens nyelvtények csomója adja a nyelv jelen állapotát. Itt azonban bebizonyosodik az, hogy a jelen nem egyéb, mint merő abstractio, melynek konkrét tartalma minduntalan kicsúszik a kezünk közül. A nyelvfejlődésben igazában véve nincsen jelen állapot. Csak átmeneti formák vannak a mult és a jövő nyelvhasználat küszöbén, letűnőfélben levő alakzatok s mások, melyeknek a jövő ad majd igazi létjogosultságot. Maguk a beszélők részben a régi nemzedéket képviselik, részben az újabbat. Öregek és fiatalok, konzervatívok és a nyelvhasználatban haladók mind együtt élnek egy-egy nyelvközösségben, s ugyanabban az időpontban mind más és más fokán állanak a nyelvfejlődésnek. Még az sem vezetne eredményre, ha egyidőben csupa egyforma idős ember beszédmódját rögzítenők meg, mert ugyanolyan korban az egyik egyén régebbi nyelvfejlődési fokot képvisel, míg a másik már eljutott az újabbra. A nyelvjárási különbségek az egyéneknél kezdődnek s folytatódnak mindenfajta közösségben. Így aztán nemcsak minden egyes helységnek kellene megállapítani a tájszólási helyét, hanem minden egyes egyénnek és életközösségnek (család stb.). Ez persze lehetetlen, s ehhez az ideális feladathoz mérten minden tényleges kivitel csak töredékes vázlat.

Nyelvjárástan és nyelvtörténet tehát még a pusztá szemléleti fokon (tér-, időösszefüggés) álló megismerést sem tudja teljesen biztosítani. Így már ezen a ponton felmerül a lélektani magyarázat szükségessége. A nyelvlelektan ugyanis kiegészíti a nyelvtörténet és nyelvjárástan festette kép hiányait, teljesebbé teszi a szemléleti fokon álló nyelvi megismerést, mégpedig úgy, hogy általános törvényeket állapít meg a beszélő lelki alkatára s ezek segítségével átmeneti tagokat iktat az ugrásszerűen képviselt történeti adatok közé s hasonlóképen egyengeti az átmenetet a csak nagyjában lejegyzett tájszólási alakzatok közt. Ami

pedig az eredet nyomozását illeti, a nyelvlélektan a beszélés lelki motívumai alapján sokkal messzebbre visszatud hatolni, mint a történeti dokumentumokra utalt nyelvtörténet.

A nyelvlélektan feladata azonban nem merül ki abban, hogy ilyen alkalmoszerű, esetleges szolgáltatokat tesz a pozitív nyelvtudománynak. Van neki önálló munkaköre is. A pozitív nyelvészeti diszciplinák (nyelvjárástan és nyelvtörténet) egyebet nem tehetnek, mint hogy a teljességre való törekvéssel összegyűjtik és a tér meg idő elve alapján rendezik a nyelvi tényeket. De az emberi ismerő funktio nem állapotodhatik meg az ismerésnek ezen a fokán, ahova a pozitív nyelvtények kalauzolása mellett jutott el, nem elégedhetik meg a térben és időben rendezett nyelvi tények egyszerű szemléletével. Egy sokkal mélyebben fekvő kérdés mered a kutatóra: mi a belső eredete a külső tényeknek? Nem a történeti, tényleges fejlődést keressük most már, hanem a belülről való kibontakozást. A nyelvtények belső, oksági kapcsolatait igyekszik felderíteni a nyelvlélektan akkor, amikor a nyelvi nyilatkozatokat a lélek mozgalmából származtatja s amikor a különálló, töredékes beszédalakzatok mögött meglátja az emberi lelket mint azok belső összetartóját és végső magyarázóját.

A pozitivizmus és a psychologizmus a nyelvtudományban kölcsönösen egymásra van utalva. A lélektani eszmélkedés — mint láttuk — már a tények rendezésében és kikerekítésében is hasznos segítőtársa a nyelvjárástannak és a nyelvtörténetnek, az ismerés szükségképeni elmélyítése pedig csak tőle várható. Más oldalról azonban a nyelvtörténet és nyelvjárástan anyaga és rendszere adhatja meg csak azt az alapot, amelyen manapság tudományos célkitűzésű nyelvlélektan felépülhet. Ma már nem lehet úgy szerkeszteni nyelvlélektant, hogy kész lélektani rendszert alkalmazunk dogmatikusan a nyelvi jelenségekre, hanem csak a tények odaadó nyomozása és értékelése vezethet igazi nyelvlélektani rendszerezéshez.

Ebből azonban még nem következik az, hogy valamely nyelvlélektani megállapítás érvényességét minden esetben

lerontja, ha egy-két nyelvtörténeti ténytet szegzünk ellene. Figyelembe kell venni ugyanis, hogy a nyelvpsychologia tételei általánosabbak, míg a nyelvtörténet adatai esetleg egyetlen, talán soha nem ismétlődő törvényszerűséget illusztrálnak. Aztán nem szabad elfelejteni azt sem, hogy a pozitív nyelvtényeket nemcsak egyféleképpen értelmezhetjük, s hogy a nyelvtörténet és a tájszólástan adatai csak akkor értékesíthetők nyelvtörvények felállításában, ha már előbb nyomára jártunk a legvalószínűbb lelki motívumoknak. A nyelvlélektan általános fejlődéstörvényeket állapít meg, viszont a nyelvjárástan és a nyelvtörténet fonala bonyolult, összekuszálódott, úgyhogy itt a haladó, visszaütő vagy megmerevedő fejlődési irányokat csak a lélektan világa mellett lehet annyira-amennyire szétválasztani. Ha pl. a nyelvlélektan a névszót az igénél egyszerűbb s így ősbib alakzatnak ítéli, s kiderülne, hogy valamely nyelv tényleges történetében az ellenkező fejlődés nyomai lelhetők fel, még akkor sem dőlné össze csak ezért a nyelvlélektan megállapítása, mert hiszen a nyelvtörténet a történeti emlékek nyomán nem tudhat annyira visszamenni valamely nyelv aktaszerű kialakulásában, hogy azt a nyelvfejlődés lélektani értelemben vett őskorának lehetne nevezni; az újabb fejlődési szakokat pedig az jellemzi, hogy bennük régebbi fejlemények egy sorba vetődnek újabbakkal, a fejlődés fonala visszaütő irányt vehet, s egy-egy kibontakozó törekvés megállapodhatik.

Pozitív nyelvtudomány és nyelvlélektan csak együttesen, egymást támogatva és kiegészítve vezethet a nyelvi jelenségek igazi mély megismeréséhez. A pozitív disciplinák a nyelvtényeket gyűjtik össze és rendezik a tér és idő szemléleti síkjában úgy, hogy külső szemléleti képet szerkesztenek a megismerendő tárgyról, t. i. az emberi beszédéről; a lélektani nyelvtudomány pedig ezeket a térben és időben rendezett tényeket mélyíti el úgy, hogy az őket összetartó belső, lelki szálatat fejti fel s így a nyelvi megismerést az oksági kapcsolatok absztrakt elgondolásává alakítja. Teljesen meddő tehát az a vita, amelyet Delbrück, a jeles indogermanista, az indogermán összehasonlító mondattan írója Wundt-

kritikájában ¹ és Wundt az erre adott feleletben ² folytatott : a nyelvtörténetet vagy a nyelvlélektant illeti-e elsőség a nyelv magyarázatában? Mint a fentiekből kitünhetett, a probléma ilyenén felállítása hibás két dolog miatt. Nem a nyelvtörténet áll szemben a nyelvlélektannal, hanem pozitív nyelvtudomány és nyelvlélektan. Helyesebb tehát a kérdést így vetni fel : positivismus vagy psychologismus? Ezek ugyanis correlatív kutatási irányok a nyelv nyomozásában, s szerepüket, határaikat a nyelvi megismerésben okvetlenül tisztázni kell. Azonban az elsőséget vitatni e két kutatási iránynál : hasztalan és felesleges fáradozás. Az elsőséget ugyanis ki-ki úgy értelmezheti, ahogy neki tetszik. S fejtegetéseink után kétségtelen, hogy tapasztalati, tényleges értelemben a positivismusé az elsőség minden nyelvi megismerésben, mert csak a tények összegyűjtésével és rendezésével kezdhethük a nyomozást ; az érvénybeli elsőség azonban a nyelvlélektané, mert ez általánosabb törvényt állíthat fel, mint a pozitív nyelvtudomány.

2. Egyéni vagy néplélektan?

Sok szó esett egy idő óta arról, hogy a nyelvi jelenségek egyéni vagy tömeglélektani motívumokat árulnak-e el. Wundt, ki nagy nyelvlélektani munkájával ³ igen sokat tett a nyelvtudomány alapvető kérdéseinek tisztázására, az utóbbi nézetet vallja s az ilyenfajta nyomozást Steinthal-Lazarus nyomán néplélektannak nevezi. Ez az elnevezés — maga Wundt is beismeri — nem fedi teljesen a fogalmat, hiszen az egyén nemcsak egy népközösségnek, hanem egy-egy családnak és másfajta közösségeknek is tagja. Helyesebb volna talán egy szempontból a tömeglélektan elnevezés, de viszont ez már a gyűlésszerűen együttlevő sokaság lelki alkatára specializálódott ; vagy még inkább megfelelné a szociális lélektan, ha nem volna oly könnyen összezavarható a szociológiával. Ilyenformán tehát megmaradhatunk mi is

¹ *Grundfragen der Sprachforschung*, 1901.

² *Sprachgeschichte und Sprachpsychologie*, 1901.

³ *Völkerpsychologie*. I. *Die Sprache*. 1—2. 1900.

Wundttal a néplélektan név mellett, annyival is inkább, mert valamennyi között mégis csak a népi közösség az a legfontosabb életkör, melyből a közös szellemi termékek fakadnak. E mellett azonban van a néplélektannak még egy másik értelme is: jelenti az egyes népek szellemi sajátosságainak a kutatását, amely ennélfogva nem egyéb, mint lélektani ethnologia. Így a néplélektannak két ága van: az általános rész kutatja a szellemi együttélés általános törvényeit, a különös rész pedig azonos a néptudomány lélektani irányával.

Az általános értelemben vett néplélektan és az egyéni lélektan viszonyát Wundt a következőképen látja.¹ Az egyéni lélektan szerinte a szubjektív tudat tényeit kutatja keletkezésükben és kölcsönös kapcsolataikban. A néplélektan feladata viszont kutatni azokat a lelki folyamatokat, amelyek lehetővé teszik emberközösségek kialakulását és általános értékű közös szellemi termékek keletkezését. Az egyéni lélektan elsősorban a tiszta önmegfigyelésre van utalva, amely természetesen mindig ki van téve véletlen behatásoknak és egyéni elfogultságnak. Az exakt eljárások és objektív, megbízható kritériumok keresése eredményezte a kísérleti vagy fiziológiai lélektant. Ez még mindig egyéni lélektan, hiszen csak egyes embert lehet kísérletnek alávetni. A kísérleti lélektan azonban nem képes a hozzáfűzött reményeknek teljesen megfelelni. A dolog természete szerint a kísérletezés csak egyszerű tudatfolyamatok elemzésére irányulhat, holott a kísérlet tárgya, a fejlett egyéni tudat, igen bonyolult sajátságokkal rendelkezik. Ezen a nehézségen segít a néplélektan, mikor az önmegfigyelés és a kísérletezés helyébe az általános értékű szellemi termékek elemzését állítja. Ez az elemző eljárás tárgyi értékeség dolgában felér a kísérleti módszerrel s ennél megbízhatóbb eredményre vezet, mert a bonyolult lelkiségeknek egyszerűbb fejlődési fokait kutatja. Az általános értékű szellemi termékek néplélektani kutatása különbözik ezek történeti nyomozásától, mert míg a történeti szemlélet a fejlődésbe való egyéni beavatkozásokat veszi szemügyre, addig a néplélektan magá-

¹ V. ö. a *Völkerpsychologie* bevezetését, I. 1^a. 1921. 1—39. l.

ban a közösségben gyökerező teremtmény lelki mozgalmakat igyekszik kibogozni. Emberek együttélése révén olyan erők állanak elő, amelyek ugyan egyes egyénekben összpontosulnak és rajtuk keresztül nyilatkoznak meg, de amelyeket mégsem lehet tisztán az egyéni lélektan elvei alapján megmagyarázni. Az emberi közösségnek három fő értékes terméke van Wundt szerint : a nyelv, a mythos (egyben a vallás és művészet kezdete) és az erkölcs (ezzel együtt a jog és kultúra eredete). És úgy látja, hogy a nyelvben elsősorban az ember képvilága tükröződik, a mythos képzeleti termékeiben a külső észrevétel-tartalmakat erőteljes érzések színezik, az erkölcs pedig az ember elszánásairól, akarati mozgalmairól ad számot.

Wundt tehát azt gondolja, hogy egyéni és néplélektan a lelki jelenségeknek különböző köreit nyomozza. Kétségtelen azonban, hogy nincsenek külön egyéni és néplélektani lelki folyamatok, hanem ugyanazokat a lelki jelenségeket vizsgálhatjuk kétféle szempontból : vagy beállítjuk őket az egyén természetes környezetébe, az emberi közösség szerves egészébe, vagy pedig elvonatkoztatva önmagukban, az egyén zárt körén belül igyekszünk őket megérteni. A néplélektani folyamatoknak sincs más substratuma, mint az egyén, s maga Wundt is kénytelen elismerni, hogy a közösségből áradó lelki erők egyes emberekben nyilatkoznak, s hogy a néplélek alkotásai az egyéni lelki tevékenységek-ből (képezés, érzés, akarási) táplálkoznak. Egyéni és néplélektan tehát csak két szempont, s mindenfajta lelki jelenséget és alkotást nemcsak lehet, hanem kell mindkét szempontból vizsgálni, mert csak ez a kétoldalú nyomozás vezethet a lelki élet és a szellemi alkotások hű felfogásához.

Akár egyéni, akár néplélektani felfogással közeledünk a lelki folyamatok felé, a szellemi alkotások szempontjából három csoportra oszthatjuk ezeket. Ezek a teremtmény lelki folyamatok, a lelki kölcsönhatások és a megnyilatkozás pszichofizikai lefolyása.

A teremtmény lelki mozgalmak lelkivilágunk legmélyebben fekvő functiói. Nem utánzás vagy eltanulás vagy gépies begyakorlás ezeknek a szülőanyja, hanem minden ember

lelkéből ősi erővel törnek elő, és segítségükkel ki-ki maga létre tudná hozni az összes szellemi alkotásokat több-kevesebb tökéletességgel — ha szükség volna rá. Három olyan teremtő tevékenységünk van, amelyek szellemi termékeink megformálásában szerepet játszanak. Érzéseinkkel, értelmi belátásainkkal és akarásainkkal formáljuk a világot a magunk világképévé s ezekkel alakítgatjuk szellemi alkotásainkat is. A külső tárgyak érzés-reakciókat váltanak ki lelkünkben, s kitörő érzéseinket a tárgyképekkel determináljuk. Ez a szubjektív megformálás az alkotó munkának legegyszerűbb módja. A tárgyas élményeket aztán önmagukban is igyekszünk megérteni, ezért elemezzük, feltagoljuk őket s az egyik tagot a másikkal határozzuk meg. Így áll elő az objektív megformálás. Valamely hiányérzet megszüntetésére s egy megfelelő pótlék megszerzésére irányuló törekvés, az akarás, egy tárgyas cselekvést szokott determinálni. Ez az alkotás harmadik módja: az aktív megformálás. A teremtő tevékenységek ugyan csak egyes emberekben nyilatkozhatnak meg, de igazi talajuk a szellemi közösség. Lefolyásuk módja, formáló szerepük törvényszerűsége minden embernél egyforma. S aztán az ember azért érez, figyel és akar, mert egy közösségnek a tagja, egy szerves egésznek a része. Végeredményben csak azért érdemes végeznünk ezeket a teremtő tevékenységeket, mert szétszakíthatatlan lelki szálak kötnek bennünket másokhoz. A szeretet talaja nem lehet más, mint a lelki közösség, s ez az alapvető érzésforma bontakoztatja ki az érzések változatos skáláját. A szeretett tárgy (ember) lényét meg akarjuk érteni: ez a végső gyökere minden értelmi ráfordulásnak. Aztán a szeretett és megértett tárgyat meg akarjuk szerezni: ez az ősi kiindulópontja az akarásnak. Lehet tehát néplélektani szempontból vizsgálni a teremtő tevékenységeket, de épp oly joggal értelmezhetjük őket egyéni lelki tünetényeknek is.

A lelki kölcsönhatások az alkotás lélektanában azt jelentik, hogy az alkotó átadóvá válik, s ő az átvevőt, az pedig őt befolyásolja. Lényegesen más az pl., ha az ember csak a maga számára formálja mondatokká benyomásait, vagy pedig másokkal is közölni akarja ezeket a mondatokat.

Ez utóbbi esetben ugyanis az átvevő belép a beszélő tudatába s alakítja, módosítja annak a mondatformáit. Az átadó lelkében ezenkívül felelevenednek régebben átvett kifejező formák, s a maga eredeti alkotásaiba beleszővi ezeket a konvencionális kifejezéseket. A lelki kölcsönhatások vizsgálata is lehet egyéni és néplélektani feladat. Az egyéni lélektan önmagában tekinti két egyén egymásra kifejtett hatását, a néplélektan pedig egy emberközösségbe illeszti az átadó és átvevő lelkivilágát. Érdekes, hogy Wundt a nyelv lélektani vizsgálatában csak a teremtmő lelki tevékenységeket tartja számon s a lelki kölcsönhatásokat teljesen figyelmen kívül hagyja. Ezt már Hermann Paul észrevette s így ír róla ¹: «Az a probléma, mely részemről a kutatás központjában áll, az a kérdés, hogy miként megy végbe az egyének kölcsönhatása, az Wundt számára nem is áll fenn. Éppen ezért a nyelvet mindig csak a beszélő oldaláról ragadja meg, nem a hallgatóéről. Meggyőződéseem szerint azonban ezen az úton nem lehet eljutni a nyelvfejlődés tökéletes megértéséhez». Persze, Paul felfogását sem fogadhatjuk el minden fenntartás nélkül, hanem el kell ismernünk, hogy mégis csak a teremtmő tevékenységek vizsgálata a legfőbb teendő, de aztán ki kell terjeszkedni a kölcsönhatások elemzésére is.

Szellemi alkotások közlése csak a szervezet közvetítésével történhetik. Az átadó lelki mozgalmak az idegrendszer útján külső mozgásokká teljeseznek ki, a jelentések pedig jelekben és jelképekben állandósulnak. Ezeket a külső jeleket felfogják az átvevőnek felfogó készülékei, az érzékszervek, az érző idegpályák pedig elviszik a központi idegállományba, ahol újra jelentésekké válnak. Az alkotás lélektanának tehát vizsgálnia kell az átadó és az átvevő testi-lelki összefüggéseit, az alkotás pszichofizikai kiteljesedését, a jelentés és a jel viszonyát. Az alkotás pszichofizikája aztán ismét lehet egyéni és néplélektan. Az egyéni lélektan egyes átadókat és átvevőket tart szem előtt, a néplélektan pedig ezeknek a tömeghez való vonatkozásait is figyelembe veszi.

A beszédnek mint szellemi alkotásnak lélektani visz-

¹ *Prinzipien der Sprachgeschichte*, 1909. V—VI. 1.

gálata e szerint a következő úton haladhat. Vizsgálni kell mindenekelőtt a beszélő teremtő lelki functióit, aztán a beszélő és a hallgató lelki kölcsönhatásait, végül a hangadás (motorikus szervi mozgások sora) és a hallás (akusztikai benyomások sora) psychofizikai sajátosságait. A beszéd igazi talaja az emberi közösség, úgyhogy itt jogosult a néplélektani tájékozódás (Wundt), de viszont minden nyelvi fejlődés egyes emberekben nyilatkozik, s így helyénvaló az egyéni lélektan szempontjainak az alkalmazása is (Paul). A nyelvteremtésnek, a beszélő és hallgató kölcsönös vonatkozásainak és a beszéd psychofizikai alkatának egyéni és néplélektani kutatása együttesen vezet a nyelv teljes lélektani megismeréséhez.

A beszédet azonban lelki totalitás jellemzi abból a szempontból is, hogy mindenfajta teremtő lelki mozgalom megformálható benne. Az emberi nyelv az érzések és indulatok legelső megszólaltatója s így a legősibb művészi megnyilatkozás. De a beszédre rábízuk megértéseinket, megismeréseinket is, illetőleg a beszéd maga egy ismeretszerző aktus, s így benne kell keresni minden tudományos megismerés csíráját. Végül a beszédbe belefoglaljuk akarásainkat, úgyhogy a nyelvi megformálásokban kell látnunk az erkölcs ősi formáit. Hogy Wundt a beszédben túlnyomó módon a képtartalmat s így az ismerő, értelmi tevékenységet hangsúlyozza, annak az az oka, hogy bármily elfogulatlanul kezdett is hozzá a beszéd tényeinek elemzéséhez, nem tudott szabadulni a nyelvtudomány intellektualisztikus hagyományától, mely ítéleti élményt hajlandó minden nyelvi nyilatkozatra belemagyarázni; valamint a régi filológiai és nyelvlélektani verbalizmustól, mely a beszédben csak szavakat, azaz képeket, azaz fogalmakat képes látni. Ha meglátta volna a nyelv alkatában a psychikai teljességet, akkor a többi általános értékű szellemi termékek közt más, alapvetőbb helyet jelölt volna ki számára. Nyelv, mythos (művészet) és erkölcs (meg kultúra) nem koordinált jelenségek, hanem a többiek a nyelvnek alá vannak rendelve. A nyelv ugyanis a legősibb szellemi alkotás, megvan benne az emberi lélek és szellem későbbi kibontakozásának egész csírája. A nyelvben nyilat-

kozó lelki teljesség aztán megoszlik s elkülönülve fejlődik tovább úgy, hogy az érzések autonóm művészetben nyernek kifejezést; az értelmi megismerések tudományos rendszerré szélesednek, s az akarások erkölcsi éleateszményeket teremtenek maguknak.

3. Önmegfigyelés, összehasonlítás, kísérletezés.

A nyelvalkotás három fázisának három különböző kutató módszer felel meg. A beszélő teremtő lelki folyamatait csak úgy vizsgálhatjuk, ha a saját, nyelvteremtő mozgalmakra fordítjuk figyelmünket, mert hiszen mások beszédkeletkezését sohasem nyomozhatjuk a hallgatás tényétől elvonatkoztatva. A nyelvlélektan legelső módszere tehát az önmegfigyelés, amely abban áll, hogy a kutató a saját tudattartalmait elemzi s introspektív megfigyeléssel ragadja meg a maga nyelvi nyilatkozatainak s egyben az emberi nyelvnek lelki gyökerét. A beszélő és hallgató kölcsönhatásainak a vizsgálatára azonban már nem elegendő az önmegfigyelés. Itt úgy járunk el, hogy mások nyilatkozatait a magunkéval továbbá azokat egymással összehasonlítjuk. A szubjektív önmegfigyelés ilyenformán objektív megfigyeléssé, összehasonlítóssá válik, de ez az összehasonlító módszer végeredményben az önmegfigyelésre támaszkodik. Mások nyelvi nyilatkozatai mögött ugyanis csak azért látunk jelentéseket, lelki mozgalmakat, mert a saját beszédünk analógiájára fogjuk fel őket, ahol pedig a nyelvi forma az önmegfigyelés tanúsága szerint jelentés hordozója. A beszéd pszichofizikája, a hangalak (mozgás-sorok, akusztikai sorok) és a jelentés összefüggéseinek a vizsgálata az önmegfigyelésen és az összehasonlításon kívül igénybeveheti a legobjektívebb eljárásnak, a kísérletezésnek a szolgálatait is. Ez abban áll, hogy készakarva előállítjuk, illetőleg változtatjuk a beszéd hangalakját azért, hogy a benne összeszövődött tényezőket pontosan elkülöníthessük s tárgyilagosan mérlegelhessük.

Önmegfigyelés, összehasonlítás és kísérletezés nem ellentétek, hanem egymásba olvadó és egymásra támaszkodó kutató módszerek. A legalapvetőbb köztük az önmegfigyelés.

A másik kettő csak ennek alapján fejlődik ki s ennek az eredményeit teszi tárgyiasabb értékűekké. Az összehasonlító eljárás felteszi az önmegfigyelést, mert hiszen mások nyilatkozatait csak úgy tudjuk a magunkéval és egymással összevetni, ha már előbb nyomára jártunk önmegfigyeléssel a saját lelki mozgalmainknak. A kísérletezés pedig már az önmegfigyelés és összehasonlítás eredményeit is magában foglalja. A fiziológiai elváltozások s a külső hangalak változásainak jelentését ugyanis csak azért tudjuk megállapítani a kísérletezés alkalmával, mert önmagunkon megfigyelhetjük a beszéd lelki és fizikai tényezőinek kapcsolatát, s mert ennek alapján mások mozgásaiból is következtethetünk a külső elváltozások lelki motívumaira. Úgy látszik tehát, mintha a kísérletezés volna a legfejlettebb kutató módszer. Valóban az, mert feltételezi a két előbbi eljárást is. Más oldalról azonban meg kell állapítanunk, hogy a kísérletezés a legkevésbé használható a nyelvi tények elemzésében azért, mert alkalmazási köre meglehetősen korlátozva van. Az önmegfigyelés minden nyelvi alakzatot, a beszéd egész lélektanát felöleli; az összehasonlítás már csak a tényleg kimondott és meghallott tudattartalmakra szorítkozik; a kísérletezés pedig a beszéd külső alakjának is éppen csak a legegyszerűbb tényezőire kénytelen korlátozni feladatkörét.

Wundt azt állítja, hogy a nyelvi nyilatkozatok objektív becslése (összehasonlítás) az egyéni lélektanál szemben (önmegfigyelés, kísérletezés) csak a néplélektan sajátja és vívmánya, s ezzel azt a látszatot kelti, mintha az ő néplélektani kutatásai a nyelv lényegének a felderítésében tisztán ezt a módszert követnék. A tény azonban az, hogy Wundt alkalmazza mind a három módszert, t. i. önmegfigyelést a nyelvi alakzatok alapvető lélektani alkatának felderítésében; összehasonlítást az önmegfigyelés eredményeinek tárgyiasításában és tipikus szerkezeti formulák felállításában; végül kísérletezést ott, ahol a külső nyelvvidom természete megengedi.

Lássunk egypár példát Wundt nyelvlélektani nézeteiből a kutató módszer különböző fajaira.

a) Tiszta önmegfigyelés eredménye Wundt mondat-

meghatározása, amely magyarul így adható vissza¹: «A mondat nyelvi kifejezése annak, hogy egy összképet szándékosan alkatrészeire bontottunk s ezeket a részeket egymással logikai viszonyokba állítottuk.» Ez a meghatározás egész kétségtelenül lélektani tényeket tartalmaz: Wundt a saját lelkivilágában tapasztalta ilyennek a mondatalkotó folyamatot. Ez meghatározásának a főerőssége, de viszont az önmegfigyelés kizárólagos alkalmazása a felelős két legfőbb hibájáért is.

Hiányos ugyanis Wundt meghatározása először is azért, mert a beszéd három alapvető mozzanata közül csak az első, bár mindenesetre a legfontosabb tényezőre szorítkozik. Csak a beszélő teremtő lelki funkcióit elemzi s figyelmen kívül hagyja a beszélő és hallgató kölcsönhatásainak szerepét (közlés) a mondat kialakításában, nemkülönben a mondat külső hangalakját. S ez természetes is, mert hiszen saját tudattartalmainak megfigyelése nem is láttathatott vele a mondatban egyebet, mint teremtő lelki szálak szövevényét; a közlés mozzanatát csak mások nyilatkozatainak összehasonlító elemzése derítheti fel teljesen, a hangalak mondatalkotó szerepe pedig a külső nyelvvidom kísérleti vizsgálata alkalmával tűnik ki igazán.

Hibás Wundt mondat-meghatározása azért is, mert nincs tekintettel a mondatalkotás fejlődésére, hanem éppen csak a legfejlettebb nyelvteremtő öntudatot elemzi. Ő ugyanis sajátmagán azt figyelte meg, hogy az ő beszéde elsősorban az akarat dolga, s így a mondatalkotásban az akarat mozzanatát emeli ki (szándékos tagolás). A fejlődés alacsonyabb fokai eltűnnek szeme elől, s megfeledkezik arról, hogy a mondatnak is van genesise. Ha önmegfigyelésének eredményeit összeveti más, primitívebb egyének és népek fejlettebb mondatalkotásával, tapasztalhatta volna, hogy a tiszta taglaló mondatforma egy olyan fejlődési sornak áll a végén, amelynek legfőbb tényezője az öntudatlan kép-kapcsolás.

b) Az összehasonlítást is sokszor felhasználja Wundt a

¹ L. *Völkerpsychologie*, I. 24. 248. 1.

mondatjelenségek vizsgálatában. Az összehasonlítás legelső módja az, hogy idegen nyilatkozatokat saját beszédjelenségeinkkel vetünk egybe. Ez az egybevetés azonban csak úgy vezet tárgyilagos ismeretre, ha teljesen beleéljük magunkat az idegen nyelvek szellemébe. Annál jobban tudjuk ugyanis lélektanilag értékelni az idegen beszédformákat, minél nagyobb mértékben sikerült azokat a magunk lelkivilágához közelebb hozni. Wundtnál sokszor meglátszik, hogy nem ismeri behatóan azokat a nyelveket, amelyeket hasonlítgat. Anyagát nem az egyes nyelvek öncélú tanulmányozásából, hanem legnagyobbreszt Friedrich Müller *Grundriss der Sprachwissenschaft* c. művének nyelvpróbáiból, helyesebben ezek német fordításából merítette. Ilyen módon természetesen nem hozhatta közel a maga nyelvérzékéhez az idegen nyelvalkzatokat s nem értékelhette kellő elfogulatlansággal azok lélektani szerkezetét.

Idegen nyelvi formáknak a maga beszédalakzataival való összehasonlítása vezette Wundtot az attributív (pl. Mily fordulat Isten' rendelkezéséből!) és a praedicatív (pl. Süt a nap) mondatforma megkülönböztetésére. Hogy a praedicatív mondatforma kialakulását az ige, illetőleg a létige megjelenéséhez köti, annak csak az lehet a magyarázata, hogy nem ismert saját anyanyelvéhez hasonló alapossággal olyan nyelvet, melyben tökéletes praedicatív szerkezet lehetséges copula s ige nélkül, mint ezekben a magyar mondatokban¹: Kard az oldalán. Sötét az ég.

Az összehasonlítás hiányos voltára vezethető vissza Wundt mondatmagyarázatának az a hibája is, hogy túlságosan a beszéd írott képéhez szabta megállapításait. S ez természetes is, hiszen legtöbb idegen nyelvénél nem a kimondott, hangos beszéd, hanem csak a mondatok halvány optikai képe állott rendelkezésére. Innen van az, hogy a régi filológiai hagyományhoz híven csak a szókat, az értelmi képek hordozóit tekinti a mondat alkotó elemeinek, s hogy

¹ V. ö. Gombocz: *Ungarische Jahrbücher* X, 9: «Die prädiszierende Kraft des Nomens... ist für einen jeden, der das Ungarische als seine Muttersprache beherrscht, ein unmittelbares psychologisches Erlebnis.»

a mondat általános fogalmának meghatározásában csak az értelmi, kijelentő mondatot tartja szem előtt. A verbális kéttagúság ugyanis csak az értelmi mondat szerkezet sajátja, s ugyanerre a szerkezeti képletre hozni az érzésnyilvánító mondatot, valamint az akarás megnyilatkozását: erőszak a nyelvi tényeken. Pedig Wundt ezt teszi. Az érzésmondatot, azaz a felkiáltást szóalakjára nézve kéttagúnak értelmezi, t. i. csak a jelzős főnevet ismeri el igazi mondatnak (pl. Gyönyörű vidék!) ; hasonlóképen a felszólító mondatot is úgy magyarázza, hogy az már nyelvi, helyesebben szóalakjával két dolgot fejez ki: a cselekvést és a cselekvésre felszólított személyt (pl. Menj!). Ezzel szemben meg kell állapítanunk azt, hogy egyrészt a jelzőtlen főnév maga is lehet felkiáltó mondat (pl. Pista! Megfagyni!), másrészt az imperativus eredeti alakja legtöbb helyen a személyrag nélküli igető (pl. a pusztá igető a cseremiszenben: Tol! = Jer!, módtó a magyarban: Várj!). Az érzés- és akaratnyilvánulás szóalakja, akár van bővítménye, akár nincs, mindig csak egy képet, egy értelmi képet jelöl, úgyhogy verbális szempontból ez a két mondat típus mindig egytagú. A kéttagúság náluk is fellelhető, de más téren. Az érzésmondat ugyanis a szó jelölte képtartalmón kívül egy érzést is tolmácsol, s ez az érzés a mondat melódiájában nyilvánul. Az akarat mondat pedig a cselekvés tárgyias képén kívül a beszéd ritmusával, a nyomaték elosztásával tudtul ad egy akarást. Tehát nemcsak az értelmi elemzés képes mondatot formálni, mint ahogy az egyoldalú verbalizmus látja, hanem mondataalkotó tevékenységünk e mellett az érzés és az akarás is. A mondat alkotó elemei pedig nemcsak a szavak, hanem a melódia és a ritmus is.

Az összehasonlítás azonban nemcsak idegen nyilatkozatoknak a magunkéival való egybevetését jelenti, hanem mások beszédformáinak egymással való tárgyilagos összemérését is. A lélektani nyelvhasználat más, mint a pozitív nyelvtudomány nyelvhasználat. Az utóbbi csak egymással tényleges rokonságban álló nyelvek alakulataira alkalmazható, a lélektani nyelvhasználat ellenben egymással tényleges rokonságban nem álló vagy be nem bizonyított rokonságú nyelveknél

is fel lehet használni. A beszéd lélektani motivumai ugyanis minden nyelvben nagyjában egyformák, s így a legkülönbözőbb nyelvek, ha nem is történeti, de legalább is elemi rokonságban vannak egymással. Egészen helyesen járt el ennél fogva Wundt, amikor fejtegetéseit a legelterjedtebb nyelvek mondattani alakulatainak összehasonlító vizsgálatára alapította.¹ Az attributív mondatforma fejlődésében pl. két fázist különböztet meg; a nyelvfejlődés alsó fokán a tiszta attributív mondat szerkesztés áll, s ennek szemléltetésére egy busmann elbeszélést elemez (i. h. 343. l.); magasabb fokot képvisel az olyan beszédmód, amely a főgondolatot már praedicatív alakba öltözteti, de a mellékviszonyokat csupa attributív kiegészítések formájában csoportosítja a gondolat gócpontja köré; ennek az illusztrálására Wundt egy jakut dalt boncol (i. h. 349. l.). Az összehasonlítás tárgylagossága mellett kezekszik az, hogy az egyes mondat szerkezeteket szinte matematikai formulákba tömöríti, s így az egyes mondat típusok lényeges jegyeit már eleve kiemeli.

c) A nyelvlélektani kutatás harmadik módját, a kísérletezést is felhasználja Wundt ott, ahol lehet, ahol t. i. inkább a külső nyelvvidom áll az érdeklődés központjában.

Kísérleti eljárással próbálja kinyomozni a szórend általános törvényeit. Vett ugyanis egy egyszerű mondatot egy aránylag szabad szórenddel rendelkező nyelvben, a latinban (*Romulus Roman condidit*), s ezt variálja az összes lehetséges szórendi formákban (6 eset), aztán az egyes formák keltette lelki élmény alapján igyekszik eljutni a szórend lélektani törvényéhez (i. h. 362. l.). Így állítja fel a hangsúlyos fogalmak előreállításának az elvét. Ezzel a törvénnyel ugyan nem lehet a szórend összes, bonyolultnál-bonyolultabb eseteit megmagyarázni, de itt az a fontos, hogy Wundt rámutatott a szórendi kutatásnak egy olyan

¹ A történeti és lélektani nyelvhasználat viszonyára v. ö. Schuchardt: *Történeti vagy elemi rokonság?* Magyar Nyelvőr, XLI, 3—13, 211—214; Simonyi: *Egyező észjárás különböző nyelvekben*, u. o. XLVIII, 107—109, XLIX, 49—50; Klemm: *A mondattan elmélete*, 1928. 159. l.

módjára, amely a meglévő írott formák elemzésétől továbbviszi a kutatást a tényleges beszédalkotás megfigyelése és megértése felé.

Hasonlóképpen kísérletezett a mondat ritmusának és melódiájának nyomozásánál. Sőt itt már továbbment: műszerek segítségével végezte a kísérletet, illetőleg az eredmény megrögzítését. Az ütemező készülék segítségével állapította meg, hogy a mondat ritmikus tagolása szubjektív motívumoktól függ; a Krueger-Wirth-féle gégehangíróval végzett kísérletek pedig arról győzték meg, hogy a mondat hanglejtésformájában vannak fonetikai feltételektől függő kisebb magassági kilengések és nagyobbak, amelyek lelki eredetűek (i. h. 391—436. l.).

4. Psychologismus vagy idealismus?

A nyelvlélektani irányzat aránylag fiatal hajtása a nyelvtudománynak. Azelőtt a nyelvi jelenségeket általában logikai alapon magyarázták. Kétségtelen, hogy a nyelvtani kategóriák kapcsolatosak a logikaiakkal, csak az volt a baj, hogy legtöbbször kész logikai schémákat erőszakoltak a nyelvi tényekre. Minden mondatban, olykor-olykor a szavakban is egy-egy ítéleti élmény megrögzítését látták, s hogy a felvett logikai formulák érvényessége csorbát ne szenvedjen, erőszakos átalakításoknak vetették alá a nyelvi alakzatokat. Sokan a subsumptiók ítéletek nyelvi kifejezését látták minden mondatban, s ha a nyelvi tények ezt nem igazolták, kijavították magát a nyelvet is. Szerintük pl. ez a francia mondat: «Il parle» = Il est parlant; ugyanígy «Écoutez!» = Vous, soye^z écoutants!¹ Ilyen módon igen sok nyelvi jelenséget át kellett alakítani a logikai értelmezés kedvéért, s ezeknél az átalakításoknál az ú. n. kihagyás játszott a főszerepet. Az erőszakos logikai nyelvmagyarázatok méltán hívták ki a kritikát, s éppen a legkézzelfoghatóbb nyelvlogikai tévedések nem kis mértékben járultak ahhoz, hogy új, természetesebb utakat kezdtek keresni a nyelv értelmezésében. Így indult útnak a nyelvlélektan s nyílt ellensége

¹ V. ö. F. Brunot: *La pensée et la langue*², 1926. 10. l.

maradt a nyelvlogikának egész a legújabb időkig. A nyelvlelektan eleinte a Herbart-féle intellektualisztikus és asszociációs psychológiára támaszkodott, és mindenféle nyelvi jelenségben értelmi képek gépies kapcsolódását volt hajlandó látni. Ez az irányzat nem ismerte a képezésen kívül másfajta lelki mozgalmat, s így elhanyagolta vagy tévesen értelmezte az érzésnyilatkozatokat meg az akarás megszólalását. Wundt voluntarisztikus lélektani irányára volt szükség, hogy meglássuk a beszédalkotás objektív, értelmi oldala mellett a szubjektív mozzanatok is. Újabban azonban újra kezdik hangoztatni több oldalról is az ideális nyelvmagyarázat szükségességét. S most már nemcsak a nyelvlogika talál szószólókra (pl. Husserl), hanem a nyelvesztétika is (pl. Vossler), sőt önmagától adódik a gondolat, hogy a logikai és esztétikai szálakon kívül van a nyelvi formálásnak etikai gyökere is.

Mindezek a nyelvtudományi irányzatok helyes megfigyelésekből indultak ki, abból, hogy vannak a nyelvben lelki szálak, illetőleg értékek, eszmék letéteményese az emberi beszéd. A helyes felismerés azonban csak egy-egy részletre irányult, nem a beszédjelenségek egész körére. Így aztán nem csoda, hogy mindegyik irányzat egy előbbire való visszahatásként született, s hogy mindegyik csalútakra tévedt akkor, amikor a nyelvi jelenségek egész körére és a nyelvalkotás minden fázisára ki akarta terjeszteni a maga magyarázó elvét. Ennyiben dogmatikus mindegyik disciplina: egy-egy kész lélektani vagy ideológiai rendszert alkalmaznak a nyelvre s egy-egy magyarázó elv kizárólagossága mellett foglalnak állást. A kritikai eszmélkedés aztán ott kezdődik, amikor az egyes alapelvek ellentéte feloldódik, ezek egy kiegészülő sorba rendeződnek, correlatív fogalmakká mélyülnek, s a kutatás legfőbb igyekezete az, hogy az egyes magyarázó elvek érvényének határait kijelölje a tudományos megismerésben.

A nyelvtudományi megismerés történeti fejlődéséből a kritikai szemlélődés a következő eredményeket vonhatja le. A nyelvben a pozitív, hallható és látható tapasztalati tényezők mellett vannak olyan belső szálak, amelyek —

minthogy tudati jelenségek — lélektani magyarázatot kívánnak. A beszéd tényeiben azonban az ember lelki működésének nem egy iránya nyilatkozik, hanem a lélek egész világa, s így egyoldalú, dogmatikus lélektani rendszer ráerőszakolásával sohasem juthatunk el a nyelv lelki alkatának tökéletes megértéséhez. A nyelvi tényeket magukat kell elfogulatlanul értelmeznünk, s a beszédjelenségek egész körét be kell vonni a kutatásba, nemcsak töredékeit ennek a körnek. Érzésmozgalmak, értelmi folyamatok és akarati elszánások egyaránt bele vannak szöve beszédünkbe, s így nem lehet minden nyelvi alakzatot kizárólagos módon érzésnek vagy értelmi vagy akarati nyilatkozatnak minősíteni, hanem mindenekelőtt azt kell kideríteni, hogy meddig terjed az egyes lelki tevékenységek határa a nyelv alakzatainak formálásában. A beszédbe azonban nemcsak a lélek mozgalmai szövődnek bele, hanem az emberi szellem tevékenysége is, amely első sorban értékelés. Három örök érték van a világon, három eszme : a szép, az igaz és a jó. Ezek az eszmék, mint önkénytelen célkitűzések, mint az értékelő tudat spontán megnyilatkozásai vezetik, formálják a beszéd alakzatait. Ha tudnám, hogy embertársaim beszédükkel az én szépérzékelem ellen akarnak törni, hogy az igazság elrejtése a céljuk, s a jó követésétől igyekszenek elvonni : akkor kerülném a beszédüket. Ha nem a szép, igaz és jó eszméje volna a beszéd végső mozgatója, hanem ezek ellentéte, a csúnya, a hazugság és a rosszra csábítás volna a nyelvi nyilatkozatok célja : akkor megszűnnék a beszéd lehetősége, az ilyen nyelvi érintkezés megfojtaná önmagát még csírájában. A beszédalkotásnak tehát van egy — legmélyebben fekvő — rétege, mely a lélektani értelmezésen túl már idealisztikus, axiológiai magyarázatot kíván. Itt azonban megint nem lehet egy eszmére rábízni a nyelvjelenségek egész körének értelmezését, mert akkor csak dogmatikus nyelvesztétikához, nyelvlogikához vagy nyelvetikához jutnánk. Pontosan meg kell állapítani, hogy meddig terjed az egyes értékek, eszmék nyelvformáló ereje, s az ilyen tájékozódással útnak indult idealisztikus nyelvmagyarázat aztán igényt tarthat a kritikai névre is.

Vossler és iskolája a lélektani tájékozottságú tapasztalati nyelvtudomány eljárását nevezi pozitivizmusnak s szembeállítja vele az idealizmus nyelvmagyarázó erejét.¹ Ebben azonban két tévedés is van. Nem a pozitivizmus áll közvetlen kapcsolatban az idealizmussal, hanem a psychologizmus és idealizmus. S aztán ezek viszonya nem ellentét, hanem egymást kiegészítő correlativitás. Pozitivizmus, psychologizmus és idealizmus ugyanazokat a nyelvjelenségeket veszik vizsgálat alá, de más és más mélységről ragadják meg őket. A pozitív nyelvtudomány a külső, tapasztalati tényeket vizsgálja tér- és idő-összefüggéseikben, tehát szemléleti mivoltukban. A nyelvlélektan ugyanezeket a nyelvtényeket kutatja lelki gyökerekkel együtt, tehát okozati kapcsolatukban. A nyelvtudományi idealizmus pedig még mélyebbről igyekszik megragadni a lelki kapcsolataikban már tisztázott nyelvtények lényegét: kideríti azok eszmei gyökerét, szellemi, fogalmi kapcsolatát.

Ezzel a nyelvtudományi megismerés ki is van merítve. Először csak szemléljük a jelenségeket térben vagy időben; másodszor a kifejlés mozzanatában ragadjuk meg őket, azaz oksági kapcsolataikban; harmadszor a jelenségek szellemi központjaiig hatolunk el s értékek kiteljesedésének ismerjük meg őket. Az ismerés ezen három stádiumának, illetőleg ennek a három ismeretelméleti kategóriának felel meg a nyelvtudomány három irányzata, amelyek egymást fokozatosan mélyítik és kiegészítik: a pozitivizmus, a psychologizmus és az idealizmus.

Nyelvlélektan és ideális nyelvmagyarázat tehát a beszédjelenségeknek ugyanarra a körére vonatkozik, csak a probléma-megragadás mélysége tesz köztük különbséget. Egyes ágaik ellenben szélességben osztják fel a nyelvjelenségeket. A nyelvlélektan emotionális iránya fölfejtí a beszédünkbe szövődött érzelmi szálakat; az intellektualisztikus nyelvlélektan a nyelvalkotás értelmi folyamataira fordítja figyelmét; a voluntarisztikus nyelvpsychologia pedig a nyelv-

¹ L. Vossler: *Positivismus und Idealismus in der Sprachwissenschaft*, 1904; Klemm: *Pozitivizmus és idealizmus a nyelvtudományban*. Magyar Nyelv, 1927; u. ö. *A mondattan elmélete*, 1928.

formálás akarati motívumait bogozza ki. A nyelvészet idealisztikus irányai a következőképen osztoznak meg a nyelvjelenségeken: a nyelvész-tétika a szép eszméjében fogant nyelvtényeket, az érzésnyilatkozatokat vizsgálja; a nyelvlogika az igaz principiumát keresi az értelmi nyilatkozatok mögött; a nyelvetika végül az akarati szálakkal összefonódott jó eszméjét elemzi ki a nyelvtényekből. A nyelvész-tétika tehát betetőzője az emotionális nyelv-lélektannak; a nyelvlogika az intellektualisztikus lélektani elemzésekre támaszkodik; a nyelvetika pedig a voluntarisztikus nyelv-lélektant mélyíti el.

Érdekes, hogy Wundt kétségbevonta egy idealisztikus, általános nyelvtudomány jogosultságát s nem tudott a psychologismus korlátai közül szabadulni.¹ Viszont azonban igen sokat tett a nyelv-lélektani megismerésnek bensőbbé és kritikaivá tételére. A mondatalkotásnak tárgyas, értelmi mozzanatain kívül már figyelembe vette a szubjektív, érzés- és akaratmotívumokat is, bár ez utóbbiak autonómiáját, önálló mondatalkotó erejét még nem ismerte fel teljes mértékben. S aztán ő nem előre megszerkesztett lélektani rendszert alkalmazott dogmatikus módon a nyelvjelenségekre, hanem mindenütt a nyelvi tényekből indult ki és ezeknek igyekezett elfogulatlan lélektani értelmezését adni. Teljes elfogulatlansággal, bár természetesen a fiziológiai lélektan eredményeivel felfegyverkezve látott hozzá a nyelv lélektani magyarázatához, hogy a kísérleti lélektan megismerésén túl objektív alapokon nyugvó általános nyelv-lélektani ismeret-hoz jusson. De a legfőbb eredmény, amit a nyelvtudomány Wundtnak köszönhet, az, hogy igazolta a lélektani nyelv-magyarázat nélkülözhetetlenségét. A lélektani tájékozódás — ma már kétségtelen — szükséges lépés a pozitív nyelvtények értelmezésében s nélkülözhetetlen abban, hogy a nyelv lényegének eszmei gyökerei felé egyengesse a megismerés útját.

PAPP ISTVÁN.

¹ 1. *Logik*², I, 92; de v. ö. Klemm: *A mondatlan elmélete*, 101. l.

DIOGENES.

— Első közlemény. —

I.

Szellő nem jár, falevél se rezdül, hanem odafönt az égen megmutatja a nap, hogy mi telik ki tőle. ha tékozlón önti hevét. Most pedig nagyon tékozolja. Ember, állat elbujt előle s az árván hagyott környék elalélt.

Csak a szomszédságban, Athén fölött erőlködik egy szürke felhő, hogy majd esőre kap. Bizony elkelne. A messzi Korinthos városától egészen Athénig vastag por fehéredik az országúton, mintha lisztpor lepné el. És csönd, füledt, kábult csönd.

Van-e virág? Hogyne volna, de csupa por valamennyi, szegényke. A nagyszemű, bőlevű szőlőn talán meleg is a por, — úgy-e kár? Vagy tán senki se szomjas ebben az ájult hőségben?

Az országút mindkét oldalán fák szédelegnek, — ép most száll el belőlük az élet.

Athént is tobzódón süti a nap. Fehér márványoszlopait színezüstnek nézné bárki. És szendergő, puha palotákban az aranyból is gyémántabb kincs : az athéni szép nők.

Leginkább a tenger vakít. Szundikáló víztükrén széles ezüstsávokat pihentet el a nap; amit pedig ép nem ragyog be, az meg óriási gyöngyházlapnak látszik, oly szépen csillog.

De mégsem egészen árva a környék : az öreg Diogenes, kampós bottal a kezében, ballag az országúton Athén felé. Kis porfelhőske kél a nyomában. Holtfáradt s bizony ő a legporosabb, különösen a nagy. tömzsi szakálla. Homlokát verítékcseppek ülik teli, jaj, talán ezer is, — már meg összefolynak, így gyöngyöznek alá, és nini, amint peregnek lefelé, kis medret vájnak maguknak a poros arcon.

Amint így megy-megy, haladoz, egyszeriben csak üde leányhang csendül meg az országút hajlatában :

— Ni, a mi Diogenesünk!

A hajlatban bormérés lapít, leány a gazdája, a szöke Chloë. Futószóló födi el őt, Diogenes észre se vette. Ez a Chloë mondta vidáman : Ni, a mi Diogenesünk! — és kedvesen hozzátette :

— Kerülj no beljebb.

Diogenes a leánnyal együtt bebujt a bormérésbe. Néhány légy felriadt a jövetelükre, zümmögtek valamicskét, aztán megint csönd lett. Az országút fényéről bejövet persze homályos volt a bormérés. Egy kis időbe telt, míg megszokta az ember, aztán már jól látszott minden : a fekete bolthajtás, két nagyhasú boroshordó és sok kőkansó. Nem hiába szőlődomb tövében hűsölt a kocma, domb aljába vágva : mindenfelé húsos borszag pajkoskodott. Bárki megérezte volna, hogy a chiosi bort illeti a borostyán. De a legdicseőbb borostyánnál is többet ért az andalító hűvösség.

Chloë boroskancsót tett az öreg elé :

— Ez majd felüdít.

— De mi fizetség jár érte? Mert aki borozik, fizessen is. Nálamnál pénztelenebb ember pedig nincs.

— Nem baj, — mosolygott Chloë, — téged mindenki szeret. No, kóstold meg.

Diogenes kiaszalt torka szinte zörgött ivás közben s bizony az utolsó csöpp bornak se volt tőle maradása. Chloë kenyérrel és sajttal is megkínálta, aztán elcsodálkozott :

— Nini, most látom csak, hogy a fakupádat elhagytad valahol.

Az öreg vállat vont :

— Minek is az? Elhajítottam. Tenyérből iszom.

— Tenyérből?

— Abból. Minek a kupa, ha a tenyér is jó?

Odakintről egy tyúk lépegetett a nyitott ajtó felé. A küszöbön megállt, felemelte a fejét és fürkészőn tekintgelt. Bemennen?

Diogenes ételmorzsát szórt neki :

— Egyél, tyúkocskám.

Gyönyörködve nézte, hogy a tyúk mind felcsipegette a morzsákat. Chloë is örült :

— Téged az állatok is szeretnek.

Diogenes jóízűen falatozott :

— Mert én is szeretem őket. A multkor — miért ne mondanám el? — szívesen elnyujtóztam volna hordómban. De nem bujhattam be. Egy kotlós tyúk pihent bent a szalmán sárga kicsinyeivel. nem volt lelkem kizavarni őket.

A hűvös csöndességben szépecskén múlt-muldogált az idő, igen ám, de a kocsma fölött, a dombon, árnyékos liget kínálkozik heverőnek. Onnan jól látni Athént, és érdemes is nézni : a fiatal és dúsgazdag Leontes eszébe vette, hogy szépségversenyt rendez a város legszebb leányai között. Skopas pedig, kit ezer év múlva is csodálni fog az utókor, gyönyörű márványszobrot farag majd a verseny győzteséről.

— Kicsit körültekintek a ligetben, — mondta Diogenes és mindjárt indult is.

De kint, az erős fényben, be kellett húnynia szemét és nem látta, hogy a tenger tükrén szétnyúltak a sávok és gyöngyház-szín ölelkezik össze ezüsttel.

Felsétált a ligetbe és vadrózsabokor alá dült. Az arca fölé harangvirág kelyhe hajolt ringató kékséggel. Ugyanilyen virág pompázott a multkor, üde, szép leányokon az Akropolis alatt, Athénben. Jókedvűen jöttek, bizonyára lakomáról. Körülvették Diogenest s ezt kérdezték tőle :

— Mi az élet célja?

Komolyságot színleltek, de a lakoma édesen bizsergő hangulatában még feslőbben repesett fiatalságuk s nagyon kedvesek voltak színlelt komolyságukkal. Különösen mikor a választ meg se várva csintalan futásnak eredtek és habkönnyű selyemfátyoluk, — tengerentúlról hozta elszánt kalmár, — hosszan lengett utánuk.

Mi az élet célja! Diogenes egy ideig a leányokra gondolt, aztán lassan-lassan mély álomba merült. A vadrózsabokor alatt bársonyos volt a gye, az árnyékos csönd pedig zsongító. De a ligeten csak kis ideig pihent a csönd. Zaj közeledik talán? Igen, pajkos zaj, leánytársaság nevetése. Leontes jön hölgytársasággal. A sok leány a szépségverseny pályázói

közül való, mind táncosnő, a költekező Leontes vendégei. Tisztességtudó távolságban rabszolgák cipelik utánuk a torkos uzsonnát, a sok finnyás falatra külön főmester ügyel, Leontes valamennyi rabszolgájának a parancsnoka.

Diogenes aludt, hát nem látta a hölgyeket. Aspásiának a haja a legszebb. — szőke csoda. — Myrrhinának a szeme — legszebb ékszer. — Lanniának a nevetése — drága zene, — Thargéliának az ajka. — édes szavak csókos kelyhe — és így tovább. Akiben pedig haj. szem, nevetés. csókos ajk, szoborba kívánczozó termet. rajzos pici láb. minden ígézet és báj leginkább megédesedett. azt Phrynének hívták. Keblük helyén meg mindnyájának ott feledkezett két nagy gránátalma. Gyöngyvirág és kakukfű andalított.

De nini, most valami új gyönyörűség vegyül az illat-áradatba: leányvidító, nagyszemű számóca egész szőnyege piroslik feléjük. — jaj, szedjük belőle!

Homlok köré való virágkoszorút is kívántak a hölgyek. Leontes tehát mindjárt indult kakukfüvet, gyöngyvirágot szedni. és amint egyedül itt is, ott is szedett, észrevette Diogenest.

Nem ismerte meg mindjárt. csak amikor közel ért hozzá. Mily édesen alszik, mosolyog is álmában. Bizonyosan Korinthosból jön s Athénbe igyekszik. hiszen hol az egyik, hol a másik városban óhajt segíteni az embereken.

Zöldes-aranyos légy szállt Diogenes arcára, Leontes elzavarta. Neki most szörnyen elkelne az okos szó. Diogenes pedig a legokosabb ember, úgyis szeretett volna vele mielőbb találkozni. Elmondaná neki, micsoda útvesztőbe jutott: feleségül venné Phrynét, ha... nem tartana Skopastól... Az ilyen világraszóló művészbe minden nő szerelmes, Phryne is, talán ép azért, mert sosem beszél a szobrászról, pedig Skopas tavaly sok szobrot mintázott róla, még Aphrodite szobrát is. De utóbb már alig találkoznak. Ez a leggyanúsabb. Skopast a művészete vonja el minden egyébtől. Phryne alkalmasint e miatt neheztel. De nem olyan-e a duzzogása, mint amikor hamu borít parazsat? Parázsból sokszor lett már láng!

Leontes hosszan nézte az öreget. Felkeltse? Ej, minek!

Úgyis találkozik vele még ma Athénben. Mihelyt a városba ér az öreg, magához fogja kéretni. Addig pedig . . .

Ingerlő gondolat lepte meg, mosolygott. Hát igen, addig pedig nem ártana holmi kis próba. Senki se tudna róla, csak ő. Vajjon mit tenne az igénytelenség bölcse és a becsületesség mintaképe, ha felébredésekor egy zacskó aranyat találna maga mellett? Vajjon mit tenne?

Pénzhordó öszvér nélkül sohse járt Leontes mulatni, ma se. Az öszvérrre mindig a rabszolgák parancsnoka, Philothenés ügyel. Háromszáz lépésnyire van ide egy hatalmas tölgy alatt.

Leontes odasietett. A pénz drágamívű kis ládában pihent öszvérháton, csöpp kulcs szolgált a ládához, Leontes kinyitotta, — hamar egy zacskót! — és csak ennyit mondott Philothenésnek :

— Egy árva szót se a világon senkinek!

Azzal visszasietett Diogeneshez s melléje csente a zacskót. Így ni. Most pedig frissen vissza a hölgyekhez.

Phryne beotiai szőlővel kínálta :

— Később úgy-e csónakázunk a tengeren?

— Akár mindjárt!

Phryne szerette az ilyen ötleteket. Az uzsonnát félbehagyva, felszedelőztek s mire Diogenes később felébredt, megint egyedül volt a ligetben. És a zacskó mellette. Megpillantotta. Hát ez mi? Hozzányúlt, kibontotta. Az ám, csupa arany. Az emberek életörömöt sietnek rajta venni, pedig életöröm helyett megúnják az életet. Már meg sírtok? Hja persze, ezt az egyet jól értitek. Habzsolni, aztán sírni. Mindig csak az életet okolni, sohasem magatokat, — ebben mesterek vagytok!

Bekötötte a zacskót. Bizonyosan tréfát űz vele valaki. No majd kiderül. A pénzt elviszi Athénbe, a város véneihez, azzal megy a dolgára.

Csakugyan mindjárt útnak is indult és hamarosan Athén falai alá ért. A városkapu őrei nagyot néztek rajta : már meg mi lelte az öreget? Teli zacskó a kezében!

— Mi jót hozol, bölcsek bölcse?

— Pénzt! Találtam! — újságolta Diogenes örvendezőn.

Bent a városban is csodálkozott mindenki, — nézd el, nézd! — a suhancok meg mulattak :

— Diogenes pénzt gyűjt!

Sok rendetlen szűk utcán kellett végighaladnia s mindenütt megelőzte a fürgelábú, csacska hír :

— Diogenes egy kis zsák aranyat kapott a fakupájáért.

Az egyik utcasarkon annyi ember szorongott, hogy a gyaloghintók csak bajosan közlekedhettek miattuk, — jaj, mi az már megint, sosem lehet itt előrejutni? Most bizony bajosan. Nagysüvegű babyloni jós szavát lesi a tömeg, — akár a gyermek : szemét-száját tátva, — de amint ide is elért a hír, az emberek oszladozni kezdtek. Hogyne! Diogenes mindjárt erre cipeli a nagy zsák aranyát!

— Mit adtál el, Diogenes?

— Semmit, jóemberek. Talált pénz. Viszem a város véneihez.

S együtt mosolygott a kérdezősködőkkel.

A város vénei a városháza oszlopcsarnokos, napsütötte udvarán gyűléseztek. Csupa kopasz fej, húsz vagy huszonöt, gömbölyű, hosszúkás, kicsike, nagy, mindenféle, és valamennyi kopasz. Csak az a szép, hogy fecskék cikáznak fölöttük.

— Jó, hogy itt talállak benneteket. Hallgassátok meg, mi történt velem.

És elmondott mindent. A vének meghallgatták, elcsodálóztak, a legvénebb pedig, bizonyos Pontopidas nevezetű, így szólt :

— Furesáljuk az esetet.

— De ha mondom, hogy valaki mellém lopta a pénzt!

— Persze, hogy mondog. A tréfád kívánja így. No se baj. A kürtöseink majd kikiáltják a hírt a város piacain.

— Akkor mindjárt itt is hagyom az aranyakat. Még meg se olvastam őket.

— Fölösleges, csak vidd magaddal.

A vének kórusban kiáltották :

— Vidd, vidd!

Diogenes jóízűt kacagott :

— Hát azért hajítottam el a fakupámat, hogy a más pénzét őrizzem?

Mindenki nevetett. Pontopidas datolyával kínálta meg :

— Kitűnő kedvedben vagy s nem is rossz a tréfád.

— Én mindig kitűnő kedvben vagyok s akkor is ilyenben leszek, ha majd pörölni akartok velem, hogy hová tettem a pénzt.

Pontopidas a hivatalos tekintély nyomatékaul felemelte a jobbkeze mutatóujját :

— Erre sohasem kerül a sor. Ezt itt ünnepiesen kijelentem. Hiszen a pénz a tied.

A vének körülvették Diogenest :

— Persze, hogy a tied.

Egy fogatlan tanácsstag, akiből furcsán bukdácsoltak a szavak, vállon veregette :

— Az ember nem is tudja, hogy a bölcsletedet csodálja-e inkább, vagy az eredeti vidámságodat.

— Nekem meg rajtatok nem fogy el a csodám. Miért háborgatnálak titeket pénzzel, ha az enyém volna?

— Tégy vele, amit jónak látsz.

— No azért kockán mégsem fogom játszani.

— Pedig azt is megteheted.

Diogenes észbekapott s hirtelen modulatot tett :

— Megálljunk csak! Pompás gondolatot köszönhetek nektek!

Elégülten dörzsölte a kezefejét.

— Nagyszerű eszme! Folyton kárhoztatom a reszketős pénzepedést, a játékszenvedélyt, — ezt tudjátok, úgy-e? No most bárki azt firtathatná, hogy nem vagyok játékos, a pénz s a játék csiklandozó ingerét és mámorát nem ismerem, hát miért dörgök ellene? Nos, mit szóltok?

Úgy tett, mintha rögtön menni akarna :

— Nem ismerem? Hát Sinope városa látott-e már különb kockajátékost, mint amilyen én voltam fiatalkoromban? Ej, hát hol az a kocka? De . . .

Elgondolkodva, lassan folytatta.

— De . . . ha valamikor netán mégis jelentkeznék a pénz gazdája?

— Akkor megfizetem az összeget! — nevetgélt Pontopidas. — Ünnepiesen megígérem, én, Pontopidas!

Csönd lett. Aztán napsütéses fecskecikázás közben ismételt elhangzott a súlyos kijelentés:

— Megfizetem.

— Igen? — kapott a szón Diogenes. — Akkor viszem a pénzt.

Úgyis tett. Az utcán lépten-nyomon körülvették:

— No mit szóltak a vének?

— Nem fogadják el.

S megint együtt mosolygott a kérdezősködőkkel.

Amint kifelé haladt a városból, arra gondolt, hogy Chloë csapszékében ilyenkor vitéz katonák biztatják egymást: No még egy korttyal, cimborák!

Hát jó, majd beszél velük. A zacskó aranyat a kenyérszakjába süllyesztette s mire Leontes rabszolgáinak főparancsnoka, Philothenés, keresni kezdte őt Athénben, — hol az öreg? hol az öreg? — akkor már ő messzi járt a város kapujától.

Alkonyatkor ért a kocsmá elé. Ejnye, be hangos! Mulatnak a katonák, — annál jobb. Benyitott.

— Üdvözöllek mindnyájatokat, deli vitézek!

Senki se felelt, pedig látták. Néhányan kockáztak, mások hahotázva kocintottak s a mécses világánál látni lehetett, hogy Chloë éppen boroskancsót töltöget s az egyik vitéz óvatosan Chloë háta mögé kerül, hogy töltögetés közben ölelje meg a gyanútlan leányt. Illemtudás ez? Amilyen vakmerő az ilyen szál harcos, talán még meg is csókolja a leányt. Csak nem? De bizony. Chloë hiába védekezik, csók éri a fülét, nyakát:

— Egyetlen virágom!

No bizony nem szép dolog az ilyen támadás!

Diogenes másodszor is jószívvel köszönt:

— A magasságos istenek segítsenek meg mindannyiunkat!

— Hahó, Diogenes! — kiáltotta egy nagyfejű. — Itt a bölcs!

— Itt vagyok, fiaim. Még pedig egy zacskó arannyal.

Mint meghökkent szoborcsoporth, úgy bámult rá mindenki. Zacsó arannyal? Hátha tréfál az öreg? Multkor is, — bár javában sütött a nap, — égő lámpással járkált Athénben, igaz embert keresni...

— No mit csodálkoztok, fiaim?

S hátracsúszott kenyérzsákja után nyúlt.

— Hová is tettem? Ahá, itt van, itt van, persze!

Szépen kiemelte, s hogy muzsikáljon benne a sok arany, megpaskolta s körülutogatta:

— Van benne vagy félezer. Egyébként ne vegyétek rossz néven, hogy megzavartam a társaságokat...

Nem, nem, micsoda feltevés ez! — A leghangosabbik, az a nagyfejű Praximenos az egész társaság nevében panaszkolt:

— Emlegettünk is a minap, hogy ej, ej, mindenünk megvan, csak a főbölcs, Diogenes nem tiszteli meg sohse a mi egyszerű, de becsületes társaságunkat.

— Hát most megtisztetem. Kockáztok, amint látom. De... gondolkodtatok-e már a pénzvágy reszketőségén? Akit elfog, abban meghalt a lelki derű.

— Elhisszük, bölcses főmestere, hanem a halált hagyjuk későbbre. Ül csak le. Ide, ide, közénk, — eridj csak arrább, Klytander, helyet a mi Diogenesünknek. Azután majd megvitatjuk a derűt, úgyis benne vagyunk. Mindent megvitatunk. Holtomig sajnálom, hogy nem adtam magam filozófiára, azért kuporgatok most össze minden okos szót. No és mi az Chloë harmatom? Szólnom kell borért? Öblös kancsó samosít az én dicsó vendégemnek! Ez a kockajáték pedig oly ártatlan, mint a tej. Kicsit megrázzuk a kockát, nézzed csak... hopp! Tíz aranyat nyerhettél volna...

Buzgalommal helyet szorítanak Diogenesnek és most itt ül köztük testvéri szeretettel.

— Ti négy kockával játsztok, nem hárommal?

— Négygel, apánk. Egyikünk kiveti őket pohárból. Ha mind a négy felsőlap más számot mutat, akkor ő neki fizet mindenki, ha pedig nem mutat, akkor ő fizet mindenki. Csak az egyes számot ne mutassák a kockák, ez a legrosszabb dobás.

— És kutyának hívjátok, a legjobbat meg Aphroditénak.

A tenyerével mindjárt be is fődí a poharat és rázza a kockákat.

Ekkor, hogy-hogy nem, nyílt az ajtó s egy vándorénekes szerénykedett be, holmi öreg rapszód s följazotta a lantját :

— Miként a vak Homéros, én is . . .

Diogenes szívesen elhallgatta volna bármeddig, de hatan is rákiáltottak a rapszódra : Csitt! A bölcsek bölcse kockát vet!

Diogenes jól megkeverte a kockákat s kivetette mind. Chloë ott izgult a háta mögött s most nagyot szökött örömeiben :

— Aphrodite!!

Az ám. S a katonák fizettek. Diogenes aztán megint rázza, rázza a négy kockát s megint Aphroditét dob. Mindenki bámul. Praximenos aztán így szól :

— Játszunk kettesben, bölcsek bölcse!

És perdült, folyton perdült a kocka, a vaskostréfájú ivók is köréjük szorultak, — ejnye no, hiszen nem lehet töletek mozogni!

Praximenos tábori tűznél ellesett furfanggal játszott s amily szélhámos volt, akárhányszor is Aphroditét dobott volna. Diogenes csak fizetett folyton s amint az utolsó aranyon is túlادott, őszintén nevetett :

— Próbáljuk hitelbe.

De csak ő maga nevetett. Klytander kíméletlenül arrább tolta a lócán :

— Ha így nekiszélesedel, magad foglalod el az asztalnak ezt az oldalát!

Diogenes, mintha semmi bántódás sem érte volna, neki-szellemülten folytatta :

— Leszűrném nektek a világ legkülönb, egyetlen bölcsességét, az igénytelenség lelki derűjét . . . Örökre megkapnátok a gazdagságok gazdagságát . . .

Hanem az asztal sarkán is útjában volt valakinek, félrelökték s egy laposorrú messzinyilazó, aki mindig fenéig itta kancsóját s nem is állt szilárdan a lábán, hadonázni kezdett Diogenes előtt :

— Pénz kell ide, nem bölcsesség!

És kilódította az öreget, Klytander meg utána dobta az üres zacskót.

Most tört ki még csak igazán a duhajkodás. Két boroskancsó felborult, észre se vették. A jó samosi szőlő leve egy lábatlankodó kandúrra ömlött, — ni, milyen szaporán inal a kuckóba. Hús torok hahotázott, ki vékony hangon, ki vastagon. Rikoltoztak, az asztalt csapdosták, majd felvetették a csapszéket. Chloë hiába panaszkodott :

— De már mégis ilyen tenni szegény Diogenesszel!

A szava elveszett, mert a lárma nem fért a bőrébe.

A messzinyilazó meg akarta mutatni, hogy féllábon is tud állni, de úgy dőlt el, mint a zsák. Ott hagyták fekvé, onnan kiáltozott :

— Rapszód, rapszód!

Diogenes szép csöndesen kikerült az udvarra és létrát keresett. Bármily kuckóban is elaludnék ugyan, hanem ezek a pajkos katonák még álmában is megtréfálnák, hát jobb lesz odafönt a padláson szundikálni.

Felmászott, bebújt a szénába s mert lefekvéskor minden gondolatot kizavart a fejéből, hajnalig üdítőn pihent.

REZEK ROMÁN.

KÖLTEMÉNYEK.

VÁROSOK.

Debrecen.

Télvíz. Petőfi jár itt dideregve,
Csokonai ragad vándorbotot.
Üldöztetés, vád a cívis szivekbe
Önző keservet, zordságot hagyott.

Győzelme útján a Calvin hitelve
Itt jó talajba' gyökeret fogott ;
A kálvinista Róma számkivetve
Küzdött magában, bármikép fogott.

Hanem a *Schola nostra* víg diákja
Kántálva búsul, kedvét nem szegi
A harc, mely úgyis a jövőt csinálja.

S Fazekas, Hatvani, Diószeghi
Vátesz-szavában új időkre ébred . . .
A Nagytemplomban Kossuth mond beszédet.

Széphalom.

Hangos zefirek s ti fényülte lombok,
Alant Kazinczy nyugszik álmodón!
Osztályostársa, a körülrajongott
Sophie öleli édes-hamvadón.

A fénylakomán érc-szavú szonettek
Nyelvén harangoz a sugár, a hő ;
Csenditget vágynat, szűzies szerelmet
A csalogányajk és a rózsató.

A kis Bányácska ajnározza őt,
Kinek tömérdek baj, gond hullt nyakába,
Feje mig folyton szent tervekbe' főtt.

Sírján a mártir kegyeletes álma
Gyujt este holdfényt, hajnalban napot . . .
Kazinczy újra él, föltámadott.

Kolozsvár.

Kinceses Kolozsvár, rólad álmodozva,
Ezerszer látlak ifjan, boldogan ;
Időd, teremő éved fut. rohan,
Kiáltod : Unio, s fény hull arcodra.

Fiad Budára indul nagy királynak,
A Fadrusz érce megelevenül.
Magyar lobogók selyme leng, feszül,
Czenk csúcsáig ér hangja a vivátnak.

S te rabigába görnyedsz, városom,
Ez a valóság. Összetörve végkép,
Tán meg sem érted álmok tünde képét.

Tegnap : szavadra kigyúlt völgy, orom,
Ma : titkon csak a szív, pár millió . . .
De holnap ismét hangzik : Unio.

HAVAS ISTVÁN.

SZEMLE.

Szendrey Júlia.

A magyar líra története három Júliának nevét örökíti meg — érdekes, mindegyiket legkiválóbb lírikusainkkal kapcsolatban. Balassi, Csokonai, Petőfi: mind a háromnak szerelni líráját egy-egy Júlia emléke ragyogja be. A középső Júlia nem okoz gondot az irodalomtörténetnek. Csokonai és Vajda Julianna szerelmi regénye mindennapi história — sőt ócska is, elkoptatta a költészet s már korábban az élet. A gazdag leány megszeret egy nagy egyéniséget, de az, szegény, ágrólszakadt ifjú, s a leány kiadja az útját egy vagyonos kérője kedvéért. Hibáztatni lehet a leányt, a szigorú erkölcsbíró el is ítélné, hogy játszott egy komoly férfinak egész szívét betöltő érzéseivel — de eljárása nem szorul magyarázatra. Nem kell a vesékbe nézni, hogy a leány tettének rúgóit meglássuk. A másik két Júlia azonban mind máig megfajtatlan talány. A büszke Lossonczy Anna azonban csak azért rejtelmes a szemünkben, mert nem tudunk semmi bizonyosat arról a kapcsolatról, amely őt a fiatal Balassihoz fűzte. Adatok híján, pszichognozissal, megkonstruálhatjuk szerelmük regényét, de az valóban *konstrukció* lesz, inkább művészi alkotás, mint históriai valóság. Emlékeztet főbb vonásaiban az előbbi szomorú történetre; a XVI. századi idill szintén derűsen indul és tragikusan végződik, mint a XVIII. századi, de a biedermaier molljából át van hangolva a romantika dúrjába. Az előkelő főúri asszony öregedő férje oldalán szívesen fogadja a nála is fiatalabb daliás lovag udvarlását, de azután egyszerre szélnek ereszti a gavallért — ráúnt-e vagy egyéb motívumok vezették, nem tudjuk. Mikor egypár év múlva özvegygé lesz, s Balassi újra össze akarná kötni az elszakadt szálakat, a gazdag asszony röviden végez az időközben levitézlett, megkopott gavallérral. Még csak nem is felel kínálkozó írásaira és esdeklő verseire, s kezét egy fiatal, gazdag főúrnak nyújtja. Így történt-e, bizonyítani nem tudjuk, csak a diszharmonikus záró accordot. Balassi Júliája tehát csak rejtély, de nem probléma. Probléma csak a harmadik Júlia, Petőfié. Kődös legendák szövődnek köréje, misztikus homályba burkolva emlékét, — igazi alakját nem tudjuk belőlük kihámozni. Mi volt ez a

XIX. századi Júlia? Démon-e, Petőfi rossz szelleme, a Petőfi-név meggyalázója, amilyennek a legendák mutatják, vagy hazug mende-mondáknak áldozatul esett nemes lélek, szánalmunkra, sőt csodálatunkra méltó asszony?

A kérdésnek ilyen Echegaray-szerű beállítása tudománytalan. Ez a kiáltó dilemma pusztán a nagyközönség és a műkedvelők fék nélkül csapongó képzetéből szűrhető le --- de hogy leszűrődhetett, azért bizonyos mértékben felelős a tudomány is: a komoly, megbízható irodalomtörténeti kutatás ugyanis Szendrey Júliával csak mint Petőfi műzsájával foglalkozott, az *asszony* nem érdekelt. Egy-két odavetett s nem is mindig szerencsésen fogalmazott ítélet volt az egész, amit a tudomány róla mint asszonyról kockáztatott, korántsem alkalmas arra, hogy Szendrey Júlia emberi alakját kellő világításba állítva, megerősítse vagy megsemmisítse azokat a széltében elterjedt kósza híreket, amelyek nyomán sötétre színeződött Petőfi Júliájának emléke. Így mindenki a maga egyéni kritikája alapján értékelhette a Júliáról élő hagyományt, s hitelt adva az emléket befeketítő híreknek, vagy visszautasítva őket, vérmérséklete és kedélyvilága szerint rajzollhatta meg Júliának, az asszonynak képét.

Ennek a bizonytalanságnak akár véget vetni egy most megjelent hatalmas könyv, a fényes kiállítású *Szendrey Júlia*.¹ A kötet összeállítója, Mikes Lajos, egy helyen «pörújítás»-nak nevezi a munkát s ezzel a szóval rávilágít céljára: megtisztítani Szendrey Júlia emlékét a reátapadt foltoktól, igazolni, hogy minden vád és gyanúsítás, amellyel a multban, sőt ma is illetik, pusztá ráfogás, gonosz pletyka.

Mikes Lajos nagy készüléttel fog a munkához s három irányból szolgáltat bizonyítékokat: összekereste Júlia kézirateit, a hozzá írt leveleket s a reávonatkozó, szintén kéziratban maradt följegyzéseket; azután összegyűjtötte a Júliáról eddig nyomtatásban közölt erkölcsi ítéletek közül azokat, amelyeket a legfontosabbaknak tartott, és bírálva őket, megrajzolta egypár vonással Petőfi hitvesének, 'igazi' jellemképét; végül egy íróársával megíratta Szendrey Júlia, 'új, a valósághoz hű' életrajzát. A tudomány szemében e három munkalat értéke fokozatosan csökken. Perdöntő bizonyítékokat csak a kézirat anyaga nyújt, az eddigi vélemények ismertetése legföllebb szempontokat ad a magunk ítéletének kialakítására, az életrajznak még ennyi jelentősége sincs.

¹ Szendrey Júlia. Ismeretlen naplója, levelei és haláloságyán tett vallomása. Bethlen Margit grófnő előszavával. Közzéteszik és feldolgozták dr. Mikes Lajos és Dernői Kocsis László. Budapest, 1930. Genius kiadás. N. 8. r. 400 l. Képekkel és facsimilékkel.

A tudomány szempontjából egyébként is a két utóbbi vállalkozás elhibázott. Mikes dolgozata, *A halott megvédi emlékét* (203—224. l.), egy-két fontos adalékon kívül csupa mellékes dolgot ad és épen azokat a nyilatkozatokat nem közli, amelyeken a Júlia-probléma sarkal: Dekaniné Vadadi Bertának és Vachott Sándornénak visszaemlékezéseit. Nyilván ügyvédi fogás volt ez az eljárás a «pörújítás»-ban: elfojtani az ellenfél legsúlyosabb hangjait. Dernői Kovács László életrajza meg épen a legsúlyosabb kritikát hívja ki maga ellen. Száraz, rideg tudományos dolgozat helyett olyan „regényes életrajz”-ot ír, amilyen manap a francia és német irodalomban divatos: világítási effektusokkal dolgozik, színhatásokra törekszik, élénk, fordulatosan elbeszélt jelenetekkel akar gyönyörködtetni — akár az igazság rovására is. Ez még kisebb baj. Nagyobb, hogy bevallott célja ugyan a közönség körében terjengő pletykák és vádak ellen megvédeni hőseit, mégis nemcsak újra föltálalja ezeket, hanem új mythosokat költve, még jobban összebogozza az amúgy is eléggé összebonyolódott Júliakérdést. A legnagyobb baj mégsem ez, hanem az, hogy elbeszélését át- meg átszövi az elbeszélés szereplőinek hiteles leveleivel meg nyilatkozataival (ezeknek az utóbbiaknak hitelességéhez vagy megbízhatóságához azonban szó fér!), s ezzel akarva-akaratlan azt a látszatot kelti, hogy elbeszélésében az is, amit maga mond, ép annyira a valóságot adja, mint szószerint idézett forrásai. Az olvasó közönség kétségkívül beleesik a csapdába, a szakember azonban tudja, hogy az elbeszélés egyes részletei költöttek, vagy mondjuk határozottabban: légből kapottak, kivált azok, amelyek egy-egy jelenetet állítanak élénk. Néha már a jelenet önmaga reávall belső valószínűtlenségével a „művész” szellemének munkájára, másutt fáradtságos munkával kell az embernek megállapítani, hogy a szerző a valóság helyett a költészet birodalmába vezette — nem csoda, ha egyik-másik „hüperkritikus” még olyankor is kételkedik Kocsis László előadásában, amikor valóban tényeket beszél el.

Tudományos szempontból vizsgálva Szendrey Júlia rejtélyét, a könyvnek ezt a két részét bátran félrehagyhatjuk. Jelentősége csak a könyvben közrebocsátott kéziratok anyagnak van. Ez az anyag igen gazdag és változatos — jórésze eddig ismeretlenül lappangott. Áttekintését azonban megnehezíti, szinte lehetetlenné teszi, hogy a szerkesztő nemcsak logikus rendet nem visz a közlésébe, hanem mesterségesen szétszórja az összetartozó kéziratokat: egy részüket külön fejezetekben adja, más részüket beleolvasztja az életrajzba (miért. láttuk az imént) vagy épen a függelékbe szorítja. Épen azért nem lesz talán fölösleges, ha a nyomtatásban most először megjelenő

iratokat jellemük és formájuk szerint csoportokba különítem,¹ s az egyes csoportokon belül időrendbe sorakoztatom őket.

I. Szendrey Júlia naplói és naplószerű följegyzései.

1. *Naplórészlet* 1847. XII. 18-ról (298—300. l.²)
2. *Napló-füzet*, 1848. IX. 30.—X. 17. Hat napról följegyzés. (301—306. l.)
3. *Följegyzés ceruzával*, 1849. X. vége. (307—308. l.)
4. *Naplórészletek*, 1849. XI. 8.—1850. III. 25. Hat napról. (309—313. l.)
5. *Naplótöredékek*, 1850 tavasza és V. 20. Két napról. (314. l.)
6. *Levelek naplóból*. Két részlet, mindkettő 1850. X. 4., az első talán, a második mindenestre töredék. (315—316. l.)
7. *Tünődések*, 1854. X. 5. és XI. 28. (317—322. l.)
8. *A gyáva férfi* (naplórészletnek látszik), talán az 50-es évek végéről. (323. l.)
9. *Erdőd* (naplószerű emlékezés és elmélkedés), valószínűleg 1856—1858-ból. (324—332. l.)

II. Szendrey Júlia levelei.

1. *Atyjához* 1847 legvégén írt levelének töredéke. Férje viselkedését magyarázza és igazolja, okosan és nagy szeretettel. A szerkesztő *Petőfi ön jellemzése* címet írt föléje s nem átalja Petőfit megbántani azzal a föltevessel, hogy maga a költő állította ki önmagáról ezt az „erkölcsi bizonyítvány”-t! (253. l.)
2. *Édesanyjához*, 1848. VIII. 28. (388. l.)
3. *Arany Jánoshoz*, kelet nélkül (1850. jan.). Közlésre szánt levélnek látszik; megköszöni az *Emléklapra* c. költeményt. (102—104. l.)
4. *Zoltán fiához*, 1850. IV. 4. (75—76. l.)
5. *Atyjához*, 1850. IV. 17. Töredékesen közölve. (81. l.)
6. *Orlai Petrich Somához*, 1850. VII. 10. (100. l.)
7. Írásbeli *nyilatkozat* Petőfi Sándor haláláról (okirat jellegű). 1850. VII. 21. (110. l.)
8. *Húgához, Marikához*, 1859. VII. 26. (152. l.)
9. *Atyjához* haláloságán, 1868 nyarán írt nagyterjedelmű, vallomásszerű levele. Második nagyobb fele fogalmazvány, valószínűleg nem küldhette már el. (333—339. l.)

¹ Mellőzöm tehát a már eddig is ismerteket, valamint az egészen jelentékteleneket, végül a nem Júliára vonatkozó iratokat — ez utóbbiak egyébként is már megjelentek nyomtatásban.

² A zárjelbe tett számok a kötet lapszámai — egyben fölvilágosítást adnak a közlemények terjedelméről.

10. *Férjéhez, Horvát Árpádhoz*, 1868. IX. 1. Tollba mondott utolsó izenet, Tóth József kézírása. (184—186. l.)

III. Júliához írt levelek.

1. *Térey Maritól*, 1845. VIII. 22.—1848. I. 15. Tizenkét levél. (344—383. l.)
2. *Atyjától*, 1848. I. 6. (253—255. l.)
3. *Húgától*, 1856. IV. 27.—1860. VIII. 24. Négy levél. (137—139., 148—150., 153—155., 157. l.)
4. *Gyulai Páltól*, 1862. IV. 27. (158. l.)
5. Részlet *Petőfi István* leveléből, 1868. I. 20. (169—170. l.)

IV. A családtagok levelezése.

1. *Horvát Árpád—Szendrey Ignáchoz*. 1850. IX. (118. l.)
2. Részlet *Szendrey Ignácnak Marika leányához* 1852. X. 16. írt leveléből. (127. l.)
3. *Horvát Árpád—mostohafiához, Zoltánhoz*, 1866. IX. 14. (193. l.)
4. *Horvát Árpád* izenetváltása *fiaival*, 1867. X. 29.—1868. VI. 15. Tizenhat rövid izenet. (167—168., 170—173. l.)
5. *Petőfi Zollán—öccseihez*, 1868. VI. 16. (173—174. l.)
6. Részlet *Horvát Attilának bátyjához, Petőfi Zoltánhoz*, 1868. VIII. 18. írt leveléből. (175. l.)
7. *Tóth József—Horvát Árpádhoz*, 1868. IX. 7. (192—193. l.)
8. *Horvát Árpád* két levele *fiaihoz*, 1868. IX. 7. és 10. (192., 197. l.)

Ezeknek az iratoknak jelentőségük nem egyforma. Jó részüknek csak pszichológiai szempontból van jelentősége: segítségükkel vethetünk egy-egy pillantást Júlia lelkének kevésbé megvilágított részébe. Ide tartozik kevés kivétellel Júlia egész levelezése barátaival, sőt még a későbbi naplórészletek is; ezek elmélgedések inkább, mint naplójegyzetek, s talán nem is voltak naplójába szánva. — egyiknek jellemzően ezt a címet adta: *Tünődések*. Egy másik csoport, a családtagok levelezése, Tóth József levelét kivéve, nemcsak egy szemernyi adalékot sem szolgáltat a Júlia-problémához, de egyébként is legfőlőbb életrajzi, szabatosabban körtörténeti érdekességű. A mi szempontunkból értékes adalékokat csak a következő csoport iratai adnak, egyfelől Júlia naplója, másfelől szüleihez, fiához és férjéhez intézett levelei, kivált az 1848. X. 2-i és a szerkesztőtől *Kolozsvári naplónak* nevezett hat részlet (1849. XI. 8—1850. III. 25.), továbbá az a terjedelmes levél, amelyet haláloságán írt atyjához, valamint az ugyanakkor férjének küldött szintén nagyterjedelmű izenet.

Mennyiben tisztázzák ezek a vallomások a Júlia-problémát —

helyesebben mondva: Júlia-problémákat? Júlia ugyanis életének abban a három szakaszában, amely a nyilvánosság előtt folyt le, más és más vádak tüzeiben áll. Nyilvános életének első szakasza az az év, amely Petőfivel való megismerkedése és esküvője között eltelt, 1846. szept. 8-tól 1847. szept. 8-ig. Mivel a *Szendrey Júliában* közölt kéziratok között a legkorábbi is Júlia házasesetéből való, — Térey Marinak ebből a korból származó levelei nem adnak újat — ennek a korszaknak problémáját bátran mellőzhetném, ha nem volnék meggyőződve arról, hogy a tudományos közvéleményben Júlia leánykori érzelmvilágáról egészen téves kép él. Szana Tamásnak felületes, tudományosnak alig nevezhető *Petőfinéje* (1891) és Ferenczi Zoltán szigorúan tudományos *Petőfi életrajza* (III. k. 1896) egyformán azt tanítja, hogy Júlia nem szerelemből, hanem hiúságból lett Petőfi felesége; észére és nem szívére hallgatva, s akkor is csak rideg megfontolás és hosszas lelki küzdelem után; házasságától is nem a hitves boldogságát, hanem az ünnepest költő feleségének dicsőségét várta. Hiába mondta ki *Petőfi* című mély tanulmányában (1922) Horváth János, hogy Júliát Petőfihez «kétségbevonhatatlan szerelem» fűzte,¹ hiába igazolta állítását azáltal, hogy a leány lelki vívódását a legapróbb hullámokig elemezte: megállapítása, egy szigorúan tudományos munka adattengerébe rejtve, nem ment át a köztudatba. Minden újabb dolgozat — még a Júliát mentegető is — Szana és Ferenczi elítélő véleményét variálja, hol pusztá megállapításként adva, hol vádként kiélezve.

Annál különösebb ez az állásfoglalás, mert bizonyítékokra nem támaszkodhatik. Az erdődi kastély leányának lelkébe ugyanis csak két résen át pillanthatunk be: Petőfi költészetén és magának Júliának régen közkézen forgó leánykori naplóján keresztül — s ez a két forrás egybehangzóan tiltakozik Szanaék magyarázata ellen. Bizonyos, hogy Júliát először és első sorban az igézte meg, hogy a nemzet ünnepest költőjének szívében keltett szerelmet — de el lehet-e választani Petőfi személyétől a híret, dicsőségét, az embertől a költőt? Hiszen a kunsági mészáros fiát, a pesti újságíróét éppen költői lángelméje tette Petőfivé! Bizonyos az is, hogy Júlia szerelme nem volt az az elemi erővel kilobbanó szenvedély, mint a másik Júliáé, akit Shakespeare képzelete alkotott meg — de már az első időkben mély hatást tett reá Petőfi az ember is, kivált, amint tőle magától tudjuk, tüzes pillantása, s Petőfire gondolva, róla írva, szavain minduntalan keresztülsugárzik a szerelem képzelete vagy éppen érzése.

¹ Művének 260. lapján.

Bizonyos az is, hogy Júlia érzése csak fokként erősödött szerelemmé, s nem annyira belső hevétől fokozódott föl egész szívét betöltő érzéssé, mint inkább Petőfi hatalmas szerelmének suggestiója alatt — de azzá lett s eljegyzésük pillanatától kezdve (1847. máj. 27) az is maradt. S noha ez a szerelem súlyos lelki harcok után született meg, s tépelődések és aggodalmak gátját kellett keresztülszakítania, igazi szerelem volt: a szívben fogant, sőt még a vér is táplálta, s legkisebb része volt benne éppen az észnek. Júlia ismétleten emlegeti naplójában a szív és az ész küzdelmét, s ezt arra szokás magyarázni, hogy az értelem józanságával hajlította Petőfihez érte hevülni nem tudó szívét — pedig épen fordítva áll a dolog. Hogy Júlia rászánhassa magát elfogadni Petőfi fölkínált szerelmét, arra el kellett altatnia a józan ész szavát. Mennyi tiltó szózat hangzott feléje: Petőfi bizonytalan anyagi helyzete, különös egyénisége és különködő viselkedése, a léhaságnak és könnyelműségnek — igaz, hogy alaptalanul — személyéhez tapadó híre, állhatatlansága a szerelemben, amely csécsapságig látszott fokozódni — egy év alatt négy 'nagy' szerelem dobogtatta meg szívét — végül a szüleit igazi gyermeki tisztelettel övező Júlia előtt a legsúlyosabb mozzanat: atyjának merevségig menő ellenkezése. Júlia, amint naplója bizonyítja, fellengős, romantikus lélek volt s a legnagyobb emberi boldogságról álmodozott, de a mellett kétségek gyötörték, föltalálja-e Petőfi oldalán az óhajtott életreményt, s tudja-e boldogítani Petőfit úgy, amint naív rajongásában elképzelte: az aggodalmak sokfejú rémét és ezt a kettős kétségét számítással nem tudta volna elűzni, ezekkel csak a szerelem tudott megbirkózni, az ő szerelme és a Petőfié, s még inkább kettejük szerelme. Valóban, amikor azon a szép májusi napon végleg egymásra találtak, Júlia lelkéből elszállt minden sötét árnyék, s úrrá lett szívéen a szerelem.

Van azonban még egy bizonyosság — közvetett ugyan, de döntő súlyú — amelynek ereje összemorzsolja azt a vádat, hogy Júlia hiúságból és számításból lett Petőfi felesége. Ha ezek a motívumok vezették volna, vajon Petőfi halála után eldobta volna-e az özvegyi fátyolt? Föl lehet-e tenni, hogy az a leány, aki a vád szerint dicsőégszomjának fölláldozta másik álmát, a nagy, szenvedélyes szerelem boldogságát, és pusztá hiúságból odadobta magát egy olyan férfinak, akit nem szeret: két év mulva elveti magától ezt a dicső nevet, amelyet azóta a szabadsághős glóriája is övezett? Elképzelhető-e, hogy a 'mérhetetlenül hiú és dicsvágyó' Júlia kilépett volna abból a fényözönből, amely a nemzet legnagyobb költőjének és a szabadságharc mártírjának özvegyét körülölelte, s beleolvadjon a polgári élet szürke-

ségébe — a nélkül, hogy lemondásáért cserébe megvalósíthatta volna másik álmát, a nagy, szenvedélyes szerelmet?

Vegyük föl újra az időrend fonalát. Petőfi 1847. szept. 8-án nőül vette Júliát. Ezzel megkezdődik Júlia életének második korszaka s tart két évig, Petőfi haláláig. Júlia asszony, Petőfi hitvese. Ennek a korszaknak Júliájához két vád tapad. Nem olyan hangosak, de még súlyosabbak, mint az előbbi, s annál fenyegetőbbek, mert, ha óvatos formában is, még a rideg tényekre építő Ferenczi is megismétli. Az egyik az, hogy Petőfi boldogsága hitvese oldalán nem volt teljes; gyakoriak voltak köztük az összezőrdülések, a költőn időnként búskomorság vett erőt, s nem tudta palástolni rossz kedvét. Hogy Petőfi nem ízlelte meg nagyobb mértékben a családi boldogtalanságot, azt — Ferenczi mondja — pusztán korai halálának köszöni. Sőt egyik költőnk, egyébként Júlia nagy tisztelője, már Petőfi mézesheteivel kapcsolatban is a költő csalódásáról és boldogtalanságáról beszél — nyilván, de alap nélkül, a *Szeptember végén* balsejtelméből varrva hímet Petőfi házaseletére.

Ez a vád egészen alaptalan. A kortársak emlegetik ugyan a költő komorságát, rossz hangulatát, de sohasem hozzák kapcsolatba feleségével. A költőnek volt egyéb oka borús szemmel nézni a világba, sok is. Nehéz anyagi körülmények között élt, még könyvtára egy részétől is kénytelen volt megválni, hogy 65 forinthez jusson, s a háza is szólította: tudta, hogy el kell szakadnia boldog családi otthonától s az imádott asszonytól. A bizonytalan jelen, a kétes jövő nem egy redőt vont homlokára! De pozitív adatok is megcáfolják a vádat. Júlia asszonykori naplójában ugyan csak tizenhárom napról van följegyzés, s inkább hangulatok és elmélkedések vannak benne megrögzítve, mint tények és érzések, de férjéről mindig a lelkesedés hangján szól, s még a szavak mögül sem lehet a megbántott hitves hangját kihallani: nincs ott egy ige sem, amely arra vallana, hogy házaseletüknek egyensúlya, ha csak egy pillanatra is, megingott volna — ellenkezőleg, férjéről írt minden sora az urát szenvedélyes hévvel szerető és féltő asszony lelki képét vetíti elénk.¹ Másfelől ott van, mint kétségtelen bizonyosság, Petőfi költészete. Júliához írt versei mind azt hirdetik, hogy a költő föltalálta hitvesében azt az ideált, amely a nőről lelkében élt, hogy Júlia őt olyan boldoggá tette, amilyenné férfit asszony tehet. Ami bánatos hang időnként sötét árnyalatúvá színezi ezeket a szerelmi dithyrambokat, az épen Petőfi szerelmé-

¹ Kivált az 1848. szeptemberében és októberében kelt följegyzések.

nek és boldogságának bizonyítéka : a táborba, a harc izgalmai közé készülő férfi fájdalma, hogy el kell válnia attól az asszonytól, akit szeret!

A másik árnyék, amelyet a közvélemény Júliára, mint feleségre vetít, az a hit, hogy férje forradalmi hevét, a helyett hogy hűtötte volna, még jobban feltüzeltte, s mivel dicsvágyában Petőfit a nemzet élén akarta látni, belehajszolta a nyilvános szereplésbe, a forradalmi mozgalmakba, szenvedélyes, szélsőséges tettekbe. Júlia végzetes befolyását Petőfire és sorsának alakulására még Ferenczi is kiemeli, mások meg épen arról tudnak, hogy Júlia volt az, aki férjét a harcba küldte s ezzel pusztulásba döntötte : az ő lelkét terheli Petőfi halála. Nem vitás, hogy az exaltált asszonyt magával ragadta a forradalmi idők szelleme, s érzelmi élete, gondolatvilága a magyarságot izgató nagy kérdésekben hozzásimult Petőfiéhez, de époly kevéssé vitás, hogy a forradalom lázában élő, elvein és eszményein megingathatatlanul csüngő Petőfi, ez a heves lélek és erős egyéniség, nem szorult a nála jóval gyöngébb asszony buzdítására — egyébként sincs semmi nyoma annak, hogy Júliában már korábban meg lettek volna azok a demokratikus és radikális meggyőződések, az a forradalmi hajlam, amely asszonykorában vezette. Nem Júlia oltotta bele ezeket az eszméket Petőfibe, ellenkezőleg, ő szívta őket magába Petőfi lelkéből. S vajon mit ért volna el, ha nyárspolgár asszonyok módjára kéréssel és könnyekkel akarta volna visszatartani urát a veszedelmektől? A makacs, hajthatatlan Petőfinél igen könnyen épen az ellenkezőjét annak, amit remélt. S hogy Petőfi kardot kötött és belevetette magát a szabadságharc forgatagába, azt Júliának kell betudni? Tehetett egyebet Petőfi? Még ha lelke nem is vitte volna a csataterre, otthon maradhatott volna-e, felesége szoknyája mellett? Hiszen bizalmas körben és a nyilvánosság előtt mindig a forradalom, a fegyveres küzdelem mellett beszélt és izgatott, verseiben újra meg újra a nagy harcról énekelt, a véres háborúról, amelyben majd maga is résztvesz s kiömlő vérével váltja meg népét a szolgaságból. Nem vádolhatták volna-e gyávasággal, szájhösködéssel, ha tüzes versekben buzdítja társait a harcra, maga meg megbúvik a sutban? És vajon Petőfi hitvesének lett volna-e joga visszatartani férjét, ezt a férfit, attól a lépéstől, amelyre erkölcsileg kötelezve volt?

És mégis megtette. Naplójának most ismeretessé vált részében, 1848. okt. 2-án írja ezeket a döntő jelentőségű sorokat:

Hónapok óta tartottam őt vissza rimánkodásaim által; nem elég, hogy én illy tehetetlen vagyok, hanem még őtet is tétlenségre kárhoztatám, elvontam attól, mi az ő lelkének főélménye volna, mi

kielégíthetné tettek után szomjazó lelkedet és megfelelné magasztos küldetésednek. El kellett túrnöd miattam a gyávaság gyanúját, túrnöd kellett olly hitvány semmirekellők gyalázását, kik nem méltók, hogy lábaidat csókolnák.¹

Naplójegyzeteket nem szabad készpénzül venni ; minden naplóíró hajlik bizonyos mértékben a tettetésre és szívesen használja bizalmas vallomásait a maga igazolására : de ebben az esetben nincs ok a kételkedésre. Miért tüntetné föl magát Júlia rosszabb színben, miért vádolná magát ok nélkül? Nem, ezek a sorok az igazságot adják s teljesen igazolják Petőfi hitvesét.

Júlia, a hitves nemcsak méltó volt Petőfihez, hanem az az asszony volt, akire Petőfinek szüksége volt. Petőfi feleségének kétségtelenül nehéz feladatát senki sem tudta volna abban a két izgalmas évben úgy teljesíteni, mint ő. Tudta ezt már maga Petőfi is, és mikor 1848. április havában leírta azt a sort : «Ilyen asszony való nekem», ezzel nemcsak a maga elismerését fejezte ki, hanem kötelezte az utókort is, hogy adja meg feleségének a neki kijáró elismerést. Hogy hatvan évnek kellett eltelni, amíg egy másik nagy költő, Herczeg Ferenc, megismételve Petőfi ítéletét, kimondta, hogy Júlia «hű társa volt Petőfinek, amikor az fölhaladt a tündöklő csúcsra — ezért hála illeti»: az csak újabb bizonyítéka a nemzet hálátlanságának, amelyet Petőfi az «égbekiáltó» jelzővel bélyegzett meg.

Júlia életének harmadik, legrövidebb szakasza Petőfi halálával, 1849. júl. 31-ével kezdődik s nem is tart egy évig : 1850. júl. 21-ével véget ér — ekkor lett Petőfi özvegye Horvát Árpád egyetemi tanár felesége. Júlia életének erről a szakaszáról tudtunk egyet-mást ; egykorú följegyzések és Júlia ismerőseinek megemlékezései egy csomó tettet megörökítették. Tudtuk, hogy egyideig nem akarta hinni, hogy férje elesett és görcsösen ragaszkodott ahhoz a gondolathoz, hogy meg kell őt találnia, itthon vagy külföldön. Kereste mindenfelé, hónapokig bolyongott Erdélyben — még Törökországba is el akart vándorolni, mert ott sejtette férjét. Majd a fájdalom lett úrrá lelkén, halálra szánta magát s az öngyilkosság gondolatával foglalkozott — mígnem egyszerre, a nélkül, hogy bárki is tudott volna szándékáról, nőül ment Horvát Árpádhoz, egy egyszerű, szürke tanárhoz, aki mint ember nem volt vonzó, mint egyéniség nem volt érdekes. Ezt a lépést eddigi ismereteinkkel nem tudtuk megfejteni — egyáltalán Júlia életének ez az egész korszaka, férjhezmenetelének előzményeivel, hiába szólnak róla írásbeli feljegyzések, valami misztikus ködbe van

¹ Szendrey Júlia. 303. l.

burkolva. Ebben a ködben elmosódik magának Júliának alakja is, itt lesz igazán problematikussá — érthető, hogy életének ebben a szakában kezdte ki emléket a rágalom: ellenőrizhetetlen és gazdátlan vádak fojtogató karjai ölelték körül alakját, egyik-másik le akarta húzni még a becsstelenség mocsarába is.

Számoljunk le legelőször ezekkel a vádakkal — röviden, mert pletykákat komolyan venni nem szabad. Petőfi hitveséhez a gyanúnak árnyéka sem fért, épúgy az alatt a majd két évtizednyi idő alatt, ameddig Júlia Horvát Árpád felesége volt, szintén nem tudott semmi rosszat reá költeni a rágalom. Egyébként is az a bizalmas viszony, amelyben szigorú, becsületére kényes atyjával és húgával volt, mindenekfölött pedig Gyulai Pál viselkedése vele szemben — Gyulai nem szerette sógornőjét, de állandóan főnntartotta vele a kapcsolatot — bizonyítja, hogy Júlia nemcsak asszonykorában, hanem a két házassága között eltelt időben sem tett olyat, amivel eljátszotta volna jogát a megbecsülésre.¹

Azt azonban el kell ismerni, hogy Júlia viselkedése ezidétt, özvegyisége idején, alkalmas a gyanú megfogadására. Különlködő öltözködésén (férfiruhában is járt, rendesen meg excentrikus női ruhákban), életmódján (dohányzott!) és modorán inkább csak a nyárs-polgárok botránkoztak meg, de mikor lelke izgalmát könnyű szórakozásokkal akarta elfojtani s fiatalemberekkel töltötte idejét, színházba is elment, sőt, ha búfelejtésül is, ivott: akkor nyilvánvaló lett, hogy elvesztette lelke egyensúlyát s az értelmi gátlás híján pillanatnyi hangulatai lettek úrrá lelkén — azok meg gyakran visszás helyzetbe sodorták. Aki látta Petőfi özvegyét fiatal barátai társaságában, hallott hangos mulatozásukról, az valóban sötét képet rajzolhatott Júliáról.

De még sötétebb kép rajzolódik elénk az özvegy kolozsvári naplójából. Csak egy hónapra vetíti elénk írója lelki képét, 1849. nov. 8-tól dec. 8-ig, de bántó, szinte visszataszító alakban. Nov. 10-én még bizik, hogy férje él, de már fölmerül lelkében a kétség, hátha nem. Ekkor kerül tollára a következő mondat: «Ha így van... inkább, óh ezerszerre inkább osztanám meg vele a sírt, mint gyer-

¹ Vachott Sándornénak az a kijelentése ugyan, hogy Júliát nem azok a motívumok bírták az özvegyi fátyol eldobására, amelyeket neki mondott, s hogy Petőfi Sándor fényes neve iránti kíméletből nem akar szólni özvegye vétkeiről (*Rajzok a multból*, 1889. II. k. 189—190. l.), az ellenkezőjét sejteti. Bár Vachottné meglehetősen tárgyilagossággal ír Júliáról, s így ezt a vádját sem lehet elfogultságnak betudni: mégis annyira általános és annyira burkolt, hogy vizsgálataiba nem bocsátkozhatunk.

mekemmel az életet.» A szembeállítás különös, de noha erősen érzik rajta a papirosíz — élő gyermekéről lemond halott férje kedvéért! — mégis mintha a síron túl is, tartó szerelemnek volna a kitörése. Folytatása meg éppen meglepő: «Hogyan tudnék elérni szerelem nélkül?» Hozzáteszi ugyan: «ollyan szerelem nélkül, mint milyen az ő szerelme volt» — mégis az előbbi kijelentés emphatikus túlzása után most a folytatásból kivillan az asszony mélységes önzése: a szerelem az, amitől őt férje halála megfosztotta, ezt kesergi, s nem a férjét. Férje halálában a maga vesztesége fáj neki! S valóban a szerelemvágy «zentül mind a három kolozsvári naplórészletben vissza-visszatér, de már a férj személye nélkül. Nov 19-én ezt írja: «Átok és kárhozat ez az élet! Illyen... szeretetlenül élni le napjaimat!» Dec. 8-án még határozottabban föltárja lelkét: «Fölgynuladhat-e még azon tűz, melly már egyszer kialudt?... Oda jutottam, hogy hálát adnék a legrosszabb szenvedélyért, csak támadna szívemben, szabad fékre bocsátanám vágyaimat, csak vágyakoznám valami után.» Szörnyű szavak, a sovárgás lázában hánykolódó szív megdöbrentő objectivatioja, s még ha leszámítjuk is belőle azokat a túlzásokat, amelyekre a napló irodalmisága vitte az író, akkor is kihallatszik e szavakból egy gyökerében megrendült kedélyvilág disszonáns hangja.¹

S betetőzi mindezt Júlia egy álmának leírása a nov. 11-i napló-jegyzetében:

... Szemeim előtt ragyogó csillároktól tündöklő termek tárulnak föl, a merre tekintek, mindenütt az érzékeket kielégítő fény, pompa; tükrök, mellyekben, mint az égen, ezer csillagok ragyognak, ingerlő zene, melly eszméletlenül ragadja magával az embert, mellynek hangjaira mintegy őrzöngve, öntudat nélkül, csodás köröket alkotva, majd meg különválva lejteneek föl s alá ábrándos légi alakok... Mindez előttem történik... mindenben részt veszek. Elragadtatom ez őrzöngő, bachanalis orgia által... Egyike vagyok ezen szilaj ifju alakoknak, kik mind, miképen én, égető, csillapíthatatlan szomjusággal nyújtják ajkaikat az élet elé, hogy itassa meg őket az örömek részegítő, édes poharából. Itt nincs szenvedés; a szívnek minden fájdalmát eltakarja az önfeledés, és mi ezen felül csillog, az mind gyönyör, élvezet!... Itt nincs egyéb semmi csak szerelem, s a szerelemben a sovárgás is édesebb, mint más szenvedélynek a kielégítése... Hah csak ez az élet!...

Oh ezek a szép ifju tündérek, e nyulánk könnyű alakok! E barna kéjtüzes arcok, lángoló fekete szemeikkel, miknek egy sugara ugy megrezzenti az embert, mintha egy villanszikrárt vetnének lelkébe... aztán az epedő sovár halvány arcok, miknek bágyadt, elfátyolozott

¹ Az idézett részek *Szendrey Júlia*, 310—312. l.

tekintete előtt be kell húyni az embernek szemét, hogy ellentállhasson bűvölő erejöknek . . . Mindezt látom, köztük járok, egyike vagyok e virgadó élvező tömegnek, szívem hallhatólag dobog, arcom ég, csupa láng és mégis e számtalan óriási tükrök sápadtan vetik vissza arcomat, mert belőle minden csep vérem szívemhez toltult s ott tombol féktelen tüzében.

Ha bágyadtan lehúnyom szemeimet, homályos, elfödött lámpák által félig világított kis szobában ülök, könnyedén lengő hófehér függönyök vesznek körül, tarka pillangószerű virágok kábító illataikkal ábrándos félálmot lehelnek rám . . . s én mámorosan hajtom le fejemet dagadó lágy vánkосok közé, mik gyöngéden hízelegve simulnak hozzám . . . gyöngé nesztelen susogás, mint a szellő, fut végig a szobán és én álmodom szerelemről . . . remegő ölelésekről . . . lángoló égető csókokról . . .¹

Ezeket az erotikus képeket egy özvegy vetette papírra, alig három hónappal férje eltűnése után, amikor még bízott benne, hogy elkerülte a pusztulást; egy 'honleány', a nemzeti gondolat fanatikusa, játszik itt a fény, a pompa, a szeretkezés mámoros lázálmával a nemzeti katasztrófa szörnyű napjaiban; egy anya nem gyermeke kicsinyke feje alatt igazítja meg az összegyűrött vánkost, hanem felhevült képzeletében a maga fejét hajtja le dagadó lágy vánkосok közé, hogy fogadhassa ismeretlen szerelmesének lángoló, égető csókjait . . .

Ez az özvegy, ez a honleány, ez az anya — Petőfiné volt!

Azt lehetne mondani: mindez csak lázalom volt. De Júlia odateszi álma végére: «Oh milyen szép az álom . . . és milyen pusztá rideg az élet! . . .»

Azt is lehetne mondani: mindez a képzetek pusztá játéka s az egész álom csak fictio, egy irodalmi hajlamú hölgy kilendülése a valóságból a költészet világába. Lehet, de akkor még súlyosabban esik a mérlegbe, akkor ez vallomás: megmutatja, milyen képek és képzetek foglalkoztatták Júlia elméjét, milyen érzések vertek tanyát szívében.

Valóban az özvegy Szendrey Júlia lelkébe ez a kolozsvári napló veti a legélesebb világot. Megértjük mérhetetlen önzését, azt, hogy Petőfiben is, noha szenvedélyesen szerette, valójában csak önmagát szerette: Petőfi az ő számára egyéni boldogságának forrása volt, s amikor megszűnt őt boldogítani, amint elvesztve őt kiapadt a boldogító forrás: Júlia lelkében egyszerre kialudt az a nagy szerelem, amely addig lobogva lángolt. De ezzel a megállapítással egy nagy lépést tettünk az igazi Júlia-probléma megoldása felé, most már az a sűrű kód, amely rejtelmes sötétségbe borította Júlia második házas-

¹ Betűszerint közlöm a *Szendrey Júlia* 311—312. lapjáról.

ságának előzményeit, egy ponton nyiladozni kezd. Melyik ez a pont? De lássuk előbb a tényállást.

Júliának, hogy nőül mehessen Horvát Árpádhoz, el kellett magától dobnia nemcsak az özvegyi fátyolt, hanem a Petőfitől reaszállott egyetlen, de mindennél becsesebb örökségét, a Petőfi-nevet. Megtette. A nemzet megdöbrent: egy bálványa omlott össze. Mindenki azt várta Júliától, hogy homlokán „a költő özvegyé”-nek fájdalmas, de ragyogó glóriájával, halála percéig férje emlékének él, gyászolva őt s mint egy élő szobor hirdetve Petőfi nagyságát. E helyett ő fölcserélve Petőfi nevét Horvátéval, megtagadta multját, meghazudtolta addigi életét, lebukott arról a magas talapzatról, amelyre a lángoló költő versei alapján a nemzet emelte. Általános volt a fölháborodás, száz meg ezer ajakról hangzott föl a vád s nyomán a szörnyű ítélet: a nemzet, egyértelműleg, rásütötte a bűn bélyegét a Petőfi emléket magától elvető özvegyre.

Hogy milyen általános és milyen nagy, szinte gyűlöletté fölfokozott volt a fölháborodás az egész nemzet körében, azt a közvélemény két szélső elemének megnyilatkozása bizonyítja, a közvélemény legléghább és legkomolyabb hangja. Amaz a napilapok kritikájában csendült föl. Ízléstelen, olcsó élcelődéssel számoltak be Júlia esküvőjéről, de durva tréfalkozásuk mélyén ott izzott a harag, a megvetés. A másik hangot Arany János ütötte meg. A mimóza természetű Arany, aki érzéseit tudatosan elrejtette a közönség elől, s aki a mellett jóságos és szelídlelkű ember volt, megírta *A honvéd özvegye* című balladáját (1850. aug.) s abban, Petőfi nevét nem említve ugyan, szinte vérfagyasztó kegyetlenséggel állította pelengérre Petőfi hűtlen özvegyét.¹

Júlia büntetése szörnyű volt, s nem enyhítette még a legbalzsamosabb kezű orvos, az idő sem. Sőt ellenkezőleg: az utókor még mélyebbre égette homlokán a szégyenfoltot. Az irodalom nagyjai, Petőfi barátai és tisztelői, életében hallgattak róla, mintha már meghalt volna. Barát és idegen kérlelhetetlen volt iránta, s csakhamar megszületett az a rövid formula, amely Júlia bűnét és bűnhődését egy pár szóba összesűrítve megrögzítette a közvélemény ítéletét: «Petőfivel meghalt az ő Juliskája is.»²

¹ Arany. haragjának első hevében, nyomtatásban is közre akarta adni a verset s csak utóbb, lehiggadva, állt el szándékától. L. Voinovich Géza jegyzetét a költeményhez, *Arany János kisebb költeményei*, 83. l.

² Az ítéletet Vadadi Berta mondta ki 1889-ben, de Ferenczi Zoltán nyomán terjedt el, aki megismételte nagy művében (III. k. 94. l.).

Vagy hatvan évig ült ez az «átoksúly» Júlia emléken. Újabban megkísérelték ezt a felfogást kispolgári romantikának feltüntetni, vagy épen azzal az embertelen hindu törvénnyel kapcsolatba hozni, amely az özvegytől megköveteli, hogy férje halála után önként tűzhalálba menjen. Nem szabad elítélni, mondogatják, azt a szerencsétlen, árván maradt özvegyet, aki az élet gondjai és terhei elől egy derék férfi oltalmazó karjába menekül. Igaz, noha mindannyian ismerünk özvegyeket, fiatalokat is, nemcsak öregeket, akik évtizedeken át sem testükről a gyászköntöst nem vetik le, sem lelkükből nem száll el a bánat. S Petőfi özvegyét egy mindennapi asszony mértékével mérni — ez épen a kispolgári életnézet. Az előkelőség, a nagyság kötelez, s a szellem előkelősége és nagysága még inkább, mint a születése. Valamint egy polgárember odadobhatja jövőjét szerelméért, talán még csodáljuk is érte — ha uralkodó teszi ugyanezt, gyöngeségét árulja el, és azt, hogy nincs kötelességérzete: akként amit egy köznap asszony joggal megtehet, az Petőfi özvegyénél bűnszámba megy.

Még súlyosabbá teszik ezt a lépését azok a körülmények, amelyek között megtörtént. Egy év sem pergett le azóta, hogy Petőfi eltűnt, egész országban nem volt senki, aki beletörődött volna abba, hogy Petőfi nem él már: egyedül az özvegy, s hogy egybekelhesen Horvát Árpáddal, maga állította ki férjéről a halotti bizonyítványt. Az első iratot, amely Petőfit halottnak nyilvánította, Szendrey Júlia írta alá!¹

Petőfiné második házasságát és azt a mohóságot, amellyel sorsát összefonta új férjével, ma ép úgy el kell ítélni, mint nyolcvan évvel ezelőtt. De nem kell-e megbocsátani? Hiszen a melegszívű francia esztétikus, Guyau, arra tanít: comprendre, c'est tout pardonner — magyarul: minden emberi tettet meg kell bocsátani, ha ismerjük azokat a lelki rugókat, amelyek életre hívták. De ismerjük-e Júlia elhatározásának rugóit, azokat az erőket, amelyek előbb legyőzték a gátló motívumokat, azután rákényszerítették a tetre? E kétirányú oksorozat közül a köztudat az előbbi tartja fontosabbnak, azt a lelki gátlást, amely Júliát visszariasztotta volna az új házasságtól. Ilyenek voltak, csak a legfontosabbakat említve, Petőfi emléke és az a tudat, hogy lemondva a Petőfi névről, lemond egyszersmind a Petőfi özvegyének kijáró dicsőségről — vagy, visszavezetve ezeket az értelmi mozzanatokat az őket éltető érzésre: szerelme és hiúsága. A *Szendrey Júliában* föltárt adatok éppen erre a két tényezőre vetnek új világot, s fényüknél most már tisztábban látunk Júlia lelkének azokban a

¹ Júlia írásbeli nyilatkozatát közli a munka. a 110. l-on.

redőiben, ahol szerelme és hiúsága fészkelt. Rámutattam imént Júlia szerelmének önös jellemére s arra, hogy ez a szerelem az *élő* férfihoz kapcsolódott. A *halott* Petőfi már nem váltott ki Júlia szívéből fájdalmon kívül egyéb hatást, Petőfi emléke már nem szolgált egy újabb nász gátjául. Másik érzése, a hiúság, vagy szebben kifejezve, dicsőségvágya, valóban erős volt, de erejét túlozták Julia eddigi kritikusai — láttuk, szerelme fölébresztésében sem volt centrális szerepe. S hogy nem hatott Júlia szívében azzal az elemi erővel, nem volt az a mindent magával sodró heve, amint gondolják, azt éppen második házassága bizonyítja: ha hiúsága szította volna első sorban lelki kohójában a tüzet, akkor nem mondott volna le semmi áron a legnagyobb magyar költő özvegyét megillető dicsőségről. Ami még ezenkívül visszatartotta volna merész lépésétől, az emberek ítélete — azzal nem sokat törődött, addig is fittyet hányt a világnak.

Júliát tehát 1850 nyarán már nem kötötték elszakíthatatlan szálak Petőfihez: sem egykori szerelme, sem hiúsága nem volt többé akadálya egy újabb házasságnak — ez az asszony, ha ilyen gondolat környékezi, keresztülveti magát rajtuk. A nagy Júlia-probléma egyik fele ily módon megoldódott.

Egyik fele — de a kisebbik. A nagyobbik fele továbbra is rejtély. Mi volt az a pozitív irányban ható ok, amely Júliát cselekvésre bírta, ami ellenállhatatlan erővel *belekényszerítette* a házasságba, s éppen a Horvát Árpáddal kötendő házasságba? Mert hogy valamilyen lebírhatalatlan kényszer hatása alatt cselekedett, azt már 1850-ben helyesen megállapította Vachott Sándorné.¹ Magyarázat van kettő is. Az egyik a legilletékesebb tényezőtől, magától Júliától. Kevéssel férje halála után 1850 kora őszén, föltárta Vachott Sándorné előtt azokat a motívumokat, amelyek vezették, utalva arra a helyzetre, amelyben férjhezmenetele előtt volt. A megfjtés rövid, de világos. Amikor Erdődről felköltözött Budapestre, tolakodók és hivatlan udvarlók vették körül, akik — nyilván mert visszautasította őket — megakarták fosztani jóhírértől. Kétségbeesésében nem volt kihez fordulnia, akitől védelmet vagy tanácsot kaphatott volna s már arra gondolt, hogy elemészti magát, mikor Petőfinek egy régi barátja, Horvát Árpád följánlotta, hogy nőül veszi s ezzel megszabadítja szorongatott helyzetéből. «Így történt férjhezmenetelem, — fejezte be szavait Júlia — menhely vagy öngyilkosság: e kettő között kellett választanom.»²

Két kérdést kell eldöntenünk: hiteles-e Vachottné följegyzése

¹ Id. műve, II. k. 185. l.

² U. ott, 187—188. l.

és meggyőző-e Júlia okfejtése. Emlékiratokkal szemben, kivált ha azok, mint Vachottnéé, évtizedekkel az események után keletkeztek, mindig jogos a bizalmatlanság — de ezúttal nincs okunk kételkedni az elbeszélés megbízhatóságában. Még fogalmazásában is hű reprodukciónak látszik, lényegében bizvást az. Nemcsak azért, mert Horvát Árpádnak lett volna módja megcáfolni, ha Vachottné meghamisította volna felesége szavait, hanem mert az emlékiratnak minden Júliára vonatkozó sorából kiérzik Vachottné elfogulatlansága vagy épen jóindulata Petőfi özvegyével szemben. Ha be akarta volna feketíteni Júlia emlékét, lett volna rá módja, csak le kellett volna írni Júlia férjhezmeneteléről azt a versiót, amelyet Garayné mondott el neki, s amely, épen Vachottné szerint, Petőfi nevét sárba rántotta volna. Nincs okunk tehát föltenni, hogy megváltoztatta vagy épen költötte Júlia magyarázatát.

Annál többet az okunk föltenni, hogy Júlia nem tártá föl barátja előtt a lelkét, s elhatározása igazi okát elhallgatta. Amit ő magyarázatául ad, az nem állja a lélektan bírálatát. Hogy egy kitűnő nevelésű, önérzetes, energikus asszony ne tudná magától távoltartani a hivatlan udvarlókat, az dajkamese, s még inkább az, hogy a visszatartott udvarlók bosszúból kísérletet tegyenek jóhírének tönkretételére — s épen a nemzet bálványának feleségét iparkodjanak megrontani, akkor, mikor az országban még mindenki visszavárta Petőfit. Ha Júlia nem adott okot a rágalmak megfogadására, akkor nem volt a legkisebb oka sem félni léha férfiak tolakodásától és bosszújától! De meg nem volt, akihez tanácsért fordulhatott volna? Ez is mesebeszéd. Volt neki Pesten és környékén elég sok jó embere, s ott volt Arany János, aki nemrég egy szép versével tisztelte meg, s aki már Petőfi miatt is pártul fogta volna őt. S ott volt édesatyja. Épen Mikesék kiadványa szolgáltatott erre nézve fontos bizonyítékokat. Júliának és atyjának levélváltásából megtudjuk, hogy az öreg Szendrey még Petőfi életében ismételtlen írt Júliának, s nemcsak leányának bocsátotta meg, hogy akarata ellenére férjhez ment Petőfíhez, hanem még veje számára is egyengette a kibékülés útját. Esküvőjüktől 1848. jan. 6-ig, tehát négy hónap alatt, három levelet írt leányának, s ez a harmadik, reánk maradt levele egészen más színben tünteti föl őt, mint amilyenek Petőfi nyilatkozatai és versei után elképzeltük. Ez a levél a magát — joggal — megbántottnak érző apai lélek megindító kitörése. Egyszerű, őszinte, férfias, minden szava okos embernek és melegszívű szülőnek megnyilvánulása, nem a harag, hanem a szeretet szelleme élteti. Csak egy mondatát idézem :

Mi utolsó elválásunkat illeti (az esküvő utáni távozásukra gondol): hogy férjedet eltaszítottam — ez ferde állítás és gondolat, — tetteimet világosan megfejtette azon férjednek is nyíltan kimondott érzésem, hogy az előzmények után ne várjon akkor rögtön kiengesztelődést, mert én akkor érzésnélküli ember volnék, — de adjunk időt, és ha ez az előzményekkel ellenkezőt mutatand, — nyitva állandnak, — ha elfogadtatnak — karjaim.¹

Ezt az odanyújtott békejobbot Petőfi elfogadhatta volna önértetének sérelme nélkül, s hogy após és vő nem békültek meg, az nem az apóson múlt. Júlia és apja azonban összeleledtek — mikor, az adatokból nem derül ki, de Júliának 1850. ápr. 17-én írt levele már bizalmas viszonyban mutatja őket. Júlia tehát bátran fordulhatott volna atyjához tanácsért — sőt, «menhely»-ért is, s amint 1850 első felében otthont talált Erdődön, az apai ház később is megnyílt volna előtte. Nem áll meg tehát Júliának az a védekezése, hogy csak az öngyilkosság és a Horvát Árpáddal kötendő házasság között lehetett választania — lett volna számára, még az ő «kétségbeejtő» helyzetéből is, egy harmadik kivezető út, természetesebb, könnyebben járható, Petőfi özvegyéhez méltóbb, sőt egyetlenül méltó: atyjának új otthona, a mágócsi lak.

Arról a magyarázatról tehát, amelyet Júlia adott férjhezmenetelének megértetésére, ki kell mondanunk, hogy egészében és minden részletében elfogadhatatlan.

Van azonban egy másik magyarázat is, s ez már határozottabb, súlyosabb okot említ. E szerint Julia 1850 derekán törökországi útlevele ügyében fáradozva, megismerkedett Liechtenstein Ferenc herceg tábornaggyal, Haynau bizalmasával. Az öregedő katonának megtetszett a szép fiatal asszony, ismételten fogadta őt, egy ízben haza is kísérte, sőt meg is látogatta szállásán. Félreérthetetlen szavakkal értésére adta, hogy kiállíttatja számára az útlevelet — ha ennek fejében kedvesévé lesz. S mivel érezte, hogy ilyen olcsón nem ér célt, megfenyegette: ha Júlia nem fogadja el a fölkínált alkut, mint forradalmár özvegyét és kétes existenciát kitiltatja és eltávolítatja a fővárosból, vissza Erdélybe. Hogy egy magára hagyott fiatal asszony nemcsak fölháborodik ezen a szemtelen fenyegetésen és brutális ajánlaton, hanem porig alázva, női önértetében halálosan megsértve, lélekben teljesen megrendülve valamilyen meggondolatlan tettet követ el: az könnyen elgondolható. Akár az is, hogy elfogadja egy előtte közömbös, de tisztességes férfi fölkínált kezét — vagy maga nyúl utána, amint Júliáról híresztelik.

¹ Szendrey Júlia, 254. l.

De megtörtént-e mindez Júliával? Alig hihető. Ennek az egész elbeszélésnek nincs meg sem a belső, sem a külső hitelessége. Magja ugyan, az oleś romantika, az élet színpadán sem ismeretlen, de beállításán túlságosan meglátszik az irodalmi szín: valami kőszá hír, talán egy sokkal egyszerűbb és színtelenebb eset van benne költészetté kiképezve. Haynau bizalmasa egy forradalmár-asszony lakásán, egy osztrák generális, aki pásztorórát kér Petőfi özvegyétől — 1850-ben, a zsarnok-uralom kémvilágában: nem épen lehetetlen, de nagyon valószínűtlen história. S ezt a lélektanilag nem igazolható magyarázatot még jobban megrendíti forrásának megbízhatatlansága. Liechtenstein hercegről Petőfi özvegyével kapcsolatban sem akkor, sem utána évtizedekig nem esett az irodalomban szó. Nincs még a legkisebb nyom sem az egykorú újságcikkekben vagy nyilatkozatban, sem magának Juliának leveleiben, még Vachotné sem tud róla — pedig milyen természetes lett volna, hogy Júlia megemlítsé neki, mikor házasságának kényszerítő okát tárta föl. Mennyivel könnyebben meggyőzte volna barátját, ha elmondja neki, hogy egy hatalmas nagyúr üldözi őt szerelmi ajánlatával, vagy — ha női szemérmében még ennyit is restelt volna mondani — csak annyit, hogy eltoloncolás vár rá! De Júlia vallomásában a leghalványabb utalás sincs erre az eseményre, nincs egy szava, amelybe csak bele is lehetne magyarázni a kísértés vagy fenyegetés megtörténtét.

Az egész Liechtenstein-história, lényeges fordulataival, a herceg és Haynau nevével, csak 1891-ben került a nyilvánosság elé Szana Tamás könyvében. Szana írta meg először, ő beszéli el, részletesen és színesen, mint kétségtelen valóságot, de a nélkül, hogy bármivel is igazolná az elbeszélés hitelességét, még csak forrását sem említi. Mivel ismételten említi, hogy Júlia második házasságára vonatkozólag az adatokat magától Júlia férjétől, Horyát Árpádtól kapta, s mivel házaseletüknek valóban sok olyan bizalmas mozzanatát mondja el, amelyeket nem tudhatott meg mástól, mint a férjtől: az a látszata van a dolognak, mintha házasságkötésüknek előzményeit is tőle hallotta volna. Ez azonban csak föltevés, nem támogatja semmi bizonyíték, maga Szana meg óvakodik Horvát Árpádra hárítani a felelősséget. Így az elbeszélésnek nem akad más gazdája, mint Szana, s ő nem lévén az események tanuja — 1850-ben csak hat éves volt. s Pestre is csak a Júlia halálát megelőző évben került — a tudomány szemében nem hiteles forrás, elbeszélése pedig híjával van a külső igazságnak. Hogy belsőleg, lélektani szempontból sem fogadható el, azt láttuk az imént.

Addig tehát, amíg ennek a romantikus, valószínűtlen — de

elvégre mégsem hihetetlen — elbeszélésnek eredetére nem mutatnak rá s a forrás hitelességét nem igazolják, a tudomány nem tarthatja egyébként, mint mende-mondának, irodalmi pletykának.

Ugyanebbe a kategóriába kell soroznunk a harmadik magyarázatot, melynek csak a híre jutott el korunkra. Céloztam már az előbb arra, hogy Garayné másként beszélte el Vachottnénak Julia férjhezmenetelének előzményeit, mint ahogy az Júliától hallotta. Mi volt Garayné «értésülése», nem tudjuk, az emlékirat nem közli. Abból azonban, hogy Vachottné elhallgatása magyarázatául a Petőfi-név iránti kiméletét említi, kiderül, hogy amit Garayné vele közölt, nem vetett jó világot Júlia egyéniségére és pesti életére, vagy épen szégyent hozott a fejére. Maga Júlia is tudott arról, hogy Garayné kellemtelen hírt terjeszt róla a városban, mert keserűen mondta Vachottnénak: «Ha Garayné értesítéseit végig hallgattad volna felőlem, semmiesetre sem lett volna bátorságod átlépni küszöbömet.» Akár rosszakaratú pletyka vagy félreértés volt ez a hír — Vachottné gyöngéden megengedi az utóbbit — akár valóság, ma már nem támaszkodhatunk reá, a tudomány rendelkezésére nem áll más, mint a két előbbi magyarázat.¹

Kétféle oksorozattal iparkodtak eddig megértetni Júlia második házasságát: talán sikerült mind a kettőről kimutatni, hogy nem adják kezünkbe az igazi kulcsot. Más magyarázatot nem tudok találni, s így ki kell mondanom, hogy Júlia végzetes tettét mai tudásunkkal nem tudjuk megértetni, a fölötte borongó homályt nem tudjuk eloszlatni. Épen azért nem is tudjuk megbocsátani, s igazat kell adni a közvéleménynek, mikor elítéli az özvegyet. Júlia vétkezett, mikor a Petőfi-nevet előttünk ismeretlen okból eldobta magától, hogy fölvehesse Horvát Árpádét. Szentesítse-e tehát a tudomány Dekaniné megbélyegző ítéletét: Petőfi halálával meghalt az ő Juliskája is? Nem, ez az ítélet, noha bizonyára jól volt elgondolva, szerencsétlen fogalmazásával többet mond a kelleténél. A «halál» szót ugyanis, amelyet az ítélet Julia fejére mond, csak két értelemben lehet venni: fizikai vagy erkölcsi halált érthetünk rajta. S mivel az előbbi jelentésről nem lehet szó, azt kell kiolvasnunk az ítéletből, hogy Júliát második házassága erkölcsi halottá tette. Ez a megállapítás azonban egészen téves, erre Júlia nem szolgált rá: ő második házasságával vét-

¹ Kocsis László életrajza azonosítja Garayné vádját és Szana elbeszélését, minden bizonyíték nélkül. De önkényes eljárására még alapja sincs. Liechtenstein herceg toladó ajánlata csak bántó volt, de nem ártott Júlia becsületének, Garaynéé nyilván becsületébe vágott.

kezett, de csak *maga ellen* — az *erkölcs ellen* nem! Volt joga férjhez menni, Horvát Árpádtól sem isteni, sem emberi törvény nem tiltotta el: ezért a tettéért megbélyegezni, erkölcsi halottá nyilvánítani meggondolatlan könnyelműség volt, szigorú bírának, Dekaninénak és Ferenczinék jóhiszemű, de súlyos tévedése.

Mikor azonban ily módon megtisztítottuk Júlia emlékét attól a szégyenfolttól, amely hosszú évtizedeken keresztül sötétlett rajta, kénytelenek vagyunk egy határozott lépést tenni az ellenkező irányba is. Ki kell mondanunk, hogy Ferencziék téves ítéletében, a rosszul választott szavak mélyén, egy nagy igazság rejlik, s az, noha nem megbecstelenítő Júliára nézve, szintén végzetes. Ez az igazság az, hogy Júlia, mikor letette az özvegyi fátyolt, nemcsak Petőfiné szűnt meg lenni, hanem megszűnt érdekelni a tudományt is, az irodalomtörténetet. Az irodalomtörténet tudomásul veszi, hogy Petőfi özvegye nőül ment Horvát Árpádhoz, s ezzel lezárja Szendrey Júlia dossier-ját — azt már nem tartja számon, mi lett a sorsa új életében. A tudománynak Horvát Árpád feleségéhez semmi köze. Szürke asszony az a tudomány szemében és nem Petőfi Juliskája. S ha a nagyközönséget, a félműveltek tömegét valóban az irodalom, a költészet érdekelné, nem pedig az írók és költők magánélete, kivált az, amiben „szenzáció“-ra éhes lelke valami különösséget, rendellenességet, perverzítást vél felfedezni, akkor Horvát Árpádnét már régen átadhatta volna a feledésnek. Szánja, ha tetszik, a szerencsétlen asszonyt, aki második házasságának kispolgári milieujében, egy hozzá nem méltó férj oldalán sok testi-lelki gyötrellemmel bűnhődött elhamarkodott lépéséért — az irodalomtörténet Horvát Árpádnéval szemben nem helyezkedik más álláspontra, mint a teljes közömbösségre. Az irodalomtörténet ismeri Szendrey Júliát, ismeri Petőfi Juliskáját, de nem ismeri Horvát Árpádnét.

Épen azért nem kívánok foglalkozni Mikesék *Szendrey Júliájának* azzal a terjedelmesebb felével, amely Horvát Árpádné kálváriáját ismerteti. Vajon Horvát Árpád valóban olyan volt-e, amilyennek felesége vallomása alapján a könyv két szerzője megrajzolja, durva, rideg, betegesen érzéki, sőt perverz, és felesége valóban olyan «szent asszony volt, tisztalelkű és tisztaéletű, akinél többet senki sem szenvedett, s akinél nemesebben, büszkébb némasággal senki sem tűrte a megpróbáltatásokat» (223. l.), az a tudományt nem érdekli.¹ A közönséget sem érdekelné talán, ha a két szerző nem szí-

¹ Hogy félre ne értsen az olvasó: e kérdés alakjába foglalt két megállapítást csak tudományos jelentőségük és nem megbízhatóságuk alapján foglalom össze. Júlia szenvedéseinek rajza ugyan erő-

nezné ki Horvát Árpádék házaseletét szinte afféle *chronique scandaleus*-zé. Olyanok ezek a vallomások, mintha válópörben egymást elkeseredetten gyűlölő ellenfelek használnák fegyverül; megállnák helyüket valami érdekességet hajszólo napilap hasábjain, sőt talán egy tudós psihiater figyelmét is fölkeltik, s az majd megkonstruálja belőlük az x -ik és $x+1$ -ik „eset” kórképét — az irodalomtörténetre azonban alig tartoznak.

A szerzők «pörújítás»-nak nevezik munkájukat egy halott asszony érdekében, s ezt úgy vélik elérni, hogy a szerencsétlen asszony sívár házaseletének minden titkát a szemérmetlen olvasók mohó szeme elé teregetik. Kegyetlenül büntet a sors! Amit Petőfi özvegye vétett, azért Horvát Árpádné szenvedett — életében férjétől, halálában dicsőítőitől. Elérkezett az ideje, hogy az irodalomban többé ne essék szó Horvát Árpádnéről, csak Szendrey Júliáról és Petőfi Juliskájáról.

Császár Elemér.

A százesztendős Anyégin.

I.

Német földön készült orosz *Anyéigint* lapozgatok s míg a jól ismert sorok zenei szépségébe felejtkezem, szinte hihetetlennek tűnik föl, hogy Puskin e remeke a száz év messzeségét mutató ünnep mérföldkövéhez érkezett.

Puskin — a legoroszabb orosz költő — sohasem volt egészen az oroszoké: régen túlnőtt már hazája határain. A mostani emlékforguló is nemcsak az oroszoknak, hanem az egész emberiség kultúrájának jelent ünnepet.

De vajjon csakugyan felfigyel-e az emberiség az *Anyéigin* századik születése napjára, vajjon az anyagiasság hajszájában lihegő jelen tart-e ünnepi pihenőt, hogy lerója az emberiség kivételes szellemeinek kijáró kegyelet köteles adóját az orosz költő-óriás centenáriumot ért műve előtt?

Hinni akarjuk, hogy — igen.

És ünnep lesz-e ez a forguló a költő hazájában, a pusztává vált orosz földön; megszólal-e futó pillanatra a lerongyolódott lelkű, ideáljait eltékozolt orosz népben a lelkiismeret; felsóhajt-e titkon a

sen túlzó, de alkalmas arra, hogy fölkeltse bennünk a kiengesztelődés érzését, Horvát Árpád lelki rajzában lehet némi túlzás, de a fölvonultatott bizonyítékok meggyőzők, s a kép nyilván találó.

nyomorban vonagló Moszkva s megsajdul-e a szív a Nyéva-parti metropolisnak uniformizált lelkű kollektív polgárában?

Aligha.

Áll-e még a költő magános ércalakja a moszkvai Tverszkoi-boulevard ritkuló fái közt? Lehet. De lesz-e kéz, mely emlékvirágot szórjon lábai elé; s lesz-e száj, hogy ünnepi szó szárnyán küldjön köszöntést az orosz föld e nagy fiának szelleméhez?

Talán majd a végtelen orosz puszták felől felsíró őszi szél odahullat néhány fonnyadt levelet a költő elfelejtett szobrára s talán akkor az az ércalak megérzi, hogy az eléje sodort levélen nem az őszi dér, hanem az orosz föld magát sirató könnye csillog...

Az új élet, — ha ugyan életnek nevezhetjük Oroszország jelenét — mely az ezeréves szláv kultúra romjain megindult, sok más értékkel együtt számúzta földjéről az irodalmat, az elmúlt orosz életnek ezt az egyetlen, de mindenesetre legszebb kincsét és legnagyobb szépségét. Ma ez a szépség — s vele Puskin szelleme és Anyégin nyugtalan lelke — hontalanul bujdosik az orosz élet kietlen sivatagában.

Szánjuk a népet, mely ennyire méltatlanná vált multjához s egyik legnagyobb fiának, Puskinnak emlékéhez, akinek szellemét ma, a centenárium ünnepén Turgenyev szavaival idézhetjük: «Puskin költészetének leglényege egyet jelent az orosz léttel, az orosz föld és nép lelkével, s mégis a költő szellemének lángjánál nemcsak mi oroszok melegszünk, hanem mindazok, akiknek nyelve Puskit megszólaltatta...»

II.

«Most egy nagy munkába fogtam, amelyben sok mindent el akarok mondani...» — írja Puskin 1823 tavaszán Kisjényevből barátjának, báró Delvigne-nek. Ez a nagy munka nyilván a *Jevgénij Anyégin* című verses regény, amelynek utolsó két fejezete 1830 őszen — kerek száz esztendővel ezelőtt — készült el.

A költői eszme születését több mint hét esztendő választja el a megvalósulástól. S ami Puskin életéből e két pont közé esik, szorosán hozzánőtt az *Anyégin* alakuló eszméjéhez. Nagy művészi tervének gondolatához menekül az ábrándhajszától koronként megpihenő ifjú, költői műve álmvilágában szűri a rezignáció bölcsességévé keserű okulásait s ez a nagy munka húti le lelkében azt az izzó nyugtalanságot, amelytől nem tud szabadulni egyetlen nagy költő-lélek, — Puskin sem.

Ez a tárgyát kereső nyugtalan vágy végighajszolja őt minden

emberi ideálon: a szerelem, a szabadság, a művészet és a tudás eszmény-állomásain, de rövid életéből arra már nem futotta, hogy rátaláljon az igazi bölcseségre, arra az útra, amely a szeretet és jószág birodalmán keresztül Istenhez vezet.

Mennyire más volt az a gondtalan ifjú, akinek lelkében megfoganzott az *Anyegin* eszméje, mint az a fáradt férfi, aki pontot tesz a nagy mű végére!

A fiatal Puskin a liceumi évek elzártága után érthető mohósággal ízlel bele mindenbe, amit az ifjú tűz az élet gyönyörének gondol. De az eszméktől terhes lelken hamar erőt vesz az első kiábrándulás váltóláza. Ezt a lelki gyomorrontást az ifjú rajongó könnyen életunalomnak vehette, hiszen a divattá vált byronizmus tucattjával termelte orosz földön a *Childe Harold*okat. Az életviharoktól azonban csak erősödik az ifjú lélek, s Puskin egészséges élet-szeretete hamar rájön, hogy az orosz byronizmus — üres divat — «reménytelen önzés».

A hét évvel későbbi Puskin mindezen túl van: kicsit unja a dicsőséget, mely a cár barátságához juttatta, de cserébe megfosztotta őt költői szabadságától. Már övé Goncsárova Natáljának, a kacér szépségnek keze, de boldogság helyett ólomsúllyal nehezednek lelkére közelgő házaseletének nemcsak anyagi gondjai. Nincs mellette egyetlen igaz barát, akinek szeretetébe fogódzhatnék lelke. Életét megmérgezik az udvari intrikák s azok a tördöfések, amelyekkel a születés, a rang s a pénz hatalmasai minden nap bosszút álltak a maguknál különbnek érzett — s ezért gyűlölt — költőn.

Talán éppen ez a lelki állapot tör szavakba a regény végén, ahol nemcsak művétől, hanem eliramlott ifjúságától, életének szebbik felétől búcsúzik:

Isten veled, külön barátom!
S eszményem égi képe te!
S te, kis művem, sok éber álom
Szülötte, lelkem élete,
Melynek csendébe mélyedtettem
Ábrándaim közt elfeledtem
A külvilágot s viharát.

III.

Kétségtelen, hogy *Jevgényij Anyegin* meséje nem szubjektív élmény- emlék, de lényegében mégis önéletrajzi regény, melynek hőisévé a költő «barátját» tette. Nem ok nélkül védekezik művében a feltevés ellen, hogy ez a barát ő maga:

Nehogy könyvemnek bölcs ítésze
 A két egyént csak egynek nézze,
 S összetévesszen két nevet :
 Anyéginét és enyimet.

De azt a költő is kénytelen elismerni, hogy hőséhez közeli lelki rokonság fűzi s ennek ellenére is objektív arcképet fest *Anyégin*-ről, hibáit sem menti, legfeljebb magyarázatot talál reájuk.

Anyégin — lelke szerint nem, de nevelésénél fogva — tipikus világfi : azzá teszi eleganciája, jó modora és felületes franciás műveltsége. Érzéki szerelmek, — melyekben mindkét fél csak veszít, mert nem adni, csak kapni akarnak — tivornya, színház, kártya, tánc, nappali álom, esti ébredés : ez volt *Anyégin* élete. De hamar beáll a csömör józansága s a megmozduló lélek életcélt, tartalmat kerestet *Anyégin*nel. Író akar lenni, de ehhez hiányzik tudása, s tanulni nincs türelme, már-már meghasonlik önmagával. Ebben a lelki állapotban éri őt a nagybátyai örökség. El hát falura, itt talán megnyugvást lel. Eleinte dolgozik, tervel, jobbjai sorsán készül javítani, de hamar belefárad, elcsügged, újra rátalál az unalom.

A várostól elszakadt s a faluhoz nem tud hozzászokni ; a kultúrát megveti, a falu elmaradottságát lenézi. Elégedetlen a világgal, a helyett, hogy önmagában keresné a hibát. Úgy érzi, fölötte áll a társadalom hiúságának s mégse tudja egészen lerázni a világ kicsinyes előítéleteit. Barátjának, Lenszkijnek kihívását is ez a hazug érzés fogadtatja el vele a helyett, hogy eloszlatná a végzetes félreértést. Igen, *Anyégin* rabja az előítéletnek s a hiúság önzésének, ezért utasítja el Tatyjánának feléje nyiladozó szívét. Ő már nem tud hinni a tiszta szerelemben. Hiúságát sérti a gondolat, hogy a megvetett tucatemberek módjára «boldog férj s apa» legyen. Az érzéki szerelmek mestere a fölény göggyével mosolyog a «falusi kisasszony» romantikus rajongásán. Üres szívében hiú önzés az úr, ezért nem tud Tatyjáná tiszta vonzalma visszhangot kelteni benne.

Mikor azonban Tatyjáná, mint csillogó nagyvilági hölgy — pompától, hódolattal övezve — kerül elé, egyszerre megmozdul az ő fagyos szíve is. De most felcserélődtek a szerepek : izzó vallomására Tatyjáná a régi visszautasítás keserűségével válaszolja :

Az egyszerű lány szíve nemde
 Nem volt már önnek új dolog?
 — — — — —
 Mi gyujt most önben szenvedélyt?
 — — — — —

Talán, mert magas körben élve
Körülem pompa s fény ragyog?

— — — — —
Avagy talán, mert szégyenem
Zajt ütne majd a társaságban,
S hizelgne Önnek a beszéd,
Mely diadalát hordja szét?

Tatyjana ezúttal téved: Anyégin szenvedélye most valódi szerelem. Elfelejtette «csábmódjait az udvarlásnak», őszintén siratja az elveszett boldogságot, melynek üdvéhez egykor oly közel volt.

Tatyjana azonban csak Anyégin érzésében téved, — az ember lelkét helyesen ítélte meg.

Anyégin egyéniségének alapszíne az orosz lélek passzivitása, erőtlensége. Ezen a talajon sarjasztja ki a kor cinizmus felé hajló blazirtságát és állhatatlanságát. Ennek ellenére Anyégin nem közönséges lélek: lelki érzékenysége magasan kiemeli őt környezetéből. Túlfinomult lélek, lényege szerint költő, szárnyaló szándékai vannak, eszmék, reformok mozdulnak meg benne. De mindez örökre rejtve marad, fiatalos lendülete visszacsuklik s tervei gyümölcstelenül sorvadnak el. Ezért lázadoznak benne időnként a szunnyadó értékek, s keserű önelégületlenség formájában zaklatják Anyégin lelkét. Valójában ez az önkínzás — gyöngesége ellen való lázadozás — válik Anyégin boldogtalanságának és hibáinak forrásává.

Mindez benne gyökerezik Anyégin korában. És mégis hiba volna Anyéginben típust keresnünk. A típus lényegénél fogva sohasem lehet több a középszerűnél s az átlagember sem hibáiban, sem erényeiben nem magasodhatik az átlag fölé. Anyégin sokkal bonyolultabb lélek, semhogy chablon lehetne. Kétségtelenül sok van benne a korszellemből s a faji vonásokból, de mégsem típusa sem a kornak, sem népének. Anyégin egyéniség, akinek sorsa akaraterő híján belefúl a múlt század huszas éveinek szellemi ingoványába.

Anyégin egyénisége olyan lélekforma, amely csak orosz földben tenyészhet s mégis van benne valami letörölhetetlen örök emberi vonás. Ezért követte Anyégin az orosz irodalomban annyi utód, akikben ép úgy küzdött a faji jelleg az örök emberivel. Ez a közös vonás rokonítja Anyéginhez Ljermontov cinikus Pjecsorinját, Turgenyev erőtlen Rudjinját s az akarásba belepusztult Bazárovját, a tehetetlenség álmába bűvölt Oblomovot vagy a *Háború és béke* hőseit, Andrej herceget, aki a valóság elől a metafizika végtelenjébe menekült, és Csehov tépelődő Ivanovját. A lényeg ezekben is az a passzív erőtlenség, amely Anyégin sorsát eldönti.

Mennyire más — és mégis orosz — egyéniség a verses regény nőhőse, Tatyjana!

Talán valami lehelletfinom szerelemnek emlékéből támasztotta életre a költő képzelete.

Tatyjana vidéken nőtt fel, távol mindattól, ami Anyegin lelkét elsorvasztotta. De az ő lelkét sem elégíti ki az a környezet, amelyben örökké bor, búza, vadászat, ló a beszéd tárgy. Tatyjana eszménytkergető lelkének a könyvek s ábrándok adnak menedéket. Magános lélek, úgy él övéi közt, mint egy idegen. Külön világ az övé s ez a világ egyre messzebb távolítja őt a valóságtól. Mint könyveinek elvarázsolt királyleánya, úgy várja ő is a szabadulást s észre sem veszi, hogy ezt a vágyat ifjú lelke a boldogságot hozó álomlovag alakjává elevenítette.

Ekkor találkozott Anyeginnel, akiben döbbenve ismert rá ábrándlovagja megtestesülésére. Csoda-e, hogy a regényromantikán nevelődött leányka lelkében kivirágzik az első szerelem? S mert Anyeginben a tökélyt látja, nem is akar menekülni az új érzés kínzó boldogsága elől. Egyszerű, őszinte jellem, kissé naív lény. Elszabad-e ítélnünk, ha érzéseit levélre bízta, — bevallja Anyeginnek?

Nem! Legyünk gyöngédebbek hozzá, mint Anyegin, akinek fásult szívét nem tudta megadni sem az őszinte érzés, sem a gyermeteg bizalom. Anyegin enged hazug érzéketlenségének s szenvedett blazirtsággal, mi több: fölényes nagylelkűséggel leckézteti szegény Tatyjánát. A naív leánykát azonban ez a gúnyos visszautasítás sem ábrándítja ki, az ő szemében Anyegin «nemes», «nagylelkű» lovag. Csak jóval később, mikor Anyegin könyveibe tekint, kezd ébredezni. Már a könyvek rendszertelen, szeszélyes összeválogatása is gondolkodóba ejti, mert azok tartalma nem hasonlít Anyeginnek lelkében őrzött képéhez. A könyvekbe írt megjegyzések egészen felnyitják szemét: Anyegin nem ábrándjainak hőse, hanem csak Childe Harold köpenyét viselő moszkvai gavallér. De szeretné ez se változtatja meg, csak új érzéssel gazdagodik: részvétet érez Anyegin iránt, akiben a kor jobb sorsra érdemes áldozatát látja.

De Tatyjana a könyvekből nemcsak Anyegin lelkét ismeri meg; észrevétlenül táguul látköre, új világ nyílik meg előtte. De a tudás szívét nem változtatta meg. Anyja akarata rá férjhezment ugyan, de akkor is megmaradt annak a tiszta, egyenes jellemnek, annak a mélyérzésű nőnek, akit egyszerű falusi leány korában csodáltunk benne. S lelke legmélyén érintetlenül — mint a templomi virág — most is ott él ábrándos szerelmének tiszta emléke. Felemelt fővel, ingadozás nélkül, de őszinte szomorúsággal nyílik ki még egyszer ez a szép lélek Anyegin előtt:

... Oh, mint ohajtanám cserébe
 E nagy világ s álarcos népe,
 E termék s fény és zaj helyett
 A honi kedves lakhelyet,
 Hol önt először láttam, Anyégin!

Igen, Tatyjána most is a régi... de férje nyugalma s önnön becsülete árán a boldogság sem kell neki:

Szerettem önt, — miért tagadnám?
 De másé esküm és kezem
 S hűségemet meg nem szegem!

S mert így búcsúzik Tatyjána Anyégitől, ezért marad meg alakja nemcsak Anyégin szívében, hanem a mi emlékünkből is üdének, tisztának, mint a nyári hajnal harmatában csillogó virág.

IV.

Jevgényij Anyégin nemcsak mint költői lélekrajz s mint írója lelkének tükre jelent értéket. Nem hiába mondta Bjelinszkij, a nagy orosz kritikus, hogy *Anyégin* az orosz élet enciklopédiája. Ragyogó lélekrajzainak hátterét az orosz társadalom művészi korpája adja. Látnoki előérzettel tapint rá arra a lélektani ellentétre, amely az orosz város és orosz falu lelkét elválasztja s amely az orosz népet a forradalomban is oly végzetesen kettészakította.

És Puskin rokonszenve a falué: az orosz vidék egyszerű, álmos, patriarchalis életét legtöbbször humorra enyhített ironiával, meleg szívvel és lírává olvadó meghatódottsággal rajzolgatja; a városi életet a csípős szatira ecsetével festi s lírai megjegyzései sok helyütt maró szarkazmussá élesednek.

Az *Anyégin* becse és Puskin művészi nagysága éppen abban jelentkezik, hogy nemcsak néhány örökszép emberi alakot teremt, hanem művészi emléket állít korának s ezt is az általános szépség szolgálatába állítja, ez csak a kivételes teremtmény gényűsége adta meg s ez emeli őt abba a szédítő magaslatba, ahová csak az emberiség legnagyobb szellemei emelkedhetnek.

Az a kor, az az élet, amelynek gyermeke Puskin és Anyéginje volt, örökre a múlté: nem az idő, hanem a forradalom világégése temette el; de Anyégin és alkotója egymástól nyert halhatatlanságukban örök ifjan, diadalmasan integetnek felénk százszentendő ködös messzeségén keresztül.

Berényi László.

IRODALOM.

A troubadourok költészete.

Jean Audiau : *Nouvelle anthologie des troubadours*, Paris, 1928.

A köztudat a troubadour-költést méla érzelmeket zengő, epedő vágyak szárnyán röppenő s nemes lendülettől átmagasztosított lírának tekinti. Csak részben van igaza. A troubadour-költészetben csakugyan szembetűnők az eszményi mozzanatok, de ha csupán ezekből alkotnánk fogalmat róla, fogyatékos képet kapnánk.

Ez a költészet Dél-Franciaországban, Provence világában sarjadt s kivált a XII. században virágzott.

Provence főnemessége pazar életet él, ragyogó udvarral, *masnadával* hivalkodik. Nagy bőkezűségével kivált a *joglarok* (*jongleurök*) felé fordul. A XII. századtól kezdve a *jongleur* már nemcsak mutatóványokkal szórakoztató bűvészt jelent. Lassanként a főurak bensőbb körébe jut. De az a költő, aki mesteri rímjátékaival büszkélkedik, hova-tovább restelli, hogy a *joglar*ral összetévevesszék.

Négyszáznál több troubadourról van tudomásunk. Költészetükből újabban a provençal irodalomnak korán elhalt fiatal tudósa, Jean Audiau, készített sajtó alá gondosan összeállított gyűjteményt. Ezt ellátta bevezető életrajzokkal, a provençal költemények alatt hű, francia prózai fordítással, az eredeti szöveg megértését lényegesen megkönnyítő jegyzetekkel és glossariummal.

Audiau meglepő biztossággal mozgott a troubadour-költészet rengetegében. Éles szeme észrevette azokat az alkotásokat, melyek a troubadour-szellemnek valóságos standard-work-jai.

Legsajátosabb műfaja e költészetnek a *chanso* (*chanson*), a szerelmi dal. A troubadourt legtöbbször férjes asszony ihleti. A csaknem mindig érdektől irányított házasságban a provençe-i hölgy szíves-örömezt fogadja a troubadour hódolatát. Szellemesen mondja egy francia író, hogy olyan revanche ez, melyet *álom* vesz a *valóságon*.

A provençe-i dalköltésben nem egyszer kap meg a lelki vergődés egyéni hangja, a benső átélés ereje, a szív háborgó vihara.

Az a mozzanat, hogy a férfi epedve tekint eszményképére, sajátos varázssal szólal meg Jaufre Rudel költeményeiből. Rudel

résztvett az 1147-i keresztes hadjáratban. Az a monda él róla, hogy beleszeretett a tripoliszi hercegnőbe, a nélkül, hogy látta volna. Ez az eszményi szerelem Heinét, Swinburne-öt és Rostand-t művészi alkotásokra ihleti. De a tudomány másképp ítél. A troubadour-költészet jeles kutatói: Appel, Jeanroy és Audiau azt tartják, hogy a Rudel dalaiban megénekelt nő a Szent Szűz.

Jaufre Rudelt fájó vágy tölti el egy távoli föld után. Szép dalában (*A távoli hercegnőhöz*) elmereng, bár zárandok volna, hogy messze élő eszményképe elé kerülhetne. Oly tisztának képzei, oly tökéletesnek látja, hogy nem bánná, ha a szaracénok fogságába esnék is érte. Ez az ábrándos, messzesóvárgó érzés fajképszerű mintája a troubadour-szerelemnek.

Nem kevésbbé népszerű költő volt Bernard de Ventadour (XII. század). A ventadouri kastély egyik szolgájának volt a fia. Ebles vicomte egy szép napon azt veszi észre, hogy felesége és Bernard gyengéden vonzódnak egymáshoz. Hítvesét bezárja, az ifjút elkergeti. Ez életét a daloni apátságban fejezi be. Dalai szerelmi panaszokkal vannak tele.

Egy bájos *trobaitritz* is tűnt fel ebben a korban, Die grófnő, ki Raimbaut d'Orange troubadour iránt érzett szerelmét énekelte meg dalaiban. Különösen egy *chansoja* kap meg (*Egy hűtlen szeretőhöz*). A megbántott szerelmes lélek szomorúsága sir ki minden sorából.

Gui d'Ussel, brioude-i kanonok, lelkét is elfogja a szerelem, meg is éneкли, míg III. Innocentius pápa el nem tiltja a versírástól.

Jaucelin Faidit kockán eljátszotta egész vagyonát, *joglarnak* csapott fel. A *Sajnálkozásokban* meghatóan írja: mikor szomorú sorsában lelke előtt felmerül imádottja arca s mikor újból fülébe hatnak búcsúztukkor felszakadt sóhajai, kevés híja, hogy halálra nem szánja magát.

A legszebb szerelmi versek közé tartoznak Peire Raimon de Toulouse dalai (a XIII. század elején). A *Halálos sebekben* azt írja, hogy az ő sebet (mortal plaga) csak hölgye tudná meggyógyítani. Szeretne térdén csúszva közeledni hozzá s hódolni előtte.

A troubadour előtt az elérhetetlenség fellegetvárában trónol epedő lelke sóvárgott eszményképe: a *gensor*. Maga a nő magasztos felsősége büszke tudatában hidegségével gyötri az olvadozva lantoló imádót. A térdén vergődő, kezében lantot szorongató troubadour szívének vívódásai bőáramú szólamokban áradnak ki.

Néha csipősebb szél is fujdogál a provence-i költészet berkeiben. Már a XII. században Rimbaut d'Orange kedélyes versében (*Az udvarlás művészete*) tréfásan igyekszik kioktatni a sóhajtozókat. A ki-

váló tehetségű, cikornyátlan modorú Peire Cardenal (XII. század) leplezetlenül hirdeti, hogy csak az ostobák és képmutatók nyerik el a nők kegyét. Peire Vidal költeménye, a *Kérkedés*, egy lovag hányivetiségének eleven kipelengérezése.

A troubadour lelkét nem egyszer sugalmazza a vallási érzés is. Méltán híresedtek el a *keresztes dalok*. Jaucelin Faidit a keresztes hadjáratba indultakor (1204) írta *Honvágját*. A Megváltó oltalmát kéri, zárandokul szeretne kimúlni. Kívánja, hogy a Szent Lélek a szaracénok vesztére és Jeruzsálem felszabadítására vezesse a kereszteseket.

A kor szempontjából jelentős az a műfaj is, melyben a troubadourok éppen úgy kiváltak, mint a dalban: a *sirventés*. Ez gúnyos, nem egyszer alkalmi, általán politikai vagy erkölcsi tartalmú költemény. Nagy korfeszítő jelentőségére már Diez rámutatott. A Sorbonne kiváló tanára, Jeanroy is úgy látja, hogy a sirventés-k élesebben tükrözik a kor lelkét, mint a fagyos, közömbös vagy a szónoki cifrákkal sallangos krónikák (*Revue des Deux Mondes*, 1899).

Peire d'Auvergne (XII. század) az *Irodalmi galériában* troubadour-társain gúnyolódik, itt-ott nyers hangon. A sirventés elismert mestere a híres Bertran de Born, Uhland egyik balladájának hőse. A XII. század e kiváló troubadourjának költeményeiben eleven eredetiség ereje nyugtözi le az olvasót. A *háború dicséretében* himnuszt zeng a hadakozásról. Mint a XVI. században a magyar Balassi Bálintnak, Bertran de Bornnak a lelke is felvidámodik a rügyfakasztó tavasz idején sorakozó lovagok láttán. Élénk örömmel hallja a sebesültek segélykérését: *Aidatz, aidatz!* Gyönyörűséget talál a fűvön nyugvó hősi halottak szemléletében. *Ma* megdöbbsent ez a vérszagtól nekiszilajodott kedvesapongás.

A XIII. század első felében az egyház az eretnek albigensek ellen kérlelhetetlen hadjáratot indít Provence-ban. A megtorlás irgalmatlan szigora Guilhem de Figueirát féktelen haragra ingerli. Bőbeszédű sirventés-ben (*Roma*) támadja Rómát. Nyers becsmérései megdöbbsentenek, de mértékvesztése jellemző a korra.

Sajátos troubadour-alkotások a *vitadalok* (*tenson, joc partit, partimen*). Költői alakban szerették megvitatni a vallás, szerelem, irodalom, közélet jelenségeit és problémáit. Így Peire de Vic, a híres montandoni perjel (XII. század). Egyik *tensonjában* Istennel való vitáját írja le.

Guirault de Borneil és Raimbaut d'Orange erről vitáznak: a költészet megértésének könnyűnek kell-e lennie?

Gui d'Ussel és rokona, Eliás, dalában ez a vitatárgy: többet ér-e,

ha férje (*maritz*) vagy kedvese (*drutz*) az ember annak a hölgynek, akit szeret?

Három kortársukat már más probléma gyötri. Savaric de Mauléon, Jaucelin Faidit és Uc de la Bachellerie ezt a kérdést vitatják híres költeményükben (*Három epedő szerelmes közül kié az elsőség?*): a hölgy szerelme után hárman sóvárognak, mindegyikben reményt kelt; az egyikre szerelmesen néz, a másiknak a kezét szorítja, a harmadiknak lábát érinti jelentős gyöngédséggel. Melyiket szereti igazán? Legszemléltetőbb példája ez annak, milyen játékos kedvük telt a troubadouroknak nem egyszer az ilyen szerelmi kérdések, *plaich d'amor*-ok megvitatásában.

Komolyabb műfaj a *sirató* (*planh*). Vontatottan énekelték. Tartalmi mozzanatai: a költő fájdalma, az elhunyt magasztalása, esengés Isten irgalmaért. Bertran de Born a fiatal angol III. Henriket siratja (1183). Jaucelm Faidit Oroszlánszívű Richárd elvesztén kesereg (1199). A fájdalom érzésének irodalmi túlcigázása gyanút kelt ugyan az őszinteség mélysége iránt, de tagadhatatlan, hogy a sirató énekek között is akadnak egyéni színezetűek. Kivált a Dante által dicsőített Sordel planctus-a (*Blacatz meghalt*, 1237) érdemel figyelmet. Azt hirdeti, kiknek nincs bátorságuk, egyenek Blacatz szívéből. Az erre szoruló fejedelmek szemléje ostorozó erőről tesz bizonyosságot.

Derűsebb világba visz a *Romeo és Juliából* ismert *hajnali dal*, az *alba* (*aube*). A szerelmesek belefeledkeznek a sötétség óráiba, pitymállatkor az űr vagy egy barát figyelmeztető szava serkenti fel őket. Guiraut de Borneil albájában (*Önfeláldozó társ*) pajtását barátja kedvesen sürgeti, ébredjen, legott feltetszik a hajnal. Ez pokolba kívánja a pirkadást. Bertran d'Alamanon (XIII. század) szép dalában (*A búcsú órája*) a lovag áhítva kívánja, ne legyen se hajnal, se nappal. A típustól való eltéréssel jeleskedik Foulquet de Marseille, touloni püspök (XIII. század) albája (*Istenre kell gondolni*). A Jeruzsálem felől derengő hajnal az Úr szeretetére inti.

A troubadourok kedvelik a *románcot* és a *pastourelle*-t is. A románcban kivált Marcabru, gascogne-i költő, jeleskedik. *A keresztes kedvese* a szent hadjáratra induló szerelmese miatt zokog, *Kitessékelt udvarlója* pedig pompás közvetlenséggel írja le, hogyan figurázza ki a pásztorleány a gáláns széptevőt. A *pastourelle* rendes kerete ez: az ifjú és a bárányait legeltető pásztorleány között nyájas, olykor borús, de ködből derűre törő szerelmi társalgás folyik.

Nem egyszer az érzés elsikkadása, szóval, verssel, rímmel, refrainnel való ügyeskedés kedvetleníti el a troubadour-költészet

figyelőjét. Arnaut Danielről (XIII. század) Dante és Petrarca ünnepi tisztelettel emlékeznek, de mai figyelőnek inkább szemfényvesztő versrakosgatása ötlük szembe. Így *Sextinája* hat szakból áll, mindegyik hat sorból s minden strófában ugyanaz a hat szó ismétlődik.

A régi, többé-kevésbé élményszerű lírát átszűrte, csaknem minden testitől elforduló szellem váltja fel. Ilyen képet mutat Guilhem Montanhagol költészete. Ha a szerelem a troubadour szemében tudomány, *saber de drudaria*, sajátos kifejezési módra kellett törekednie. Ez cifrálgató negédességre vezetett. Kialakul az elmetorna egyénien sajátos, kevés megértőre számító módja: a *trobar clus* (zárt költészet). Nem csoda, hogy ez a költészet a XIII. század végén elsorvad. De nagy hatása meglepő. Északfrancia, olasz, spanyol, portugál, német, sőt mint kiderült, angol költőket is sugalmazott. A troubadour-költészetnek mégis az a legnagyobb jelentősége, hogy a nyers századok erkölceit finomította. Nehéz idők viharai után eszménykereső lelkek szivárványa volt.

Elek Oszkár.

Még mindig Görgei.

Az igaztalanul támadottat, ha él, kötelesség védelembe venni, mert a megtámadott védekezése sokak szemében nem olyan meggyőző, mint egy elfogulatlan harmadik személyé, — amint Görgei önmagáról írta: akár az utolsó altisztem csak úgy pongyolán odavetett szava is többet nyomna, mint a legerélyesebb önvédelem. Fokozódik ez a kötelesség a halottakkal szemben, akik már nem védekezhetnek. Ez indít arra, hogy foglalkozzam Sréter István füzetével (*Megjegyzések Pethő Görgey Arthur c. művére*), — a *Budapesti Szemle* csak régi hagyományt újít föl, mikor — Gyulai Pál munkáját folytatva — teret ad Görgei védelmének.

Három ponton támadja Sréter Görgeit, akit különben ámulónak nem nevez. Első támadása a váci kiáltvány ellen irányul. Mellőzve Sréter érveit, egyszerűen megállapítom, hogy a magyar országgyűlés 1848. dec. 31-i ülésén békeküldöttséget választott, melynek tagjai (a két Majláth, Deák, Batthyány Lajos és Lonovics érsek) épen úgy nem trónfosztó megbízással készültek Windischgrätz táborába, sőt Ferenc József elé, mint ahogy nem tért le a jogfolytonosság teréről a váci kiáltvány sem. Maga Kossuth néhány héttel azelőtt, ha nem is saját kezdeményezéséből, gróf Festetics Leó útján mégis csak a kiegyezés lehetőségét kereste. Görgei tehát akkor szállott volna szembe a magyar országgyűléssel, sőt magával Kossuth Lajossal is.

ha 1849. január 5-én arra az álláspontra helyezkedett volna, amelyet Sréter követel tőle, mikor azt írja, hogy «a Görgei által hirdetett legitimizmust 1848. dec. 2-án örökre sírba zárták».

Másik támadása a gödöllői hadtestparancsnoki értekezéslet miatt irányul Görgei ellen: miért nem tártá föl akkor Kossuth jelenlétében bajtársai előtt azt a fölfogását, hogy a trónfosztást ő nem helyesli. Ez a kérdés messzemenő lélektani vitára vezetne, eredménye mégis kérdéses maradna. Ha ebben az esetben védeném Görgeit, nem követnék el olyan súlyos hibát, mint azok, akik gyűlölködő szenvedély hangján támadnak egy férfiút, aki 31 éves korában vállalta a legsúlyosabb felelősséget, de hibát követnék el, mert *embert* akarnék tökéletesnek föltüntetni.

Harmadik támadása a világosi fegyverletétel ellen irányul, közben egy oldalvágással a miatt, hogy az augusztus 10-i minisztertanácson «egy valóságos lappáliára — Bem fővezéri kinevezésére és annak körülményeire — terelte a minisztertanács figyelmét». Csodálkozom, hogy katonai lappáliának nevezheti a fővezér-kinevezés ügyét. De ha «lappália» a fővezér-kinevezés, még akkor is téved Sréter, mert Bem kinevezése mögött, amint Görgei világosan megírja, egy másik, Görgei hadseregének és az egész szabadságharcnak sorsára szintén befolyással bíró tény rejtett: az erdélyi magyar főerő megsemmisült, onnan orosz támadást lehetett várni csakúgy, mint észak felől. Kérdés maradt: mi várható dél felől? A kérdés további tárgyalásánál Srétert elragadja fantáziája és Garibaldihoz méltó haditervet készít Görgei részére a világosi fegyverletétel helyett. Megemlíti, hogy ehhez a kérdéshez csak katonailag képzett ember szólhat. Helyesnek tartom, ha szakkérdéseket szakemberek tárgyalnak, de hadtudományban is van néhány lapidáris igazság, s ezek közé tartozik az a török közmondás, hogy ha tíz ellenséged van, békülj ki kilencel; ezen az alapon megállapíthatja bárki, hogy Sréter képzelődése ebben az esetben nem nyújt alapot Görgei hibáztatására. Nem tehető fel, hogy Görgei, vagy bárki más, hadművelési bázis nélkül eredményes harcot folytathatott volna. Komáromtól Aradig Görgei nem bázis nélkül, hanem a bázistól távol működött, és még így sem bocsátkozott olyan harcba, amilyenre a temesvári csata kedvező kimenetele esetére határozta el magát s amilyen Sréter szerint is elkerülhetetlen lett volna aug. 10-e után.

Végezetül még egyet jegyzek meg. A mohácsi csatáról a köztudatban is elterjedt az, hogy kár volt elsietni magyar részről, meg kellett volna várni visszavonulás árán is a közelgő erdélyi, csehországi

és horvát csapatokat. Amint benne van ez a köztudatban, úgy benne lesz nem sok idő múlva az, hogy Ferenc József többek között a miatt nem nyerhetett háborút, mert Klagenfurtban őriztette azt, akire seregeinek parancsnokságát bízni kellett volna. És ezzel kapcsolatban föl fog merülni az a kérdés, hogy mennyi bölcseséggel is kormányoztatik a világ? Sréter «megjegyzései» a jövő történetíró előtt erős védelmezői lesznek Ferenc Józsefnek: nyolcvan esztendővel az események után még mindig nem bírnak megbocsátani Görgeinek a magyarok, akiknek páratlan dicsőséget szerzett hadviselésével, — hogyan bocsáthatott volna meg neki alig néhány év leforgása alatt Ferenc József, akinek elvégre is ellensége volt?

Török Pál.

GRÓF TISZA ISTVÁN

1905. ÉVI PÁRTPROGRAMM-TERVEZETE.

Aki behatóbban akarja tanulmányozni azokat a törekvéseket, melyekkel társadalmunk vezető rétegei az utolsó 400 év alatt az ország sorsának irányításába, kormányzásába befolygni, a nemzet bajait orvosolni és helyzetét reformokkal javítani igyekeztek, szinte kimeríthetetlenül gazdag anyagot talál a vármegyéknek az országgyűlésekre küldött követei számára adott utasításaiban, illetőleg 1847 óta a politikai pártjaink programjaiban.

Történetírásunk kitűnőségének, Károlyi Árpádnak megállapítása és szíves közlése szerint az országgyűlési követek már a XVI. század első évtizedeiben kaptak vármegyéjüktől szóbeli utasításokat s a század közepétől divatba jönnek és csakhamar általánossá válnak az írott utasítások is, melyekben a nemesség tekintélyesebb része (*pars sanior*) megállapította a kormánnyal szemben országos és helyi ügyekben elfoglalt álláspontját és ennek képviselőtét követi kötelességévé tette. Szükség volt erre azért, mert a mohácsi vész után trónra került Habsburgok elsősorban dinasztikus politikát követtek, minek következményeként a nemzet és kormánya közt megszűnt a lelki egység. Egyik oldalról állott a királlyal az élén — aki egyúttal német-római császár is volt — a hivatalos állam a maga hatalmi szervezeteivel és intézményeivel, minők voltak a legfőbb kormányzókékek (udvari kancellária, helytartótanács, udvari kamara) és a katonai hatóságok ; de az udvar befolyása idővel kiterjedt legfelsőbb bíróságunkra, sőt magára az országgyűlésre is, melynek 1608-ban törvény szerint is különvált (a főpapokból, a főméltóságok viselőiből és a főurakból szervezett) főrendiháza kezdettől a dinasztia ér-

dekeinek szolgálatában látta a maga hivatását,¹ de kiterjedt befolyása a kormánytól függő személynek, mint elnök, valamint a káptalani és városi követei révén az alsótáblára is. Másik oldalról állott a nemzet, helyesebben a nemesség,² mely magára hagyatva, a XIII. században birtokába vett vármegyékben építette ki védelmi állásait s utasításaival igyekezett oltalmazni, megkötni követeit a kormány befolyásától és csábításaitól. E politikai hatásköre mellett a vármegyék révén kezében tartotta egyúttal a közigazgatást, az alsófokú igazságszolgáltatással, az adóbehajtással és az ujoncok kiállításával együtt.

A nemzet és kormánya tehát tartósan nem élhettek meg egymás nélkül, viszont állandó harmónikus együttműködésüket lehetetlenné tette merőben ellentétes céljuk. A kormány célja volt ugyanis az abszolutizmus teljes kiépítése a politikai és lehetőleg a vallási, majd utóbb a nyelvi egységgel is. A nemzeté pedig megőrzése, erősítése mindannak, amiben fennmaradásának biztosítékait látta.

A hivatalos állam és a nemzeti társadalom célkitűzései-
nek ez az ellentéte, melyre keserűen feljajdul Széchenyi is,³
bár másfelől óvni igyekszik a veszedelmeitől,⁴ tragikus össze-

¹ A főrendiház tagjai — írja báró Fiáth Ferenc — «utasításait az országgyűlésen a kancellártól vagy a nádortól, a megyékre nézve a nádortól vagy a tárnokmestertől vették s főelvükhöz híven (szerintük a korona vagy császár érdekében) föltétlenül a nyert utasítás értelmében cselekedtek.» *Életem és élményeim*. I. kötet 159. l.

² Herceg Schwarzenberg Félix osztrák miniszterelnök 1851-ben így szólt: «Ki az a magyar nemzet? A magyar nemesség! Ezek mindig lázadók voltak, akiket meg kell semmisíteni.» Wirkner: *Élményeim*. 235. l.

³ «... a magyart, ha a király által szentesített s esküvel megpecsételt törvényt szentnek tartja, s annak szeplőtlenségére és szigorú végrehajtására felügyel, mindjárt lázítónak, békeháborítónak, szóval rebellisnek nézik s a szerint bánnak el vele... A hízogő, a törvény- és eskűszegő, szóval a hazaáruló szinte jogosnak látszó ígérennyel bír hivatalra, jutalomra, kitüntetésre...» *Széchenyi naplói* (1823. május 9). Összeállította Zichy Antal. 140. l.

⁴ Széchenyi ismételtén rámutat a «tatár felfogás és kuruc politikai mélység» veszedelmeire, az olyan «elbukás»-ra, melyre elég ok nincs, azaz, melyet egy gyűszűbe férő «gyakorlati ésszel» is elkerülhetni,

ütközéseket idézett fel, melyek során ismételten fegyveres harcokban kellett a nemzetnek megvédelmeznie politikai és vallásszabadságát s nemzeti létével együtt a haladás felteteleit is.

Mindazok az eszmék és törekvések, melyekért a nemesség legjobbjai 1790 és 1848 közt küzdenek, történetünk legszebb lapjait töltik be. E törekvések egyike volt a nemesi kiváltságok és a jobbágyság megszüntetése kapcsolatban a politikai jogok kiterjesztésével és a parlamenti felelős kormányrendszer megvalósításával. Az utasításokat¹ adó vármegyék szerepét így veszik át lassan a politikai pártok.

Míg az 1825/27. évi országgyűlés követeiről az egykorú titkos rendőrségi adatok² csak «gutgesinnt» vagy «Opponent» illetőleg «Patriot», esetleg «mérsékelt» vagy «tüzes», «makacs», «dühös»-ellenzéki megjegyzésekkel számolnak be, a szerint, amint az illető a kormány mellett vagy ellen foglalt állást, addig az 1830. évi országgyűlésen az említett adatok szerint a legszélsőbb baloldaltól a bal- és jobbközépen át a leg-szélsőbb jobboldalig minden pártármányat³ képviselve van. Nem szólva itt a Széchenyi 1838. évi pártalakító kísérletéről, melynek programját «a józan, biztos haladás és békés átalakulás itthon s Ausztriávali viszonyunknak a *pragmatica sanctio* alapján való további fentartása»⁴ vezérelvével szűkebb bizottság lett volna hivatva kidolgozni, 1846 őszén a konzervatív párt adta ki a programját, melynek szövegét gr. Keglevich Gábor tárnokmesternél állapították meg. Erre adta ki válaszul Bajza az ellenzék megbízásából az *Ellenőrt*

«legalább a legközelebbi időkre még». *Politikai programtöredékek* 28, 38, 57, 161. l. és másutt is.

¹ Az utasítások ellen szolt az utasítási rendszer összes hibáinak és veszedelmeinek felsorolásával, főleg, hogy mellette a kormány soha egységes és következetes többség támogatására nem számíthat, Eötvös *Reform* c. művében. 1902. évi kiadás 297. és köv. l. Az utasítások mellett ír Orosz J.: *Terra incognita*. Notizen über Ungarn. 289. l.

² A Takáts Sándor által másolatban összeszedett Országgyűlési Emlékek gyűjteményében.

³ Széchenyi 1831-ben öt pártról szól. (*Világ*, 63. l.)

⁴ Fiáth i. m. I. köt. 156. l.

1847-ben, majd ugyanez évben, még az országgyűlés összeülése előtt Deák készíti el az ellenzéki nyilatkozatot és gr. Dessewffy Aurél a konzervatív párt programját, mint akik körül már az 1839. évi országgyűlésen tömörültek a pártok.

Nem kívánunk ez alkalommal politikai pártjaink történetével foglalkozni. Általánosságban elmondhatjuk azonban, hogy a nemzet javát nem tudták úgy szolgálni, mint az 1848 előtti országgyűlések utasításokhoz kötött nemesi rendjei szolgálták. Ennek egyik oka, hogy a követek legtöbbször a megyei életben kivált tisztviselők (alispánok, főjegyzők) vagy táblabírák sorából kerültek ki, akik közül sokan patvarista vagy jurátus korukban az országgyűlési ifjúság tagjaiként—mint kiskövetek—az országgyűlési iratok másolásával vagy a távollevők követeiként résztvettek a törvényhozás munkájában. Az élet iskolájában ekként szerzett gazdag tapasztalataik, gyakorlati észjárásuk, a viszonyok ismerete nyilvánulnak meg régi törvényeinkben, melyek az időben osztrák vélemény szerint is különbek voltak az osztrák törvényeknél.¹

Ugyanezt nem mondhatjuk el fenntartás nélkül minden modern törvényünkről. Egyfelől a választók kegye nem mindig a legrátermettebb embereket juttatja az országgyűlésre. Másfelől a képviselőség épen nem jelent anyagi függetlenséget s így egyes törvényhozók nem kívánatos érdekeltségekkel kerülnek függő viszonyba, úgy hogy a képviseleti rendszer mellett mai formájában a világon sehol sincs biztosíték arra, hogy a törvényhozásban kizárólag a legnagyobb értelem és a legönzetlenebb hazafiság érvényesüljön, amint azt Eötvös remélte ideális elgondolásában.² De harmadszor megváltozott a törvénykészítés módja is. 1848 előtt lehetőleg az utasításokban kifejezett országos kívánalmak foglaltattak törvénybe, bár a kancellárián, illetőleg a koncertációs bizottságban végzett szövegezés gyakran inkább az udvar

¹ Báró Pilgram nyilatkozatát idézi Wirkner Lajos: *Élményeim.* 105. l.

² Eötvös: i. m. 298. l.

álláspontjára volt figyelemmel, mint a rendek elhatárolásaira. Ma ellenben a minisztériumok törvényelőkészítő osztályai dolgozzák ki a törvénytervezeteket, nem ritkán több tekintettel a külföldi, főleg a német jogszabályokra, mint a hazai viszonyokra.¹

Ez okok azonban eltörpülnek a legfőbb ok mellett. Ez pedig az a körülmény, hogy nagy tömegek a tiszteletreméltó érzelmi politikát hirdető Kossuthot vallották továbbra is vezérökül, mihez képest politikai pártjaink 1867 után nem helyezkedtek valamennyien a kiegyezés alapjára és így a hivatalos állam és a nemzeti társadalom jelentékeny része között fennmaradt az előző időkben kifejlődött ellentét akkor is, mikor a hatalom a magyar országgyűlésnek felelős magyar kormányok kezébe került a kül- és hadügy kivételével az állami élet minden megnyilvánulásában. Felújultak a kuruc-labanc időkre emlékeztető pártos szenvedélyek és belső harcok. A jórészt nemzetiségi vidékeken megválasztott kormánypárti képviselők — kiknek elődei a rendi országgyűléseken legtűzeesebb harcosai voltak a magyar nyelvnek és érdekeknek — táborára támaszkodó kormányaink szembe kerültek a színmagyar alföldi megyék képviselőivel. Így jutott a gazdag magyar területek adójövedelmeiből eredő áldás a szegény, nemzetiségektől lakott országrészeknek. Viszont az Alföld és Székelyföld gazdasági, művelődési, egészségügyi, közlekedési, közigazgatási stb. érdekeivel, szükségleteivel nem törődött senki. A kormányok párturalmi okokból hanyagolták el ezeket az érdekeket; az ellenzék meg csak a közjogi sérelmeket vette észre s közönyösen nézte vagy meg se látta az alföldi magyarság és székelység egyre súlyosbodó problémáit: az előbbinél az egészségtelen irány-

¹ Ez is egyik magyarázata, illetőleg másfelől következménye annak, mire Tisza 1901. febr. 16-án elmondott képviselőházi beszédében a budapesti egyetemi jogi karával kapcsolatban oly kemény szavakkal mutatott rá, hogy «minden lépten-nyomon, hol egy közigazgatási, hol egy közjogi, hol egy közigazgatási jogi kérdésnél észrevehető a német elméletnek, a német tudománynak olyan behatása a mi felfogásunkra, amely in ultima analysi a mi egész alkotmányos életünkkel és felfogásunkkal ellentétben áll.»

ban kialakuló tanyakérdést, a nagy latifundiumok és városi birtokok árnyékában szaporodó mezőgazdasági proletariátust, a gazdasági és kulturális elmaradottságot, utóbbinál a viszonylag nagy népsűrűség mellett, a szász vidékeknek kedvező vasútvonalak városi gócpontjaiban az élénk forgalom nyomán fejlődő műveltség és vagyonosodás kiáltó ellentétéképpen, az elszegényedést és mindkettőnél az emelkedő kivándorlást.

A közjogi alap különbségének volt egy másik veszedelme is. Az elméleti politika szerint «a párt az államtagok egy részének lényeges állami és társadalmi érdekek által összefűzött oly kapcsolata a souverain hatalomnak teljes vagy részbeli megszervezése vagy megtartása végett, amely az államtagok más ... kapcsolataival a közélet fő elveire nézve megegyezik, kiviteli módoszataikra, sőt egyes elvekre nézve különbözik.»¹ A fő elvekre nézve hiányozván tehát az egyetértés, lehetetlenné vált, hogy erős kormánypárt mellett erős. kormányképes ellenzék jöjjön létre. Sőt a függetlenségi párt. főleg ennek Irányi-féle szárnya szinte előre lemondott a pártok természetes törekvéséről: a kormányrajutásról. És mivel a pártokban «érdek és hazafiság, önzés és közügy iránti áldozatkészség elegyülve hatnak», a vetélytárs nélkül² állott szabadelvű párt erkölcsi egészsége rohamos hanyatlásnak indult.

De nem érvényesülhettek a középső, mérsékelt ellenzéki pártok sem. Sorsuk a dolog természeténél fogva a beolvadás,

¹ Concha: *Politika* I. köt. 502. l. — Ugyancsak Concha mutatja ki gr. Andrássy Gyulának a B. H. 1905 jún. 29. és aug. 12. számaiban kifejtett nézetével szemben, — mely szerint az 1848:III. t. c. behozta hazánkba az Angliában kialakult parlamenti kormányzatot — hogy a parlamenti kormányzás legfontosabb előfeltétele a nemzetnek erős pártok szerint való megoszlása, melyek kölcsönösen felválthatják egymást a kormányon. E nélkül parlamenti kormányzás lehetetlen vagy csak torzképe a helyes parlamenti kormányzásnak. Minthogy pedig a pártokat nem a jog által megszabott köteleltségeik irányítják, hanem egyedül erkölcsi felfogásuk, a parlamentarizmus nem jogi, hanem erkölcsi intézmény. (*Budapesti Szemle* 1905. dec. szám.)

² U. o. 504. l.

a fuzió volt vagy a kormánypártba, vagy, ami még rosszabb, a szélső ellenzékbe. Így vált hatásában majdnem végzetessé az újra megalakult nemzeti pártnak 1905 első napjaiban a függetlenségi pártba való belépése, amelyet követőleg a függetlenségi párt győzelme az 1905. januáriusi választásokon szinte alkotmányválságot idézett fel, majd az 1906 április—májusi választási győzelme arra kényszerítette, hogy feladja programját. A függetlenségi párt megbukott tehát akkor, mikor a hatalom birtokába jutott, s ekként hibás számvetésével nem csekély részben maga idézte fel előbb a szabadelvű párt elfajulását, utóbb a közvélemény kiábrándulását a függetlenségi politikából. Majdnem szó szerint bekövetkezett Széchenyi jóslata, hogy nálunk, mihelyt az ellenzék a kormányzás mezejébe lép, tüstént felfordul az egész státusz-szerkezet és mindent a legabnormisabb állapotba juttat, holott Angliában vagy Franciaországban ilyenkor csak az történik, hogy az ellenzék a kormány, ez pedig az ellenzék székébe ül.¹

Végül az a szomorú következménye is volt az 1848 és 1867 ellentétének, hogy a parlamenti viták nagyrészen közjogi² kérdések körül folytak, hogy a szükséges gazdasági és társadalmi reformok előkészítése és tárgyalása helyett meddő felszólalások — Széchenyi szavaival élve: pozitív munka helyett örök negáció — vették el az időt épen akkor, mikor a Ferenc József hosszú, békés uralma megadta volna az alkotómunka és a belső megerősödés minden feltételét. E helyett az érzelmi politika «a gyümölcstelen kuruc-szellem»

¹ *Pol. programtöredékek* 23. l. Széchenyi e művében kitűnő kritikával jellemzi a korabeli oppozíciót, de megjegyzései ráillenek a világháború előtti idők ellenzéki pártjaira is.

² A közjogi harcok veszedelmeire már Ghyczy Kálmán figyelemztette a nemzetet, 1873 nov. 12-én kelt nyílt levelében, mely első fecskéje volt a Deák-párt és a balközép fuziójának. «Azon lázas rohamokat, — úgy mond — melyeket a közjogi vitáknak felszínre jutása az országban s törvényhozásban időnként előidéz, azon beteg test, melyet Magyarországnak nevezünk, nem képes elbirni, elvérzik alattuk s míg állami jogainak öregtítésével jövőendő nagyságát akarja megalapítani, képtelen lesz azon jogoknak is gyakorlására, melyekkel a jelenben valósággal bir.»

éveken át megakadályozta annak a hadseregnek fejlesztését, melynek felkészültségétől függött magának a magyar nemzetnek jövő sorsa is. A hivatalos magyar államnak és a nemzeti társadalom számottevő részének e szakadatlan küzdelmeiben, tömérdek pénzbe került választási harcaiban — minden belső és külső ellenségünk igaz öröme — megbénult a kormányok tevékenysége, építő munkája, de egyúttal tönkrement anyagilag az a középnemes osztály, amely vagyoni függetlenségében egykor diadalmasan állotta a harcot Béccsel szemben. Ugyanakkor, amikor az egységes vezetés alatt állott nemzetiségek gazdaságilag és faji öntudatukban félelmesen meggyarapodva, várták a monarchiának Ferenc József halála idejére remélt felosztását és minden lehetőségre felkészülten, politikailag két vasat is tartottak a tűzben, a béke tartósságában vakon bízó magyar ellenzéknek kalandos elgondolásokon kívül nem volt semmiféle külpolitikai terve, mely a hivatalos politika kudarca esetén új tájékozódást tett volna lehetővé a nemzet számára.

E nemzetgyilkos politikának veszedelmeit senki sem látta oly tisztán, mint Tisza István, aki Széchenyiére emlékeztető jóslélekkel már 1889 január 14-én elmondott beszédében felhívta a nemzetet, hogy készüljön a háborúra, mely a magyarság élet-halálharca lesz s amely szükségessé teszi a nemzet összes anyagi, erkölcsi és szellemi erőinek egyesítését. 1903 július 20-i nyílt levelében írja, hogy «vesztébe rohan a nemzet! Elvakultan, hamis jelszavak csillogó fénye által elkápráztatott szemekkel siet a csúfós, a siralmas bukás felé. Ébredjünk fel, amíg nem késő! Drága minden perc, amellyel még rendelkezhetünk, hogy elháríthassuk hazánkról a legiszonyúbb csapást, mi nemzetet érhet; azt, hogy saját botorságunk, saját gyöngeségünk, saját tehetetlenségünk miatt düljön össze a magyar szabadság ezredéves büszke épülete!»

Míg tehát a nemzet az utasítási rendszerrel a hatalmas dinasztia ellenében is meg tudta őrizni nyelvét és alkotmányát és ebben a rendszerben felnőtt férfiakkal képes volt kiküzdeni az 1848. évi reformokat s az 1867. évi kiegyezést, addig 1867 után a semmit nem felejtő és semmit nem tanuló

szélső ellenzék a nemzeti kormányok ellen alkalmazott el-
avult taktikájával jóvátehetetlen károkat okozott a nemzet-
nek. Ez a pártos testvérharc az elveszített idővel¹ és az el-
mulasztott reformokkal szintén ott foglal helyet amaz okok²
közt, melyek az országot az elvesztett háború után a Károlyi
Mihály és a Kun Béla gyászos uralma alá és ennek következ-
ményeként, egyéb körülmények szerencsétlen találkozása
folytán is, a trianoni rabigába juttatták.

Követi utasításaink és politikai pártjaink programjai
— történetünknek e roppant becses forrásai — nem lévén
összegegyítve és kiadva, szükségesnek láttuk e rövid össze-
foglalást, mely után alább egész terjedelmében adjuk Tisza
István 1905. évi ellenzéki pártprogramm-tervezetét.³ Tájé-
koztatásul mindössze még a következőket kell elmondanunk.

Az 1905 januárius 26-án kezdődött általános választások-
ról 155 szabadelvűpárti képviselővel szemben 246 ellenzéki
és 12 nemzetiségi képviselő jött be, mire Tisza beadta kor-

¹ L. Halász Imre: *Egy letűnt nemzedék*. 505. l. és köv. V. ö.
Deák Albert: *A parlamenti kormányrendszer Magyarországon*. II.
rész. 145. l. és köv.

² E sorainknak célja lévén némi bevezetést nyújtani Tisza
eddig ismeretlen pártprogramm-tervezetéhez, itt csak a háború
előtti pártviszonyainkkal foglalkozunk az utasítási rendszerrel való
összehasonlításban. Minden más kérdést mellőztünk. Így nem tér-
tünk ki annak a kérdésnek vizsgálatára, mennyiben játszott közre
közállapotaink megromlásában a parlamentárizmus világszerte ta-
pasztalt hanyatlása; sőt azt a kérdést sem érinthettük, vajjon he-
lyénvaló volt-e az angol parlamentárizmus átültetése a régi magyar
alkotmányos élet tovább fejlesztése helyett éppen akkor, mikor a
felfogásában, célkitűzéseiben egységes középnemesség helyett a nyelv-
ében, műveltségében, felfogásában, céljaiban stb. annyira szétta-
golt és széthúzó választópolgárság vette a politikai hatalmat a
képviselőválasztások útján a kezébe, bár az is igaz, hogy e körülmény
hatása nagyobb mértékben csak az 1906. évi választásokon
érvényesült, mert addig a képviselők túlnyomó része régi nemesi
családok sarja volt.

³ A tervezet egyetlen példányát Jakabffy Elemér volt ország-
gyűlési képviselő úr, jelenben a bukaresti képviselőház tagja, találta
meg édes atyjának, Jakabffy Imre volt képviselőházi alelnöknek és
belügyi államtitkárnak hagyatékában. A tervezetnek közlésre való
átengedéseért ez úton is hálás köszönetünket fejezzük ki.

mánya lemondását. Fölmentése azonban csak június 18-án. báró Fejérváry Géza miniszterelnöki kineveztetésével egyidejűleg következett be. Tisza az új kormány iránt a jóakaró semlegesség álláspontjára helyezkedett mindaddig, míg ez az általános választójog programjával nem állott elő. Kristóffy József belügyminiszternek a szocialisták egy küldöttsége előtt július 27-én az általános választójog mellett tett nyilatkozata után, aug. 1-én a szabadelvű párt állást foglalt Kristóffynak a nemzetközi szocialistákkal való szövetkezése ellen. Tisza pedig aug. 8-án *Az Újságban* akként nyilatkozott, hogy amennyiben a szabadelvű pártnak nem sikerül oly pártalakuláshoz csatlakoznia, mely a válság megoldását biztosítja, akkor nem vonul félre, hanem visszatér pártvezérnek, hogy hirdesse az igazi nemzeti politikát. A 23-i pártértekezlet Tisza indítványára kimondta a párt további fennmaradását. Szeptemberben pedig programkészítő bizottságot küldött ki, melynek előadójává a bizottság Jakabffy Imrét választotta meg, egyúttal elhatározta, hogy az első tervezetet Tisza és Jakabffy együtt készítsék el, melyet a bizottság plénuma általános tárgyalás után «egy vagy több albizottságnak fog majd kiosztani». Tisza erről szept. 20-án levélben¹ értesítette Jakabffyt, kérvén őt, hogy «a dolog alapos megbeszélése végett a hó folyamán Geszten» keresse fel. Úgy látszik, ez a találkozás elmaradt, mert Tisza okt. 3-án kelt leveléhez² mellékelve, megküldi Jakabffynak a tervezetet, hogy azon csiszoljon, igazítson mindenütt, ahol jónak látja.

Jakabffy és az említett albizottságok tagjai: Berzeviczy, Hieronymi, Tallián Béla, Sándor János és Plósz Sándor több változtatást tettek Tisza tervezetén, illetőleg önálló részleteket iktattak bele. Ezek kivételével a program annyira a Tisza alkotása, hogy alig találunk benne olyan gondolatot, melyet a képviselőházban előzőleg elmondott beszédeiben nem olvashatnánk.

A programtervezet 1905 októberében véglegesen el-

¹ A levél eredetije Jakabffy Elemér úr tulajdonában.

² Eredetije u. o.

készült. Nyilvánosságra azonban nem került. Tisza ugyanis egyelőre várakozó álláspontra helyezkedett. Az okt. 30-i pártértekezlet az ő indítványára kimondta, hogy a Fejérváry-kormányt programja miatt nem támogathatja. De éppoly kevésbé mehetett együtt a szabadelvű párt a koalícióval. Csakhamar kiderült, hogy Fejérváry-kormány nem alakulhat át parlamenti többséggel rendelkező kormánnyá, de kiderült az is, hogy a koalíció sem vonhatja le többségre jutásának parlamenti következményét, vagyis a kormányváltást. mert a hadsereg kérdésében a király szilárdan ragaszkodott álláspontjához s így az ellenzék csak katonai programjának cserbenhagyásával vállalhatta volna a kormányalakítást. A királynak és a képviselőházi többségnek ez az éles ellentét és utóbbinak a Fejérváry-kormánnyal szemben elfoglalt magatartása, mellyel az állami élet rendes működését is megakadályozni törekedett, lehetetlen helyzetet teremtett, melyből két komoly kibontakozási kísérlet: a Lukács Lászlóé és a gróf Andrássy Gyuláé, igyekezett a normális parlamenti kormányzás feltételeit lehetővé tenni.¹

Tisza, aki a politikai tárgyalásokat Gesztről élénk figyelemmel kísérte és Sándor János közvetítésével Lukácsnak minden lépéséről értesült, akkoriban a 67-es pártok összefogására gondolt, mint járható útra. Ez okból, de azért is, mert a válság elmérgesedésétől félt, szeretne volna az országgyűlés feloszlátását az új országgyűlés kiírása nélkül megakadályozni. A feloszlátás 1906 febr. 19-én súlyos aggodalmakkal töltötte el. Mikor azonban április elején a koalíció, programjának kikapcsolásával, vállalkozott a kormányra és ezzel lehetővé vált az országgyűlés összehívása, pár nappal a Wekerle-kormány kinevezése után, ápr. 11-én maga Tisza indítványozta a szabadelvű párt feloszlását, azzal az indokolással, hogy így a 67-es elemek egy táborba kerülhessenek. Hogy a pártkötelék alól felszabaduló hívei minden feszélyezettség nélkül csatlakozhassanak Andrássyhoz, maga félrevonult a politikától.

¹ L. Lukács László cikkét a *Budapesti Hírlap* 1930. okt. 26-i számában.

A szabadelvű párt feloszlásával az 1905-i őszi programmi nyilvánosságra hozása egyszersmindenkorra elmaradt. A köz-zétételt azonban így is megérdemli. A tervezet tanúsága szerint Tiszát az ellenzéken is ugyanaz a mély felelősségérzet töltötte el, amely a kormányon is irányította magatartását. Józan, minden csillogó ígéretet, szónoki hatást kerülő, tisztán az értelemhez szóló, bár a szükséghez képest néhol túlóvatos program ez, az állami, társadalmi, gazdasági életnek jó-formán minden körére kiterjeszkedő tartalommal, melyet elvföladás nélkül lehetett volna hirdetni a kormány padjairól is. Nemzetünk tragédiája, hogy nem adatott meg Tiszának legalább öt nyugodt éven át békében dolgozni a miniszter-elnöki székből programja megvalósításán.

A szövegben adjuk a Tisza tervezetét munkatársainak kiegészítéseivel, a jegyzetekben pedig a szükséges hivatkozások mellett a változtatásokat.

A szabadelvű párt programjának vázlata.

A szabadelvű párt utódja és hű követője a nemzeti újjászületés szabadelvű pártjának, mely a 48-i korszakalkotó reformokat kiküz-dötte a nemzet számára és Deák vezetése alatt megkötötte a nemzet és a király összhangzó közreműködésére alapított zavartalan békés fejlődést biztosító kiegyezést.

Állandó sarkköve ez az igazán eredményes nemzeti politikának.

Biztosítja a nemzet teljes önállását, intézményeinek, anyagi és szellemi kultúrájának szabad fejlődését összes belügyeiben.

Sorsának független urává teszi azt a közgazdasági kérdések egész vonalán. Utal ugyan célszerűségi szempontból közös vámterületre, de világosan fenntartja a nemzetnek a külön berendezkedéshez való jogát s ezzel ezen kérdést kizárólag közgazdasági kérdéssé teszi. Az ország vámszövetségre lép Ausztriával, ha gazdasági okokból cél-szerűnek látja, éppen úgy, ahogy kereskedelmi szerződéseket köt más államokkal. E kereskedelmi szerződésektől a vámszövetség csakis gazdasági tartalmánál fogva különbözik; jogi természete teljesen ugyanaz. Ezen a téren biztosítva van tehát az ország teljes független-sége, kétségen felül áll önrendelkezési joga, ezen nem ejt csorbát, ha időhöz kötött szerződés útján vámszövetségre lépünk Ausztriával. Hogy megtegyük-e vagy sem, arra kizárólag az legyen irányadó: az adott viszonyok közt mi felel meg a mi gazdasági érdekeinknek.

A közös ügyek körét a *pragmatica sanctio*ban lefektetett kölcsönös védelem által adott határon belül vonja meg s ezekre vonat-

kozólag a nemzet alkotmányos befolyását az Ausztriávali teljes paritás és jogegyenlőség alapján biztosítja.

Nehéz viszonyok közt volt a dinasztia, midőn a magyar nemzet ezt a kiegyezést felkínálta, nagy volt a kísértés, hogy több koncesszió kicsikarására használja fel a nemzet a kényszerhelyzetet. Ellenállott a kísértésnek. Kerülni kívánta a kierőszakolásnak, a kicsikarásnak még csak látszatát is. Olyan megoldást akart, melyet királya is megnyugvással fogadhatott, mert csakis ebben láthatta az új rend állandóságának garanciáját és jól tudta, hogy így teremtheti meg a teljes összhang, a kölcsönös bizalom áldásthozó légkörét: a nemzeti erősödés, a nemzeti fejlődés mellőzhetetlen előfeltételét.

Ez volt a kiegyezés irányadó politikai alapgondata. Állandó rendet, állandó békét kívánt teremteni, ki akarta zárni a nemzet és király közötti politikai ellentétek és küzdelmeknek még csak gondolatát is, jól tudva azt, hogy egy koncesszió kicsikarása annak belértékét messze felülhaladó kárt okoz a nemzet legéletbevágóbb érdekeinek.

A monarchia összes alkatelemei között a magyar nemzet és a dinasztia képvisel legtöbb élő politikai erőt. Ezeknek, csakis ezeknek függ egész existenciájuk attól, hogy a monarchia mint akcióképes nagyhatalom fennmaradjon. Ezeknek minden jól felfogott érdeke teljes harmóniában van. Egymásra támaszkodó, egyetértő akciójuk a dinasztia nagyságának legbiztosabb záloga s oly politikai súlyt, tekintélyt és hatalmat biztosít a magyar nemzetnek, mely magában hordja a nemzeti szabadság, jólét és nagyság minden előfeltételét.

Nemzet és király valódi egyetértése s a tartós békén alapuló kölcsönös bizalom biztosíthatja csupán közös intézményeinknek üdvös fejlődését, a nemzet függetlenségét és paritásos állását a 67-es kiegyezés szellemében.

Így oldhatjuk meg igazán a nemzet javára a még függőben levő, valamint az élet által felvetett újabb kérdéseket.

A címer- és jelvénykérdés megoldásra vár a közös intézmények egész vonalán.

A külügyi képviseletnek, a monarchia külső megjelenésének összes vonatkozásaiban Magyarország törvényes függetlenségének kifejezésre kell jutnia.

A hadsereg a kölcsönös védelem teljesítésében, mint egységes szervezettel, vezérlettel és vezénnyellett bíró katonai egység jelentkezik.

De ezen — saját biztonságunk által is követelt — szempontnak minden sérelme nélkül kifejezésre kell hoznia azt a tényt, hogy az a közös védelemre a dualizmus alapján egyesült két államnak közös dualisztikus hadserege, s a magyar állam jogait s jogosult törekvéseit teljes mértékben honorálnia kell; s míg az osztrák csapatoknál a történelmi előzmények s a tények logikájánál fogva a közös hadsereg az osztrák állameszmének hatalmas támasza, a magyar csapatoknál ennek az óriási erkölcsi erőnek a magyar állameszme szolgálatában kell állania.

E téren sok még a teendő s a közelmúltban megindult korszakalkotó reformmunka loyális végrehajtására és szívós folytatására van szükség.

E reformmunka a magyar állameszme és államnyelv jogos igényei iránti tekintet úgy a levelezésnél, mint a tisztképzésnél s a nem magyar anyanyelvű, de magyarul tudó legénység oktatásánál teljes mérvben kidomborodik.

Ellenőriznünk kell, hogy a tisztképzés reformja helyesen hajtassék végre. Annak el kell azon célját érnie, hogy a magyar csapatok a vér, a műveltség és érzelem szálai által a magyar társadalomhoz fűzött magyar tisztikar vezetése alá kerüljenek.

Csakis ez fogja megeremteni azt a ma még — fájdalom — hiányzó érzelmi kapcsolatot a nemzet és a közös hadsereg között, mely mindkettőnek életbevágó érdeke, s ez fogja a magyar csapatok egész legénységét olyan légkörbe, olyan befolyás alá juttatni, melynél fogva a magyar nemzeti állam szolgálatába lép maga a közös hadsereg.

Ugyanezen szempontnak kell érvényesülnie a katonai büntető eljárásban. A magyar állam teljesen független igazságszolgáltatási souverainitásának gyakorlását ruházza egy közös intézményre, mivel szemben joggal megkívánhatja, hogy a tárgyalás nyelve magyar legyen.

Mindezen reformok, kapcsolatban a kétéves szolgálati idő behozatalával, a honvédtüzérségnek felállításával s általában a honvédségnek további megerősítésével és fejlesztésével hatalmas lépéssel viszik előre a nemzetet. Egyúttal fényes bizonyítékaul szolgálnak annak, hogy a királyával való egyetértés buzgó ápolása ezen a téren is áldásos gyümölcsöket terem, s előkészítik a talajt az alkotmányos fejedelmi jogokat tiszteletben tartó s a király teljes belenyugvásával megvalósítható további üdvös reformmunka számára.

Erre az útra vezette Deák Ferenc a nemzetet, ezáltal szabadtotta fel az egységes nemzeti állam felépítésére annak egész erejét, ezáltal tette lehetővé, hogy a dinasztia hátsó gondolat nélkül bocsássa a maga erejét e magyar nemzeti politika szolgálatába.

Ehhez a politikához kell törhetetlen hűséggel ragaszkodnunk, ha mindezt kockára tenni nem akarjuk.

Ezen az alapon kell továbbhaladnunk, felépítenünk a magyar nemzeti állam, az ezt élő tartalommal betöltő magyar nemzeti társadalom épületét.

Vezérsillagunk e munkában a nemzeti irány mellett csak a szabadelvűség: a kultúra, felvilágosodás és szabadság terjesztése lehet. Az a valódi szabadelvűség, mely nem egyes idejőket múlt általános szólamok ismétléséből áll, hanem a modern társadalmi fejlődés összes problémáit a szabadság s emberi méltóság szellemében oldja meg; mely számol az élet gyakorlati szükségével, a tényleges viszonyokkal, a történelmi fejlődéssel. Mely divatos elméletekért a létező jót nem dobja el, apriorisztikus általános elveknek nem áldozza fel a lényegét s nem feledi el, hogy nekünk mindenütt s mindenekfelett

nemzeti alapon kell állanunk s a nemzeti erőgyűjtés, a nemzeti egység nagy szempontjai előtt háttérbe kell szorítanunk minden egyebet.

Apáink testvéries méltányossága szinte példátlanul álló autonómiával ruházta fel a társországoakat. Ezek jogait lelkiismeretesen tiszteletben tartjuk, az 1868 : XXX. tc. becsületes végrehajtásához ragaszkodunk, s a társországoakkal való minden viszonyainkban az igaz testvéri érzület által kívánjuk vezetetni magunkat mindaddig, míg ez eljárásunk Horvát-Szlavonországoak részéről viszonzásra talál. Sajnálatlalt láttuk, hogy ez országoak pénzügyeinek kedvezőtlen alakulása őket üdvös fejlődésükben megzavarta s újabb tápot adott a keserűség és ellenségeskedés kialvófélben levő végzetes érzelmeinek. Igyekeztünk orvosolni a bajt. A regnikoláris küldöttségek megegyezésre jutottak oly alapon, mely Horvát-Szlavonországoakat teljes megelégedéssel töltheti el. Óhajtjuk, hogy e munkálat mielőbb törvény erejére emelkedhessék, s bizton elvárjuk, hogy ez újabb lendületet fog adni annak a horvát politikának, mely a létező törvényes állapot, a magyar államhoz való tartozás fenntartását s a magyar nemzettel való benső jó viszony ápolását férfias nyíltsággal hirdeti.

A szűkebb értelemben vett Magyarország nem magyarajkú polgárait az önrendelkezését visszanyert magyar nemzet, híven történelmi tradícióihoz, nyelvök használata, kultúrájuk ápolása s egyházi és iskolai ügyeik intézése körül messzemenő jogokkal ruházta fel.

Ezen, a testvéri szeretetre és jogegyenlőségre alapított, hagyományos magyar politikához ragaszkodva a szeretet és tisztelet szálával kívánjuk a magyar nemzeti államhoz kapcsolni nem magyarajkú polgártársainkat. Ezt elérhetjük pártatlan, jogtisztelő, jóakaró közígazgatással, valamint azáltal, hogy terjesztjük az általános műveltséget, a kultúrát, támogatjuk és felkaroljuk mindenütt nem magyarajkú polgártársaink gazdasági fejlődését és jólétét is, s közvetlenebb kapcsolatba hozzuk nem magyarajkú polgártársainkat a magyar társadalommal.

Nem fosztja ez meg nem magyarajkú polgártársainkat egyetlen joguktól sem, nem fenyegeti nyelvöket, kultúrájukat, annak művelésére irányuló jogos autonómiájukat. Nem károsítja érdekeiket. Ellenkezőleg éppen őket erősíti, nekik biztosít számos előnyt az élet küzdelmeiben s nekik teszi a legnagyobb szolgálatot, midőn lehetővé teszi a magyar társadalommal s mindennemű hatóságokkal való közvetlen érintkezést, s az érvényesülést a közélet minden terén.

Ez egyúttal nem a magyarosodás, de az egymás jobb megismerésén alapuló közeledés nagy érdekét szolgálja. De éppen egy ily jóakaró nemzetiségi politika álláspontjáról annál inkább vagyunk ezután jogosítva szemet nem hűyni az állam egysége, jogrendje, békéje ellen irányuló nemzetiségi izgatás előtt s az ellen közvetlenül fölvenni a küzdelmet.

Ezért az összes vezető elemeknek ki kell eddigi tartózkodó maguktartásából lépniök, érvényesíteni kell egész befolyásukat a

túlzó elemekkel szemben, a közéletbe hátsó gondolatok nélkül bele kell olvadniuk s erre a térre kell fajrokonait vezetniök.

Csakis ez biztosíthatja a magyar nemzet hagyományos nemzeti-ségi politikájának állandó sikerét, ez teheti lehetővé, hogy messzebb menjünk a politikai jogok kiterjesztése terén, a nélkül, hogy ezáltal veszélyeztessük a nemzeti egység mindenekfelett álló nagy érdekét.

Ma minden olyan reform, mely politikai jogokkal ruházná fel az ország minden polgárát, az ország jelentékeny részében olyan néprétegek kezébe tenné a közhatalmat, amelyek nagyon is hozzáférhetők az államellenes izgatások számára. Mindaddig, míg a helyzet ebben az irányban meg nem változik, mindaddig, míg garanciákat nem nyerünk aziránt, hogy nem magyarajkú polgártársainkat a hazafias iránytól nem lehetséges eltántorítani, a nemzeti politika legéletbevágóbb érdekei állják útját az általános titkos szavazati jog behozatalának.

Oly irányadó szempont ez, melyet a választási törvény módosítása alkalmával nem lehet szem elől téveszteniük.

E törvénynek úgy a censusra, a kerületek beosztására, mint az eljárásra vonatkozó részei sok tekintetben elavultak. Revíziója alkalmával lehetőleg ki kell küszöbölnünk a választások rendjét és tisztaságát veszélyeztető tüneteket és tért kell nyitnunk a nemzeti társadalomnak politikai jogokra érett új elemei számára.

De a tényleges viszonyok gondos tanulmányozása alapján, lelkiismeretes óvatossággal s csak addig a határig szabad elmennünk, ameddig a magyar nemzet jövőjének kockáztatása nélkül elmehetünk.

Végcél gyanánt a nemzet egyetemének önrendelkezése, az általános, titkos¹ szavazati jog lebeg szemeink előtt, de e végcél elérését az életerős, egységes magyar demokrácia felépítésének nehéz munkája kell, hogy megelőzze, ennek kell következetes, valóban nemzeti és valóban szabadelvű politika által megteremtünk gazdasági és kulturális előfeltételeit.

Gazdasági politikánknak a közjólétet, minden foglalkozási ág, minden társadalmi osztály anyagi helyzetének javítását s azt a nagy igazságot kell szem előtt tartania, hogy egy nemzet anyagi boldogulása elsősorban a nép nagy tömegének megélhetési viszonyaitól függ. A kisebb gazdasági existenciák sorsa első sorban kívánja meg az állam segítő, istápoló tevékenységét. A modern gazdasági élet fejlődése új lehetőségek, új haladási alkalmak mellett, új veszélyek elé állítja ezeket s új problémákat hárít az államra. A helyes út, mely valóban előre, az emberi haladás meredekén felfelé vezet, itt is csak a szabadság útja lehet. Megvan jogosult terrenuma a visszaélések korlátozásának, az erősebb általi kizsákmányolás elleni tilalmaknak is: fattyúhajtásaitól a gazdasági szabadságot is meg kell tisztítanunk.

¹ A «titkos» szó Jakabffy Inire betoldása.

De feladatunk igazi lényegét nem az erős lenyűgözésében, nem a gazdasági erők szabad kifejtésének akadályozásában, hanem abban kell keresnünk, hogy fokozzuk a kisebb gazdasági existenciák gazdasági erejét, felfegyverezzük őket az élet küzdelmei számára, s egyéni erejük fokozása és egyesítése által képessé tegyük arra, hogy a gazdasági erők versenyében megállják helyüket. Az általános műveltség és a gazdasági ismeretek terjesztése s a szövetkezés és társulás ezernyi válfajának intenzív felkarolása nem lenyűgözi, de felszabadítja, nem csökkenti, de gyarapítja az egész nemzet gazdasági erejét s akként szolgálja az alsóbb néposztályok anyagi érdekeit, hogy a gyámkodást, korlátozást feleslegessé teszi, neveli őket nemcsak a gazdasági harc, de a nemzeti közélet számára s alapjait rakja le a saját és hazája sorsát intézni képes valódi demokráciának.

Ezen irányadó szempontnak vörös fonalként kell áthúzódnia az egymást kiegészítő, egymással szerves kapcsolatban álló rendszabályok azon egész rendszerén, mely egyetemét alkotja egy, az összes kereseti ágak harmonikus fejlesztésére irányuló gazdasági politikának.

Első feladat piacot biztosítani a nemzeti termelés feleslege számára. Ezt a mai viszonyok között legcélszerűbben úgy érjük el, ha mindkét szerződő fél érdekeit méltányosan kielégítő vámszövetségre lépünk Ausztriával.

Nemzetünk nagy zömének jóléte szorosan függ a mezőgazdaság helyzetétől. Egészséges iparfejlesztés alapját is a mezőgazdaság fogyasztóképessége adja meg.

Már pedig a világpiac jelenlegi konjunkturái között életkérdés mezőgazdaságunkra nézve, hogy oly fogyasztási piacot biztosítson főleg kenyérterményei számára, melyen más exportáló területekkel szemben előnyös elbánásban részesül.

Ezen célt csakis a közös vámterület fenntartásával érhetjük el. Ha ezt az előnyt elveszítenők és teljesen ki volnánk téve a világversenynek, oly válságba sodortatnék mezőgazdaságunk, mely összes gazdasági viszonyainkat megrendítené, elsöpörné a nyomasztó adósság terhével küzdő földbirtokos osztályt, válságba sodorná hitelszervezeteinket¹ s mélyen visszahafna a többi kereseti ágak sorsára is.

Az Ausztriától nyert kedvezménnyel szemben megfelelő ellenszolgáltatást kell tennünk az osztrák ipar kiviteli érdekeinek. Késégtelenül megnehezíti ez az iparfejlesztési akciót, de nem teszi lehetővé. Az a rohamos iparfejlesztés ellenben, mely az önálló vámterület híveinek szeme előtt lebeg, keserves csalódásnak tenné ki a nemzetet. A mezőgazdaság válsága, összes hitelviszonyainknak ezzel járó megválságoltatása, a gazda fogyasztó- és fizetőképességének megingatása súlyos megpróbáltatásnak tenné ki iparunkat is s az új alapítások nagy része ephemer életű kártyavárnak bizonyulna.

¹ E három szó a Jakabffy Imre betoldása.

A vámszövetségnek oly kereskedelmi szerződésekkel kell kiegészíttetnie, melyek a vámterületen el nem helyezhető feleslegünknek, főleg állati terményeinknek, fánknak, árpánknak megfelelő piacot biztosítsanak.

A kérdés ilyen megoldása elő van készítve a két kormány között régen megállapított kiegyezési javaslatok s a német és olasz szerződések által.

Ezek mielőbbi letárgyalása égető szükségét képez, annyival inkább, mert ha az új vámtarifa az annak alapul vétele mellett kötött szerződésekkel együtt életbe nem léphet, jövő évi március 1-ével kiteszítatunk az európai kereskedelmi politika szervezetéből. Lejárnak összes szerződéseink. Összes exportpiacainkra életbe lépnek velünk szemben az illető államok autonóm tarifáinak harci vámtételei, mi pedig csakis az 1887. évi autonóm tarifa régen túlszárnyalt tételeivel védekezhetünk ezzel szemben.¹

Oly gazdasági helyzet volna ez, mely még a külön vámterület híveinek álláspontjáról tekintve is végtomlással fenyeget.

Minden egyébtől eltekintve, már csak ezen anyagi pusztulás elhárítása végett is létérdeke a nemzetnek, hogy az ügyek intézését az országgyűlés akcióképességét biztosító, parlamentáris kormány vegye át.

Követelnünk kell tehát a fent elősorolt javaslatok mielőbbi letárgyalását, a még hátralevő kereskedelmi szerződések megkötését s a készfizetések mielőbbi tényleges felvételét, hogy pénz- és hitelügyünk végre valahára élvezhesse a valutarendezésre fordított nagy áldozatok gyümölcseit.

A hátralevő kereskedelmi szerződések között vannak a tőlünk keletre fekvő államokkal kötendők is. Nem zárkozhatsz el ezektől sem, de határozottan követelnünk kell, hogy azoknál mezőgazdaságunk érdekei fel ne áldoztassanak. Tiltakoznunk kell tehát olyan határforgalmi kedvezmények fenntartása ellen, melyek az általános forgalomra irányadó vámvédelmet illuzóriussá teszik, s meg kell követelnünk, hogy állategészségügyünk a kelet felől fenyegető veszélyektől megóvassék, és hogy az a védelem, melyben mi részesítjük nyers-terményeinket, legalább is egyenlő legyen a mi kivitelünkre nézve irányadó államok szerződési vámtételeivel.

Az új vámtarifa megfelelő szerződések komplexumával kiegészítve, lényegesen javítani fogja jelenlegi értékesítési viszonyainkat, s a jelenleginél kedvezőbb alapot teremt összes gazdasági tényezőink kereseti és megélhetési viszonyainak javítására.

A mezőgazdasági politika egyik sarkalatos problémája a birtokpolitika. A földszerzési vágy; ennek lehető kielégítése nem panacea, nem oldja meg minden bajainkat, de lényegesen javítja gazdasági és

¹ «kiteszítatunk» szótól kezdve a Hieronymi Károly betoldása.

szociális viszonyainkat s fokozza a nemzeti társadalom erejét. (Középbirtok — farmrendszer.) Sok helyütt ki nem elégíthető, másutt meg gondolatlan, túldrága vétel, magas kamat. Természetes processus: helyes telepítési és parcellázási politika, ennek istápolása, helyes mederbe terelése s nem összetoborzott telepésekkel új községek alapítása. Erre szánt anyagi áldozatok egy részével aránytalanul nagyobb eredményt érhetünk el.

Állam közvetítő, segédkező tevékenysége: végezze el a parcellázási munkát, vegye elejét nyereszkesedésnek, s kellő feltételeknek megfelelő parcellázás számára olcsó hiteltípust alkosson, mely a jelzáloghitel feltételeit az érték nagyobb hányadára terjessze ki.

Módot kell nyújtani birtokvételre oly vidéken is, melynél kötött birtok elterjedése akadályozza ezt. Birtokba fektetett kötött vagyon vinkulált állampapírokba legyen kellő kautelek mellett fektethető.

Jelzáloghitel egészben kielégítő, csak hozzáférhetővé kell tenni a kisbirtokosok számára, megfelelő ingyenes közvetítő szervek alkotása és a telekkönyvi rendezetlenségben nyilvánuló súlyos bajok elhárítása által.

Olyan szervnek a hitelszövetkezet kiválóan alkalmas. A kisbirtokos személyi hitelének legalkalmasabb megoldása. Intenzíve fejlesztendő, de kellő ellenőrzés és kiváló gond mellett, hogy a vezetés megfelelő kezekbe jusson. Csak az óvja meg súlyos kalamitásoktól és teszi az intézményt azzá, amivé lennie kell: a rendesség, takarékoság, megbízhatóság és önkormányzat iskolájává.¹

¹ Az itt végződő öt bekezdés a Hieronymi Károly és báró Tallián Béla szövegezésében így hangzik:

Minthogy pedig az 1867. évi XII. törvénycikk rendelkezése szerint a magyar korona országai kereskedelmi ügyeit a magyar törvényhozás önállóan intézi, az erre vonatkozó intézkedéseknél azonban a félszázad óta tényleg kifejlődött kereskedelmi és üzleti viszonyok figyelembe veendőek és célszerű intézkedések szempontjából gazdasági szervezetünk szabatos ismerete szükséges, ennél fogva hazánk gazdasági és ipari termelési viszonyai alapos vizsgálat alá veendőek. Ebből a célból törvényes felhatalmazással ellátandó országos bizottság szervezését tartjuk kívánatosnak, amely bizottság feljogosítandó, hogy az adatgyűjtés céljából tanukat hallgathasson, felvilágosításokat kérhessen és ezek alapján tegye meg jelentését úgy a mezőgazdasági közép- és kisbirtokosok üzemi eredményeiről, valamint a kézműipar és gyáripár egyes ágainak termelési viszonyairól és helyzetéről. Mezőgazdasági politikánknak egyik sarkalatos problémája a birtokpolitika. A földbirtok mikénti megoszlása egy nemzet anyagi, társadalmi és politikai összes viszonyaira mélyreható befolyást gyakorol, a nemzeti életben nagy-, közép- és kisbirtoknak egyaránt fontos hivatása van, s az államnak akként kell a birtokmegoszlás természetes folyamatát

Jóformán parlagon heverő hitelág a terményhitel, mely a közraktári intézmény megfelelő fejlesztése s az otthon raktározott terményre nyújtott hitelnek kellő jogi oltalomban való részesítése útján fejlesztendő.

A földbirtokos hiteligényeit a hitelügynek egy neme ki nem elégítheti. Igénybe kell annak vennie a hitel legkülönbözőbb neveit és a legkülönbözőbb hitelforrásokat.

Végzetes hiba volna valamely hitelszervezetet a többiek rovására istápolni; a közérdeket szolgálja a tőkegyűjtésnek s kihelyezésnek minden szerve, mert a hitel kérdésének igazi megoldása a megtakarított tőke szaporodásában rejlik. Nem bedugni, de mentől jobban hozzáférhetővé kell tenni a rendelkezésre álló összes forrásokat; nem elnyomni a hitelügy azon tényezőit, melyeknek hitelnyújtási feltételei a mai kor igényeit nem mindenben elégítik ki, hanem kihasználni ezek tőkegazdagságát is arra a célra, hogy a pénz kereslete és kínálata közötti viszony lehetőleg kedvező legyen.

Ezt a helyes szempontot kell alkalmaznunk a takarékpénztá-

irányítania, hogy életképes, kötelességeinek teljesítésére alkalmas nagy- és középbirtok mellett lehetőleg népes, erős kisbirtokos osztály fokozza a nemzeti erőt.

Népünk lelkében hatalmas erővel él a birtokszerzési vágy. Ennek kielégítése nem panacea s hiú ábránd volna azt hinnünk, hogy szociális bajainkat azzal szüntethetjük meg, hogy földbirtokokhoz juttatjuk a föld után sóvárgó birtoktalanok egész tömegét. De azért erőről, egészségről tanuskodó becses jellemvonás ez, melynek egészséges alapon való kielégítése lényegesen javítja gazdasági és társadalmi viszonyainkat s fokozza a nemzeti erőt. Az államnak teljes odaadással kell ezt a mozgalmat istápolnia, kellő mederbe terelnie s az útjában álló nehézségeket elhárítania.

Ezek között a nagy közvetítői nyereség okozta túl magas vételár és a nyomasztó kamat állanak első sorban, s az államnak mindenekelőtt arról kell gondoskodnia, hogy ezen bajoktól szabaduljon meg a nagybirtok parcellázására irányuló természetes mozgalom. A jól felfogott telepítési politikának erre s nem egyes, új telepes községeknek mesterséges alapítására kell irányulnia. Aránylag szerény anyagi eszközökkel hasonlíthatatlanul nagyobb eredmény lesz így elérhető.

Vállalkozzék az állam a parcellázás céljából eladó birtokok vételének közvetítésére, végezze el az ezzel járó műszaki és egyéb előkészítő teendőket s alkosson oly hiteltípust a kellő feltételeknek megfelelő parcellázás számára, mely a vásárolt birtok értékének felét meghaladó hányada számára biztosítsa az olcsó jelzáloghitel előnyeit.

De a tulajdonjog minden sérelme nélkül módot kell nyújtani a gazdálkodási és birtokviszonyok célszerű alakulására oly vidékeken is, hol a kötött birtok aránytalan terjedelme állja útját a kis- és közép-

rakra is. Az azok rendelkezésére álló nagy és nagy arányokban emelkedő tőkeerő nagybecsű erőforrása egész nemzeti gazdaságunknak. Annak szaporodása máris lényegesen javította kamatlábviszonyainkat, s ha a mai helyzet sok tekintetben még mindig nem kielégítő, ha kivált a szegény ember hitelét még mindig tetemesen olcsóbbá kell tennünk, úgy ezt nem ezen források eldugása, de újabbak nyitása és oly egészséges verseny felidézése által fogjuk elérhetni, mely biztosítja mindenkinek egészséges, helyes irányú fejlődését s a kamatláb leszállítását a rendelkezésre álló közvagyon szaporításának természetes útján.

Nagy és üdvös szerep vár takarékpénztárainkra a jövőben is. a további fejlődés útja nyitva áll előttük. De hogy valóban betöltsék rendeltetésüket s biztos alapra helyezték saját boldogulásukat, a modern hitelszervezet kereteibe bele kell illeszkedniök. Kapcsolatot kell létesíteni a nagyobb takarékpénztárak és a hitelszövetkezetek között. Ez utóbbiak képezhetik azt a csatornát, melyen keresztül biztosabban, kevesebb kockázattal s a hitelt kereső félre nézve annyira nyomasztó mellékes költségek elkerülésével juthat az elhelyezést kereső tőke a kisbirtokos kezeihez. Hogy kellően leszállíthassák a

gazdaságok expanziójának. A farmrendszerre alapított hosszú bérletek célszerű típusát kell megalkotnunk s oly törvényes rendelkezésekkel körülvonnunk, amelyek egyaránt védjék a tulajdonos, a haszonbérelő érdekeit s a birtokjavítás, a gazdasági haladás nagy közérdekét, valamint tért kell nyitnunk arra is, hogy a földbirtokban kötött vagyon vinkulált állampapírokba legyen kellő kautelák mellett fektethető.

Óriás súllyal nehezedik mezőgazdaságunkra a földbirtokon fekvő kamatterher s a mezőgazdasági üzem folytatására szükséges hitel kérdése is. Életkérdés reá nézve, hogy kamatterhét lehetőleg leszállíthassa s olcsón szerezhesse hitelszükségletét.

A jelzáloghitel egészben véve kielégítően fejlődött s itt ez örövendetes fejlődés előmozdítása mellett első sorban arra kell törekednünk, hogy a záloglevélkölcsönöket hozzáférhetőkké tegyük a kisbirtokosok számára.

Sürgősen orvosolnunk kell a telekkönyvek rendezetlenségében rejlő súlyos bajokat s a megfelelő közvetítő szervekről kell gondoskodnunk, amelyek jogosulatlan költség nélkül hozzák össze a kölcsönt kereső kisbirtokost a záloglevelet kibocsátó intézettel.

Ezen közvetítés legalkalmasabb szervéül a hitelszövetkezetek jelentkeznek, amely egyszersmind a kisbirtokos személyi hitelének legtokéletesebb megoldása.

Minden irányban áldásos hatású intézmény ez, melynek elterjedése a kisbirtokos osztály összes életviszonyaira messze kiterjedő befolyást gyakorol. De szigorú ellenőrzéssel és éber gonddal kell öröködnünk a felett, hogy valóban egészséges szellem hassa át egész működésüket.

kamatlábát, szabadulniok kell a sok helyütt még nyomasztóan magas betéti kamatláb lidércnyomása alól. Lehetővé kell tenni, hogy merjék a betéti kamatlábát leszállítani s általában — már csak a közhitel és a betevők vagyonának biztosságáért is — biztosítani kell a takarékpénztárak fizetési képességét a betétek tömeges felmondásával szemben.

Ezért oly reformja szükséges a takarékpénztáraknak, mely megállapítsa azon aktívákat, melyekbe a betétek elhelyezhetők, kikösse, hogy ezek bizonyos hányada bármikor pénzzé tehető, liquid értékben helyeztessék el, s módot nyújtson a jelzálogi követeléseknek valamely zálogleveleket kibocsátó intézet útján való mobilizálására. Ez a reform legcélszerűbben a takarékpénztárak által saját autonóm hatáskörükben valószínűsíthető meg, s csak ha ez nem sikerülne, oldandó meg ez a kérdés törvényhozási úton.¹

A mezőgazdasági termelésnek fokozása céljából a gazdasági ismeretek fejlesztésére, a kísérleti ügy s a megfelelő vetőmagvak és tenyészállatok beszerzésére, előállítására és kiosztására irányuló állami tevékenység intenzív fejlesztését kívánjuk.

Az értékesítés szempontjából kiváló fontossággal bírnak a kisebb termelők terményeit egyesítő s piacépes minőségben nagy tömegekben áruba bocsátó szövetkezetek, mindenekfelett fontos pedig az új termelési ágak felkarolását lehetővé tevő mezőgazdasági iparok meghonosítása és fejlesztése.²

Szükségesnek tartjuk, hogy a régebbi, vagyis az 1894. év előtti időkben a kincstár részéről létesített telepés községekben a hivatkozott telepítési rendszer folytán fennforgó zavaros viszonyok és tartóhatatlan állapotok az illető telepések méltányos érdekeinek figyelembevételével törvényhozási úton végleg rendeztessenek.

Követelnünk kell a hegyvidéki és székely akciónak céltudatos folytatását.

A mezőgazdaságról és a mezőrendőrségről szóló 1894. évi XII. tc. revízió alá veendő, miután annak egyes rendelkezései részint végre nem hajthatók, részint a mezőgazdaság érdekeit ki nem elégítik.

A mezőgazdaság érdekében szükségesnek tartjuk az 1899. évi XXII. tcikknek akkénti módosítását, hogy az ipari szeszfőzdék részére megállapított szeszkontingens esetleg kényszerkiszajátítás útján is a mezőgazdasági szeszfőzdék javára osztassék föl.

A szőlőművelés és bortermelés érdekeire való tekintetből követelnünk kell, hogy a monarchia két államában a mesterséges borok és azok forgalombabozatalának tilalmazása érdekében azonos alapelvek érvényesüljenek.

Az erdőtörvény módosítandó olyképp, hogy az erdőkben, ott, ahol

¹ «Ez a reform» kezdetű mondat a Jakabffy Imre betoldása.

² «Szükségesnek tartjuk...» kezdetű mondatról hat bekezdés a Jakabffy Imre betoldása.

az az észszerű erdőgazdaság követelményeibe nem ütközik, az állattenyésztéshez szükséges legeltetés biztosíttassék, és ebből folyólag hatályon kívül helyezendők az 1898. évi XIX. tc.-nek ama rendelkezései is, amelyek szerint az úrbéri rendezés alkalmából a volt úrbéreszek tulajdonába bocsátott legelő-illetőség az erdőtörvény hatálya alá vonatott.

Nagy anomália rejlik abban, hogy az állami méneskar tisztikara és legénysége a közös hadsereg kötelékébe tartoznak, holott szolgálati tekintetben a földművelésügyi kormány alá vannak rendelve. Ezen változtatni kell azáltal, hogy a méneskarhoz beosztandó hadkötelesek ne a közös hadsereg kontingensére számíttassanak, hanem a honvédségbe soroztassanak be.

Iparfejlesztésünknek kiváló figyelemmel kell oly iparágak felő fordulnia, melyek mezőgazdaságunkra támaszkodva, természetes előfeltételekkel bírhatnak s közvetlen érdekkapcsolatot létesítenek mezőgazdaság és ipar között.

Történhetik ez a mezőgazdák által vagy részvételökkel alakított szövetkezetek útján is, de végzetes hiba volna a mi tőkeszegény s óriás beruházási szükségleteit fedezni nem tudó mezőgazdaságunkra ezt a formát jelentékeny tőkét igénylő és kockázattal járó iparágaknál is rákényszeríteni.

Ilyen iparágaknál úgy a közérdek, mint mezőgazdáink érdeke is azt kívánja, hogy az ipartelep oly faktor által alapíttassék, mely tőkeberuházást nem kíván a gazdától, terményét fix áron veszi meg s eléggé erős arra, hogy kiállja a változó konjunkturák esélyeit és érvényesülni tudjon a világforgalom küzdelmeiben.

Iparpolitikánknak az iparfejlesztés mellett első sorban meglevő iparunk érdekeivel és bajaival kell foglalkoznia.

Kisiparunk ugyanazon bajokkal küzd, melyeket a modern technika fegyvereivel dolgozó nagyipar világszerte felidézett. Elismerjük, hogy ipartörvényünk megérett a revízióra és célszerűtlennek bizonyult számos rendelkezésének módosítása az elégedetlenség több jogos okát fogja megszüntetni. De végzetes tévedés volna szervezeti kísérletekben keresni a kisipart fenyegető bajok megoldását.

Azoknak az emberiség haladásával egybeforrt gazdasági okai vannak, velük megküzdeni a kisipar csak akkor lesz képes, ha halad a korrall s az új viszonyokba beilleszkedik.

Növekvő képzettség, műizlés és technikai ügyesség által megtarthatja és fejlesztheti az ipari tevékenység azon művészi elemekkel gazdagított részét, mely a tömegtermelés által meg nem hódítható.

De a nagyipar előnyeit biztosíthatja magának a kisipar számos iparágban egyesülés, szövetkezés útján közös beszerzésre, géperő előállítására, értékesítésére és hitelre irányuló szövetkezetek felállítása által. Ez az a tér, ahol joggal várhatja a kisipar az állam segítő, felemelő kezét. Az egyéni erő fejlesztése és az erők egyesítésének

előmozdítása azon két sarokpont, mely körül¹ az ismeretek terjesztésére, az elméleti és gyakorlati képzésre és a különböző szövetkezetek szervezésére és istápolására irányuló állami és társadalmi tevékenységnek vállvetve kell koncentrálnia, hogy valóban jobb jövőt biztosítson kisiparunk számára.² Nagyiparunknak első sorban arra kell törekednie, hogy vezetőiben meglegyen a kellő képesség és szakértelem s hogy állandó és fluktuációknak ki nem tett munkásokkal dolgozzék.³ Azon meglevő ipartelepeink, melyek a nehéz viszonyok dacára természetes úton fejlődtek, első sorban igénylik az állam egész támogatását. Ezek erősödése, jóléte, gyarapodása legegészségesebb útja az iparfejlesztésnek. De ezek mellett folytatni kell az új ipartelepek alapítására, új iparágak meghonosítására irányuló akciót is.

Az államnak minden rendelkezésére álló eszközzel oda kell törekednie, hogy viruljon, sikerrel járjon minden becsületes, egészséges alapon álló ipari vállalkozás. Ezzel a nemzet általános közérdekének tesz szolgálatot.

Minden jelentékeny iparvállalat megbecsülhetetlen jótétemény a körülötte lakó mezőgazdák számára, midőn azok terményeinek helyben oly fogyasztóközönséget biztosít, mely egészen új jövedelemforrásokat nyit, kivált a kisbirtokosok részére.

De egyúttal kulturális és hazafias missziót is teljesít. Minden, feladata magaslatán álló iparvállalat fokusa a hazafias irányú kultúrának, s az államnak csak oly vállalatokat szabad támogatnia, melyek teljes mértékben teljesítik ezt a missziót.

A modern nagyipar zavartalan fejlődését s viszonyainak állandóságát csakis kartelszerű megállapodásokkal biztosíthatja; kivált a kezdet nehézségeivel küzdő gyengébb ipar csak így teheti erősebb, régibb idegen iparokkal szemben versenyképessé magát.

Amily üdvös a kartelek ezen szerepe, oly könnyen válhatnak azok a legrútabb visszaéléseknek, a közönség kizsákmányolásának eszközeivé.

Életbevágó érdekünk, kivált tekintettel az osztrák ipar versenyére, hogy nálunk a kartelek azon üdvös feladatukat teljesítsék, a nélkül, hogy e visszaélések terére ragadtassák magukat. A mi viszonyaink között elérhető e cél addig is, míg megéri a kartelek ügye a törvényes szabályozás számára és így a fogyasztóközönség és az ipari termelés érdekeit egyaránt védelmébe vevő karteltörvény közmegegyezésre lesz megalkotható. Egész iparunk ugyanis⁴ minden lépten-

¹ «Ez az a tér» kezdetű mondatról «mely körül» szavakig a Jakabffy Imre betoldása.

² «irányuló állami» szavaktól a Jakabffy Imre betoldása.

³ «Nagyiparunknak» szótól a Jakabffy Imre betoldása.

⁴ «elérhető e cél» szavaktól a J. I. betoldása.

nyomon annyira rászorul az állam támogató jóindulatára, hogy kénytelen lesz a megkívánt határok között maradni, ha a kormány ettől teszi függővé jóakarátát. Megköveteljük tehát a kormánytól, hogy a kartelek működését éber figyelemmel kísérve ezen az úton akadályozza a visszaéléseket.

Iparunk fejlődésével fokozódó súllyal lép a munkáskérdés előtérbe.

A törvényhozás eddigi munkásvédelmi akcióját ki kell mindazon törvényekkel egészítenünk, melyek a gyermek és nő kímélete, a munkás egészségét és testi épségét biztosító gyári rend meghonosítása s a munkásbiztosítás összes ágainak életbeléptetése szempontjából szükségesek.

De ezeket oly módon kell eszközölnünk, hogy első sorban olyan autonóm szervezetek létesítésére buzdítsuk a munkásokat, amelyek a munkás megélhetését és jövőjét az élet különböző viszontagságaival szemben biztosító különböző feladatokat egyesítve, a szakmák szerint szervezkedő munkásoknak komoly feladatokkal, felelősséggel bíró életérős önkormányzatát valósítják meg.

Egyedül a baleset elleni biztosítás képez kivételt. A kockázat sajátos természete, a munkaadónak élesen előtérbe lépő felelőssége egyaránt e feladatnak munkásra és munkaadóra kiterjedő állami intézmény keretében való egységes megoldását kívánja meg.

Minden egyéb feladat a munkások önkormányzatába utalható, miért is elsősorban és sürgősen szükséges a betegsegélyző pénztárakról szóló törvényeink olyan módosítása, mely lehetővé tegye, hogy a betegsegélyezés ügyét is a szakmák szerint szervezett munkásoknak, összes életbevágó érdekeiket felkaroló egyesületei vegyék kezükbe.

A munkásbiztosítás minden más megoldása kiragadja a munkás kezéből az igazán életbevágó gyakorlat érdekei feletti rendelkezési jogot, megfosztja ezen tartalmuktól spontán alakult szervezeteiket s azokat az agitáció és osztályharc melegágyaivá teszi, s azon szomorú jelenségeket vonja maga után, melyeket munkásegységeink zsenge ifjúkorában máris tapasztalunk.

Az élet iskolájába kell a munkást bevezetnünk, bele kell oltanunk a felelősség érzetét, gondozójává kell tennünk saját legéletbevágóbb érdekeinek, az igazi önkormányzat emelő, nevelő hatásának kell kitennünk.

Nem fogja ez megszüntetni a munkás és munkaadó közötti surlódásokat, de fokozni fogja a munkásosztály megfontoltságát, komolyságát, felelősségérzetét, emelni fogja szellemi és erkölcsi színvonalát, gazdasági értékét és a nemzeti társadalomban elfoglalt pozícióját.

Tisztán agitatórius célokra alakult munkásegyletek rendszerint hivatásszerű izgatók, a műveltebb osztályok züllésnek indult s a munkás szenvedélyeiből élőködő tagjainak vezetése alá kerülnek.

Oly munkásegylet, mely a munkásoknak betegség, aggkor, munkátlanság esetére keservesen összegyűjtött filléreit kezeli, meg fogja válogatni vezéreit. Természetszerűleg foglalják el a munkáosztály élén helyöket azoknak szellemi és erkölcsi tulajdonaik által legkiválóbb tagjai. Kifejlődnek és érvényesülnek az osztály legjobbjai s az anyagi és szellemi fejlődés útján vezetik előre bajtársaikat.

Az élet komoly feladatait kezelő önkormányzat nemesítő, fel-emelő hatása ez. Ez vitte Anglia munkáosztályát a legborzalmasabb anyagi és erkölcsi helyzethől oly magasra a kontinens munkáosztálya felé, ez alakítja át fokról-fokra békés gazdasági küzdelemmé az osztályharcot, ez növeli a nemzeti munka versenyképességét s avatja a munkáosztályt a politikai jogokra érett nemzeti demokrácia egyik legbecsesebb alkatelemévé.

Ez átalakulás nem egy-két év munkája. Rázkódtatásokon, az osztályharc heves kitörésein keresztül haladhatunk csak e magasztos cél felé. Legyünk elkészülve rá, hogy a munkaadó és munkás között számos konfliktus fogja még a közjólétet s első sorban magát a munkáosztályt károsítani és fenyegetni ez ország társadalmi békéjét.

A harc ezen minduntalan kitörő jelenségeivel szemben az államnak tisztán kell konstruálni és következetesen megoldani a maga feladatát.

Kiki maga szabhatja meg azon feltételeket, melyek mellett munkát adni vagy munkát vállalni akar. Úgy a munkaadók, mint a munkások egyesülhetnek arra a célra, hogy lehetőleg előnyösen szabályozzák a munka feltételeit.

A tömeges munkabeszüntetés jogosult fegyvere a munkáosztálynak, melytől megfosztani nem lehet. Óriási hatalom ez, melyet joggal használhat saját gazdasági helyzetének javítására. Az államnak csak a visszaélést, mások jogainak csorbitását s a gazdasági harc elfajulását kell megakadályoznia.¹ Egyfelől az elvállalt munkát teljesíteni kell. Szabályozni kell az ipari munkánál is a munkaadóra és munkásra egyaránt kötelező felmondási időt és szigorúan büntetni a szerződés-szegést.

Másfelől strike-olni akaró vagy strike-ba ment munkások a dolgozni akaró munkásokat ebben nem akadályozhatják. A törvénynek az erőszak és terrorizmussal szemben szigorú megtorlást kell alkalmaznia s az olyan strike-szervezetek feloszlátását kell elrendelnie, melyek működése ilyen visszaélésekkel jár.

Ezen szorosan gazdasági tartalmú törvények mellett fel kell mindazon kérdéseket karolnunk, melyek javítják a munkás életviszonyait, az otthon áldásait, az önképzést, művelődést és az élet magasabb örömeit hozzáférhetőkké teszik számára.

Ismételjük : csak a munkás anyagi, szellemi és erkölcsi színvona-

«Óriási» szótól a J. I. betoldása.

lának emelése oldja meg a szociális kérdést. Ez emeli a munkás gazdasági értékét, teszi lehetővé keresetének javítását, a termelés drágítását a nemzeti termelés versenyképességének csorbitása nélkül.

Ez a megelégedés, a tökéletesedés útja; ez teszi a munkásszót a nemzeti társadalom életerős, politikai jogokra méltó tényezőjévé.

A mezőgazdaság és ipar tevékenységét a kereskedelemnek kell kiegészítenie. Mentől erőteljesebb, modernebb szervezetet nyer, annál tökéletesebben teljesíti azt a közhasznú élethivatását, azt a funkciót, hogy a nemzeti termelés feleslegét jól értékesítse és a fogyasztás szükségleteit olcsón szerezze be.

Jogosult törekvése úgy a termelőnek, mint a fogyasztónak, hogy lehetőleg közeljutva egymáshoz, a közvetítés költségeit a minimumra szállítsa le. De ezt a célt nem a kereskedés elnyomása, hanem ellenkezőleg a modern kereskedelmi szervezet minél tökéletesebb kifejlesztése által érheti el.¹ Ez intézmény kezdetleges formái azok, melyek felesleges közvetítési költségeket rónak a termelőre és fogyasztóra. Ki kell szabadítanunk, emelnünk azt a szatócskodás légköréből, meg kell védenünk a becsületes kereskedőt az egészségtelen verseny csalárd visszaéléseivel szemben. Ezen az úton tesszük képessé nagy közgazdasági missziójának betöltésére.²

Minden áruforgalomnak a közlekedési eszközök egész rendszerének szerves kiépítése képezi előfeltételét. Vasúti fővonalaink hálózata kiépült s le vannak rakva egy, az ország közgazdasági érdekeit tekintetbe vevő, helyes tarifapolitika alapjai. Itt a megkezdett helyes úton kell következetesen tovább haladnunk. De biztosítanunk kell a helyi érdekű mezei, erdei és iparvasutak olcsó építését s olcsó és a helyi érdekekhez simuló célszerű kezelését, ki kell építenünk közutainkat s fel kell karolnunk a vízi utaknak jóformán teljesen elhanyagolt ügyét.³

Viszont a külföldről felénk özönlő bevándorlással szemben is meg kell védenünk honpolgáraink érdekeit, s e célból végrehajtani és érvényesíteni az 1903. V. tc.-nek megfelelő intézkedéseit. A határszéli rendőrség azonban a törvény megfelelő módosításával a jelenlegi közigazgatási keretekbe illesztendő már a szolgálatot bénító hatásköri összeütközések elkerülése végett is.⁴

Közgazdasági helyzetünkre súlyosan nehezedik a kivándorlás. Orvoslását az általános gazdasági helyzet javításaiban, megélhetés, birtokszerzés könnyítésében kell keresnünk. Oly áramlat, mely még sokáig fog tartani, vele számolni kell. Az állam a visszaéléseket, az

¹ «Jogosult» szótól a J. I. betoldása.

² «Meg kell védenünk» szavaktól a J. I. betoldása.

³ E bekezdés a J. I. betoldása.

⁴ E bekezdés a Sándor János betoldása.

ügynökségek csábító működését drákói szigorral akadályozza, tartsa a kivándorlás szervezetét ellenőrzése és befolyása alatt, gondoskodjék róla, hogy a jobb kereset reményében távozóknak lehetőleg ne vesszenek el a nemzetre nézve és a visszatérni akarók részére tegye ezt lehetőleg könnyűvé és előnyössé.

A szellemi kultúra terén az államnak kezet kell fognia minden társadalmi tényezővel, mely a nemzeti erő kifejtés nagy feladatának s a nemzet szellemi és erkölcsi emelésének tehet szolgálatot.

Első sorban az egyházak. Természetes szövetségesek. Nagy céljaikat csak karöltve érhetik el.

Kellő felügyelet ; gondoskodás, hogy hazafias irányban működjenek, de jogaik, autonómiájuk tiszteletben tartása ; állami segédkezés.

Kath. egyház autonómiája. Kongrua megoldása. Többi egyházaknál 1848 : XX. tc.-ben letett ígéret megvalósítása. Különösen sürgős az egyházi adózás megoldása olyképen, hogy bizonyos maximális adó kivetése mellett mutatkozó hiányt az állam fedezze.

Magában az iskolaügyben is nagy jogok illetik az egyházat, nagy feladat vár reá. Ezt tiszteletben tartjuk, a felekezeti iskolát nemcsak eltörölni nem kívánjuk, de eddiginél nagyobb mérvű segítség által kívánjuk színvonalát emelni.

A Berzeviczy-javaslat első jelentékeny lépést tette volna meg. Ez sürgősen megvalósítandó s amint a pénzügyi helyzet engedi, tovább fejlesztendő.

Állami iskolák hézagokat töltenek be, mintául szolgálnak, egészséges versenyt teremtenek.

Ismétlő tanfolyamok kiépítése gyakorlati irányban.

Középiskoláknál túltengés a tudományos pályákra előkészítő intézeteknél. A polgári iskola fejlesztendő s gazdasági, ipari és kereskedelmi oktatással szoros kapcsolatba hozandó, hogy az ezen pályákra készülő polgárság gyermekeinek kellő általános műveltséget s szak-képzettséget adhasson.

Felső oktatás : Budapesti egyetem túltömöttségén kell segíteni, életképesség előfeltételeivel bíró nagy nemzeti kultúrmissziót teljesítő akadémiák erősítése, fejlesztése s új egyetem felállítása által.

Különösen a jogi vizsgarendszer reformja mielőbb keresztülvienő, hogy az ifjúság komoly tevékenységre indíttassék s a tanári kar tudományos tevékenysége a mai rendszer zavaró hatása alól felszabadíttassék. Ez a rendszeres, öntudatos gazdasági és kultúrpolitika fogja megteremteni azt az anyagi erőben és műveltségben gazdag egységes magyar demokráciát, mely alkotmányunk demokratikus továbbfejlesztésének előfeltétele.¹

¹ A vallás- és közoktatásügyi program Berzeviczy Albert szövegezésében így hangzik : A szellemi kultúra terén az államnak kezet kell fognia minden társadalmi tényezővel, mely a nemzeti erő-

Addig is folytatnunk kell összes közintézményeinknek a szabadság szellemében való kiépítését és továbbfejlesztését.

A tisztviselők anyagi helyzetének rendezése. Pártunk a közel-múltban félmunkát végzett, mert azt, ami megtehető volt, egy nappal sem kívánta halasztani, többet pedig a pénzügyi egyensúly kockáztatása nélkül nem tehetett. Tudta, hogy az félrendszabály, melynek betetőzése égetően szükséges. Igyekezett úgy berendezni az államháztartást, hogy az mielőbb megtörténhessék, s ha a válság közbe nem jön, 1906-ra megtehetné volna azt. A válság pénzügyi kihatása kiszámíthatatlan. Amint rendezett közállapotaink lesznek, azzal kell

kifejtés nagy feladatának s a nemzet szellemi és erkölcsi emelésének tehet szolgálatot.

Ilyenek elsősorban az egyházak. Állam és egyház természetes szövetségesek a kultúrmunkában. Nagy céljaikat csak karöltve érik el.

Az államnak elsőrendű érdeke és kötelessége az egyházak működését törvényszerű hatáskörükben s az állam intézményei iránti tisztelet szellemében előmozdítani s a különböző vallásfelekezetek békés együttélését biztosítani.

Az egyház tevékenysége a nevelés-oktatás terén azonban az állam részéről kellő felügyeletet igényel; gondoskodást arról, hogy a felekezeti iskolák hazafias irányban működjenek s az állam által saját iskoláira nézve megszabott mértéknek és színvonalnak megfeleljenek; e kereten belül az egyházak autonómiája az iskolai téren is tiszteletben tartandó s szükséglet pótló iskolai intézményeik fenntartása céljából az állam segélyére is igényt tarthatnak.

Mielőbb befejezendő a kath. lelkészek kongrua-kiegészítésére vonatkozólag folyamatban levő munkálat s a kath. egyházi vagyon jövedelmeiből nem fedezhető szükséglet ép úgy állami forrásokból lesz fedezendő, mint ahogy az 1818: XX. tc. méltányos végrehajtása az összes egyházakkal szemben is magával hozza, hogy a szükségleteiknél a hívektől méltányosan követelhető egyházi szolgálmányokon felül mutatkozó hiányt az állam fedezze s intézményeiket biztosított anyagi támogatásban részesítse.

A katolikus egyház autonómiájának kérdését oly értelemben kívánjuk megoldatni, hogy az ahhoz fűződő fontos állami érdekek és királyi jogok megóvása mellett az autonómia szervezete és működése mégis nem merő formalizmus, hanem tartalommal bíró, eleven valóság legyen.

A népiskolaügy reformja terén a Berzeviczy-féle javaslat az első jelentékeny lépést tette volna meg. A reform ebben a keretben sürgősen megvalósítandó s amint a pénzügyi helyzet engedi, különösen a tanítói illetmények tovább is fejlesztendők s a néptanítói nyug-

elsősorban tisztába jönnünk, s a tisztviselők fizetésrendezését befejeznünk, amint csak lehet.

A tisztviselők helyzete rendezendő oly pragmatika alkotása által, mely a tisztviselők és a közszolgálat érdekeire egyaránt figyelemmel legyen s úgy a köteletségét híven teljesítő tisztviselő sorsát, mint a közszolgálat rendes és pontos menetét biztosítsa.

Belügyi kormányzatunk államosítása, illetőleg élethossziglan kinevezett állami tisztviselőkre bízása elodázhatatlan szükségét képez. Ez teszi lehetővé azt, hogy már a középfokon szerves egységet hozzunk a közigazgatás ágaiba s lényeges lépést tegyünk előre a de-

díjügy olykép rendezendő, hogy a tanítóknak az államtisztviselőkkel lehetőleg egyenlő végellátása a nyugdíjalap pénzügyi egyensúlyát meg ne ingassa.

Az állami népiskolák, mint hézagokat pótlók és mintául szolgálók, már az egészséges verseny szempontjából is, a létrejött reform után is céltudatosan szaporítandók.

A középfokú oktatás terén különösen a tudományos pályákra előkészítő iskolanemeknél mutatkozik túltengés, miért is a középiskolák reformja, szoros kapcsolatban a polgári iskola reformjával, hajtandó végre s ez utóbbi intézmény főképp a gyakorlati gazdasági pályák igényeinek szem előtt tartásával olykép fejlesztendő, hogy a tudományos pályákra nem lépő ifjúságot valóban magához vonzza s azokat is a nemzeti szellemű műveltség részeseivé tegye.

A polgári iskola kifejlesztése s záróvizsgálatának az egyéves önkéntességre való képesítéssel fölruházása fogja lehetővé tenni a kereskedelmi iskolák egy részének átalakulását s a megmaradóknak a kereskedelmi szakképzés gyakorlati igényeinek megfelelőbb reformálását.

A felsőbb oktatás lehetőleg egész terjedelmében törvényileg rendezendő s legsürgősebben a jogi képzés és képesítés terén mutatókozó visszasságok orvosolandók, kapcsolatban az igazságügyi és közigazgatási gyakorlati képesítés reformjával. Az életképes jogakadémiaoknak e reformmal járó fejlesztésétől függetlenül, mielőbb leteendők alapjai legalább még egy tudományegyetemnek.

A közművelődés intézményei, különösen a múzeumok és könyvtárak megindított fejlesztése hathatósan folytatandó s az ingatlan s ingó műemlékek megfelelő védelmével hozandó összeköttetésbe.

A művészetek összességének fölvirágoztatása az állam részéről tervszerű s mindenre arányosan kiterjesztett akciót igényel. Különösen a képzőművészet terén a kereslet és kínálat megzavart egyensúlyának helyreállítására azáltal kell törekedni, hogy az állam a művészi produkciót mindenütt, hol annak helye van, igénybeveszi s a művészi jellegű iparnemekben való térfoglalását elősegíti.

centralizáció terén. De kapcsolatba hozandó az önkormányzat továbbfejlesztésével. A valódi önkormányzat a közügyek intézésében való közvetlen részvételből, a tisztviselők eljárásának ellenőrzéséből és a fegyelmi jog gyakorlásában való részvételből áll. Ezek hatékonyabb intézésére vármegyei szervezetünk a törvényhatósági bizottság által választott járási bizottságokkal egészítendő ki, melyek hatáskörébe többek közt az ügynevezett vicinális utak ügye s a községi háztartás felügyelete volna beillesztendő. Ők gyakorolhatnák a középhatóság jogait számos esetben s működésük számára tér nyílhatna például a népoktatásügy terén is.¹

¹ A tisztviselők helyzetének javítása és a közigazgatási program Jakabffy Imre szövegezésében így hangzik:

Tisztviselői karunk anyagi helyzetének és összes életviszonyainak megfelelő rendezése már több év óta az aktuális politika egyik előtérben álló kérdése. Halaszthatatlan volt a tisztviselői illetményeknek a változott megélhetési viszonyokhoz való alkalmazása s a mutatkozó aránytalanságok és igazságtalanságok kiküszöbölése, s pártunk nem akart a legégetőbb bajok orvoslásával addig várni, míg az ország pénzügyi helyzete a kérdés végleges, teljes rendezését engedte volna meg. Egy nappal sem kívánta elhalasztani azt, mit a tisztviselői kar érdekében a pénzügyi helyzet kompromittálása nélkül azonnal megtehetett, s megvalósított e nagy munkából annyit, amennyit az adófizető polgárok érdekeire való parancsoló tekintet megengedett. Jól tudta, hogy félmunkát végzett; ennek mielőbbi betetőzése egyik legkomolyabb törekvése volt s erős elhatározással akként rendezte be az 1904. és 1905. évi államháztartást, hogy az 1906. évre rendelkezésre álljon ezen nagy szükséglet fedezete. E törekvést reményen felüli siker követte; az 1904. évi kezelés várakozáson felül kedvező eredménnyel záródott, s ha az ország kormányzata pártunk kezében maradt volna, a tisztviselői illetmények rendezése már a jövő év elejével minden bizonnyal bekövetkezhett volna.

Pájdalom, mint összes közviszonyainkban, itt is éreznünk kell a közbejött válság romboló hatását. Annak kihatása az állam pénzügyi helyzetére merőben kiszámíthatatlan s a legégetőbb szükségletek kielégíthetését is kérdéssé teszi. De ezek között ezen feladat megoldása egyik legsürgősebb feladat gyanánt jelentkezik, melyet az államnak teljesítenie kell, amint rendet hozhatott alapjukban megrendült pénzügyeibe.

E mellett az államnak támogató figyelmét kiterjesztenie kell a tisztviselőknek életviszonyaik javítására irányuló összes mozgalmaira; a megélhetés olcsóbbá tétele, a hitelviszonyok rendezése s a gyermekevelés nagy terhének könnyítése körül széles tér nyílik a tisztviselők sorsát javító állami tevékenységre, melyet teljes odaadás-

Addig is, míg ez a reform a maga egészében keresztülvihető lesz, lehetővé kell tennünk, hogy a törvényhatósági tisztviselők az állami és az államiak a törvényhatósági szolgálatba, addig szerzett igényeik sérelme nélkül léphessenek át és mielőbb kezdetét vehesse a közigaz-

sal s a tisztviselőkar sorsa iránti meleg érdeklődéssel kell minden illetékes tényezőnek felkarolnia.

Az anyagi kérdések megoldása mellett rendezendők a tisztviselők közszolgálati viszonyai is s oly szolgálati pragmatika és fegyelmi törvény alkotandó, mely a tisztviselők és a közszolgálat érdekeire egyaránt figyelemmel legyen s a köteleességét híven teljesítő tisztviselő sorsát és a közigazgatás pontos menetét egyaránt biztosítsa.

A modern közigazgatás feladatainak teljesítése oly szakképzettséget igényel s oly munkásságot követel a belügyi igazgatás közép és alsó fokozatain is, miszerint azt csakis szakképzett tisztviselői kar láthatja el, melynek a tisztviselői működés életpályáját és megélhetési alapját képezi. Ezen nagy átalakulás teszi elodázhatlan szükséggé, hogy a vármegyei közigazgatást is élethossziglan kinevezett állami tisztviselők végezzék, mert a tisztviselői kar állása és előmenetele csakis akként biztosítható.

Csakis ezen reform által érhetjük el, hogy ifjúságunk színevirága kellő számban forduljon ismét a belügyi közigazgatás felé, ez teendő lehetővé, hogy szerves összefüggést teremtsünk a középfokú hatóságok között s beillesszük a vármegyei életbe a kormányzat azon közegeit is, kik eddig az általános közigazgatástól s az önkormányzattól teljesen függetlenül látták el ügykörüket, hogy fokozatosan megszüntessük a mai túlságos centralizációt és oly egészséges vérkeringést teremtsünk a központi s a vidéki hatóságok között, melynél fogva olyan tisztviselők jussanak a központi kormányhatóság irányadó állásaiba, kik az életet s a külső közigazgatást közvetlen tapasztalásból ismerik.

Nem ejt ezen reform csorbát a vármegyék politikai jogain. De az önkormányzatot sem fenyegeti. Ellenkezőleg új, pezsgőbb élet csíráit rejtí az magában. Az önkormányzat azon ősi formája, melynél fogva a társadalom független elemei nobile officiumként töltsék be a tisztviselői állásokat, már régen túlélte magát, s az önkormányzat a viszonyok szükségszerű átalakulása folytán immár csak a tisztviselők ellenőrzésére s az önkormányzati elemeknek a testületileg ellátható ügyek intézésében való részvételére szorítkozhatik. Ezt a tevékenységet pedig csak élesíteni fogja az, ha a vármegyék közönsége nem általa választott tisztviselőkkel találja szemközt magát; s megszűnik azon sajnálatos állapot, melynél fogva a közönség érdeklődése jóformán kimerül a tisztviselők választásaiban s az ügyek intézését teljesen azoknak engedi át, kiket tisztviselői állásokban saját megbízottainak tekint.

gatás különböző fórumai közötti egészséges vérkeringés. A nyugdíj-törvény megfelelő módosításával gondoskodni kell tehát mielőbb arról, hogy ilyen átlépéseknél a szolgálati idő azonnal és teljes mértékben beszámítható legyen. És mivel ezáltal is új teher hárul a vármegyei tisztviselők fizetésének rendezésével amúgyis sok helyen válságba került vármegyei nyugdíjalapokra, — esetleg az állam hozzájárulásával is gondoskodni kell arról, hogy a szerzett nyugdíjigények kielégítése fennakadást ne szenvedjen.

A silány javadalmazás mellett még bizonytalan helyzetben levő díjnokok sorsa is sürgős javítást igényel. Törvény útján kell részükre biztosítani azt, hogy betegség esetére legalább némi segélyben, hosszabb szolgálat után pedig, maguk, illetve özvegyeik és árváik állandó ellátásban is részesüljenek. De alkalmat kell nekik nyújtani arra is, hogy megfelelő elméleti és gyakorlati képzettség esetén elő is léphessenek, mely célból az 1873 : II. tc. oly irányban lenne módosítandó, hogy a kiszolgált altisztek a nekik inkább is megfelelő vasúti és postaszolgálatban nyerjenek elhelyezést, az irodai és kezelési szakban levő állások pedig a hosszabb időn át szolgált díjnokok részére is megnyittassanak.¹

A község megszabadul a jegyzői fizetéstől s ezzel igazságtalanul eloszló nagy tehertől.

A városoknál egyszerűbbé, olcsóbbá kell tenni a rendezett tancsú város szervezetét, s törvényhatósági jogot adni a nagyobb vidéki városoknak.

A közbiztonsági szolgálatot vegye át az állam s terjessze ki a városi területekre is a csendőrség hatáskörét. Óriás előny ez közbiztonsági és közrendészeti szempontból, s a városokat jelentékeny anyagi teher alól szabadítja fel.

Különös gondot igényel a főváros helyzete. Új fővárosi törvény, mely a szervezetet egyszerűbbé, olcsóbbá, az ügymenetet gyorsabbá teszi s a közmunkatanács ma már idejétmúlt intézményét megszünteti. Mindezen rendszabályok módot nyújtanak a városok életerős fejlődésére, a mai pótdóteher lényeges csökkentését teszik lehetővé, de a városok pénzügyi helyzete csak az állami adók oly reformja által lesz biztosítva, mely számukra új jövedelemforrást biztosít s véget vet annak a helyzetnek, hogy a városok kizárólag az egyenes adók utáni pótléokra legyenek utalva.

Ide még : közegészségügy, gyermekvédelem, igazságszolgáltatás.

(A belügyi és közegészségügyi közigazgatás programját Jakabffy Imre dolgozta ki részletesen, amint itt következik :)

Fejlesztenünk kell az önkormányzati elemek szerepét és hatáskörét az egész vonalon. Tág tért kell nyitnunk az ellenőrzésnek, nő-

¹ E két utolsó bekezdés a Sándor János betoldása.

velnünk kell önkormányzati testületeinknek állami tisztviselők felett gyakorolt fegyelmi ügykörét, a magyar jogfejlődés ezen egyik legszebb hajtását s bevonnunk az önkormányzati elemeket mindazon ügyek intézésébe, melyeknek természete ezt megengedi. Ezen szerepkör betöltése csak némely általános érdekű, fontos ügynél hagyható a törvényhatósági bizottságok közgyűléseinél. A konkrét ügyek elintézésének súlypontját a bizottság által kiküldött kisebb testületekbe kell helyezniünk. Bele kell közigazgatásunk keretébe illeszteniünk a törvényhatósági bizottság által választott járási bizottságokat, azok hatáskörébe utalunk a községi háztartással kapcsolatos ügyeket, a vicinális utakat és számos más oly konkrét ügyet, melyeknek a közgyűlés általi intézése merő formalitás, vagy amelyek jelenleg önkormányzati elemek bevonása nélkül a főszolgabíró által intézhetnek. A népoktatás és gyámügy terén is szép szerepkör nyílna számukra.

A községi és körjegyzőknek is kinevezett állami tisztviselőkké kell átalakulniok. Ez oldja meg véglegesen a jegyzők anyagi helyzetének és előmenetelének kérdését, ez szünteti meg azon annyira visszás állapotot, hogy az ügyek nagy részét látszólag a községi bíró, tényleg a bíró neve alatt és felelőssége mellett a jegyző intézi. De egyúttal önmagától orvosolja ez a községi háztartások legégetőbb bajait is. Ha a község a jegyzői fizetéstől megszabadul, ezzel a községi pótdó jelentékeny leszállítása válik lehetővé. Legerősebb éppen azon szegény községekben, melyek csekély adóalapjára a jegyzői fizetés oly aránytalan súllyal nehezedik.

Fölötte nyomasztó a jegyzőkre, hogy a mostani viszonyok között hivatali előmenetelük úgyszólván nincsen. Ezen a minősítési és nyugdíjtörvények megfelelő módosításával akként lehetne segíteni, hogy legalább a képesítési körüket érintő állami és törvényhatósági adó, számviteli és kezelési szakok nyitnatnának meg számukra jegyzői szolgálati éveik azonnali és teljes beszámításával és ha ezen beszámítás magasabb képesítés esetére a közigazgatási tiszt állásokra való lépésre is kiterjeszketnék, úgy ez maga után vonná, hogy a jogvégzett egyének nemcsak közigazgatási gyakornoki, hanem a jegyzői állásokban kezdhethék meg a szolgálatot, ami gyakorlati kiképeztetésükre sokkal nagyobb előnnyel járna.

A városok reformjának egyfelől arra kell irányulni, hogy a kisebb városoknak sokkal egyszerűbb szervezete lépjen a rendezett tanácsú városok helyébe és így megszabaduljanak azok ezen nehézkes apparátus aránytalan költségeitől, másrészt pedig élvezhessék a városi autonómia előnyeit azon fejlődésképes nagyobb községek is, melyeknek anyagi és szellemi erejét a rendezett tanácsú várossá alakulás meghaladja. Viszont módot kell nyujtanunk nagyobb, városiabb jellegű rendezett tanácsú városainknak, hogy törvényhatósági joggal bíró városokká alakuljanak át.

Különösen a fővárosi törvény revíziója által segítenünk kell a

fővárosi közigazgatás számtalan baján. A főváros szervezetének egyöntetű, egyszerű átalakítása által biztosítanunk kell a mainál jobb, gyorsabb és olcsóbb igazgatást, s abba a helyzetbe kell a fővárost juttatnunk, hogy sikerrel birkózhassék meg a rohamos fejlődés által eléje állított nagy problémákkal és elviselhesse a fejlődés anyagi következményeit.

Általában összes városaink anyagi helyzete gyors segítséget igényel, s a városi pótdadók aggasztó emelkedésével szemben hatékony intézkedésre van szükség.

Első lépés gyanánt kívánjuk, hogy a közbiztonsági szolgálat terhét az állam vállalja magára. 20—30 % pótdadóleszállításnak felelne meg a városok nagy részében, segítene tehát a legerősebb anyagi bajokon, átalakítaná a legtöbb város közrendészeti viszonyait s a közbiztonsági szolgálat egységes szervezése az ország egész területén megbecsülhetlen előnyökkel járna közbiztonsági szempontból is.

De a városok és községek anyagi helyzetének gyökeres szanálása csak az állami adók oly reformjaival kapcsolatban lesz biztosítható, mely új, az eddiginél fejlődésképesebb jövedelemforrást nyit számukra s véget vet annak a tarthatatlan helyzetnek, hogy kizárólag az egyenes adók utáni pótléokra legyenek utalva.

Szükséges ez azért is, mert az állami és a vármegyei tisztviselők fizetéseinek rendezése után nem késhet tovább a városi tisztviselők fizetésrendezése sem. A méltányosság pedig megköveteli, hogy azon különböző kedvezmények (pl. vasúti kedvezmények), melyeknek a törvényhatósági és állami tisztviselők részesei, a városi és községi alkalmazottakra is kiterjesztessenek.

A közigazgatás gyorsaságának és fontosságának fejlesztése végett folytatni és betetőzni kell a közigazgatási ügyvitelnek megkezdett egyszerűsítését oly irányban, mely annak súlyát a közigazgatási intézkedés lényegére helyezi és azt minden felesleges sallangtól megszabadítja. E végből nem késhet tovább az állami anyakönyvvizetés terhen lényegesen könnyítő 1904 : XXXVI. tc. végrehajtása, úgyszintén a rendészet érdekében a százfelé elszórt kihágások egységesítése, a kihágási eljárás egyszerűsítése és összesítése.

A politikai jogok egyik legfőbbike, a gyülekezeti és egyesülési szabadság törvénnyel szabályozva nincsen, minek következtében gyakori félreértések és még sajnálatraméltóbb összeütközések támadnak. Szükséges tehát a törvény megalkotása oly irányban, hogy a jogok szabad gyakorlása a hatósági jogkörök határainak szabatos megvonásával biztosíttassék.

A közegészségügy terén temérdek még a teendő. Első sorban a községi és körorvosok helyzetén kell javítani. Fizetéseik, nyugellátásuk rendezésével és hivatali előmenetelük biztosításával, mely utóbbi a járási orvosi és esetleg kórházi orvosi állások betöltésével lenne kapcsolatba hozandó. A gyermekvédelem és betegápolás az utolsó állami

zárszámadás tanúsága szerint ma már elviselhetetlen terhet ró az államháztartásra, ami félreérthetetlenül oda int, hogy a társadalom fokozottabb mértékben vegye ki a maga részét ezek gondozásában és kivált a községeket segítse meg azon feladatok teljesítésében, melyeket a 7 éven felüli gyermekek eltartása körül a törvény rájuk hárít. A kórházak és elmeegógyintézetek túlsúlyfoltosságán pedig segíteni kell az öregség és gyengeség miatt segélyre szorulókat ápolása iránt a szegényügy rendezésének keretében teendő intézkedések, illetve a családi elmebetegápolási rendszer meghonosítása útján.

(A fürdőügyi programot Sándor János ekként szövegezte meg:)

Hazai fürdőink fellendítése közegészségügyi és közgazdasági szempontból egyaránt nagy jelentőségű. Közönségünk ezrével tódul külföldi fürdőkre és milliókra menő készpénzt visz oda költeni, holott hazánk földje gyógyfürdőkben és ásványvizekben gazdagabb, mint a külföld bármely országa. És ha ezen fürdők versenyképesek lennének, amellet, hogy ott a betegek gyógyulást, üdülést találnának, új fogyasztási központok, forgalom és a megélhetésnek, jólétnek új forrásai nyílnának éppen azon a központoktól távolabb eső (hegyvidéki és székelyföldi) részeken, hol a szükség legnagyobb, a kivándorlás legtömegesebb. Legelső teendő e téren a szakkörök és érdekeltek által évek óta sürgetett fürdőtörvény megalkotása, de azontúl sem szabad az államnak visszariadnia attól, hogy intézményeivel és erejével támogassa hazai fürdőinknek versenyképes fejlődését.

(Az igazságügyi programot Plósz Sándor dolgozta ki, amint itt következik:)

Az igazságszolgáltatás terén folytatni kell azt a munkát, amivel a szabadelvű párt Magyarország mai jogrendjének alapját megvetette, a jogszolgáltatás szerveit megalakította, intézményeit megteremtette és azokat úgy az élet változó szükségleteinek, mint a haladó kor igényeinek megfelelően kifejlesztette. A szabadelvű párt ennek a munkának korszakot alkotó eredményeivel tud beszámolni a magyar nemzetnek, eredményekkel, amikről egy kultúrállam színvonaláig fejlesztett mai egész jogéletünk tesz bizonyosságot. Több ez egy programnál! Itt az igazságügynek csak főbb intézményeiről tehető említés, a hézagok és a szükségesnek bizonyult módosítások megjelölésével.

Igazságszolgáltatásunk súlypontja a járásbíróságokra nehezedik. A polgári és büntetőügyek 90 %-át meghaladó része járásbíróügyi ügykörben intéztetik el. Emeli ennek az egyre táguló fórumnak jelentőségét, hogy határozatainak egy része azonnal végrehajtható, más része ellen pedig csak korlátozott mértékben van jogorvoslatnak helye. Erősíteni kell tehát a járásbíróságokat úgy, hogy a már követett irányban továbbhaladva lehetőleg a legtapasztaltabb, a legerősebb és a

legönállóbb bírák alkalmazandók a bírói hatalomnak első fokon való gyakorlására.

Törvényileg szabályozandó a főudvarnagyi bíráskodás, magyar bírói szervezettel, a magyarországi ügyekre vonatkozó hatáskörrel, magyar fellebbviteli fórumokkal és magyar eljárási szabályokkal; mert a főudvarnagyi hivatal, mint bíróság mai szervezete és eljárása mellett egyáltalában nem jut kifejezésre az, hogy a magyar korona országaiban a főudvarnagyi bíráskodás csak a magyar király bírói hatalmának lehet kifolyása.

Az ügyvédek nagy része küzködik a tisztességes megélhetés nehézségeivel: ez az oka a gyakran felmerülő erkölcsi bajoknak is. Meg kell erősíteni a kamarai szervezetet, a végből, hogy az ügyvédi kar életképességének és boldogulásának feltételeit önmaga valósíthassa meg és önmaga orvosolhassa bajait. Az ügyvédi rendtartás reformjának keretében meg kell oldani autonóm alapon az ügyvédi nyugdíj kérdését is.

Az a törvényhozási irányzat, hogy a közvetlen bírói intézkedést nem igénylő fontosabb eljárások a kir. közjegyzőkre bízassanak, a közjegyzői intézmény továbbfejlesztésének tág terét nyitja meg.

A magyar jogászközönség élénk közreműködésével és illetékes körök erős támogatásával évtizedek óta serény munka folyik az igazságügyminisztérium kebelében a magyar ált. polg. törvénykönyv egységes és rendszeres tervezetének elkészítése céljából. A tervezet első szövege részletes indokolással 1900. év november elején jelent meg a könyvpiacra és immár a törvényhozás műhelyébe kerülhet igazságügyi jogalkotásunk ezen legkiválóbb műve, amely az általános magánjog egész anyagát felöleli és gyökere lesz a külön szakjogoknak is.

A gyakorlat által kiderített hiányok szükségessé teszik a magyar büntetőtörvénykönyvek novelláris módosítását.

Az uzsora az 1883 : XXV. tc. alapján csak a hitelezés és a fizetési halasztás eseteiben és csak magánindítványra üldöztetik. Mint-hogy a gyengék életnedvén az uzsora sok más faja is élősködik, szükség van oly törvényre, mely lehetővé tegye az uzsora különböző alakjaiban jelentkező visszaélések hivatalból való megtorlását és amely állapítsa meg az uzsorás jellegű szerződés semmisségét akkor is, ha bele sem ütközik az uzsora büntetőjogi tilalmába.

Hazánkban a Királyhágón innen fekvő részében az úrbéri birtokrendezés befejezettnek tekinthető. «A telepítvényekről», «a major-sági zsellér s az ehhez hasonló természetű birtokokról» rendelkező 1873 : XXII., illetve 1896 : XXV. tcikkek biztos alapot nyújtanak a volt földesúr által egyezkedés útján szolgálmányok mellett beépítés, művelés, vagy másnemű haszonvétel végett átengedett telkekre vonatkozó birtokviszonyok rendezésére is. Hátra van még az erdő-, bánya- és gyárüzem érdekében létesített telepítvényekkel kapcsolatos jog- és birtokviszonyok rendezése, továbbá a kisbirtok túlságos eldarabolt-

ságára és arra való tekintettel, hogy az 1871 : LIII. tc. a tagosításról közvetlenül nem intézkedik, egy szervesen rendelkező és a mezőgazdaság érdekeit felkaroló tagosítási törvény megalkotása. Az ország erdélyi részeiben és a volt Partium területén siettetni kell a birtokrendezési ügyek előhaladását, a költségek előlegezésére szervezett állami alap gyarapításával és az érdekeltek nagyobb mérvű segélyezésével.

Sürgős feladat a telekkönyvnek a kataszterrel és a tényleges birtoklással való összhangbáhozatala, ennek az összhangnak fenntartását biztosító intézkedések megtétele és befejezése azoknak a munkálatoknak, amelyekkel a telekkönyvi ügy rendezése a polgárosított határőrvidéken, Fiumében és vidékén megkezdett. Minthogy az 1892 : XXIX. tc. életbeléptetése óta aránylag csak kevés községben fejeztettek be a telekkönyvátalakító és helyesbítő munkálatok, szükséges, hogy azoknak folytatása, úgyszintén, hogy a telekjegyzőkönyveknek a tagosítás utáni átalakítása nagyobb erővel vétessek fogantatba.

Felismerve a hazai bányászat mérhetetlen közgazdasági fontosságát, elodázhatatlan feladata a törvényhozásnak, hogy 30 évig tartó vajadás után ma, a közgazdasági törekvések korában végre megoldást nyerjen hazai bányajogunk szükséges reformja.

A kereskedelmi törvény általános revíziója szükségszerű következménye lesz az ált. polg. törvénykönyv megalkotásának. Szükséges azonban, hogy legégetőbb hiányai addig is pótoltassanak. Ez a szövetkezeti jog terén részben már megtörtént «a gazdasági és ipari hitelszövetkezetekről» intézkedő 1898 : XXIII. tc. megalkotásával, amely törvény a most említett hitelszövetkezetek külön jogrendjét állapítja meg és azokat egy országos központi szervezetbe foglalva, annak révén állami támogatásban részesíti. Ezeknek a szövetkezeteknek működése kifogástalan és azok a kisgazda- és a kisiparososztály megerősítésének valóban a legalkalmasabb eszközei. De szükséges az önállóan működő szövetkezetek tekintetében is a kereskedelmi törvény szövetkezeti részének gyökeres revíziója, főleg az ügykezelés ellenőrzésének hatályosabbá tétele, sok szövetkezet működése ellen felmerült alapos panaszok orvoslása, a gyakori visszaélések meggátlása végett, továbbá azért, mert a legkülönbözőbb célokra alakult szövetkezetek és egyletek legalább egynemű csoportok szerint külön szabályozandók.

Módosítást igényel kereskedelmi törvényünknek a biztosítási ügyletet tárgyaló része, a magánbiztosítási vállalatok alapítása, az ügykezelés ellenőrzése, a biztosítási alap, díjtartalék, az ügynökök és az itt működő külföldi vállalatok fontos kérdéseiben.

Hézagot pótolna és sok visszaélésnek venné elejét olyan törvény megalkotása, mely nemcsak az értékpapiroknak, de más ingó dolgoknak (áruknak) részletfizetéssel való eladását is szabályozná.

Kereskedelmi törvényünk nem oltalmazza meg eléggé a kereskedelmi üzlet átruházásának eseteiben a korábbi üzlettulajdonos

hitelezőinek érdekeit. Ezen hiány pótlása és a hitelezők kijátszására irányuló üzletátruházások lehető meggátlása végett törvény alkotandó.

Tengeri kereskedelmünk fejlesztése érdekében a tengeri magánjog szabályozandó.

Az 1848. évi ideiglenes sajtótörvény rendelkezéseinek nagyobb része hatályon kívül lévén helyezve, szükséges, hogy egy a mai követelményeknek megfelelő, rendszeres és végleges magyar sajtótörvény megalkottassék.

A törvényhozás legsürgősebb igazságügyi feladata: a polg. perrendtartás reformjának megvalósítása. Mert az 1868. évi perrendtartás részleges módosításai után is elavult és hibás, a sommás eljárás és a rendes eljárás közti különbség zavarólag hat bíróságaink működésére, az eljárás különös nemeiben, mint: a váltó, kereskedelmi, bányai, házassági és egyéb eljárásokban fennálló felesleges eltérések megnehezítik az eljárási szabályok alkalmazását. És ha a meddő közjogi küzdelem következtében nem áll be a törvényhozás teljes bénultsága: már törvénné válhatott volna a reform, annak az értékes törvényjavaslatnak alapján, amelyet a képviselőház igazságügyi bizottsága már letárgyalt és amely már az 1893: XVIII. tc. megalkotásával kijelölt iránynak felel meg, amikor az ebben a törvényben foglalt elvek és rendelkezések alapján (szóbeliség, közvetlenség, a bizonyítékok szabad mérlegelése) a polgári peres eljárást a maga egészében és a perjogi tudomány magas színvonalán szabályozza. A reformtörekvés vezető gondolata kell, hogy az legyen: miszerint a jó, gyors és olcsó igazságszolgáltatás a szegény néposztály számára könnyen hozzáférhetővé tétessék.

Nem halasztható tovább a csődeljárás gyorsabb és olcsóbb lebonyolítása, ezzel együtt a fizetés beszüntetése, a csődönkívüli egyezség és a jogcselekményeknek csődönkívüli megtámadhatása körüli eljárás szabályozása.

Sürgős módosítást igényel a végrehajtási törvény, az eljárás olcsóbbá tétele, az alaptalan igényperек számának csökkentése és a végrehajtás alóli mentességek kiterjesztése tekintetében.

Végül, habár a bélyeg- és jogilleték a pénzügyi törvényhozás és közigazgatás körébe esik, szükséges, hogy ez intézmény az igazságügy követelményei szempontjából is bírálat tárgyává tétessék, mert a jogéletből táplálkozik és arra súlyos teherként nehezedik. A bélyeg- és jogilleték mai rendszere tarthatatlan. A Bach-korszak e hagyatékának csak kis része van törvényileg szabályozva, nagyobb része egy konglomerátuma a legkülönbözőbb természetű esetekre és jogügyletekre vonatkozó szabályok sokaságának, egy tömkeleg, amelyben zűrzavar és homály uralkodik. Maguk a szakközégek sem tudják biztosan alkalmazni a szabályokat, mi a fináncérdekek túlkapására és a közönség zaklatására, gyakran megsarcolására vezet. E bajokon a bélyeg- és illetékügy egész anyagát szabályozó törvény megalkotásával kell segíteni.

A reformnál az egyszerűsítésre és arra kell törekedni, hogy elvi alapokon történjék a terjedelmes anyag rendszeres szabályozása. A fizetési meghagyások a jogszabály tüzetes megjelölésével és a szám-tétel módjának kitüntetésével szabatosabban állítandók ki. A pénzügyigazgatóságokat nagyobb önállósággal kell felruházni. Szigorítani kell a rendszabályokat a tekintetben, hogy az illeték alá eső vagyongorgalomból a fizetési kötelezettség alól misem vonassék ki, másrészt azonban bíraltassék felül a jogilleték megszabásának minden esete és a tartozatlanul befizetett összeg adassék vissza a félnek, akár felbbez a helytelen megszabás ellen, akár nem.

Pénzügyi téren¹ az egyenes adók oly gyökeres reformjára van szükség, mely lényegesen csökkentse a szegény ember adóterhét. A kereseti adók és az ált. jövedelmi pótdó helyét egy valódi progresszív jövedelmi adónak kell elfoglalnia, mely az adómentes létminimumot nem terheli.

Ez adó azonban korántsem fedezheti bevételeinknek a létező adók csökkentése folytán beálló apadását. Jelentékeny hiányra kell elkészülve lennünk, melyet a nem nélkülözhetetlen életszükségletet képező fogyasztási cikkekre vetett fogyasztási adók intenzívebb kihasználása által kell ellensúlyoznunk.

Általában az a reformprogram, melynek végrehajtását kívánjuk, számos ponton újabb jelentékeny terheket ró az államra. Már pedig pénzügyeinknek oly nehéz áldozatokkal kivívott egyensúlyát nem szabad kockára tennünk.

Hogy az adózó közönség összes adótartozásáról világos, tiszta képet alkothasson magának és hogy az adóközegek az eddigi komplikált munka terhétől megkíméltesse: a közadók kezelését egyszerűbbé, áttekinthetőbbé, gyorsabbá és a felekre nézve olcsóbbá kell tenni, e végből a közadók kezeléséről szóló 1883. évi XLIV. tc. reformálandó s a reform keretében gondoskodás teendő aziránt is, hogy a vármegyei és községi pótdók az állami egyenes adókkal együttesen kezeltesse.²

De nemcsak itt, hanem egész állami szervezetünkben meg kell valósítanunk az egyszerűség, rend és takarékoság szellemét. Útját kell állanunk az állami gépezet hovatovább aggasztó növekedésének, az ezt előidéző bürokratikus nehézségeknek és hosszadalmasságnak; mellőznünk kell minden, nem valóban szükséges vagy nem valóban produktív kiadást, meg kell értetnünk a társadalommal, hogy az állammal szemben támasztott igények túlesigázása végeredményében az adófizető közönség, tehát az egész nemzet érdekeit csorbítja.

Mindennek előfeltétele, hogy az alkotmányos rend mielőbb

¹ A hátralevő rész Jakabffy Imrének alább megjelölt bekezdésén kívül Tisza tervezete.

² E bekezdés a Jakabffy Imre betoldása.

helyreálljon és kormány és országgyűlés felvegye az alkotó nemzeti munka fonalát.

Aggódva szemléljük a válság rombolásait, a nemzet legszentebb érdekei nevében kérve-kérjük a többséget, hogy vessen véget ez áldatlan helyzetnek. Amint megtörtént, teljes erőnkől fogjuk támogatni az ügyek rendes menetének helyreállításában, a parlament rendjének, méltóságának és munkaképességének biztosításában. Szigorúan elveink alapján állva fogunk résztvenni a reformmunkában és fogjuk gyakorolni az objektív ellenőrzést és kritikát.

Közli NAGY MIKLÓS.

A MODERN NÉMET DRÁMA.

— Első közlemény. —

I.

Az igazságnak nincs egészen híján az a megkülönböztetés, hogy a cselekvés a ténylegesség, az elmélet a szükség-szerűség, a művészet a lehetőségek világa: a lehetőségek világa pedig a legnagyobb. Ámde látszólag még ez a végtelenül tág kör sem elég a modern művészet számára: mert egy kis maliciával úgy is jellemezhetnők a legújabb német drámairodalom egy nagy részét, mint kísérletet és makacsul kétségbeesett erőlködést a lehetetlen meghódítására. Jóindulattal kifejezve ez azt jelenti, hogy az új dráma, egész bonyolult és bizonytalan korunknak megfelelően, keresi új tartalmát és új alakját, új stílusát és az abban való igazi, új mondanivalót, de még inkább csak a járhatatlan zsákutcákat tapasztalja ki, azokat a tárgyilag többnyire lehetetlen irányokat, amerre az igazi új dráma nem alkotható meg. Hiszen így van ez mindenütt: már a természet is számtalan hibás próbálkozást ejt el, amíg eltalálja és kifejleszti az életerős új alakot; és egész kultúránk történetének képe bizonyítja, hogy az új, magasabb, időszerű, alkalmas berendezkedés csupán sok félrefutó próbálkozás, önmagában sikertelen kísérlet, sok-sok áldozat árán érhető el. Így van ez a gyakorlat, a technika, a tudomány, sőt a vallás életében is, nemcsak a művészetben. Őszinte odaadás és az önfeláldozásra való elszántság a feltétele minden új eredménynek, feljebb-lendülésnek a világban: az ember is csak a maga és műveinek tetemein emelkedhetik fel mind magasabb, újabb csillagrégiókba.

Őszinte odaadás és elszánt áldozatkészség a feltétele minden fejlődésnek, mondtuk. Ezeknek alapján egyenesen jóvendőlni, szinte bizonyosra jósolni lehet a korok és népek

jövőjében. Az önmagát élvező, önző, filiszteri nyugalma kor a hanyatlás biztos jeleit viseli magán: ezért mindig az objektivizmus, a szó legtágabb értelmében vett tárgy felé való fordulás a bevezetője minden életigaz fejlődésnek; természetes, hogy ez az objektív beállítást saját énként tárgyasított, valóságos — nem csupán szentimentálisan elképzelt vagy elgondolt — lényegére és tartalmára is irányulhat. És ugyanezért a legveszedelmesebb és a legerélyesebb lelküzdésre szoruló jelensége minden kereső kornak az *őszinte* odaadás elvesztése vagy meghamisítása, az affektált, meszterkelt, utánzó, hazug kérdéseknek és állításoknak, az eszme-szélhámosságoknak a felbukkanása; mert ezek megölhetik az áldozatra való készséget és a jellemetlen, hazug szellemi játékkal eljátszhatják a jövőt.

Az *őszinte* próbálkozás, még ha önmaga sikertelen is, sohasem egészen hiábavaló: valami tanulság mindig van benne, ha más nem, legalább annyi, hogy ez a nyíltan, *valóban* megpróbált út járhatatlan; többnyire azonban egyes értékes oldalak, önmagukban jelentős eredmények is nyilvánulnak az egészében hibás kísérletben és így ez fontos pozitív útbaigazítást is ad. A hazug próbálkozások és tanítások azonban, amelyeknél sokszor nagyon nehéz meglátni, van-e bennük és mi bennük az igazi, átélt lényeg, olyanok, mint a megtevesztő szándékkal hamis irányban felállított útjelzők: a fejlődést természetes irányából eltérítik és mire a helytelen út, a zsákutca nyilvánvalóvá válik, nem egyszer már késő lett a cél elérésére.

Miért hangoztatjuk itt ezeket a látszólag távoleső, elvont, moralizáló elveket? Mert morál nélkül nincs kultúra, nincs művészet, nincs semmiféle fejlődés. Ez azonban még nem volna elegendő ok erre a bevezető etikai leckére: ezt valójában azok a tünetek indokolják, amelyek a modern német drámában is helyenként az őszinteség hiányára vallanak; pl. Kornfeld és különösen a sokat emlegetett Hasenclever szélsőséges műveiből nem egyszer szándékosan hamis hangot vélünk kiérezni. Ez pedig, ha követésre talál, alkalmas az egész új német drámai fejlődés megrontására.

Ha a modern német drámairodalmat régebbi átmeneti,

kereső korok termésével hasonlítjuk is össze, akkor is feltűnik szokatlanul bizonytalan, zavaros, homályos jellege. A szélsőségektől a régi Sturm und Drang periódusai és a régi romantika korai sem voltak mentesek, de annyira elemien szélsőséges, bizonytalan, sőt betegesen zavaros művek, mint a jelenben, mégis ritkán akadtak és mindenesetre sokkal kevesebb figyelmet, sőt méltatást keltettek. Ez is megmagyarázható korunk négy jellemvonásából: bonyolultságából, élettempójának hihetetlen meggyorsulásából, idegesen exaltált, nem egyszer bizony degenerált, beteges jellegéből és végül a megelőző időszak eszmevilágának megdöbbenő összeomlásából. Vegyük sorra ezeket a vonásokat, hogy megismerésük útján megérthessük a modern német drámában bemutatásra kerülő jelenségeket: hiszen ezek nem állanak egyedül, hanem kultúránk mindenféle nyilvánulásában jelentkező tipikus kortünetek.

Sokat vitatott és máig sem végleg eldöntött kérdés, vajjon az emberi történet folyamán van-e igazi, belső, lelki fejlődés. A legnagyobb bölcselők közül Aristoteles inkább az örök visszatérés, Hegel pedig élesen a lényegbeli fejlődés mellett foglal állást. Kétségtelennek mondható, hogy ilyen egyszerűen egyiknek sincs igaza. Hullámozás, sőt nem egy körforgás is van az emberiség életében; de mintha ez a nagy alvajáró, az Ember, egész kultúrájában is Goethe mondását követné: Ein guter Mensch in seinem dunkeln Drange ist sich des rechten Weges wohl bewusst, látszólag úgy bontakozik ki nem egy kerülő-, körforgás- és elbotlás-, sőt elbukásból végül is felfelé emelkedő haladása. Ez a nehéz kérdés azonban számunkra most másodrendű jelentőségű; egyet-mást *Történetfilozófiai reflexiók* c. tanulmányunkban¹ elmondottunk róla. Nekünk itt ennek a kérdésnek egy, szerencsére sokkal könnyebben eldönthető részletére van szükségünk: kultúránk történetének folyamában egyre fokozódó technikai és szellemi bonyolódás mutatkozik. Semmiféle kor nem vetheti ki magából elődjét, akármennyire szembeszáll is vele: egész lényében, életében benne van, mint a százszor

¹ *Budapesti Szemle* 1928. április— májusi füzete.

megtagadott szülők vére a gyermekekben. Mindhiába, a világban az új a régiből szerves folytonosságban nő ki, még akkor is, ha az ellenkezés jegyében születik meg. De *kinő* a régiből: ennyiben új, és mivel a régít is valamiképen magában hordja, ennyiben több is annál. Így van ez a kultúra életében: amit az elődök kivívtak, szereztek, örökségként átszáll az utódokra, avval a követeléssel, hogy azt használják fel helyesen és építsék ki tovább. És ahol az elődök hosszú sora élte küzdelmes és eredményes, továbbhaladó életét, ott nagy örökség száll az utódokra. És ez a nagy örökség nagy súly is, mert mindig feladatként származik át: meg kell vele birkózni, azaz meg kell érteni és úgy kell hozzá állást foglalni; végül szervesen bele kell szőni életünkbe, vagy tudatosan ki kell abból irtani, különben kísértetként leng körül a mult és ránk tör önmagunkban, amikor nem is véljük és legmesszebbnek gondoljuk magunkat tőle. És akkor azt is összezúzza, ami újat közben létrehoztunk és restaurálja az elhamarkodott revolúcióval szerzett, de nem kellő evolúcióban biztosított újjal szemben a túlélő régi alakot.

Sehol a földön nincs akkora szellemi örökség, mint az európai, görög-keresztény kultúrában, akármennyire nem látják, vagy tagadják is ezt az öntudatlanul éppen az örökség óriási súlyától szabadulni vágyó és más, exotikus, végül is szellemileg bármennyire mély, de mégis kezdetlegesebb kultúrákba menekülő utódok. Ez az évezredek óta felszaporodott örökség, amely kultúránkat mind bonyolultabbá tette, oka mai nagyfokú komplikációjának. Ezzel bizony az új nemzedéknek nehéz megbirkózni. Sokszor ki is akarná kerülni ezt a küzdelmet: a kultúra-secessióknak, a természethez való visszatérés követeléseinek, a modern ifjúsági mozgalom jó részének itt van többé-kevésbé rejtett vagy bevallott forrása; menekülés a szinte túlságosan bonyolult kultúrából, amelyet nem bírunk átfogni. Ez a secessio azonban csupán a gyöngeség jele: meghátrálás járhatatlan útra. Semmi értelme és célja nincs kultúránkat előlről kezdeni, újra megszerezni, kitalálni azt, ami már tulajdonunk, amit már tudunk. Másrészt magunk is, egész testi-lelki szervezetünk,

bonyolódott a kulturális fejlődés folyamán : mintegy potenciálisan magunkban hordjuk a kultúrának azt a fokát, amelybe szerves folytonossággal beleszületünk, és bár azután keservesen meg kell tanulnunk, ez a megtanulás nagyrészt mégis csak aktualizálása, tudatosítása annak, ami idegrendszerünkben, egész testi szervezetünkben, valamint lelki diszpozícióinkban történeti helyzetünkkel már többé-kevésbé adva, praeformálva van. Mert kétségtelen, hogy az utódok szervezete az elődök kultúrájától sokban alakítva, finomítva jelenik meg. És ezért nem is tudnánk már annyira természetesen egyszerűek lenni, mint a régiek : minden újabb és modern gyakorlati pásztoridill valójában szentimentális, mesterkelt, és aki ma Homeros módjára költ, nem lángelméjű mintakép, hanem kontár epigon.

Ezért nem lehet kultúránk bonyolultságából menekülnünk, hanem azt csak vele megbirkózva, megragadva, áthatva győzhetjük le. Ezért kell az ifjúsági mozgalom secessio-jellegű fajtáinak visszatérniök, sokszor bizony későn, nehezen Canossát járniok, és ezért kell vigyáznunk, hogy a modern gyermeknevelésnek a természetes hajlamokra, a spontaneitásra felépített módszerét ne vigyük túlzásba. A gyermeknek igenis lehetőleg magától kell megszereznie a szellemi javakat, de minden fáradság mégsem kerülhető el : a kultúrába bizony részben bele kell törni az ifjú lelket, amelyet a mértékkel gyakorolt szellemi fegyelmezés csak edz. Mert ne felejtjük el, hogy nemcsak a túlzott drill és magolás formál tompa szellemű és szolgálai lelket, hanem a teljes szabadjára engedés is rakoncátlan dilettánsokat eredményez és csak fegyelem és szabad öntevékenység együtt alakítanak ki szabad és mégis erős, produktív és mégis fegyelmezett egyént.

Kultúránknak, életünknek ez a nagyfokú bonyolultsága tehát az egyik ok, amely a többnyire ifjú és természet szerint többnyire egyoldalú modern drámaköltők műveiben az említett nagy bizonytalanságot, sokszor zavarosságot, sok félszeg próbálkozást, ide-oda tapogatózó ingadozást eredményezi : a meg nem értett bonyolultságú életben mint valamilyen őserdőben bolyonganak és önkényesen kiszakított indák és virágok kusza, nem ritkán bizonytalan értelmű

szövevényéhez hasonlít művük, megmutatva, hogy nem az életnek világos áttekintéséből vagy biztos átérzéséből, hanem a benne való érdekes és érdeklődő, érzelemmel teljes, de szinte a véletlennek kiszolgáltatott botorkálásból jött létre. Ezen a kényszerű bizonytalanságon és zavarosságon fáradságosan és nehezen át kell vergődni: ki kell belőle emelkedni küzdelmes munkával, klasszikussá kell benne edződni, mint ahogy ezt pl. Hauptmann elérte. És minél bonyolultabb az élet, annál lassabban és nehezebben emelkedünk föléje; de ezt a nehézséget vállalnunk kell, különben mindig alatta maradunk. Mert az egyetlen kivétel, amely e küzdelem alól felment, az, ha valaki olyan hihetetlenül átható szellemi erővel és biztos megérzéssel van megáldva, hogy a mai bonyolult életnek is mintegy repülve föléje emelkedik, de azt egyúttal teljesen át is éli; ez azonban különleges isteni kegyelem, amelyet remélni lehet, de amellyel egy kornak sem szabad előre számolnia. Az ilyen szellem azután persze egyszerre megteremtheti az új, bonyolultabb kornak és életnek megfelelő stílust, művészi alakot és kifejezést; a többinek azonban küzdenie kell, önmagát folyton és mindenoldalúan fejlesztenie, hogy végre maradandó műveket alkothasson.

Maga a kulturális secessio mint ilyen az új német drámairodalomban figyelemreméltó alkotásokkal nem jelentkezett; ámde jórészt ebből a szempontból érthető meg a modern drámának az az állandó törekvése, hogy egyszerű, ősi ösztönöket és primitív ösztönös megnyilvánulásait mutassa be: a szerelmet a maga nyers ösztönösségében, avagy csak a nemi ösztön megnyilatkozását, az életösztönrel kapcsolatos jelenségeket, az ölési vágyat; a modern drámában ábrázolt öngyilkosságok nagy része is az élet bonyolult követelményeivel szemben való csődnél és elcsüggedésnél a végzetes kirobbanása. És végül a nem egyszer szertelenül kiélezett atya-fiú ellentét is gyakran a kulturális fegyelem és hagyomány elviselhetetlen kényszer gyanánt érzett súlyának és megtagadásának a hátterére rajzolódik.

A modern dráma bizonytalanságának második okát kultúránk élettempójának nagy gyorsaságában találtuk meg.

Régen észrevett és sokat hangoztatott tény, hogy élettem-pónk, a szellemi is, rendkívüli mértékben meggyorsult, annyira, hogy már a benyomások fel nem dolgozásának és így az elsekélyesedésnek, vagy pedig az elidegesedésnek a veszedelmét rejti magában. Ez az állítás kétségtelenül igaz ; a szertelen tempógyorsulás megvan és főleg két okra megy vissza : a kulturális termelésnek rendkívül széles rétegeket átható kiterjedésére és korunk nagy technikai fejlettségére. A kultúra valóban lassan közkinccsé válik : erre a skandináv államok szolgáltatója a legjobb példát. Ezzel természetesen a kultúra-javak létesítőinek a száma és ezzel a kultúra-javak létesülésének sebessége is megnövekedik. Másrészt óriási fejlettségű közlekedési és hírszolgáltató eszközeink minden új eredményt szinte rögtön szertevisznek az egész művelt világban : az új benyomások érkezésének a sebessége tehát rendkívül fokozódik és így fokozott sebességű visszahatást is vált ki, a kultúrafejlődés tempója tehát, a legtisztább szellemi téren is, megnő.

Ez a tény az említett veszedelmeket valóban magában rejti. A benyomások gyors változása, tehát rövid tartama és más erős benyomástól való kiszorítása könnyen arra vezethet, hogy igazi hatásukat eltévesztik, mert nem dolgozhatók fel kellő nyugalommal és alapossággal. Ez a baj korunk, embereink felületességében, dilettáns csapongásában és sokszínűségük alatti jellegtelenységükben világosan meg is mutatkozik és a modern német dráma folytonos változásában, sőt ingadozásában is nyilvánul : ez persze rendkívül akadályozza egy új, nagy stílus kialakulását. Egyik ellenszere a növekvő idegbeli és lelki érzékenység, amely a futó benyomásokat is aránylag mélyebben fogja fel : ha ehhez az érzékenységhez nagy lelki megtartóképeség járul, a gyors benyomások változásában is mély marad és éppen gyorsabban és ezért rendszerint magasabbra fejlődik az egyén a nélkül, hogy felületessé és jellegtelenné válnék. Ez a fokozott érzékenység azonban másrészt a nagyszámú modern idegbajnak, általában az egész kor ideges, sőt elidegesedett és dolgát elidegeskedő természetének is forrása : a neurastheniás, nem egyszer hisztériás tünetek a modern

német drámának is és sokszor éppen az értékes, költői műveknek is gyakori jellemzői; Fritz von Unruh újabb műveiben ez a jelleg jól látható, Barlach drámáiban is szembeötlő és Kornfeld alakjaiban is érezteti romboló hatását.

A kor életének ez a sebessége a drámai stílusnak rendkívül gyors változásában is megnyilvánul. A kilencvenes években diadalait ülő naturalizmus rövidesen az impresszionizmus alakját öltötte magára, ez 10—15 év alatt átcsapott az egy-kettőre szélsőségessé váló expresszionizmusba, amelyet újra 10—15 év múlva az új tárgyilagosságnak nevezett irány követett: ez az egyoldalú naturalizmusnak inkább hangoztatott, mint jól megvalósított realizmusával szemben új, igazi, teljes realizmusra vágyik, amely szellemnek és anyagnak, léleknek és testnek egyaránt eleget akar tenni. Közöttük az impresszionizmusnak inkább nőies, lassan, szinte félénken kibontakozó, majd az expresszionizmusnak férfias erővel, sőt kíméletlenséggel kirobbanó és csakhamar szertelen túlzásokba csapó idealizmusa foglal helyet. Igen ám, de ennyire rövid időközök alatt irodalmi irány továbbfejlődhetik, elfajulhat, átesaphat, megmutathatja téves mivoltát, de nem igen pusztulhat ki egészen; hiszen hordozói tovább élnek és mivel a stílusváltozást ritkábban az ő változásuk, mint inkább egy új, irányukban továbbhaladó vagy ellene fellépő nemzedék hozza meg, az öregekkel a régibb irány tovább él. Így Kindermannak¹ az az állítása, hogy az említett stíluskorszakok legfeljebb a legújabb irányok feltűnését, esetleg uralmát jelenthetik, de legkevesbbé sem egyedüli uralmukat, teljesen jogosult és különösen a jelenre érvényes: ma naturalizmus és új realizmus, impresszionizmus és expresszionizmus, sőt új klasszicizmus keresztül-kasul sürgölődnek és természetesen nagyban hozzájárulnak a kor drámairodalmi jellegének bizonytalanná tételéhez. Ez annál inkább van így, mivel a jelen vagy a közelmúlt német drámairodalmának is vannak ugyan nagy, kiemelkedő szellemei, de az a nagyság, amely a maga stílusának bélyegével mintegy átnyomná és így a néző számára

¹ *Das literarische Antlitz der Gegenwart.*

egységesítené a körülötte lévő változatosságot, amilyent pl. Weimar képviselt a mult század elején, az egész mai és tegnapi német drámai irodalomból hiányzik: mert Hauptmann nagy és nagy volt Wedekind is; amaz is régóta állandóan, bár mind kevésbbé hat, emez is hirtelenebbül és igen erősen hatott, de Goethe vagy Schiller vagy Herder szerepéhez egyiké sem mérhető. A korstílus gyors változásából következik az is, hogy az írók hihetetlenül gyorsan öregszenek, hogy néha már a máskor ifjú harmincévesek öregek, azaz a régibb stílus képviselői, és hogy a még mindig csak hatvanas éveiben lévő, 1862-ben született Hauptmann irodalmi alakja látszólag már időtlen idők óta ül az új Olymposon és a jelennek már mintegy időtlen magányában szövi mindig szép és még mindig változó és mélyülő, igazi költői alkotásait.

A harmadik ok, amelyet a drámai irodalom¹ bizonytalanságának forrásaként megjelöltünk, a már említett ideges, beteges, részben degenerált korjelleg. Ennek egyik alapját a hosszú kulturális fejlődésben erősen bonyolulttá vált, kifinomodott és érzékennyé lett modern idegrendszerben, és egyik kiváltóját a kor élettempójának nagy sebességében már megjelöltük és megvilágítottuk. Valóban ez az egyik tényező, amely a kornak ideges jellegét előidézte: a hosszú kulturális fejlődés az ember testi-lelki szervezetét bonyolultabbá és finomabbá, egyúttal érzékenyebbé teszi; ez az érzékenység pedig főleg az idegélet terén könnyen beteges elhajlásokat vagy túlhajtásokat szenvedhet a folyton ingerlő, sokszor erősen megrázó benyomások gyors változása és a megfelelő reakciótevékenység fárasztó munkája következtében. Mindehhez hozzájárul egy igen súlyos, sőt a leg-súlyosabb körülmény valamennyi eddig bemutatott közül, amely egyúttal átvezet majd a drámai irodalom bizonytalanságának negyedik okához: kultúra-fejlődésünk, most nem részletezhető okokból, természetesen kialakuló, de nem is egy alapvonásában hibás irányt vett. Ennek egyik következménye a benne élő nemzedékek fokozatos lelki elferdülése

¹ Itt mindig a modern német drámai irodalmat értjük, ha más közelebbi megjelölést nem alkalmazunk.

és ezzel kapcsolatban nem ritka pszichofizikai degenerálódása, amely maga már szellemi-erkölcsi perverzióban és neurasthéniaiban, sokszor szinte hisztériás állapotban jelentkezik. Másik következménye azonban a fejlődésnek óriási arányú, katasztrofális összeomlása, amelynek súlyos megrázkódtatásai természetesen csak fokozzák a kor gyermekeinek nagymértékű összeroppanását. Ez az összeroppanás a drámában is érezteti hatását: egyrészt a már példákön említett pathologikus tünetekben, másrészt az összeomlás félelmetes problematikájával való küzködésnek gyakran elfárasztó és elferdítő természetében. E jelenségek igazi lényegét és forrását tehát az említett negyedik ok, a kulturális összeomlás megvilágításával fedhetjük csak fel és ugyanebben kell a gyógyítás lehetőségét és utait is megkeresnünk.

Hogy az európai kultúra a legsúlyosabb válságban van és fejlődésében szinte végzetes katasztrófához jutott el, azt mindnyájan éreztük és érezzük. A pusztulás külső jellemzésére ilyenféle rideg krónika is megfelel: 1914-ben részben gazdasági, részben politikai okokból háború ütött ki az európai népek között, amely majdnem egész Európát elborította; négyévi tartama alatt kb. tíz millió ember esett el, illetőleg halt meg a háború következtében, több mint kétszer annyi sebesült vagy rokkant meg, egész népek egész osztályai mentek tönkre, a javak százmilliárdjai veszttek el. A háborút mindenféle megszokott, háborút kísérő borzalom követte: forradalmak, amelyek elsöpörték Európa leghatalmasabb trónjait és beláthatatlan pusztulásba döntötték az egész orosz népet; óriási gazdasági válság, a pénz és az értékpapirosok elértéktelenedése, nyomasztó munkanélküliség. A négyéves háborút békekötés követte, amellyel rögtön vagy csakhamar a békekötők jórésze elégedetlen volt, mert vagy terhei voltak elviselhetetlenek, vagy észszerűtlenségét látták be; és még tíz évvel a békekötés után, a háborúban elfáradt nemzedék minden békés szándékával szemben, mindenféle válság, bizonytalanság és bizalmatlanság, fegyverkezés, sőt titkos háború színtere Európa.

Egy háború rendszerint még nem katasztrófája a kultúrának: de ilyen, azelőtt elképzelhetetlen arányú és végül

is közvetetlen lényegében sívár eredménytelenségbe fúlt néprombolás és milliónyi emberdúlás csakis a kultúra újabb fejlődésének csődjét jelentheti ; hiszen az európai kultúrán kívül állók érthető, bár mégsem helytálló túlzással az egész európai, sőt a keresztény kultúra borzalmas csődjének tartják és régi tiszteletüket veszítve elfordulnak Európától, sőt megvetéssel vélnék reá tekinthetni.

Belsőleg alaposabban áttekinteni a kultúra-fejlődésünket ért katasztrofális állapotot itt nem lehet célunk, ebben a tekintetben *Történetfilozófiai reflexiók* című, említett tanulmányunk idevágó megjegyzéseire utalhatunk. Röviden összefoglalva elég itt annyit mondanunk, hogy az összeomlás kultúránk belső, szellemi részében szintén megvan és minden téren mint a legsúlyosabb válság jelentkezik. Ez a válság a vallási élet hanyatlásában és legújabb erős ingadozásaiban, a tudomány relativisztikus bomlásában, a művészet átfogó stílusának teljes hiányában, a politikai és szociális alakulatok szétesésében világosan nyilvánul.

Ez a kulturális válság és összeomlás a legsúlyosabb oka a modern drámairombolom bizonytalanságának. Először az egész korszellem válsága visszatükröződik, sőt fokozódik és torzul a drámának túlságosan érzékeny, sokszor torzító tükrében, másodsor pedig, főleg az első mozzanat eredményeként is, a válság magát a drámairombolmat, tartalmában és stílusában közvetlenül is megragadta. Egyik jellemző tünete a multtal való erős szakítás és valami egészen újnak izgalmas keresése : új embert, új világot, új drámát, új nyelvet akar a legtöbb új író formálni ; természetesen nem igen tudja, milyen legyen ez az egészen új ember és világa, ezért bizonytalan és homályos elgondolásból kevéssé világos művek származnak. És természetesen szinte mindenki más-ként képzei el az újat, a jövőt, tehát az új, egyenként is bizonytalan világképeknek tarkán imbolgó összevisszasága rajzolóódik elének a modern drámában ; ezek a képek bizony a kellő átfogó szemlélet és világos céltudatosság nélkül szűkölködő kísérletek. Az egészen újból való telépítés szándéka is egyik oka annak a jelenségnek, hogy a modern dráma szereti az embert egészen előlről, ősi mivoltában és ösztöneivel nézni.

És itt van másik oka a fiúknak apáikkal való éles szembe-
fordulásának is : a mai új nemzedék sokkal inkább az egészen
új világ radikális hirdetője, mint amennyire minden új nem-
zedék ezt a természetes továbbvivő szerepét betölti. Ebben
rejlik egyúttal az új törekvések egyik veszedelme is : csak
nehezebben és lassabban tudják belátni, hogy az újat, még
ha nagyon sok lényeges változást hoz is, alapjában mégis
és most is a régiből kell szervesen kialakítani és kultúránk-
nak ősi, magvukban örök, igazában soha meg nem ingott, csu-
pán elhagyott alappilléreire építeni.

Itt azután problémáink legfontosabbjához érkeztünk :
meg tudjuk-e találni ennek az újnak a régiből történő szerves
kialakítását és az ősi alapokra való helyes ráépítését? Ez
számunkra a lét vagy a nemlét kérdése. Mert ha az európai
szellem visszaesik háborúelőtti állapotába, ezzel további fej-
lődésre való képtelenségét és egy tarthatatlan, lényegileg
katasztrofális struktúrába való belehanyatlását elárulva —
vagy a szerves fejlődés fonalát elszakítja és ezzel életének
ősforrásaitól vágja el magát, akkor az európai kultúra ment-
hetetlen és végleges összeomlása elkerülhetetlen. Ez a nagy
kérdés mered ma minden kultúra-tevékenységünk, így mo-
dern drámairodalmunk elé is. Lássuk, milyen feleletet lehet
reá a modern német dráma szemléletéből kiolvasni.

II.

Modern német drámán főleg a háború óta kialakult
drámairodalmat értjük. Amint a természetben nincsenek nagy
ugrások, úgy a kultúra fejlődésében sincs akkora ugrás, hogy
a bekövetkező események, még ha felette újszerűknek lát-
szanak is, ne volnának előzményeikben előkészítve. Ezért
egy új nagy szellem, egy új, nagyjelentőségű esemény inkább
csak kirobbantja vagy beteljesíti és így tényleg meghozza
azt, ami a levegőben volt, bár nélküle sohasem következett
volna be, sohasem sűrűsödött volna hatóképes elevenséggé
össze. Így igaza marad a kollektivizmusnak is, amely minden
eredményt az összeségtől, és az individualizmusnak is, amely
mindent az egyéntől vár, de mindkettőnek csak félig : az

összeség előkészíti a bekövetkezőket, amennyiben maga előkészül azokra, mert ha nem kész őket befogadni, sohasem lehet átütő erejük ; az egyén vagy a konkrét, maga nemében egyetlen esemény pedig meghozza az újat, beleformálja az arra váró, alkalmas talajba, anyagba.

Így már a háború előtt is megvoltak az új, legmodernebb eszmék, a drámában is ; de még csak csírában. Az egész kultúra-világunkon átzúgó fergeteg azonban általánosan kifakasztotta, megérlelte őket : ennyiben vég és kezdet, fordulópont a világháború a drámairodalomban is. És ha a modern német drámát vizsgáljuk, jórészen azt kell néznünk, mi vált ki, tudatosan vagy önkénytelenül és csak sejtésekben, a német drámában a háború és annak általános kulturális következményei nyomán. Ezért a háború előtti vagy alatti drámairodalmat inkább akkor vesszük helyenként tekintetbe, amikor a háború utáni drámairodalom szelleme előre és a fejlődést meghatározóan jelentkezik benne.

Az újabb német dráma két legkiemelkedőbb alakja Hauptmann és Wedekind. Az első régibb szereplésű, de még él ; a második meghalt. Gerhart Hauptmann szinte már ősidők óta nagynevű író, pedig valójában még csak hatvan-nyolc éves ; ma fejedelemként trónol a német Parnasszuson, hűvös magányban. Írói pályájának kezdete a naturalizmus korába esik : külsőleg ő is naturalistának indult (*Vor Sonnenaufgang*) és új irányokba lendítette a német irodalmat ; azóta is vissza-visszajár még naturalista jellegű tárgyakhoz és naturalista színű stíluskezeléshez. Mégsem volt soha igazában naturalista. A sziléziai hegyek fiának lelke tele van szülőföldje mesevilágával. A természet, amelyet szellem-szemekkel néz, az emberi lélek, amely számára titokzatos, misztikus, mind mesevilágként tűnnek szemébe és ebből a mesevilágból iparkodik kifejteni az élet mély igazságait. Az igazság pedig misztériumként jelenik meg előtte : Hauptmann mélysége főleg misztikus világszemléletében van. Az ilyen író született impresszionista és szimbolista s keresése közben klasszikussá nő. Ez Gerhart Hauptmann is ; hiába ír nem egy naturalista színű munkát, ezekből is kiütöközik igazi jellege. Már az *Einsame Menschen* impresszionista

Ibsen vall írójának, később pedig mindjobban elhatalmasodik a legenda, a monda, a mese világa Hauptmannnál, mindig az ő sajátos egyéniségére gyakorolt impressziók világaként megjelenve: *Hanneles Himmelfahrt*, *Die versunkene Glocke*, *Und Pippa tanzt* ennek a más világnak nagyszerű mutatványai; ámde fantasztikus téli mondavilággá, balladává válik keze alatt még Lagerlöf Zelma borzalmas novellájának, *Arne úr kincsének* meséje is (*Winterballade*) és a történelemből is inkább a mese- és mondászerű elem érdekli (*Der arme Heinrich*, *Kaiser Karls Geisel*). Igazi nagy történelmi drámája, *Florian Geyer*, megjelenésekor nem aratott sikert és csak sokkal később keltett figyelmet.

Az ilyen irányú író magányos szellem szokott lenni: a misztikumba, a természetbe és önelkének rejtelmeibe merülő ritkán kíván hatni a világra. Hauptmann is magányban járja életútját, nem hiába írt magányos emberekről (*Einsame Menschen*). A *Versunkene Glocke* erős szubjektív vonásokkal felruházott Meister Heinrichjének lelki magánya, a *Pippa*-dráma Wann-mesterének fölényes, nyugodt varázsmagánya később mind gyakrabban visszatér: ez jellemzi leginkább Hauptmann új drámai működését. Ez is többnyire mondavilágban mozog: legfőbb képviselői *Der weisse Heiland*, *Indipohdi* és *Veland*.

A *Der weisse Heiland* 1920-ban jelent meg. Nyilvánvalóan háborús impressziók hatása. De hogyan fejeződnek ezek ki Hauptmannnál, mennyire átalakulnak és elveszítik közvetlenségüket! Az író elszáll Amerika meghódításának kódos idejébe, a hatalmas indián birodalmaknak ma már szinte csak mondászerű világába. Montezuma mexikói császár birodalmába érkezik Cortez expedíciója. Hiába könyörögnek a császár fia, alkirályai, hogy a már partraszállásukkor tüzfegyverekkel vérfürdőt rendezett idegeneket egész népe hadbaszólításával pusztítsa el, hiszen emberek, halandók, amint egy fogolynak a hadisten oltárán bekövetkezett halála megmutatta: a trónusának isteni magasságában örökké magányos és az ősi mondákban megígért fehér üdvözítő után sóvárgó császárt már a fogoly levágott feje is megbűvöli és ő hódoló tisztelettel hívja és fogadja hatalmas és

gazdag fővárosába a napistennek tengerről jött fiait, a fehér üdvözítőket. És ezek, kivéve Cortezt, a becsületes, de elszánt katonát, egy szeretettel teljes lovagot és egy jószágos, megértő pátert, valamint egy másik, vakbuzgóságában már bakokat lövő papot, csupán aranyra éhes kalandorok. A császár vég nélkül hordatja a kincseket a fehérek szállására, de ezek mégis elkerülhetetlenül felidézik a végzetet: erőszakoskodnak, fosztogatnak, templomokat dúlnak, míg végül a nép már-már elhagyja uralkodóját és összezsap velük. Cortez kénytelen saját biztonságuk érdekében az ábrándjaitól szörnyű csalódásra ébredt császárt túsul elfogatni. Mialatt újabb spanyol tengerjárók érkezése miatt, ezeknek parancsnoksága alá való kényszerítésére, emberei felével a fővárosból távozik, heves és meggondolatlan alvezére aggodalmában rajtaütéssel és iszonyú vérfürdővel próbálja a támadástól elriasztani a vallási ünnepre összegyűlt mexikóiakat. Ezzel persze kiváltja a támadást; már-már mind elpusztulnak, amikor Cortez visszaérkezik csapataival. Ámde ő is csak ideig-óráig állja a megújuló ostromot és végül a császárt próbálja rávenni népe lecsillapítására; ez azonban saját fia halálával sem törődik és amikor erőszakkal kiállítják a nép fölé egy terraszra, harcot hirdet és önmagát agyonnyilasztatja, a spanyolok pedig a kincsek és nem egy halott társuk hátrahagyásával kénytelenek az iszonyú lelki kínok között meghaló császár holtteste mellől menekülni és magukat a tenger felé átvágni.

Ez a mese már csak a vérfürdővel és a keresztény népek kereszténytelenségével emlékeztet a világháború borzalmaira: központjában itt is a való világtól elvonatkozó és misztikus ábrándvilágban élő, végtelenül magányos, életében boldogtalan és halálában szerencsétlen Montezuma császár áll. Csupán a nagy kérdés, mennyire keresztények a keresztények és nem keresztényibbek-e a christológiához hasonló vallási hagyományokkal bíró pogányok a keresztényeknél, mutatja az érzékeny lelkű költő keserves vergődését kultúrát romboló, véres korában.

Szelídebb hangú már az 1921-ben megjelent *Indipohdi*. Ez is indián világba vezet és indiánoktól lakott óceáni szí-

geten játszik. Prospero, a nagyszerű képességű, de rossz útra tévedt fia által trónjától megfosztott és elűzött fejedlem, bolyongásában a szigetre került. Vele van leánya, aki útközben elpusztult feleségétől későn született. A szelíd, bölcs és nagytudományú aggot a sziget népe istenként fogadja és veszi körül, hiszen beteljesíteni látszik az itt is jelentős szerepet vivő ősi vallási hagyományokat. Oro, a főpap, nemes és gyönyörű leányával Prosperót szolgálja és legfőbb vágya, hogy leánya, az ősi, isteni eredetű indián fejedelmek utódja, Prosperótól, az isteni aggastyántól, ennek feleségeként, nyerjen gyermeket. De zúg a hegy, a sziget hatalmas vulkánja és vele a nép, amelyet Prospero eltiltott az emberáldozattól. Az istenek bosszújától féltő népben Prosperónak ellenfelei támadnak; ezek nyílt lázadásban törnek ki, amikor Prosperót Oro és a nép királynak kiáltja ki, a király elfogadja Tehurának, Oro leányának, vágyakozva feléje nyújtott kezét és a leányt szerető és mindenáron magának kívánó Amaru élükre áll. A lázadók is keresnek isteni vezért és ezt éppen Prospero fiában találják meg, akit tékozlása és kincsvágya tengerre vitt és a tenger hajótörötten a sziget partjára vetett. A lázadók az ünneplő nép közé törnek és Prospero sátrába rohannak. Ott az atya szemben áll fiával és lába elé dobja új koronáját: a fiú ettől a váratlan és megrázó jelenettől összeesik és a lázadókat elfogják. Bűnhődésül és engesztelésül a fiúnak, akit mindamelletts szintén isteni tisztelettel vesznek körül, atyja parancsára az áldozati templomban kell meghalnia. Prospero a végrehajtás előtt Tehurával, aki végre övé és anyja lett, távozik, de Orónak egy tekercset ad át: ezt az áldozatnak halála előtt fel kell olvasnia és a rendelkezéseket meg kell tartani, amíg ő visszatér. Hiába próbálja a fiú iránt vad szerelemre gyúladt, atyját megtagadó leány az áldozatot megmenteni, ennek ütött halálos órája: ekkor az atya szava az írásban királlyá teszi és kijelenti, hogy ő áldozza fel magát és többé vissza nem tér. A fiú magánkívül keresi atyját a tűzhegyen, de ez Tehurával már előrement, majd ifjú feleségét is elhagyva fölszáll a magasba és a hegy ködében eltűnik.

Ismét a nagy magányos ember képe! Itt a nagyszerű óceáni szigetvilág, az indián környezet egyenesen már csak arra való, hogy a magányosságot fokozza, amely itt valóban klasszikus fenségben, megragadóan lép elénk. Az emberi gyöngesége tudatában lévő és mégis gyöngeségében hatalmas. másrészt viszont szellemi varázshatalmát ismerő és szerető agg Prospero klasszikus magasságba emelt misztikus bölcs. Ez már nem az embert nézi, hanem a halált, és a megváltás misztikumába mélyed. Mintha zárszóként akarta volna ezt a drámai költeményt művei végére tenni a költő: hiszen Prospero Shakespeare *Viharának* varázserejű, száműzött fejedelme, és amint Shakespeare Prosperója összetöri a varázspálcát, Hauptmanné leteszi a varázsköpenyt. És ha Shakespeare talán nem is szánta tényleg végakkordnak a *Vihart*. Hauptmann ezt a közkeletű irodalomtörténeti feltevést nyilván ismeri és az ő eljárása már nem lehet szándék és cél nélkül való. Fokozza a misztikumot az a megragadó gondolata, hogy Prosperója a csodatevő hírében állott nagy görög költő és filozófus, Empedokles mintájára a hóborította vulkán ködében tűnik el. De hát Tehura Prosperóra eltűnése előtt újra ráadja a varázsköpenyt és Gerhart Hauptmann is tovább ír. Nem is lehet harmonikus vég az *Indipohdi*, ez az ősi indián királynévvel elnevezett dráma, a névvel, amelyet Prospero felvesz és amely azt jelenti: «senki sem tudja». Mert Prosperót eltűnése előtt az örök világi és emberi harcok és pusztítások képei mardossák és eltűnésekor utolsó felkiáltása egy szó: Nichts!

Rémképei nem ábrándképek: ezt megtérő fia mellett vad leányának szelleme igazolja, aki emésztő szerelemmel bátyjának karjai közé omlik testvéri mivoltának tudatában is, és érte atyját feláldozni kész, harcot és pusztítást hozó gyermekek zálogát hordván magában. De Prospero vég-szava, e misztikus nirvána, nem megoldása a rémképeket mutató életnek és világnak: és ezért Prospero költőjének tovább kell járnia a keresők útját. Van is benne még elég ifjúság: újabb műveiben az öregedő költő többször visszatér a testileg öreg, de erős és szellemileg nagy férfi és az ifjú nő szerelmének kérdéséhez.

A *Veland* (1925) a skandináv partvidékre visz, az északi germán népek mythikus hőskorába. Harald Schönhaar király embereivel vadászva egy kunyhóba tévedt, ahol rengeteg ékszer és aranynemű kápráztatta el a belépőket. Emberei nekiestek a kincseknek: de neki a művészi kovács maga kellett. Lesbeálltak és amikor a hatalmas gazda, Veland, hazajött és álomba merült, megkötözték és lábán az inat elvágva, hogy meg ne szökhessék, egy barlangba hurcolták, ahol őrizet mellett a királynak kellett dolgoznia. Veland, aki éppen annyira volt, hogy hattyú képében elszállt feleségét feltalált varázseszközei segítségével üldözőbe vehette volna, végsőkéig elkeseredve szörnyű bosszút forral. Éjjel-nappal dolgozik magányában, ontja a királynak a kincseket, de magának bűvös szereket készít. Ezekkel végül barlangjába csalja a király gyönyörű leányát és két csodaszép, serdülő fiát. A leányt, aki tőle undorodik, magáévá teszi, mire az örült szerelemre gerjed iránta; és a kétségbeesett atyát, aki iszonyú aggodalmaiban magát megalázva hozzá jön tanácsért, vitézeivel együtt, lakomára hívja és ott gyermekei koponyájából azok vérével itatja. Végül a megbűvölteknek a halott gyermekek megjelenését idézi, az atyával és a kiszemelt vővel minden vitéz előtt végignézeti, hogy a királyleány ruhátlanul hogyan tesz eleget minden kényekedvének, majd a leánytól születendő gyermekére hagyván Harald országát örökségül, a végsőkéig lesujtottak és az elvesztésén kétségbeeső leány elől egy villámban eltűnik.

Megint egy magányos, kincseket varázsló csodalény: egy szerencsétlen titán, akit az emberek megkötöztek és aki ezért atreusi bosszút áll, majd emberi anyától származó fiára hagyva az emberi örökséget, tovaszáll. Újra itt a mágus, a misztikus kovács, csak sokkal meghasonlottabb, sötétebb alakban: ismeri az égi atyát, de haragszik rá, szembeszáll, küzd vele; a szelíd szeretetet hirdető pásztor mindig szabadon bemehet hozzá, szavaira bánatosan hallgat, de nem követi. Ez az *Indipohdinál* is diszharmonikusabb vég, amely megint nem lehet utolsó szó: a költőnek mennie kell tovább, misztikus lelke sugallatait követve, ki tudja, meddig és hová?

Ez a mai Gerhart Hauptmann drámai arca: magányos

kincskereső és kincskovács, klasszikussá nőtt nagy impreszionista és szimbolista költő; klasszikussá nőtt rendkívül elmélyedő és elmélyített misztikus bölcseségén, amely annyira hozzáillik sziléziai hegyeinek német mesevilágához. Mind-ebből azonban nyilvánvaló az is, hogy ez a költő nem lehet példa, kiindulás egy új nagy drámai irány részére: kedélyvilágának és képzeletének gazdagsága csodálatot és szeretetet kelthet, misztikuma benne és vele való elmélyedésre vonzhat, de csak egyenként és magányos óráikban lehet igazán társa az embereknek. Annyira magányos, annyira egyedülálló és szándékosan is annyira elkülönítette magát, hogy egyetemes követése lehetetlen. Ez a teljesen magába merülő és magán kívül szinte csak szimbolikát látó misztikusnál, aki lényegileg magányos és erősen és különlegesen individuális, sohasem is lehetséges. És legkevesbbé lehetséges a mai Hauptmannál: a *Takácsok* költője egyetemes lelkesedést kelthetett és követésre buzdíthatott, követőket talált is, de az *Indipohdi* és a *Veland* költője tiszteletet és csodálatot fakaszt, követésre azonban nem hív. Sőt ezt meg sem engedi: az agg Goethe Faustja végül is élete célját az emberek boldogításában találja meg és a kereszténység egyetemes misztikumában tűnik el; a sokkal fiatalabb Hauptmann pedig az emberektől távol, sőt saját lelke rejtelsei között is idegenül és magányosan megy mindeddig szinte tragikusnak látszó pályáján és még mennie kell mindaddig, amíg olyan célhoz nem jut el, ahol igazságban megnyugodhatik.

Gerhart Hauptmann ma is él, nem is nagyon öreg: az imént mondottakból azonban talán megérthető, hogy mégsem modern. Ő ma már időtlen, amennyiben egy korától nagyrészt elvonatkozott és klasszikussá lett költészetet és misztikus gondolatvilágot ilyennek lehet nevezni. FRANK WEDEKIND meghalt a háború utolsó évében és mégis sokkal modernebb ma is, mint Hauptmann. Mert Wedekind mindig mint harcos élt korában, küzdve annak fogyatékoságai ellen és új utakat mutatva. És ezért — hiszen még nagyon közel vagyunk korához — ma is korszerű és vezére lett a modern német drámaírók nagy részének. Az ő művei a modern német dráma legjelentősebb háborúelőtti gyökerei.

Wedekind első, nagy feltűnést keltő drámája, a *Tavaszbredése* (*Frühlings Erwachen*) még 1891-ben jelent meg. Azt mutatja be, hogy egy igazi erkölcsi fogalmak híján szűkölködő társadalom meg nem értő felnőttei között milyen végzetes veszedelmekbe sodorja az önmagára bízott serdülő ifjúságot a hatalmasan felébredő és természetesen meg nem értett erotikus vágy és szexuális ösztön. Szinte elképzelhetetlen, hogy ez az inkább moralizáló és semmiképpen nem immorális, sohasem frivol mű hogyan idézhette fel az immoralitás és rombolás vádjait szóró felháborodás viharát. Wedekind továbbment a maga útján, újabb meg újabb tükröket tartva kora elé. Persze, hogy ezek torzító tükrök voltak és néha borzalmas színekben és mértékben mutatták az erkölcstelenséget; de hiszen naturalizmust Wedekindnél az első pillanattól fogva nem lehetett keresni. Az ő torzításai pedig csak jóindulatúak voltak: ki akarták emelni a hibát és harsányan hangoztatni a jobbrafordulás szükségességét, hogy annál könnyebben megértsék. Igazán nem rajta múlt, hogy annál kevésbbé értették meg és ő nemsokára folytonos vádak ellen védekezni és erkölcsileg értékes, bár nem egy részletben tévedő céljait és szándékait költői képek nélkül is hangoztatni volt kénytelen.

Igen mélyen belelátott korának lelkébe: az önmagát túlélő újkornak teljesen kifejlett, de bizony balul fejlett polgári lelke volt ez, amelyben a keresztény szellem meghalt és csupán élettelen, merevvé vált, így egészen értelmetlen burkát hagyva hátra a rideg és sívár üzleti önzés kendőzésére; holt, ezért merev társadalmi formák és értelmetlen előítéletek alakjában. Ezek a formák szűk és egyetemes emberszeretet nélkül való polgári erkölccsé szorították össze a keresztény szellemet és a morál külső színe alatt megjelenő előítéleteikkel valójában kegyetlen igazságtalansággal sujtották a polgári erkölcs világán kívül állókat. Keresztény farizeusság, szűkeklőség és megmerevedés volt ez, a háború előtti nemzedék nagy részének korszaka: és az óriási megrázkódtatás után az utódok eldobták a külső mázt is. Az a korszak volt, — tehetjük hozzá — amelyben a jobbak, az erkölcsöt mint komoly tradíciót még őrzők is elvesztették az eleven hitét.

az erkölcsnek ez életforrását : és utódjaik eldobták az élettelenné vált, rigorózus színű erkölcsöt is, amikor a nagy külső összeomlás a tradicionális formákat értelmetlenekké tette. Ez előtt a megdöbbentő kép előtt állunk ma és aggódva látjuk, hogy a nagy megpróbáltatás csak keveseket készítetett magukbafordulásra és egész lényük megújításának megkísérlésére. Pedig csak ez mentheti meg kultúránkat és csak ez teheti hasznossá, értékké a háború mérhetetlen rombolását, borzalmait : ekkor kultúránk új, fényes korszakának első kiváltója, különben végének kezdete a világháború. És Wedekindre tekintve növekvő aggodalommal kell azokat a végeredményben hiú, de lelkileg nagyon veszélyes törekvéseket kísérnünk, amelyek a háború előtti, talán kedélyes, talán soknak kellemes, de általában rideg és végzetes, mert lelkileg haldokló mentalitásba való visszacsúszást akarják megpróbálni. Ez az utca zsákutca és még egyszer beléje tévedni egyértelmű lehetne jövőnk eljátszásával: mert az idő minden nép és kultúra fölött csak egyszer és feltartóztathatlanul vonul el és aki nem okul járásán és nem halad vele tovább, hanem visszafelé akar rajta menni, vagy megállítani, újraélni kívánja, az megdöbbenve veszi majd észre, hogy az idő eljárt fölötte.

Mind ezért aktuális ma is és modern Wedekind : stílusa, amely torzítóan erős tükrének és élesen hangoztatott törekvéseinek megfelelően a nála eleven és természetes, mert nagy és igazi érzelmektől áthatott és hatalmas képekben kifejeződő expresszionizmus, követői kezében talán már üressé válva ma meghaladottnak látszik : eszméi és törekvései azonban ma is élnek. Ezek újra eleven, a jó, az igaz és a szép abszolút értékeit mindenekfölött megvalósító egyetemes emberi és vallásos erkölcsöt kívánnak, a polgári kereszténységet üldözve voltaképen az igazi keresztény szellemért rajonganak, ha néha homályos is bennük ez a törekvés, és vallásos lelkiülettel áthatott, új, élettel teljes és fejlődésre képes társadalmi berendezkedés szükségességét hirdetik : már pedig ma sincsen más módunk az erkölcsi és társadalmi életnek könnyen végzetessé levő válságából kibontakozni. Ennek a válságnak szemébe kell néznünk, és nem jó szol-

gálatot tesz, aki a válság tüneteit kevésbé látja és ezért fennállását tagadja. De a kibontakozásnak is szemébe kell néznünk: azt bizony nehezen ki kell barcolnunk és nem kerülhetjük el visszaacsúszással, különben eljátszuk egészen.

Ezért modern ma is Wedekind. Ő a ma is még élő expresszionizmus atyja, múltó és nemsokára talán már meghaladott jelentőségű. De hogy az erkölcsi újjáalakulás szükségességét a német drámában ő hirdette először és mindmáig a leghatásosabban, nemcsak, mint Ibsen, a betegségre, hanem az orvoslásra is rámutatva, az teszi őt igazán modernné és a legértékesebb német drámai törekvések vezérévé ma is. És ez teszi halhatatlanná, még ha nem is volna a modern irodalomnak egyik legmélyebb szelleme és az újabb német költői drámának legmegragadóbb mestere. Nem vég, nem beteljesítés ő, csak kezdet, indítás, útmutató; de mint ilyen valóban nagy. Ezért kellett itt róla, mint vezérről, megemlékeznünk, bár munkássága lezártan a múlté és az irodalomtörténet közismert tulajdona.

BÁRÓ BRANDENSTEIN BÉLA.

GRÓF SZÉCHENYI FERENC UTAZÁSA ANGLIÁBAN (1787).

— Második és utolsó közlemény.¹ —

A gróf szept. 10-én érkezett Angliába, körül kellett néznie, sok mindenben eljárnia, úgy hogy csak 22-én foghatott hozzá a «protocollum» megkezdéséhez. Ebben — igen jellemző — tudós látogatás és anekdota első feljegyzése. Sir Joseph Banks-ot, a királyi tudós társaság elnökét akarta meglátogatni, de az jószágán volt és így Dryander svéd tudóssal beszélgetett arról, hogyan jutottak Linné gyűjteményei egy Smith nevű angol diák birtokába, Edinburgba. A svéd király akkor Rómában időzött, és mihelyt hallott felőle, parancsot adott, hogy a vámnál tartsák vissza, de megkésétt. Erre hajót küldetett utána, de az is erre a sorsra jutott. Így történt, hogy ezt a nemzeti kincset nem annyira elragadták, mint megvették. Később érintkezésbe jutott az elnökkel, és megvan az a meghívó, melyben Sir Joseph egyszersmindenkorra minden társaságára meghívta a grófot.

Herschel, e kor leghíresebb csillagvizsgálója, Sloughban lakik Windsor mellett és évi 250 fontot kap a királytól, sokkal kevesebbet, mint Németországban képzelik. Nővére is örködik a csillagos égen és egyszer meg is előzte a híres párizsi üstökőshajbászót (Lalande). Londonban Nairne készíti a legjobb fizikai szerszámokat, Ramsden a legjobb quadransokat, Dollond a legjobb távcsöveket. (Ezek Egerbe is eljutottak.) Ramsdent a legelőkelőbb urak, mint Richmond herceg, sűrűn látogatják. Tanítványai boltjainak ilyen a cégje, p. o. Whitehallban: Spicer, Ramsden úr volt inasa.

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1931. évi 638. számában.

Másnap Kensington gardenba ment, mely a Hyde-parkkal határos és árkolás veszi körül. A kert zöld pázsitja gyönyörű, a víz és a környezet parkká avatnák, ha nem volnának benne egyenes fasorok is. Az előbbi király itt töltötte a nyarat, a mostani ritkán jár oda. Az egyik kapun tilalom : senki se szedjen virágot. Alig van ott más, mint őszi rózsa.

Jegyzet: 1. Milady Buty, a híres Lady Montague leánya az első nő, ki Európában himlő ellen beoltatta magát.

2. Az éjjeli örök Londonban jártukban kiáltják az órát. Éjjél után kikiáltják az időt is, p. o. ködös reggel, csillagos reggel.

Szept. 24-én. Megtekintjük a neves staffordshire-i edények áruházát. Ez az edény, melynek nagy kivitele is van, könnyű, sárgás és, mint állítják, nem reped. Voltakép Wedgewoodnak kellene nevezni a tőle feltalált vegyület miatt, melyet főleg biscuitnek használnak (porcellánfajta): van fejr, vörös, kék, sárgás, leggyakrabban fekete. Nehézsége miatt sokan azt hiszik, hogy fémtartalma is van, talán molybdén. Láttuk rajtuk a nagy angol államférfiak és tudósok arcképét, továbbá egy nagy fekete urnát vörös rajzokkal etruszk módra, melyért 40 guineát kérnek. Vázák, urnák, fazekak különböző formában és nagyságban.

Wedgewoodból a Pantheonba a mérföldnyi hosszú Oxfordstreeten. Rendesen ott 2 és fél sh. a belépődíj, de épen akkor 1 sh.-re szállott alá, mert viaszban mutogatták Lunardinak, az olasz víztaposónak pléhövét és utazását Dvertől Calais-be. Az úzásra szolgáló öv elliptikus, körülbelül hajóalakú, belül üres, hogy élelmiszereket és ruhát lehessen belé tenni és a test közepére szíjazzák. Oldalvást néhány gyűű kis gyerekek részére, elöl kétoldalt kengyel lóg le, hátul rövid szíj. Az egyik ülésre szolgál, a másik állásra.

Jegyzet. A másolatokat a szavak száma szerint fizetik, 99-enként. A fordító rendesen egy guineát kap ívenként.

Baumgarten nevű német ember tanította az angolokat rendes könyvkötésre. Szerszámaait halála után 1000 fonton vették meg.

Szept. 26-án meglátogattuk Westminster Abbeyt, megnéztük a tiszteletreméltó síremlékeket, Shakespeare-t, Miltont,

Händelt, Newtont, Halleyt, Stanhope-ot, Erzsébet királynét viaszban. De Anglia hősei, államférfiai és tudósai körül, mivel mindenki állíthatott síremléket, olyanok is vannak, kiknek neve rég feledésbe ment volna, ha az ellentét miatt nem emlékeznének meg róluk.

A tokaji bor ügyében következő jutott tudomásomra, mi hazánkban is alig ismeretes.

Douglas maga járt Tokajban és ezeket közölte : A szőlőhegyek nyugatra, kissé északfelé esnek és körülbelül 10 négyzet mérföldnyi területet borítanak be. Tállyán és Tarcalon terem a legjobb bor a 48° alatt. A talaj sárgás, mélyre érő kréta, itt-ott hatalmas mészsziklák. Vörös tokaji bor nincs. Legjobb mód szétküldésére, ha palackolják. Tengeren át ha viszik, erjed háromszor is és ettől romlik. A dugasz és a bor között üres tér kell, a bor felületére olajat is öntenek és a dugaszt hártyával veszik körül.

A tokaji azért sohasem fogja a Madeirát Angliából kiűzni. Amerikából friss gyümölcsöt hoznak Angliába. Hermetikusan lepecsételt üvegszekrénybe helyezik és ezeket a tenger vizébe akasztják.

Az országutak mellé is ültetnek komlót ; lehet is, mert alig van por. Háromszögekbe ültetik a csírákat, öt lábnyira egymástól.

Október 4-én Parker üveghutáját néztük meg a Cityben. A legkülönbözőbb edények és szerszámok találhatók itt, csupa flint-üvegből. Sokágú lámpák, melyek a legerősebb tűzzel a prizma minden színében játszanak ; némelyik 3—400 fontba kerül. Az üveg fémtartalma miatt nehéz és van olyan, melyet kár nélkül lehet földre ejteni. Nagy, színes üvegtömböket is láttunk és különösen a topázszínű tetszett, de nem bírtuk megtudni, melyik fémnek köszöni színét. A kék üveghez tudvalevőképp kobalt is kell.

Okt. 5-én szemrevettük St. Paul Church-öt, a föld legnagyobb protestáns templomát. Wren Kristófnak e ropant remekművét könyvben is leírták.

Különösen érdekes a «Whispering-gallery» (susogó galéria). Ennek átmérője 143 láb, és ha valaki igen halkán szól a fal felé, azt a szemben levő falon igen hangosan hallják. Oly

erős a visszhang, hogy 7—8-szor is hallik. Az utolsó hangok gyorsan követik egymást. A csigalépcsőn is oly erős a visszhang, hogy az ajtó becsapása mint mennydörgés hat. A külső galéria leggyönyörűbb látványát nyújtja London óriás kiterjedésének. Kár, hogy olyan ritka a napfény, nem lehet látni a kőszénfüst miatt a város szélső határait.

Október 6-án a város citadellája, a Tower kerül sorra.

Érdekesekek a középkori lovagfegyverek, a spanyol vértetek és a fegyvertár is. Az elsőben az összes spanyol királyok életnagyságban, lóháton apródjaikkal a régi fegyverzetben, a másodikban mindaz, mit a «győzhetetlen» legyőzött armádiától elvettek. Itt van a széles bárd, mellyel Boleyn Annát lefejezték. Független mögött a szép Erzsébet királyné lovával életnagyságban, viaszban.

A birodalmi ékszerek, melyeket csak egy keskeny rostélyon át lehet megtekinteni, néhány korona, országalmája és a királyi család keresztelő medencéi. A pénzverőt nem láthattuk, idegeneknek nem mutatják, különösen azért, hogy ne tudják, hogy készül a pénz széle. A levéltárban minden oklevél János király korától III. Richardig, de ott sem voltunk.

Október 10-én Kewban jártunk a botanikus kertben. Ami csak ritkaság exotikus növények dolgában, itt található. Mr. Easton, a neves botanikus, a kertész és minden alantasa teljesen otthonos a boldogult Linné rendszerében. Legtöbb alkalmazott skót. A vízinövényeket külön medencében tartják, van ott *Nymphaea Caltha*, *Calamus*, melyet a cukrászok *Calmusnak* neveznek. Az alpesi flórának megvan a maga külön tája. A *Jalapa* növényük magasra nő és kórós lesz, mint az örökzöld. A *Thea viridis*nek feje a virágja, a másik fajta *Thea* elpusztult. Itten tanultam meg az angol igazi értékét.

Okt. 17-én a British Museumot tanulmányoztuk. Hónapok kellenének, hogy a természet és művészet e nemeit átélvezzük! Csak 1752 óta áll fenn. A parlament megvette Sir Hans Sloane természetrajzi gyűjteményét és ezzel megvetette a Múzeum alapját. Harlay kézíratait 10,000 fonton vásárolta meg az oxfordi gróftól. A régiségeket Sir William

Banishertől vették meg 8000 fonton. Ezek részben Herculanumból idekerült ritkaságok, részben különösen Calabriában talált urnák. A régi üveg a hosszú idő alatt feloszlott, úgy hogy minden színben játszik. Könny-palackok, hamvak korsói stb. Indiai madárfészek, a szabómadár fészke a Jóremény-fokából, két levélből összevarrva. A termeszek minden faja spirituszban, olyan kis állatok, melyek művészi, tartós építkezések dolgában, melyet kis testükkel végeznek, még a hódon is tútesznek. Osztrigák, fákon; apály idején szedik le az ágakról. Állkapocs fogakkal, valószínűleg kihalt állatfajból való. Halálfő, mely megkövesültnek látszik, de csak bekérgezett.

Ott van üveg alatt a Magna Charta eredetije, Erzsébet és Anna királynők keze írása.

Okt. 25-én a lelencházba mentünk. E jótékony intézetet Coram, nyugatindiai hajós alapította. Arcképét Hogarth festette. Ez a nemes férfiú 17 éven át munkálkodott, míg a parlament megadta az engedelmet annyi szegény gyermek életének fenntartására. A jötevők neve hosszú sorban ott áll a fiúk és leányok ebédlőjében. Van néhány shillingnyi adomány, a legnagyobb 150 font. Emerson Tamás 11,500 fontot adott és arcképe hálából ott áll a többié alatt.

A Committee room-ban Mózesnek, a talált gyermeknek képe Hogarthtól. Minden gyermeknek, ki London körüli öt mérföldnyi távolságban vagy Londonban született, van joga erre az alapítványra, de hat hónapnál fiatalabbnak kell lennie. Körülbelül 300 gyermeket tartanak el itt. Előbb minden kitett gyermeket befogadtak, de ez néhány év óta megszűnt. A leány mind barna ruhában jár és csak posztót kap, magának kell megvarrnia.

Innét a Strandra mentünk, hogy a derbyi fluoritból készült tárgyakat lássuk. (Már vásárolt néhány üveget Derbyben.) Londonban $1\frac{1}{2}$ -szer drágábbak. Egy pár lámpa, mely ott 16 shillingbe kerül, itt $1\frac{1}{2}$ guinea. A közet igen törekeny és megmunkálása alatt mindig nedvesen kell tartani.

Október 31-én végignéztam a kivégzést Newgate-ban, mely rendesen a hónap végére esik. A szembenlevő házak

ablakát kibérlik és két személyre 10 shillinget kellett fizetnem, noha inasomat nem engedték a szobába. Már reggel hétkor tele volt tömve emberrel a fogház előtti nagy tér. A bitófát emelvénnyel állítják fel, mely korláttal van körülvéve. A szerencsétleneket nyolc órakor előbocsátották, tíz férfit és egy nőt. Előbb a Black Jack (hóhér) szolgálja kötelet vet az elsőnek nyaka közé és azt óvatos szabatsággal a bitófa keresztfájára erősíti. Ha az egyikkel elkészült, a másikat állítják melléje és így tovább, kikkel éppúgy bánnak. Minden felekezetű papot engednek az emelvénnyre, hogy a halálos félelem e pillanatában vigaszt öntsenek beléjük. Végre mindegyiknek hosszú hálósipkát vetnek fejére és még szemét is bekötik. Mihelyt ez is megtörtént, jelt ad a sherif, a négyszögletes csapóajtó, melyen állottak, leesik és a szerencsétlenek lelődulnak.

Egy óra múlva leveszik és levetkőztetik őket, aztán vagy elviteti és eltemetteti a rokonság, vagy a közeli sebészeti osztályba viszik őket. Gyilkos mind oda kerül. Azon a helyen, ahol akasztáskor állott a bitófa, máglyát raknak, különösen olyan asszonyoknak, kik férjüket megölték. Most azonban, mint dr. Hoare, londoni jogász mondta nekem, ez megszűnt.

Nov. 8-án Wendeborn doktor úrral ebédeltem, ki a legjobb könyvet írta Angliáról. Többek közt ezeket mondta: Durhamban terem a legjobb mustár. A püspök jobbára mustárban kapja tizedét és ezért mustárpüspöknek nevezik.

November 9. Századok óta rossz napja Londonnak. Sok bolt zárva van e napon és a Cheapside-on és más útvonalakon, melyeken átvonul a menet, csaknem mind. Sok céh jelenik meg e napon zászlóval, bár egy sincs rá kötelezve. Lakásunkkal szemben a szíjgyártók céhének négy zászlaját láttuk, festett nyergekkel; az elsőt a céhé, a második a király címere, a harmadikon a walesi hercegé, a negyedik a városé: vörös kereszt fehér mezőben. Roppant nagy a nép tolongása és még sincs szükség az őrség beavatkozására. Fiatalemberrek és fiúk ruhadarabokat, macska- és tengerinyúl-bőröket hajigálnak a nép közé, van is lárma és röhögés. A menet előtt királyi katonák masíroznak; ezek őrködnek ott 1780

óta. A Lord Mayor hintója előtt céhek zászlóikkal, három vértés férfúval, vezetéklovakkal. A Lord Mayor aranyos hatlovas kocsin ül. Állítólag 20,000 fontba került az a hintó és minden Lord Mayor átengedi utódjának. Lord Mayornak lenni nagy költség, gyakran kell nagy ebédet adni, sok szolgát tartani. Kiadásai 20,000 fontra mennek, 10,000 fontja van a várostól, azonkívül sok áru után is van jövedelme, p. o. az osztrigák minden mérője után. A mostani kőművesmester, aki már kétszer visszautasította ezt a nagy tisztséget, fizetett is 300 fontot, most azonban elfogadta.

Utána az első sherif szintén hatlovas hintóban, a kék szalagok a szerszámokon igen tetszetősek. Még igen sok hintó, melyekben barátjai, ismerősei és azok, kik már eleve jelentkeztek, hogy a nagy asztalnál ehessenek. A Westminster Abbeynél meginduló hajós menet a bídától indul és a Blackfriarbridge-ig vonul. A Lord Mayor a Westminsterhallban teszi le az esküt. E napon apró és nagy hajók sokasága lepi el a Themzét. A Lord Mayor-hajó matrózai díszben eveznek; minden következő hajón 2—2 céh.

Nov. 12. Minden külföldi követ saját használatára hat hónapon át szabadon hozhat be vám alá tartozó tárgyakat, de teljesen tilosakat éppoly kevésbé, mint más, p. o. viaszt, csokoládét.

Minden halálos bűnbe esőnek a király az örököse. De mivel mindenki kivégzése előtt végrendeletet írhat, a királynak ebből ritkán van haszna.

Grattan írásvéd négy évvel ezelőtt azért, hogy kétórás parlamenti beszédben figyelmeztette nemzetét, hogy a jelen kedvező pillanat alkalmas felszabadulására és az neki sikerült is, 50,000 font jutalmat kapott. A legsúlyosabb elnyomás a kereskedelem megszorítása volt és az most szabad.

Még kétszáz éve, Erzsébet királyné korában volt bika- és medve-«hecc». Az utóbbi abban állott, hogy 5—6 suhanc ütötte-verte a láncra vert vak medvét. A dühös állat néha elkapta dorongjaikat és a nép élvezte ezt a színjátékot és sört hozatott.

Nov. 15. Ha a király kikocsizik, mindig 11 lovas testőr lovagol utána, a királynét öt kíséri, a hercegeket három.

A király egészen tartózkodik marha- és borjúhústól és csak báránypecsenyét eszik, azért, hogy a családjában öröklött mirigy-betegséget (scrophula) gyengítsék. Ha az ellenzék az alsóházban nagyon rosszkedvűvé teszi, a burgonya az ellenméreg.

Nov. 19. Másodszor is bejártuk a Westminster Abbey-t és elolvastuk a felírásos emlékeket, melyeket annyszor másoltak. Shakespeare életnagyságban áll, jobbkezét egy könyvre hajlítva és fejét támasztva. A művész munkája nagy szorgalomra valló, különösen a haj és a drapéria. Közelében Thompson síremléke és szemben Händel életnagyságban. A legújabb és tán legpompásabb az, melyet a király és a parlament emelt Lord Chathamnak 6000 fonton. Fent áll egy fölkében, szónoki indulattal jobbkezét felemelve, lábainál két női alak, balra eső a tudományt képviseli, tovább középben a bányászat, jobbra a kereskedelem, attól jobbra a földművelés. A templom elzárt részében is megvan viaszban, életnagyságban, Erzsébet és Mária királynők szomszédságában. Az a trónus, melyen a királyt koronázzák, 1400 éves (?), a fa szüette, a királyné trónja csak 300 éves.

Nagyon figyelemreméltónak látszott nekem a következő felirat:

Dubius sed non improbus vixi.
 Incertus morior sed non perturbatus.
 Humanum est nescire et errare,
 Deo confido
 Omnipotenti benevolentissimo,
 Ens entium
 Miserere mei
 John Sheffield Duke of Buckingham.

Láttuk még Westminsterben a lelkiismeretbíróságot (Court of Conscience) 12 bírójával. A Westminster előtti téren kiállítják a hamisan esküvőket. A szégyenpad mozgatható és a kiállítottal meg lehet forgatni.

Nov. 20. A Lukács kórházban. Örültek menhelye és kiidejő, azt gyógyíthatatlannak tartják. Nem kisebb Bedlamnál, és kit idehoztak, itt is marad. Kétszáznak van berendezve, de csak 120-an vannak. Harmincezer fontnyi az alapítvány.

Minden igen tiszta, az ablakok fentig befalazva, csak felülről jó be némi világosság egy félholdforma nyíláson. Az épület kissé befelé esik (Old Street) és jó magas fal veszi körül. Szabadok, mindenkinek van fűtött szobája. Minden emeleten társalgó terem, télen ott melegszik a társaság. A nyugtalanokat keményebben kezelik. Hetenként négyszer kapnak húst, a többin húst főzelékkel. A mosónék, kik a betegek fehérneműjét tisztogatják, a kórházban laknak. Gyógyszertár a házban és egy gép a legfelső emeletig hajtja fel a vizet. Nyáron a kertben sétálhatnak.

Sidon kabinetját mindenkinek meg kell néznie, ki saját szemével akar meggyőződni arról, mi a nagyvállalat. Birtokosának 26,000 font ára készlete van mahagonifából. A legjobb Jamaikából jó, aztán következik a kubai. Nem megbízottakkal hozatja a fát Amerikából, hanem egész hajószállítást vásárol, mikor megérkeznek. Részben tuskók, részben deszkák. Négyzetlábját 8 pence-től $2\frac{1}{2}$ shillingig fizetik, a vastagabb egyenlő jóság mellett drágább. Egész háza alulról fölig mahagonival van kirakva, sokat spekulációra vesz, legfőlül a még fel nem dolgozható fát szárítják. Ott fent van elhelyezve 1200 fontnyi ágyba való toll is, legtöbb Hudsonsbayból jó. (Egy font dunna-toll két guinea, most állítólag igen drága.) Minthogy legtöbb angol évenként kétszer szerez be ágyneműt, nem csuda, ha Sidon egy héten 50 ágyat szállít. Az ágy néha 70 fontnyi nehéz. Ebben a háromemeletes házban és még néhány hozzátartozó raktárban 2500 munkás dolgozik és a hét végén ugyanannyi guineát kapnak. Mázolók, asztalosok, mind a házban dolgoznak. Föld alatt készül a tükröveg és mikor felrakják az üvegre a foncsort, a kamarát a munka idejére bezárják. Épen egy 120 hüvelyknyi hosszú és meglehetősen széles tükröt köszörültek a walesi herceg részére. Mindkét táblát Lancashire-ben öntötték, de az egyikén baj esett. A köszörülés és csinozás kemény munka; ezt erős férfiak nyögése bizonyítja. Az a nagy sík kő, melyre ragasztáskor teszik a tükröt, egy csavar által a megfelelő hajlásra emelhető. A munkásokat darabszám fizetik és a műhelyben főznek maguknak, amilyen 7—8 van. Három-négy terem tele a legművészibb, legízletesebb fa-

munkával, tükörrel a legkülönbözőbb szépségben. Még mindig Sidon a divat, mely csiszolásával és fénymázával leg szebbet mutat.

Nov. 22-én a királyi tudós társaság gyűlése. A társaság minden szombaton Somerset-house-ban a Strandon ülést tart. Minden tagjának jogában áll két idegent bevezetni, kiknek nevét bebecsátás előtt felolvassák. A termet a legnagyobb angol tudósok arcképei díszítik. Középen Newtoné függ, alatta az elnök ül, jobbján titkára, dr. Planta, svájci ember, balján mellette Blackstone. Herschel, Cassini, Méchan jelen voltak az előadáson. Vay bárót éppen ma fogadták be a társaságba. Jelen voltak még Brühl gróf, Cavendish, Roye tábornok főmérnök és Forrester. Sir Joseph Banks a tudomány érdekében tett fáradozásai alapján nyerte a királytól az elnökséget. Csak 10—12 év óta «királyi» a társaság.

Nov. 23. Megnéztem az Albion-malmot a Blackfriar-bridge-nél a Temze déli oldalán. Az a hely, melyen a malom épült, előbb vízzel volt körülvéve, innen az Albion név. Boulton tűzmasinájának alkalmazása lisztmalomra és valószínű, hogy felhasználták az új módszert, mellyel az előbbi tüzelésének $\frac{2}{3}$ -át megtakarítják és a gőz összeszorítása már nem a hengerben, hanem kívülre megy végbe. A gép harminc garatra van berendezve, melyek közül azonban most csak nyolc van működésben.

Nov. 25-én megtekintettem a boldogult William Hunter híres anatómiai gyűjteményét. Szülész volt és korábbi éveiben szegény; két darabot is tett egy üvegbe takarékoság végett. Preparátumai közül említést érdemelnek: fogak első csírájuktól fogva 7—8 éves korukig, amikor a bölcsesség-fogakon kívül már mind kint van. Gyermekek 14 napos koruktól fogva megérésükig az anyaméhben. Csibék a kotlás után hat órától kibúvásukig. Egy iszákos fejér vére, ki már éveken át nem evett semmi szilárdat, de ha jutalmazták érte, ismét táplálkozhatott szilárdabb ételekkel is és ekkor vére is lassankint pirosabb lett. Egy hangya idegei. Preparátumok, melyek a gyermekágyasok minden betegségét feltüntetik. Emberek, állatok koponyái; minél kerekesebb a koponya és minél függőlegesebb az arc, annál okosabb az

állat. Numizmatikai gyűjteményének értékét 30,000 fontra becsülik.

Bedlam tébolydáját VIII. Henrik alapította, évenként 7000 font a jövedelme. Körülbelül 300 beteg mindkét nemből. Hetenként tanácskozás; a gyógyultakat hazaküldik.

Délben Paoli generálisnál ebédeltem, ki a corsicai zavarok által vált ismeretessé. Megismerkedtem Rezzonico gróffal, Correggio életrajzának írójával.

Nov. 26. A British Museumról leírtakhoz még a következő csatolható: A Cook kapitány által Otaheiti szigetről hozott tárgyak közt van egy nagy fatál: ebben erjesztik szeszésitalukat; ott van még valami sárgás föld egy cukorsüvegben, mellyel ruhájukat tisztogatják, de ezt vegytanilag még nem vizsgálták; nagy súlya fémmunkára vall, különben okkernek látszik.

A numizmatikai osztályban Sevon szép emlékérméi, ki Cromwell korának leghíresebb rézmetszője volt. II. Károly kegyét úgy nyerte meg, hogy fejét rézbe metszette és a koronátallér szélébe folyamodást véselt a királyhoz. Ilyen tallér már csak 5—6 van és 330 guineával fizetik darabját. Nairne, az elektromos szerszámok híres készítője Leopold főhercegtől (a későbbi királytól) aranyérmet kapott 1773-ban jutalmul, mert gépével erős elektromos szikrát bírt kelteni. Ez ajándék okának története a szélén be van vésve.

A római színházakban apró elefántcsont botocskák szolgáltak belépőjegyük, egyik oldalán a hó napjával, a másikon az aedilis nevével. Hogy a római köztársaság korában a görög ábécével számoltak, azok a rövid botocskák és apró elefántcsontlapok bizonyítják. Az ásványok közt a nagy smaragd kristályosodásaival, anyja méhében, a kvarcban figyelemre méltó. Igen szép opál, mellyel a kőfajtán az első kísérleteket végezték. Egy szép darab pierre d'Egypte, mely véletlenből egyik oldalán emberi arcot mutat és még ritkább véletlenből éppen Chaucerét, az első angol költőét. Egy hölgy minden nemzet névjegyét gyűjti. Az olaszok az övékre nagy tereik képét szeretik nyomtatni, p. o. a Márkus teret. A platina tükör, melyet Franciaországban készítettek, hét hüvelyk átmérőjű. Egy teljes Nautilus, melynek alakja

hajóhoz hasonló, hátul kifeszíti vitorláját és többi is karjai-val evez. Pope említi valahol e szavakkal : spreads his wings to catch the passing gale. (Kifeszíti szárnyait, hogy elfogja a távozó szelet.)

Az olasz seta di mare-ből (tengeri selyem) kesztyűt és hasonlókat sző. A szövet selyemszerű, sötét-sárgás. Még eddig nem találtak valóban megkövesült állatcsontokat (a múzeumbeli emberfő csak bekérgezett), de Spallanzani utolsó útjában Cythera (Cérigo) szigetén valóban megkövesülteket lelt.

A bogarak széles birodalmában a Scarabaeus Hercules a legnagyobb, csápjai fűrészül szolgálnak, apró ágakat fog közbe és igen gyorsan keringve repül, míg az ág el nem tűnik. Mantis tisifona, keletindiai bogárnak termete egészen olyan, mint egy száraz sárgult levél. Olyan rovar, mely igaz, hogy nem eszi a fát, mint a szű, hanem nagy tömegben ragad a hajóhoz, annak gyorsaságát csökkenti; főkép a trópusok vidékén otthonos. A dracunculus-guinea féreg olyan, mint egy fehér fonál, kiszedik a négerek lábából, néhány hónapig is eltart az operáció. Ha hidegebbre fordul az idő, összehúzza magát és elszakad.

A természetek nőténye, királynéja (Thermes fatalis) kis testén fehér potroh, mely hússzor nagyobb testénél. Ezek az állatok néha három mérföldnyire másznak észrevétlen föld alatt, megesznek minden faneműt, csak a kéreghez nem nyúlnak. Először Smithmann foglalkozott e nagy rovar-család egy amerikai ágával és megállapította, hogy öt rendre oszlanak : 1. a királyné, 2. férjei, 3. a harcosok, 4. a kis munkások, 5. a nagyobbak, szárnyasok. Több természetbúvárnak azt a nézetét, hogy több állatfaj kihalt, néhány maradvány, melyet a múzeum őriz, teljesen megerősíti. Megvan egy állat bal állkapcsa, négy őrlőfoggal, mely felől Camper és Hunter vitatkoznak, növény- vagy állatevő-e. Írországbán olyan agancsot találtak, melynek viselője nem tartozhatott a most élő szarvashoz, sem más most élő agancsoshoz. Nagyobb a mostani legnagyobb agancsoknál is.

A madarak közt (amely osztály a legjobban rendezettek és legteljesebbek közül való) kitűnik a szumátrai fácán. A veszekedő madár, Iringa pugnax, mert örökké verekszenek

egymással. A hímnek melle kondor és azért angolul Ruffnak nevezik, a nőtényt reafnek.

A Syrenákat Linné a gyíkok közé sorozta, de Camper anatómiai kísérletei szerint a kígyókhoz tartoznak.

Két állat: a *Gymnacea electrica* és a *Raya Torpedo* elektromos erővel rendelkezik.

A könyvtár 80,000 kötetből áll és évenként gyarapodik. Minden könyvkiadó, kinek monopóliuma van hét évre, köteles minden könyvnek egy példányát a Múzeumnak beküldeni.

Nov. 26-tól dec. 6-ig több főúri kastélyt látogatott meg és különösen Lord Middleton és Lord Derby vendégszeretetét élvezte. Onnan Edinburgba, a skót fővárosba utazott. A skót fővárost igen részletesen ismerteti. «Ma, dec. 1-én reggeli 10 órakor érkeztem ide. Forrester úr vezetett előbb az újvárosba, mely rendesen kőből épült házakkal és széles utcáival dicsekedhetik. Egy utcából egy igen szép négyszögletes térre jutottam és a beszögellő utca végén megláttam azt a tengeröblöt, melyet Firthnek neveznek és amely harminc mérföldnyire benyúlik a szárazföldre. Ez út másik oldalán hegyes, termékeny vidék. A másik utca végén eléem tünt a nyílt tenger és Leith gyorsan emelkedő városa, melyből Európa többi országai felé folyik a kereskedelem.

Szállónkkal szemben a Register Office, szép tömör épület, melyben a szerződések és oklevelek eredetijét őrzik, úgy hogy az érdekelt felek csak másolatokhoz jutnak.

Ez épület mellől Forrester úr a szép hídon át, mely az óvárost összeköti az újjal, a Highstreetre vezetett az óváros felé. A híd alatt nem folyik víz, hanem völgy van a két város közt. Balra természetlen magaslaton a csillagvizsgáló és annak alatta Hume Dávid toronyszerű síremléke. Ez a nagy férfiú úgy rendelte, hogy ezen a helyen temessék el és maga rajzolta a sír tervezetét. Olyan egyszerű, hogy észre sem vettem volna, ha nem figyelmeztetnek.

Az óváros is erősen épül. Highstreet sarkán olyan házat láttam, melynek homlokzata mindkét oldalon csak 44 lábnyi és mégis 3000 font a telek. Igaz, hogy a telkek ott igen drágák. A házak a város e részében átlag 6—8 emeletesek, de az újvárosban 18 emeleteset is láttunk.

Tovább mendegélve eljutottunk a kórházig, hol dr. Cullenel, a nagyhírű orvossal találkoztunk. Mindjárt beállott vezetónknak és megmutatott minden nevezetességet.

Cullen doktor kiváló aggastyán, 84—85 éves korában még teljes szellemi erőnek örvend, vidám és eleven. Tőle hallottam, hogy sem Skóciában, sem Angliában nincsenek fizetett kerületi orvosok vagy városiak, hanem minden falu körülnéz olyan ember után, aki ott vagy a szomszédban letelepszik és kit fizetnek. Viszont a kormány senkit sem enged orvosi gyakorlatra, kit az orvosi Collegium meg nem vizsgált és el nem fogadott. Minden sebész egyúttal patikus is.

Bábákkal sem törődik a kormány. Ha akad olyan nő, ki erre alkalmas és képes megnyerni a gyermekágyasok bizalmát, úgy járhat el, ahogy neki tetszik. Ha nehéz a szülés, ezek az asszonyok mégis csak sebészhez fordulnak, ki többnyire szülész is. Dr. Cullen ifjabb éveiben gyakran volt panasz a bábák ellen, de most igen ritkán. Ha az ilyen nő ki akar tűnni, az edinburgi kórházban néhány hónapon át gyakorlati tanításban részesülhet. Olyan körülmény, mely ezeknek az angol Van Swieteneknek nagyon szívéen fekszik, az, hogy az idegeneket arról értesítsék, minő a kórházakban a halandóság. Sok francia kórházban 25, száz beteg közül, a legjobb angol és más európaiakban 15, kevésben 10—11 az edinburgiban csak 5.

Azután a vár felé mentem. Ez a hegy-völgyes városnak még magasabb tömör szikláján épült és nagyon meg van erősítve. Köröskörül nehéz ágyúk és nincs megengedve a középső részhez közeledni. A kormányzónak ezen a tájon van egy kis háza. Megmutatták azt a szobát, melyben Stuart Mária el volt fogva. Mondják, hogy a fegyvertár méltó a megtekintésre, de nem akartam ott tovább időzni, mert az éj berontott. De a várból való kilátást nagyon élveztem. A legjobb nézőpontról látni a várost, a Firth of Forthot Leith-el és a szomszéd mezőket és falvakat.

A várból a Highstreeten lefelé kocsiztam a palotához, Skócia utolsó királyainak székhelyéhez, mely nem túlságosan pompás, hanem igen csinos, olasz stílusban. Az udvar körül földszint árkádokkal fedett tornác; a főépület kétemeletes

A szárnyban 152 láb hosszú és 30 láb széles karzat a skót királyok életnagyságú arcképeivel. A főépületben levő szobák történeti, részben, mint hiszem, németalföldi szőnyegekkel, részben felírásokkal vannak teleakasztva, de különben rosszkarban és igen elhanyagoltak. Több széket és ágyat láttunk, melyeket Mária királyné maga hímzett nagy szorgalommal és fáradsággal; egy szép kis képet: a királynőt állva fekete gyászruhában, amint lefejeztetésére indul; azt a jelentéktelen kis szobát is, melyben Rizzióval vacsorált, a melléklépcsőt, melyen az összeesküvők betörték és őt tőle elszakították, a szobát, melybe vonszolták, az előszobát, melyben 50 szúrással megölték, a sarkot az ajtó mellett, hol meghalt, és vére ontásának foltjait. Azt beszélik, hogy noha a többi padlóval együtt lemosták, ezeket a foltokat nem lehetett letisztítani, ezért ezt a részt fafallal elkülönítették a többitől.

A hírneves dr. Smith (Ádám) látogatása volt legközelebbi teendőm. Meglátogattam még dr. Robertsont, az *V. Károly császár történetének* kitűnő szerzőjét, Edinburg egyetemének rektorát. Kissé nagyot hall. de hangosan, lassan és érthetően beszél.

Edinburgban hallottam, hogy sok angol gyárat áttelepítenek Skóciába, mert az élelmiszerek itt olcsóbbak, a skót munkás józanabb és mértékletesebb az angolnál. Az angol 2 shillinget kap azért, amiért a skót egyet és meg van elégedve. Ez mindenfajta gyárra vonatkozik, különösen a szövőgyárakra. Egyebek közt Glasgowban két jól berendezett üveghuta van, kőedénygyár, és Paisleyben, Glasgowntól két mérföldnyire, elsőrangú vékonyselem (gaze) gyár. A Firth a legnagyobb hadihajókat is elbírja és csak minapában is kettő indult innét útnak kötéllel toborzott matrózokkal. Leithből, mely mindennap növekedik, a skótok erősen kereskednek Oroszországgal és Európa más részeivel. Oroszországból faggyút, kendert, vasat stb. hoznak és az ezekből készített gyertyát és gyártmányokat küldik vissza, és a Firth igen alkalmas az áruknak az ország belső részeiből való kivitelére.

Az Edinburgból Falkirkon és Glasgowba vivő út négy

mérfölddel hosszabb ugyan, de az oly szép, vagy még szebb, mint Middletonból Edinburgba. Mindenfelé termékeny mezőket, virágzó falvakat látni, különösen a síkon, a Firth közeliében és Carron vidékén, hol Nagybritannia legnagyobb vasművei és ágyúöntői vannak. Az út első részén a gabona már le volt aratva, a másikon még nem is volt beérve. Ezen az úton látható az a szép csatorna, mely Carronnál s a Firthnél kezdődik és már Glasgowntól egy mérföldnyire kész, és ott a már hajózható Clyde-dal egyesül. Egy helyen a csatorna alatt kocsiztam át, abban a hiszemben, hogy híd, de mikor felvilágosítottak, megállítottam a kocsist, felmentem a magaslatra és gyönyörű csatornára találtam, mely 20 tonnányi hajókat is elbír ügyesen alkalmazott zsilipek segítségével. Ez a csatorna egy társaság magánvállalata, és mivel a Clyde felhasználásával összeköti Keletet Nyugattal, nagy hasznára van Skóciának. Az úton más csatornát is láttunk.

Már sötét volt, mire Glasgowba értem, és így a város fekvését nem ismertem. Glasgowból vissza, Carlisle-ba utaztam.»

Így jut a «fekete vidék»-re, a gépek és gyárak honába. Sheffield az első állomás. Itt van legfőbb gyártása a reszelőknek, borotváknak, ollóknak, ácsok és asztalosok szerszámainak stb. Igen sok londoni nagykereskedő itt vásárolja ezeket az árukat és csak nevüket verik rá.

Először a mészárszékeket néztük meg, melyek mind együtt vannak a városszájelen, a Don-folyótól keletre. Aztán Roebuck úr egy nagy kovácsoló-műhelyhez vezetett, melyben az acélt kalapálják, mielőtt a beretvaműveshez vagy más finomabb áruhoz megy. A vasat csak tűzzel változtatják acéllá, mi körülbelül nyolc nap alatt megy végbe. A tapasztalt munkás abból következteti az átalakulást, hogy hólyagok mutatkoznak a vasban, mi a lég betódulásának jele. Ha az acélt újra olvasztják, char-steelnek nevezik.

Innét Smith úr ezüstlemezgyárába mentünk. E munkának főanyaga a réz, és az ezüstözést nem az ezüst és bronz amalgamjával, nem is az ezüstnek választóvízben való feloldásával végzik. Hogy mikép megy mégis végbe, titok, de ennek nyitja az lehet, hogy egy körülbelül egy hüvelyknyi

vastag rézdarabot kolofóniummal cementelnek és mindkettőt két henger közt összetapasztják. A többi kezelés a mi rézműszereinkéhez nagyon hasonló, csak hogy a kőből való disztításokra bélyeget nyomnak, akár a pénzverőben.

Humphrey úrnál ollókat láttam kovácsolni, mi igen gyorsan történt. Megemlítendő, hogy az elülső részt és a gyűrűket, melyeket újjal fognak, két külön személy kovácsolja. Ezt az eljárást minden más angol gyárban is tapasztaltam. A reszelőkészítő egy héten két guineát is kereshet a munkamegosztás által, de azt nem lehet előre meghatározni, mennyi reszelőt készít. A csiszolást előbb köszörűkövel, aztán vérkővel végzik.

Aztán Green úr áruraktárát vettem szemügyre, ki csinos tollkéseket készít.

A zúzómalomban mindjárt köszörülnek a késpengéket, mihelyt a kovácsműhelyből kikerülnek és előkészítik további elkészülésüket. A gyár száz köszörűkőből áll, melyeket egy tűzgép hoz mozgásba.

Green úr, az előbb említettnek atyja, asztali késeknek mintalapját mutatta és elámultam az áruk olcsóságán. Csak 20—30—40—50 pence-ért egy tucat használható kés és villa. Itt hallottam, hogy finomabb árukhoz svéd vasat vesznek, a súlyosabbakhoz, mint horgonyokhoz stb. orosz és angol vasat. Ácsoknak való eszközökhöz vastag vasat vesznek és a metszőeszközhöz acélt forrasztanak.

Roebuck úr ma velem ebédelt, aztán egy reszelőgyárba vezetett. Először abba a formába kovácsolják, mely szükséges, aztán szabadkézzel vésővel, kalapáccsal vágják; a vastagabbakat férfiak, a finomakat fiúk. Ebben a műhelyben orgona is van, melyen egy munkás játszott, nyolc pedig énekelt hozzá. Ezek a jó emberek azt állítják, hogy a sheffieldiek Anglia legjobb karénekesei.

Ashover. Boulton úr tűzgépe remeke a mechanikának. Az egész művet a levegő hígítása, a forró víz által előidézett gőz, hajtja és innét gőzmasina (steam-engine) neve a gépnek. A gép kétoldalán két nagy kazán, melybe 700 bécsi pint fér és melyet mindig forrásban tartanak és mihez, ha már forr, kevés kőszén szükséges és így mindig elegendő víz

van a minden oldalról légmentesen zárt kazánban. Egy csövön sűrített gőz alakjában bocsátják be a vizet, de csak lassanként, annál inkább, mert ha a forró víz kifogy, hideget töltenek utána, melybe az említett lyukon át a gőz a csövön át benyomul és a levegő kiterjedése által a zúzott lenyomja és ezáltal az emelőrúddal, melyhez egy hordó van erősítve, a vizet a kazánokból, melyek az akna mélyéig le vannak ásva és ovális alakban befalazva, 120 lábnyira felviszi a magasba. A henger alsó oldalán a levegő kiterjedésével a zúzott felnyomni igyekszik, miáltal az emelőrúd a hordóval lemerül; egy másik nagyobb henger van, mely az előbbi körülveszi és az üres teret meleg gőzzel megtöltötte, hogy ez a belső tér meg legyen óva a hidegtől, mely a gőzt megsűrítene és a gépet mozgató erejétől megfosztaná. A gőz kiszáll és saját edényében megsűrűsödik, mely a víztartóba zárva, hideg vízzel van körülvéve, meleg vízzé válik, mely a víztartóban, a csövön át az előbb említett nagy kazánba vezet. Két ilyen kazán van, a kettő csövek útján közlekedik a hengerrel, hogy ha javítás válnék szükségessé, a másikkal dolgozni lehessen. Ezenkívül van az ablakon egy szabályozó, hőmérő alakjában, mely igen mesterségesen közlekedik az egyik hengerrel, mely egy vékony farudacskával a fokokba osztott oldal táblákon jelzi az üres tér térfogatát. Ha ez a mutató 25-öt mutat, legjobb arányban van az üres tér.

Boulton úr egy mérnököt küldött Ashoverbe, ki állandóan ott tartózkodik és ellenőrzi a gép munkáját. (Meg kell jegyezni, hogy a gróf minden ilyen gépről vázlatot is készített, betűvel jelölve meg annak alkotórészeit.)

«Manchester. Mindjárt megérkezésem után a szép Morsley-streeten át, a csatorna felé mentem. A bridgewateri herceg csatornája nem igen széles, $4\frac{1}{2}$ láb mély és ötventonnás hajók járhatnak rajta. Runcournál kezdődik és csak földhányás veszi körül mindkét oldalán, falazás nélkül és a Liverpool és Manchester közti forgalmat közvetíti. Ennél a csatornánál is láthatók a herceg által épített raktárak, mindenfajta hajók és dereglyék, daruk és mindenféle eszköz az áruk ki- és berakására.

Ebbe a csatornába ömlik egy patak, melyet az említett

raktártól félmérföldnyire egy boltozat alatt a város más oldalára vezettek és melyet a föld alatt, a 14 mérföldnyi távol Washington akarnak folytatni.

Olyan megegyezés a munkafelosztást illetőleg, melyet már Norwichban és Sheffieldben láttam és amely által minden munkás gyorsasággal és tökéletesen végzi a reá eső munkát. Idetartoznak a szövők, takácsok, festők és végre a nyomtatók.

Minden árunak, mely Manchesterben készül, gyapot az alapja, csakhogy némelyiknél némi posztót vagy selymet is kevernek belé, a tiszta selyem velouroket (bársony) kivéve. Egy fontnak piaci ára 18 pence. A gyapotot a spanyol Mexikóból, Amerikából, Keletindiából, Cyprus szigetéről és Kisázsziából hozzák, hol Smyrna városa a főraktára.

December 6-án Londonból Windsorba utaztunk. Útközben Sloughban ebédeltünk, de előbb Herschel urat látogattuk meg, ki nem messze a vendéglőtől, a Windsorba vezető út balján lakik. Mindjárt, amint az udvarba lépünk, a szép zöld terrason meglátjuk a katoptrika csudáját, a negyvenlábnyi hosszú tükör-távcsövet. A cső átmérője 4 láb 10 hüvelyk, az egész cső 6000 font nehéz és mégis igen csekély erővel (egy ember elég forgatásához) három irányban mozgatható: vízszintes helyzetből függélyesbe, körbe minden hajlítással és a megfigyelőtől közelebbre vagy távolabbra. Mivel felülről történik a szemlélés, mozgatható karzat van alkalmazva, melyet mindig az elérni kívánt magasságba lehet felvonni. A cső vaspléhből való, szürkére van festve és a természet művei módjára nincs befedve. Herschel úr három éve lakik itt és a király többször is meglátogatta. A nagy távcsövön semmi új, mitsem kellett változtatni rajta, de igen a húsz láb hosszún, mely az udvarban áll és mellyel Herschel úr a két mellékbolygót, és a Georgicum sidust (Uranus) felfedezte. Nővére, ki vele együtt vizsgálja az eget és aki bátyja távollétében az utolsó üstököszt hamarabb fedezte fel, mint Méchan, a híres üstökös-vadász, és ki ezt a felfedezését a londoni akadémiával közölte, azt mondta, hogy csak igen éles szemmel látható. Szobájában földszint mutatta nekünk Herschel úr az egyik mellékbolygó pályafutása rajzát, no-

vember 25-től 30-ig. Ugyanott van két óra egymás mellett, melyek közül az egyik ingaóra, mely a csillagidőt jelzi, a másik arra való, hogy a künt a húszlábnyi távcsőn véghezvitt hajlításokat az óra lapján jelentse. A kört hatvan percre osztják. Ha tehát egy fokkal felemelik a tubust, ott, hol közönséges órán a hó napját mutatja, a fokot jelöli meg. A kívül álló órának a bent, a szobában állóval közlekedése rúgó által megy végbe. Az óramű igen egyszerű, csak néhány henger van benne. Herschelnek mondták, hogy lehetetlen egyforma mozgásban tartani kerékkel ezt a gépet és a szerint járt is el. A nagy távcső mellett, lent az ablaknál, egy kis házikó, melyben az ingák vannak. Ott ül rendesen nővére és szócsővel beszél hozzá; mert, különösen viharos időben, 40 lábnyi magasságból nem hallhatná. A tükrök csiszolásából mitsem láttunk, de igen a műhelyt, hol ezt végzik, őmaga azzal volt elfoglalva, mikor hozzá jöttünk. Ezt kabátja vörös foltjai is bizonyították.

A műhelyben nagy daru, mely a 20—30 lábnyi távolságban levő nagy tükröt a 40 lábnyi távolságból kiveszi és a neki a műhelyben rendelt helyre visszateszi. Egy homorú tükör, mely még nem is egészen kész, úgy mutat, mint a legjobb sima tükör, csak kissé nagyítva. Láttuk az 1781-i híres teleszkópot is, mellyel Herschel úr a Georgicum sidust felfedezte. Cassini gróf, a híres francia csillagász mondta, hogy 16 lábnyi távcsőve mozdítására neki két ember kell.

December 8. Windsort szemléltük meg. A Family-house-ok egyik melléképületét nem mutatják, ha ott van a királyi család valamely tagja. A királyi hercegné udvarával sincs messze onnét. Sűrű köd akadályozta, hogy élvezhesük a várkastély körüli szép sétát a gyönyörű kilátással. A kastély kis oldalszobájában láttuk a három liliummal ékes zászlót, melyet Marlborough hercegnek magának vagy egy küldöttjének kell elhoznia minden augusztus másodikának delére, ha nem akarja elveszteni Blenheimot évi 5000 font jövedelemmel. Egy kabinetben láttuk Anglia 14 szépségét, II. Károly szeretőit. A kihallgatási termen, melyben a király sohasem ad kihallgatást, éppen dolgoztak. A hímzett tapéták oly finomak, hogy alig lehet a festettektől megkülön-

böztetni. A nagy Szent György-teremben a cseh királynak fogságbevételre a Fekete herceg által (1347) van ábrázolva. Egyetlen szobában sincs parkett (ez egész Angliára áll), hanem a padló fenyőgallyakkal van beszőrva. — Estére Oxfordba értünk.

December 9-én, vasárnap, megmutatták Blenheim kastélyát és parkját; idegenek ritkán nyernek oda bebocsátást. Az első magas teremben Marlborough herceg márvány fejszobra e felírással:

Ecce virum stabiles cui gens augusta penates,
Cui fractos tandem Gallia debet opes.
Hic veteri Anglicae virtuti instaurat honorem,
Seu res consiliis, seu sit agenda manu.
Non animo Augustus melior nec Julius armis
Seu multos gentes ille vel ille domat.

Az első szobában balra családi kép. Az ülő atyától jobbra az elsőszülött, balra az anya körül a három lány, kik közül az egyik a legkisebbet álarccal ijeszti. Az atya fiának érmet mutat, valószínűleg nagyatyjának arcképét. A kék teremben Van Dyck festménye: Szaturnus, amint Ámor szárnyait nyesegeti. Marlborough herceg csatái szövött képeken (gobelin). A hosszú könyvtárteremben Anna királynő életnagyságban és Nagy Sándor antik szobra. A kápolnában pompás síremléke a nagy hősnak, a kandalló fölött Varenius festménye. A kertben megmutatták azt a helyet, hol egykor a legrégibb angol költő élt; lakásából semmi sem maradt. A piramisok körül, II. Károly spanyol király ajándéka, négy folyó szobra: Duna, Nílus, Rajna és Tiberis. A Nílus feje körül fátyol, ismeretlen eredete miatt, a Rajnának kezében fók, a Dunán szakáll stb. Az a ház, melyben Rochester gróf élt és költött, egyikét nyújtja a park legszebb kilátásainak. Abban lakott Marlborough is, míg a nemzet nem építette részére Blenheimot. A mostani herceg nagyon izléses kertismerő változásokat eszközöl a kertben, mint egy hölgy fejdíszében. E munkához a szomszéd falvak lakóit alkalmazták, egy napra 14—18 pécet kapnak. Vannak a kertben helyek, melyeket főképp a levelek színének vegyülete miatt látogatnak meg.

December 10-én Stone-ba kocsiztam, mely négy órányira oldalvást esik Woodstocktól.

A Buckingham örgrófnak szóló névjegyemet nem adhattam át, mert ő röviddel odaérkezésem után, délben, Írországba utazott, hova már másodszor nevezték ki alkirálynak. Cobhamnek, a park alapítójának van itt egy 150 láb hosszú, igen díszes síremléke e felirattal: Quatenus denegetur nobis longe vivere relinquemus aliquid quo nos vivisse testamur. A másik oldalán: Férje emlékének, Cobham Anna grófné 1746. A kilátás e parkban nem tetszik nekem úgy, mint a blenheimi, nagyon is összehalmozottak a tárgyak, a templomok és szobrok, közönséges anyagból és nem művésziesek. Cooknak van itt emléke egy kis szigetecskén. Egy golyó nyugszik állványon e felírással: Se maris et terrae numeroque emensis arenae mensorem. Jacobo Cook, 1778. Egy más tájon, melyet elysiumii mezőknek neveznek, a nagy angol királyok és tudósok mellszobrai. Sir Isaac Newton-én ez a felírás: whom the God of nature made to comprehend his works. (A természet istene hozta a világra, hogy megismerjék műveit.) Az örgrófné magánkertjében egy kis állatsereglet.

Gyönyörű képek vannak itt, különösen Van Dycktól.

Estére visszaérkeztünk Woodstockba.

12-én elutaztunk Woodstockból és estére Petty Frame-be értünk. Gloucestershire-ben a legtöbb mező kőfallal van körülvéve és errefelé ökrökkel szántanak. Ezen a vidéken drága a kőszén és olcsó a fa. Inkább fával tüzelnek, pedig veszélyesebb, egyes darabok kipattannak a kályhából és lyukat égetnek a szőnyegekbe, ahogy Woodstockban láttuk.

Dec. 13-án érkeztünk Bathbe és a Hotel de Yorkba szálltunk. Itt tartózkodtunk 22-ig és résztvettünk a fürdőközönség mulatságaiban. Ezt a várost tartják legtisztábbnak Angliában, mihez nagyban hozzájárul a széles járda. Hegyek közt fekszik, síkon. A Circus nagy, kerek tér, köröskörül egyenlő magasságú, egymáshoz hasonló házakkal. A Crescent (félhold) Bath egyik legszebb kilátását nyújtja, különben is az angol kedvencségekhez tartozik a félhold alakjában építés. A kocsizás ritka, inkább hordatják magukat a vendé-

gek zsölyén, melyek százával rendelkezésre állanak. E hordszékeknek hosszú gerendáik miatt olyan a járásuk, mintha lóháton trappban mozognának, amihez a terhet hordók járása is járul, mert ha a hintázást kikérik maguknak a vendégek, nyugodtabban léphetnek. A mulatságok módja és sorrendje olyan, mint másutt. Vagy ismerősöknél reggeliznek, vagy a nagyteremben, hol belépő díjat kell fizetni; délfelé, ha ki nem lovagolunk, Tessier felolvasásai, este zene, bál vagy játék tollas lapdával. Tessier francia ember és francia szín-darabokat olvas fel a társaságnak. Kissé emelkedettebb helyen ül egy asztalnál, háta mögött spanyol fal és még néhány tárgy, melyet felhasznál, hogy szemléltetővé tegye az előadott személyek jellemét. Hogy nyelve nagyon hajlékony, kitűnik abból, hogy női szerepeket is játszik, és pedig szubretteket és matrónákat egyaránt kell utánoznia. Ha párbeszéd folyik, azzal jelzi, hogy fejét elfordítja és az elmenőnek még utána tekint. Úgy hiszem, az angolt ennél a mulatságnál, mely alig található másutt, inkább a francia nyelv helyes kiejtése és a sokféle *façons de parler* és az azokat kísérő mozdulatok és arckifejezések érdeklik. Ez az ember nagy súlyt helyez művészetére és ezt drágán méri, két családnak nem olvas fel 20 guineán alul és a belépőjegy öt shilling. A devonshire-i hercegné ezeket a felolvasásokat — nem szavalásokat — élvezi, de még jobban a honi játékokat és a zenét.

Dec. 19-én a hangversenyt Haydn nyitányán kezdik. (Haydn, Gluck, Mozart, Pleyel művei minden zenekereskedésben találhatók.) Händel összes művei új kiadásban jelennek meg. Herschel úr testvére csellón hangversenyez. Ezt a concertet többszáz ember hallgatta meg.

Dec. 21-én Bristolba kocsiztunk, mely csak 13 mérföldnyire van Bathtól.

Dec. 22-én elhagytuk Bristolt és 23-án Bathot. Londonba visszatérésünkkor nagy hó esett, mely azonban három nap alatt elolvadt. Utunk Scarborough-n át vezetett és 24-én szerencsésen megérkeztünk Londonba. Az utolsó napokat a téli utainkhoz szükséges előkészületekre fordítottuk. De január 6-án még megnéztük a pompás palotát

Greenwichben a Temze mellett, hol az érdemes, az állam szolgálatában megrokkant és megőszült hajósok előbbi matrózlakásukhoz hasonló cellákban laknak. Kék ruhát viselnek, hetenként két shillinget és jó élelmet kapnak. Akik a kórházon kívül akarnak tartózkodni, évi hét guineát kapnak. Megnéztük még a régi természetrajzi gyűjteményt a Blackfriar-hídnál, melyet mostani tulajdonosa egy guineán nyert és melynél most félkorona a belépődíj. A madárgyűjtemény egyike a legteljesebbeknek. Itt van minden gúnya, melyet Cook legénysége elhozott a Csendes-óceán vidékeiről, tollakból készült menték, paizsok ebfogakból, egy darab hús, mely Ansonnal tette meg a világkörüli utat, sok kitömött négylábú állat, köztük egy orrszarvú, több, még le nem írt majom, orangutang-kölykök.

Jan. 8-án reggel 10 óra felé távoztunk Londonból hatolvas coachon Rochesteren át, hol megszálltunk, Doverbe, hol jan. 9-én a Shipinnben szálltunk meg. Az egész következő napon a vihar miatt dangubáztunk és csak 11-én szállottunk Clark kapitány alatt hajóra. Kedvező széllel már 3 és fél óra alatt beértünk Calais kikötőjébe, honnét még utolsó pillantást vetettünk a boldog sziget fejér kréta partjaira és sok szerencsét kívántunk azoknak, kikkel ott megismerkedtünk.»

*

Szép és emlékezetes volt ez az utazás és nem meddő. Ennyi erős és nagy benyomás nem múlhatott el lelki eredmények nélkül. Igaz, hogy minden lehető tudomány, művészet érdekli és hogy a komoly tárgyak, a «meritale»-k mellett nem feledkezik meg a «curiosum»-okról sem, de ebben kora legkiválóbb férfiai sem különböztek tőle. A bányászat, az ipar, a kereskedés, az állattenyésztés haladása Angliában hasonló erőfeszítésre buzdítja.

A tűzgép egyenesen lelkesíti, nem tud betelni vele. Az erőmű ismerete és jelentősége vele lép be hazánkba és fia, a még meg nem született István, az ő nyomán halad.

De hazafias gondolkodása és tevékenysége sem szenved csorbát. Mikor a belgák harcát említi II. József ellen; mikor az ír kivívta külön parlamentjét; mikor Paolival

érintkezik, ki szegény, apró korzikai hazáját fegyverrel akarta felmenteni a francia elnyomás alól, mindenesetre gondolnia kellett hazájára. Kuruc magaviselete az 1790—1791-i országgyűlésen ezt teljes napfénybe állította.

Nem kicsinyelhető az a befolyás sem, melyet kora kiváló tudósai reá gyakorolhattak. Elég Boulton-t, Herschelt, Roebuck-ot, Robertson-t említenem. De mindenek fölött Smith Ádámot tisztelte: azt a férfiút, ki a nemzetgazdaságtanban új érat nyitott meg. Széchenyi nem volt hálátlan. Ő Anglia állapotának pillanatfelvételét adja, mielőtt a negyedszázados háborúk, a francia forradalom és a Napoleon elleni győzelem változást nem idéztek elő a szigetországban is.

Igaz, hogy csak három magyar szó fordul elő angliai irataiban: Édes drága anyácskám!

Senki nálamnál nagyobb kegyelettel és hódolattal nem viseltetik Beöthy Zsolt barátom emléke iránt. De a Váciutcai ház emléktábláján «Kisfaludy Károly és a nálánál nagyobb Vörösmarty Mihály» egymás mellé helyezésével nem értek egyet. Mindenik javát adta annak, mit nemzetünknek adhatott. Széchenyi Ferencet sem mérhetem össze mással, fiával sem. Sok mindent megnézett, de legtöbb időt tán a British Museumban töltött és abból jött vissza nagy eszmékkal megrakodottan. Si monumentum vis, circumspice. Ha emléket akarsz, nézz körül.

MARCZALI HENRIK.

A SZÍNÉSZKÉPZÉS AMERIKÁBAN.

I.

Amerika ifjú kultúrájában és roppant gazdasági és technikai fejlettségében a színháznak és drámának egészen más a szerepe, mint az ó-világban. A súly, egyelőre legalább, a gazdasági és technikai tényezőkön van. A színház a tömegeké. Oly tömegeké, amelyek lelki alkatukban, műveltségükben, kedvteléseikben és előítéleteikben alig különböznek a hatalmas mozgókép-paloták sokezer főnyi közönségétől.

Ezeknek a palotáknak — a newyorki Capitol-, Paramount-, Roxy-palotáknak — sem fényéről, sem méreteiről európainak nincs és nem is lehet megközelítő fogalma sem. Mindezek, kívülről tekintve, sokemeletes épületek, úgynevezett felhőkarcolók. Belül minden merő arany és márvány. A legpazarabb fényűzés ütközik ki a bútorok selymén és bársonyán. Egy-egy függöny maga nagy vagyonba került. A nézőtér arányai szédítők. A képmutatványokon kívül a közönség komoly értékű hangversenyt és egyéb produkciókat is kap, aránylag olcsó pénzen, míg a színház nagyon drága. Nem csoda, hogy a mozgókép elhódítja a színháztól a fizető publikumot, sőt egyenesen válságba sodorja a színházi vállalkozást New-Yorkban, de főként a vidéken, még a nagyobb városokban is, ahol a kultúrigények meglehetősen alacsonyak. Még olyan ipari és kereskedelmi centrumokban is, mint Chicago, Philadelphia, Buffalo, Detroit, Pittsburg. Mióta a mozgókép megszólalt, népszerűsége még sokkal inkább megnövekedett.

A *talkie*, a beszélőfilm hatása egészen más természetű Amerikában, mint az ó-világban. Ott a közönség eleven részt vesz a felületes, de idegizgató és nagyfeszültségű cselekményben. Egészen más a színe, tónusa, intenzitása ott

a kacagásnak, az elszörnyűködésnek, a félelemnek, az együtt-érzésnek, mint nálunk. A film *starjai* ott személyes kedvencei, hősei, hősnői a közönségnek. A hallgatóság pártokra oszlik és zajosan tüntet nemcsak a maga kedveltje mellett, hanem az ellenpárt favoritjainak rovására is. A délutáni előadásokon, amelyek nyomban *lunch time* után kezdődnek, a nézőteret előzönlík a gyermekek. Ezek aztán teljes fesztelenséggel, az amerikai gyermek túlzásba vitt szabadságával, sőt szabadságával tombolják ki magukat, ha a *cowboy* lelövi az intrikust ; ha a lovas nyaktörő vakmerőséggel száguld hegynek föl, hegyről le ; ha egy megvadult tömeg körülfogja és *lynch justice*-szel fenyegeti a népszerű banditát.

A mozi halad ma az élen. De az operettnek, *revu*nek és alacsonyabbrendű bohózatnak is jóval nagyobb a vonzóereje, mint a komoly színműnek. A divatos és hódító színház aránylag nem hosszas és nem verejtékes keresgélés után megtalálta a maga stílusát. És pedig játékban, jelmezben, díszletben egyaránt. A mutatvány központjában a *bohóc* áll. Nem áttalljuk így nevezni Amerika *protagonistesét*, mert az operett, a *revue*, a bohózat hőséne csakugyan bohócnak kell lennie. És azonfelül táncosnak, de elsőrangú, feddhetetlen ritmusérzékű, csálhatatlan lábú táncosnak. És akrobatának, aki tud bukfcenet és cigánykereket hányni, versenyt futni, boxolni, néhanap úszni, falramászni. És muzsikusnak, aki nemcsak újjahegyében érzi, hanem esetről-esetre a színpadon maga is szolgáltatja a zenét. Azonban nagy tévedés volna mindezek után azt hinni, hogy a legkedveltebb amerikai műfajok hordozójának, sikerre vivőjének szerepére alkalmas bármily ügyes, a szemfényvesztésig biztos *clown*. Az operett hősétől e magukban is becses képességeken és erényeken túl megkövetelnek egy olyan tulajdonságot, amely ezeknél több és értékesebb, mert ritkább : az *egyéniséget*. Nehéz körülírni, de könnyű megérezní azt a misztikus *je ne sais quoit*, ami a színész egyéniségét teszi. Hogy feltűnik a feltűnés keresése nélkül. Hogy megtelik vele a színpad. Hogy minden játszótársa csak cselédjének, kiegészítőjének, vagy ahogy az artisták világában mondják : *avecjének* tűnik fel. Hogy akkor is hallom, mikor nem beszél. Hogy akkor is érzem a színen jelen-

létét, ha csak várom, hogy bejöjjön vagy ha már elhagyta a színpadot. A Broadway minden nagy színházának van ilyen komikusa. És semmi kétség sincs benne, hogy ezekben a vezető komikusokban, európai szemmel nézve is, nagy színészi képességek vannak. Hogy ezek *tudnak*. Hogy kis-újjukban van a mesterség, de a művészet is. Róluk másolták le az európai színházak a star-rendszert. A rendszert, amely egykor felvirágoztatta és ma is még annyira amennyire fenn-tartja az amerikai és csaknem megölte az európai színházakat.

Ez a star-rendszer átcsapott Amerikában a drámai színházakra is. Előadnak egy amerikai írótól származó, de egész meséjében, szerkesztésében európai jellemű vagy jellem nélkül szűkölködő vígjátékot. Családi komédiát veszekedő ifjú házaspárral, apóssal, anyóssal, házibaráttal stb. A család egy öreg barátja viseli a franciás szabású *raisonneur* tisztét. Aki ezt a szerepet játssza, — mindjárt első föllépésekor megérezzük — kitűnő művész. A komikusok azon fajából, amelynek nálunk talán legnagyobb képviselője Vizvári Gyula volt. Minden a derék Jefferson de Angelis körül forog. Minden ő érette van. Ha nincs jelenése, üres a színpad. Ha egy egészen szellemtelen tréfát ad elő, harsány kacagás jutalmazza. *Őt magát*, nem azt, amit mondott. Benne van az az ős komikai erő, amely megnevettet, földerít, magával ragad. Ő egymagában, segítőtárs nélkül elegendő arra, hogy a mulattatás költségeit viselje. A vele együttjátszók merő bábok. Mint ahogy az operett nagy komikusa mellett hangtalan primadonnák, tehetségtelen diseuse-ök, ólomlábú táncosnők alkalmatlankodnak.

Minden művészet lényegének alaptermészete szerint szociális; sem a festő, sem a szobrász, sem a zenész, sem a költő nem töltötte be hivatását, ha lelke szózatával mások lelkét föl nem verte. Ha nem termékenyített, nem hatott, akkor hiába alkotott. De a legszociálisabb valamennyi művészet közül a színészet. Kétszeresen az: szól a közönséghez, és egy szeletét, vetületét adja az ember közösségi életének. Már most az ember közösségi életében vannak nagyok és kicsinyek, urak és szolgák, hősök és a tömegnek névtelen katonái; együtt élnek, együtt dolgoznak, együtt szenvednek.

És valamennyiök egybejátszása, eggyéolvadása az, amit életnek nevezünk. Ha a színpad arravaló, hogy tükröt tartson a természetnek, felmutassa az embernek önnön-ábrázatát, akkor logikusan következik, hogy a színpadi művészet alaptörvénye: az *ensemble*. Kicsinyek és nagyok, protagonisták és epizódisták szerves összejátszása. Ez az összjáték hiányzik egyelőre az amerikai színészetből. Amerika minden nagy színésze úgyszólván monologizál. A másod- és harmadrendű úgyszólván statisztál.

Tudatában vannak e hibás és egyoldalú fejlődésnek azok a kitűnő szakemberek, akik a Broadway nagy színházait vezetik. Eleget járnak Európába, hogy lássák és belássák hazájuk színházi kultúrájának ezt az elmaradottságát. Eleget tanulmányozzák az ó-világ metropolisainak nagy színházait, hogy észrevegyék a gyökeres különbséget a kétféle színházi játszóstílus között. És mutatkoznak itt is, ott is jelei a becsületes törekvésnek, hogy Amerika tanuljon Európától. A nehézség abban van, hogy erre a legfelsőbbrendű színjátszásra nemcsak a színészeket, hanem a közönséget is nevelni kell. Színészt nevelni hálátlan, bonyolult, sokágú, sok körütekintést követelő feladat, de — nem megoldhatatlan.

Közönséget nevelni? Amerika közönségét nevelni? És nevelni úgy, hogy míg száz és ezer lényeges jegyben elűt az európaiktól, pont a színházat illetőleg megegyezzek vele? Szinte képtelenség. Az amerikai közönség — nemcsak a new-yorki, hanem a chicagói, philadelphiai, san-franciscói, buffalói, sőt washingtoni is — nem lát és nem is láthat a színházban egyebet, mint a szórakozás egyik kellemes eszközét. A közönség a napi hajszától halálra fáradtan jut el a színházba. Nem előbb, mint este kilenc órákor. Ott nem időzhet tovább, mint legföljebb tizenegy óráig. Másnap is nap van és reggel korán kell kelni. A chicagói nyári operában, a Ravinia Park-ban egyszerűen elhagyják a *Carmen* első felvonását, mert mind a négyet lehetetlen volna végighallgatni. A közönség parancsol, a színház vakon engedelmeskedik. Hogy a mű megcsonkul, hogy a költő rövidséget szenved, hogy a művészen erőszakot követnek el, az amerikai embernek eszébe sem jut. Itt nincsenek gátlások, amelyek hagyományokban, átörök-

lőtt elvekben szoktak gyökeredzni. Az amerikai a színházban kellemes szórakozást keres. Ezt az igényét a nagy tréfacsináló, a híres és ünnepest komikus képes kielégíteni. A fegyelmezett összjáték, a mű szelleméhez alkalmazkodó stílus, a valóhoz tapadó realizmus kevésbé. De a borús társadalmi dráma vagy éppen a véres tragédia a legkevésbé. A Broadway szívesen látja Aristophanest, természetesen modern köntösben. De nem kíváncsi Sophoklesre és Euripidesre. Hírből sem ismeri Corneille-t és Racine-t. És nagyon *cum grano salis* kívánja és élvezi Shakespeare-t. Itt-ott kísérleteznek vele — becsületből és az irodalmi snobok kedvéért. De az irodalmi, esztétikai, kritikai szempontoknak csak igen csekélyke beleszólást engedélyeznek a Broadway-színházak repertoire-jába. Már amennyire e műintézetekkel kapcsolatban repertoire-ról, változatos műsorról egyáltalán lehet beszélni.

II.

A színházi viszonyoknak e vázlatos ismertetéséből már most azt a következtetést kellene levonni, hogy Amerikában vagy nincs rendszeres színészképzés, vagy ha van, akkor bevallott vagy elhallgatott céljának azt tekinti, hogy a drámai és a zenés színházak részére mindkét nembeli primadonnákat neveljen. Ez a következtetés azonban hamis. Amerika színészképző intézetei nagyon gazdag és sokoldalú programmal kecsegtetik az érdeklődőket és érdekelteket; és programjuk egy részét be is váltják. Ezek a színészképzők talán nem bocsátják növendékeiket oly alapos képzettséggel úttjokra, mint a legkiválóbb európai iskolák. A legtöbbje beéri kétesztendei kurzussal. A nagyobb intézetek nyári tanfolyamokat tartanak fenn, amelyek hat-nyolc hét alatt igyekeznek a jelölteket kitanítani arra, «wie man in 24 Stunden perfekter Schauspieler wird». De viszont az amerikai iskoláknak vannak célkitűzéseik, amelyek ránk nézve is tanulságosak. Vannak tantárgyaik, amelyek nálunk egészen ismeretlenek. Vannak módszereik, amelyek alkalmazásával a mieink is gyümölcsözőn kísérletezhethének.

A legrégebb és legtiszteletreméltóbb színészképző intéz-

mény a New-Yorkban székelő *American Academy of Dramatic Arts*, amelyet 1884-ben alapítottak, tizennyolc évvel később, mint a mi Országos Színművészeti Akadémiánkat. Az iskola egyformán hivatásának érzi a nevelő és a gyakorlati munkát. Igyekszik nemcsak az értelmi és testi képességeket fejleszteni, hanem az egyéniséget is. Aki ennek az akadémiának kétévi tanfolyamát lelkiismeretesen figyelve és aktív módon tanulva elvégezte, az lehet író, tanító, pap, sőt üzletember, ha a színészpályán nem találta meg boldogulását; annak, amit itt látott, hallott, tapasztalt, bármely foglalkozási ágban csak hasznát fogja venni. Ez a hangsúlyozása az iskola egyetemesebb, átfogóbb rendeltetésének ránk nézve *novum*, Amerikában nem az. Vannak iskolák, amelyek egyenesen invitálják a leendő író, tanító, papot, ügyvédet, politikust, közéleti embert, hogy végezzék el a kétévi tanfolyamot vagy legalább a hat-nyolchetes nyári kurzust; mert ott meg fogják tanítani őket az élőlészónak, a közvetlen beszédnek, a szónoklásnak olyan készségére, amelyet semmiféle más szakiskolában vagy egyetemen el nem sajátíthatnak.

Az *American Academy of Dramatic Arts* époly büszke társai közül kiemelkedő rangjára és époly féltékeny előkelő színvonalára, mint a mi állami színésziskolánk. «Könnyű volna nekünk — mondja az *Annual Catalogue* — hírnevünk és külön kedvezményeink révén megtölteni osztályainkat olyanokkal, akik téves lelkesedéssel keresték föl ezt a pályát és felmutatnunk egy hosszú névsort, amelynek többsége kudarcot vallana a színpadon. De mi nem engedjük, hogy a munkában való előmenetelünket megakadályozzák olyanok, akik nem képesek haladni az osztállyal. Akadémiánknak mindig az volt a politikája, hogy csak olyanokat vett föl, akik komoly eltökéléssel választották ezt a pályát s akikben fölfedeztünk annyi képességet, amennyi szükséges ahhoz, hogy kellő kiképzés után sikert érjenek el.»

Ennek a képességnek létéről vagy nemlétéről az Akadémia felvételi vizsgálat útján győződik meg. A jelöltnek két-három szemelvényt kell előadnia, de ellentétes stílnemből. Drámai szerepeket vagy rövid jeleneteket akár klasszikus, akár modern darabokból szívesebben vesz a vizsgálobizottság, mint

verset. Az előadandó részt vagy szerepet nem szabad profeszszionistával előre betanulni (hogy itt nem történt-e visszaélés, azt a hozzáértő cenzoroknak könnyű ellenőrizniök). A felvétel korhatára 16 és 30 év között van. Az intézet semmi egyébbre nem vállalkozik, csak a növendékek oktatására. Elhelyezésükért az Akadémia nem kezeskedik.

Érdekes és számunkra új az akadémia tantervében, hogy az elsőévesek osztálya, a Junior Class, oktatást nyer a higiéniából. «Színész kevésbé ér rá betegnek lenni, mint bárki más.» Testgyakorlás, diéta, egészségtan kötelező tárgyak. A test kiképzése époly fontos, mint az értelemé. Az ellenőrzés alatt nem álló test olyan mozgásokhoz és vonalakhoz szokik, amelyek egészségtelenek és egyúttal rútak is. A testgyakorlás célja e hibák kiküszöbölése, a test tökéletesítése. A gyakorlatok olyan mozdulatokon mennek végbe, amelyeknek érzést kifejező értékük van. A növendékek a kezdőfokon megtanulják orgánumuk kellő használatát, a beszédhibák kiküszöbölését, a magánhangzók és mássalhangzók értékét. Az iskola tudatosan kiirtja belőlük a tájszólás minden esetleges maradványát, a kiejtés, a hangsúly hibáit. Rászoktatja a fület a helytelen kiejtés pontos fölismerésére és egy dialektusok felett álló tiszta irodalmi nyelv használatára, amit feltétlenül helyeselnünk kell. Már itt, a kezdőfokon, bevezetik a növendékeket a színpad technikai ismeretébe, a maszkozás művészetébe. Később sor kerül merőben elméleti szak tárgyakra is: a dráma elemzésére, a drámairodalomban való tájékoztatásra. A gyakorlat terére visz át az a kollégium, amelynek neve *Life Study*. Foglalatja: az ember megfigyelése a való életben és ábrázolása művészi eszközökkel. A növendékek először a legegyszerűbb dolgokat reprodukálják, mindig az élet után. Amint megfigyelőképességük elmélyül és utánzó emlékezőtehetségük fejlődik, már bonyolultabb és nehezebb életjelenségeket kell bemutatniok. Végre a folytonos gyakorlat útján a növendék képessé válik arra, hogy hiánytalanul megszemélyesítsen valakit, akit megfigyelt az utcán, otthonában, üzletben, kórházban; hogy utánozza testtartását, mozgását, hangszínét; és végül, hogy előadjon olyan jelenetet, amelyben több személy vett részt oly módon,

hogy minden egyes személyt külön jellemezzen. Ez a munka nemcsak gyors és hű megfigyelést követel, hanem közeli vonatkozásba is hozza a tanulót élő emberi lényekkel, nem abban az értelemben, ahogy a tárgyilagos szemlélő vagy az író látja és figyeli őket: felülről vagy kívülről, hanem úgy, hogy beleélje magát az ő életükbe, átérezze szenvedéseiket, megértse tettük indítékait. A *Life Study* megfelel céljában és művészi programjában a képzőművészeti iskolák *Life Class*jainak, amelyekben a tanuló szintén az élő valóságot, a természetet látja maga előtt. Ennek a kollégiumnak bezártával a növendék már jeleneteket tud komponálni, nemcsak emlékezetből, hanem képzeletből is. Ez a *Life Study* az európai színészképző-iskolákban eddig még ismeretlen, de ebből nem következik, hogy ne volna legalább kísérletképpen méltó az utánzásra.

A *Senior Class*nak, a másodévesek osztályának tanterve még nagyobb követeléseket támaszt. Itt már nagy és nehéz szerepeket tanulnak, folyton annak szemmel tartásával, hogy a növendékek az iskolai év végén ki fognak állni a nyilvánosság elé. Az American Academy ép olyan szerves kapcsolatban van a Lyceum Theatre-rel, mint a mi Színészakadémiánk a Nemzeti Színházzal. Minden növendékre kötelező a rendezés elmélete és gyakorlata. A *theatrical business*, a színház mint üzlet, a legfontosabb tantárgyak egyike, amely felöleli a színész jogi helyzetét, a szerződés megkötésének módzatait, a színész viszonyát az igazgatóhoz, ügynökhöz stb. A növendékek nyilvános vizsgálati előadásait a sajtó ép oly gonddal ellenőrzi és ép oly terjedelmes bírálatban részesíti, akár a Guild Theatre vagy Belasco valamelyik házának bemutatóit.

Az American Academy nagy szeretettel műveli a klasszikusokat. Így az amerikai színészeknek legalább növendékkorukban módjuk van megismerkedni a görög tragikusokkal, Shakespeare-rel, Molière-rel, sőt Ibsennel, Maeterlinckkel, egy-egy misztériumjátékkal és mirákulummal is. Az intézet jogos büszkeséggel hivatkozik rá, hogy növendékeivel előadatta Sophokles, Sheridan, Ben Jonson, Congreve, Shaw, Goldoni, Racine, Dumas fils, Musset, Björnson, Rostand,

Hauptmann, Nordau, Heyermans, Echegaray, Henri Becque, d'Annunzio és mások drámai műveit, Belasco színházában előadták Molnár Ferenc *Vörös malom* című drámáját (*Mimx* címen). Ez az intézet kétségen kívül nagyon céltudatos, komoly munkát végez És igyekszik — amennyire ez iskolától kitelik — úttörője lenni egy gazdagabb játékrendnek és egy többoldalú érdeklődésnek a közönség részéről. Növendékei Amerika első színházaiban játszanak vezérszerepet. S amennyire megfigyelés és adatgyűjtés útján megbízhatón megállapítottuk, művészi elveit más színészképző iskolák is magukévá tették.

III.

A *Manhattan Theatre Colony* iskolája fölvelt tantervébe egy olyan tárgyat, amely nálunk eleddig teljesen ismeretlen és amelynek beiktatását a magyar színészképző-intézetek munkaprogramjába nem tartanók kívánatosnak. Ez a tárgy a *Playwriting*. A színdarabírás. Amerikai egyetemek, különösen azok, amelyek befogadták az egyetem testébe a zene- és színművészeti iskolákat is, mint pl. Cincinnati, már régebb idő óta hirdetnek ilyen kollégiumokat. Az előadók kiváló, sok siker hitelesítette drámaírók, akiknek elméleti képzettsége is vita felett áll. Milyen eredményeket értek el ezek az előadások, azt nem könnyű ellenőrizni. De amennyire kutatásaink kiderítették, a hallgatók eddig nem vitték többre, mint hogy próbálgatásaikat iskolai színjátszó előadásokon mutatták be. Mert ezek az iskolai színjátékok ma Amerikában ép úgy virágznak, mint valamikor nálunk a jezsuita, piarista, pálosrendű szerzetesek és a protestánsok iskoláiban, és mind a mai napig a nagy angol egyetemeken, Oxfordban, Cambridge-ben, Edinburghban, Aberdeenben stb.

A *Manhattan Theatre Colony* azonban e részben más elbírálás alá esik. Ez az iskola ugyanis egy nyolchetes nyári tanfolyamot tart fenn Bristolban. És e nyolc hét alatt tanítja meg növendékeit a dráma történetére, a színész művészetére és mesterségére, a színigazgatásra, a színpad technikai be rendezésére, a világítás titkaira, jelmez-ismeretre, a beszéd

és a hang kiképzésére, a színpadi díszletezésre és még ezen túl a színdarabíráásra és — a drámai kritikára. Igaz, hogy ezért a rengeteg tudományért megfelelő tandíjat is szed: 400 dollárt, a mi pénzünk szerint 2280 pengőt.

Az intézet részletes tervet ad a színdarabírás tudományának fölépítéséről. «Mi a darabírás technikája? Hogyan kell témát választani? Mi a drámai és mi a nem drámai téma? Hogyan kell a téma körül mesét fölépíteni? Hogyan kell a mesét a színpad használatára feldolgozni? A kompozíció módszerei. A jellemek és lélektanuk. Jellem szembeállítva a helyzettel. Scenarium készítése. A dialogus. Az exozíció. Hogyan kell a kíváncsiságot fölébresztetni? Hogyan kell az érdeklődést a mese iránt megteremteni és fokozni? A drámai feszültség. Emóciók. Az obligát «nagy jelenet» (*«Scène à faire»*). Kisebb fokozások. A cselekmény bogozásától a ki-fejletig. A peripetia. Hol kell a darab legfőbb *climax*-át elhelyezni? Mikor kell alkalmas pszichológiai pillanatban a függönyt lebocsátani? A végszó. Kettős cselekmény. Művészi egység. A színdarab szórakoztató értéke. A kézirat formája. A színházi lehetőségek határainak ismerete. A hallgatóság tömeglélektana.»

Nyilvánvaló, hogy a programmnak van sok érdekes és tanulságos pontja is. Másfelől nyilvánvaló az is, hogy ez a program nem hasonlítható össze más tudományos diszciplínák zárt rendszerességével. Ez nem tudomány egyáltalán, hanem empirikus észleletek, újjmutatások, megfigyelések foglalatlja. De ami előttünk a legdöntőbb meggondolás: nincs az a drámaírásra nem született egyén, ha különben még oly intelligens, tanulékony és becsvágyó is, aki e nyolcheti kollégium után drámaíróvá serdül; és nincs az a született drámaíró, akinek művészete gyakorlásához akár erre a nyári kurzusra, akár bármiféle apriorisztikus elméletre volna szüksége.

Még néhány szót a *Manhattan Theatre Colony* nyári tanfolyamának másik kényes tantárgyához, a színházi kritikához. A program e tárgyról a következő *syllabus*t adja: «A kritika mint művészet. A drámai kritika viszonya a színházhoz. Az újság mint a kritikai szellem képviselője. Befolyása a drámára. A kritikus mint zsurnaliszta. Új darabok

ismertetése. Az újságok közönsége, amely nem jár színházba. Mit kíván az olvasó, mire van szüksége a színháznak? A premiére. A cenzúra.»

Itt is találunk egészen helyénvaló tanácsokat, okos és világos szempontokat, kritikai érzékre valló intelmeket. De itt is az az aggodalmunk, hogy nyolc hét alatt nem lehet senkiből színészt, színigazgatót, rendezőt, világító-mestert, jelmez-szabót és még ezenfelül drámaíró és kritikust is nevelni. Minthogy ennél a manapság sokat vitatott pontnál tartunk, talán nem lesz sem szerénytelen, sem időszerűtlen, ha a színházi kritika kérdéséhez egyetemesebb szempontból is hozzászólunk.

A gyors amerikai azt ígéri, hogy boldogot-boldogtalant nyolc hét alatt beavat a színházi kritika minden titkába; nemcsak külső módszereibe, hanem úgyszólván lelkének lelkébe. Mi, akik drámabíráói tisztünket komolyan fogjuk fel és lelkiismeretesen gyakoroljuk, megütközünk ennek az ígéretnek léhaságán. Nekünk az az érzésünk, hogy mesterségünket 35 év alatt sem tudtuk kitanulni. A probléma körébe vágó jelenségek tüzetesebb vizsgálata azonban fájdalmasan meggyőz bennünket arról, hogy felháborodásunknak sem erkölcsi, sem esztétikai alapja a *tényekben* magukban nincs. Hogyan kell ezt érteni? Mi, hivatásos kritikusok, elhitettük magunkkal, hogy tisztünk sikeres gyakorlásának el nem engedhető feltételei vannak. A dráma egész fejlődéstörténetének ismerete; rendszeres képzettség a művészetek filozófiájában, rokonszenvező megértés a színész munkájával szemben; az intuíciónak az a speciális fajtája, amelyet kritikai érzéknek szoktunk nevezni. Hogy röviden összefoglaljuk: a kritikus föladatára egyfelől *születni*, másfelől *készülni* kell. A kettő közül egy-egy csak szükséges, de nem elegendő feltétele e tisztség üdvös és gyümölcsöző betöltésének.

Már most ezzel szemben az amerikai sajtó rendszeresített egy más, gyökeresen eltérő gyakorlatot. A színházat mindeztől kiszolgáltatja egy fiatal, tapasztalatlan, a legtöbbször műveletlen kezdőnek, akiben az *editor* a tollforgatás némi felületes készségét fedezte föl vagy vélte fölfedezni s akit az

esetek túlnyomó többségében az képesít a színházi kritikára, hogy más hasznavehetőbb képessége nincs. Nem ért a football-hoz, pedig ahhoz érteni kell. Nem otthonos a politikában, pedig az ugyancsak exakt tájékozódást követel. Nem lehet rábízni a törvényszéket, mert nincs barátságban sem a bírakkal, sem az ügyészekkel, sem a *gangsterekkel*, sem a *bootleggerekkel*. Nincs otthon a Wall Street-en, abban a boszorkánykonyhában, ahol a világ gazdasági táplálékát kotyvasztják. A közgazdasági rovatot különben is magának szereti fenntartani a szerkesztő. Már pedig sport, politika, törvényszék, közgazdaság fontos a lapnak, mert fontos a közönségnek. Azonfelül sport, politika, törvényszék, főképp közgazdaság üzletet is jelent a lapvállalkozás számára. A színház nem fontos a közönségnek és nem üzlet a vállalatnak. Azt tehát elláthatja akárki. El is látja. Tudatlanul, de a tudatlanok vakmerőségével. Csak úgy félvállról. Kegyeket oszt és kegyeket von meg, csaknem souverain hatalommal. A hatalom souverainitásának ott van a határa, ahol a kritikus beleütközik a kiadónak vagy főszerkesztőnek cirkulusaiba. Ahol a publicisztika érintkezik a színművészetel. Barátilag érintkezik, személyes viszonylatokban. Hát az ilyen adottságokkal dolgozó kritika csakugyan olyan mesterség, amelyet nyolc hét alatt el lehet sajátítani.

Nem vág e tanulmány körébe, de ha már idáig eljutotunk, tíz szóval meg kell mondani: a mi sajtónk egyáltalán nem mutat kedvet és tehetséget sem arra, hogy amerikanizálódjék. De a színházi kritika dolgában erősen közeledik Amerikához. Vagy talán szabatosabban úgy jelölhetnők meg ezt a gyászos állapotot, hogy a valóságos kritika egyre veszt tekintélyéből, talajából és a számára eddig kijelölt térből is. És helyébe benyomul, sőt már be is nyomult a színházi riportázs, harsány hangjával és primadonnakultuszával, ezzel az ízléstelen és ízlésrontó csinnadrattával, amelyet egészen helytelenül és jogtalanul neveznek amerikanizmusnak. Nem, ezt Amerikában sem csinálják a lapok. Ezt Amerikában sem tűrné el a közönség. Az az amerikai közönség, amelyet kis-korúnak, kritikátlanak, fejletlen ízlésűnek szeretünk feltüntetni.

IV.

Az *Alviene University School of Arts*, amely nevében büszkén hordozza az egyetem címét és rangját, egyike a legrégibb és legtekintélyesebb színészképző-iskoláknak. Tanterve nagyjában megegyezik az *Academy*ével. De van egy *suggestion*-ja, ahogy Amerikában mondják, amely érdemes a figyelemre. Az iskola följánlkozik olyan szerzőknek, akik darabjuk számára nem találtak színpadot. A színigazgatók, akik új darabokat keresnek, szívesebben látják az újdonságot színpadi előadásban, mintsem hogy elolvassák kéziratban. Igazuk is van. A leggyakorlottabb színházi embernek sincs feltétlenül megbízható képe valamely dráma színpadi *valeurjéről* pusztán elolvasás alapján. Más kérdés az, helyes paedagógia-e színésznövendékeket heteken, talán hónapokon keresztül egy kétes értékű darabbal foglalkoztatni, esetleg minden tekintetben meddőnek mutakozó erőfeszítéssel terhelni? A mi fölfogásunk az, hogy a színésziskolák növendékeinek a szereptanuláshoz, a színpadi játékhoz, egészben leendő hivatásuk gyakorlatahoz csak bevált művek, a legsűrűbben a drámaírás klasszikusai szolgáltatassanak anyagot. Kezdő kísérletek céljára sem a rövidre kiszabott tanulási időt, sem a növendékek energiáját és ambícióját nem volnánk hajlandók átengedni. Aminthogy az *Alviene* vezetőit is tisztán üzleti és nem művészi szempontok vezették akkor, amikor az intézet munkaprogramjába ezt a pontot beiktatták.

Hogy mily kevésbé érvényesülnek a művészet legfelsőbbrendű követeléseai az amerikai színészképzésben, azt semmi sem bizonyítja világosabban, mint az egyetemes művelődést biztosító kollégiumok teljes hiánya. Ez az oktatás ridegen szakoktatás, semmi egyéb. Ezért csak két esztendő mindenhol a tanfolyam. Ezért vetnek súlyt csak a technikai kiképzésre, amelynek a túlzásba vitt, karikatúraszerű vívmánya a színdarabírás és színházi kritika, mint tantárgyak. Ellenben sehol semmi nyoma a történelmi oktatásnak vagy azon kapcsolatok megkeresésének, amelyek a színészetet a többi művészeti ággal organikusan összefűzik. Az *American Academy*, az *Alviene University* egyetlen ily irányú kollégiumot sem hirdet.

Az egyetlen intézet, amely *platform* szerint dícsérendő kivétel volna, a *Feagin School of Dramatic Art*, ahol vázlatosan előadják a művészet, de nem a műveltség történetét, azt is csak az első osztályban, olyan syllabus szerint, amely nem sok bizalmat ébreszt bennünk. Végighallgattuk ennek az iskolának néhány ilyen műtörténeti és még több gyakorlati óráját. A nemzetközi udvariasság és a vendéglátó iránt való tekintet kötelez bennünket hallgatásra.

Egyébként ugyanez az iskola hirdet «egyetemes kultúr-tanfolyamot» olyanok részére, akiknek idejük korlátozva van s akiknek nem szándékuk kimerítőn tanulmányozni a drámai művészetet. A hallgatók itt megtanulhatják a világos, könnyed, választékos beszédet; olvassák nagy költők műveit; megismerik a színpad és dráma történetét. Egy másik tanfolyam megint nem leendő színészek igényeit szolgálja, hanem olyan hölgyekét és urakét, akik közpályára készülnek: *Club Women*, *Public Speakers*, klubhölgyek, népszónokok az iskolában figyelik meg a különbséget a maguk fajtájának és a színpadon ágáló színésznek mozgása, hanghordozása között. Továbbá megtanulják, hogyan kell nagy hallgatóság előtt megállni és leülni, hogyan kell beszédközben lélekzetet venni és a hanggal úgy gazdálkodni, hogy a legnagyobb teremnek legszélső zugába is elhallassék. (Zárjelben: ennek a bűvös művészetnek tanulmányozására sürgősen ki kellene küldenünk nem egy honi színészünket, köztük elsőrangúakat is.) A hallgatók maguk írnak meg egy-egy szónoki beszédet, amelyet aztán az osztályban tanulnak be. A tanfolyam csak egyéves. De akinek sietős a dolga, az veheti a nyári kurzust is, amely hat hétig tart. Hat hét alatt kiképezheti magát bárki demagóggá vagy klubhölgygé. És összetévesztheti — nem mindig maga és az ügy kárára — a szószéket vagy a templomot a színpaddal, «Ja, wenn der Pfarrer ein Komödiant ist», magyarázza már Faust dr. hű famulusának, «Wie das dann wohl in Zeiten kommen mag», teszi hozzá.

V.

Az amerikai színészképzés legszebb, talán legmaradandóbb emlékét Pasadenából hoztam magammal. Pasadena Kaliforniában van, az örök nyár ragyogó hazájában, bájosan épített parkváros, amelynek egyik legszebb díszé a Playhouse. Illatos magnoliák, karcsú pálmák, pazardíszű fehér márványpaloták és választékos ízlésű villák környezetéből emelkedik ki az egyszerű, de stílusos színházpalota. Ebben a házban a jeles Gilmore Brown játszik egész esztendőben kiváló társaságával. A Pasadena Community Playhouse-nak van egy nagy nevezetessége, amely élesen elkülöníti a többi nagyvárosi és vidéki színháztól s a mi szemünkben az intézetet különösen szimpatikussá teszi: itt kéthetenként újdonságot adnak elő, tehát nem dolgoznak a gyötrelmes, kimerítő és művészetgyilkos *en suite*-előadásokkal, hanem európai értelemben vett műsort teremtettek meg. Csak az utolsó évben eljátszották az intézet prospektusában közölt sorrend szerint Ibsen, Molnár, Molière, Sheridan, Shaw, Pirandello, Browning és Romain Rolland egy-egy művét.

Ez az amerikaszerzte ismert és ünnepelt Mr. Gilmore Brown, a Playhouse igazgatója, nyáron tanfolyamot tart fenn, amelyben ő maga elemzi az előadásra kerülő drámai műveket, megmutatja hallgatóinak a rendezés fogásait, feltárja a színjátszás esztétikai és lélektani mozzanatait, bevezeti őket a drámai interpretáció titkaiba és vázlatosan megismerteti őket a fonétika és a kifejező mozgás elemeivel is. Sőt áttekintést nyújt *Social Usage* címen az emberiség szokásain, szertartásain, szociális alakulásain, a korai egyiptomi történettől napjainkig. Mindezt hat hét alatt. A tanítás tehát itt is csak nagyon sommás lehet.

De itt tanítómesternek szegődik a természet is, minden délszaki csodájával. Itt együtt dolgozik a fogékony művész-növendék teremtmény képzeletével a környezet, amely maga is művésszé, sőt költővé avatja a boldog halandót, akit a kegyes Gondviselés e tájakra vezényelt. A leendő színészt jobban, alaposabban, szakszerűbben nem képezik a többi híres iskolá-

ban sem, mint Pasadenában. Viszont szebb helyet, elmélyedésre és művészi megtermékenyülésre alkalmasabbat képzelni sem lehet.

VI.

Ha össze akarjuk foglalni ítéletünket az amerikai színész-képzésről, azt kell mondanunk : kívülről tekintve ez az iskola *üzleties*, belülről nézve *praktikus*. Európai szemmel nézve felötlik és nem kellemesen tűnik fel, hogy az iskola a legridegebb üzleti számításokon épül és hogy minden tantervében, újításában vagy maradiságában az első helyen érvényesítő szempont a *business*. De két dolgot nem szabad elfelednünk. Az egyik az, hogy az amerikai színésziskola nem állami, sőt a legtöbb esetben még csak nem is társulati, hanem tisztára magánvállalkozás. A magánvállalkozótól Amerikában elvárnak, sőt meg is követelnek éleselméjűséget, leleményt, merészséget, kezdeményt, tisztességet, csak egyet nem : altruizmust. A másik, ami még döntőbb jelentőségű a tárgy megértésében és megítélésében, az, hogy Amerikában voltaképp üzletet bonyolítanak le ott is, ahol a legideálisabb javakról van szó. Az orvosprofesszor eladja, a deák megveszi a tudományt. A választó eladja, a jelölt megveszi a képviselőházi vagy szenátusi helyet. A rendőrség eladja, az állampolgár megveszi a közbiztonságot, a rendet, a vagyon épségét. Abnormis esetekben a rendőrség eladja, a *bootlegger*, a *racketeer*, a *gangster* megveszi az elnézést, a bűnpalástolást. Természetes tehát az is, hogy a színésztanár eladja, a színésznövendék megveszi azokat az ismereteket, amelyekre szüksége van, hogy leendő művészpályáján sikeresen megállhasson.

Ezen az adásvételi viszonyon senki sem fog erkölcsileg megbotráncozni. Ellenben igenis erkölcsi mérlegelés tárgya az és egyedül csak az : jó portékát szállított-e az eladó, jó árut vásárolt-e a *customer*, a vevő? És itt kénytelenek vagyunk elismerni, hogy a vevőt a legtöbb esetben nem csapták be. Természetes, hogy az egész vásárt amerikai szemszögből kell látni és értékelni, tehát az eladott árut is. Amit akár két év, akár hat hét alatt Amerika színészképzőiben kiárusítottak, azt mi talminak, hamisítványnak s ennél fogva értéktelennek

bélyegezzük. Csakhogy nincs igazunk. Mert sem New-Yorkban, sem Philadelphiában, sem Chicagóban, sem Pasadenában nem a budapesti színházak részére nevelnek színészt. S amire őket *ott* tanítják, az *ott* szükséges és elegendő. Az nem jelent valami alapos vagy messzefénylő műveltséget, nem jelenti az elme csiszoltságát, nem jelenti azt a rangot, amelyet egy előkelő színművésznek a mi fogalmaink szerint a szellem világában el kell foglalnia. De jelent gyakorlati kiképzést, technikai tudást, színpadi biztosságot, tájékozódást a színházi világ minden vonatkozásában.

Ehhez a sok szükséges, sőt elengedhetetlen jóhoz még csak egy adománynak kell járulnia, hogy az iskola küszöbét átlépő jelölt fegyverzete hiánytalan, sikere biztos, diadala előrelátható legyen: a tehetségnek, az egyéniségnek, az isteni szikrának. Ezt természetesen az amerikai színésziskola nem adhatja. De vajjon a mieink meg tudják adni?

SEBESTYÉN KÁROLY.

DIOGENES.

— Második közlemény.¹ —

2.

Amikor Diogenes hajnalban lejött a padlásról, az udvaron a szárnyas háziállat egész hada kapirgált napsütésben, Chloë kis virágoskertje pedig harmattól csillogott.

Fürt szőlő: finom reggeli, falat kenyér is akad hozzá, Diogenes hát megette és elindult Athénbe. Az egész úton madarak muzsikáltak neki, a virágok pedig százféle színükkel és illatukkal jártak kedvébe.

A virágok közül sokat holtra nyomorított az, hogy itt is, ott is hortyogó katona tapadt a földhöz, mintha pörsenése volna a rétnék. Klytander egy útmenti bodzabokor alatt feküdt hason, rövid vastag kardja elmaradt valahol.

Bent a városban mosolyogva köszöntgettek Diogenesnek s amint ép javában viszonzta a figyelmességet, egy jóruhájú ember lépett hozzá:

— Philothenés vagyok, böles Diogenes, Philothenés, a nemeslelkű Leontes rabszolgáinak parancsnoka. Már tegnap tüvé tettük érted a várost.

Diogenes felkapta a fejét:

— A pénz miatt?

— Nem tudok róla, — füllentette Philothenés a gazdája szigorú parancsa szerint. — Csak hallottam, hogy aranyakat kínálgattál tegnap. Leontes se szólt pénzről, hanem igenis a lelkemre kötötte, hogyha megtalállak, adjam elő kérését. A mielőbbi látogatásodat óhajtja.

— Akkor hát menjünk.

Mindjárt útnak is indultak Leontes palotája felé, a

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1931. évi 638. számában.

Kertek városrészébe. Langyosabb időben is megizzadtak volna, hát még most, a nekihirtelenkedő hőségben. Az út végre is elfogyott s amint odaértek Leontes villája elé, Philothenés így mentegetőzött a csodakert kapujában :

— Bocsáss meg, előre szaladok az örvendetes jelenéssel.

Nagylegyezőjű pávák kényeskedtek Diogenes felé s azt bizonyígtatták, amit úgyis jól tudott mindenki, hogy csúnya a hangjuk, bár a legyezőjükön andalító kékségben szívárványlanak szíkarikák.

A kertet mutogatnivaló pálmák gazdagították, mögöttük pedig bíborszínű márványoszlopok kérkedtek.

Diogenes rá sem ért körülnézni, Leontes már eléje sietett, nyomában rabszolgárajjal. A házigazda sarujáról gyémánt lövelt fényt, a vendég pedig mezítláb volt, nem díszruhában, és szénaszál kapaszkodott hajába. Leontes mégis emígy beszélt :

— Mily szerencse, hogy az istenek szeretnek engem s te is, bölcс Diogenes!

— Én mindenkit szeretek, nemes Leontes.

— Mindenkit magadhoz emelsz.

— Nincs miért magamhoz emelnem, mindenki mindig mellettem van, testvérnek tekintem.

— Bölceleted maga a balzsam!

— Hiszen ha mindenki így beszélne! No de ne bántsuk ezt. Philothenés sürgős kérésedről szólt. Nagy az örömöm, hogy éppen az én útbaigazításomban bízol.

— Hát felülmulhat téged valaki? Csöppségek vagyunk hozzád képest, és boldog az, akit látogatással megtisztelsz. Mondd, kérlek, szerencsétlenség-e azzal, hogy sokáig maradsz a vendégem?

— Amíg szükségét látom. Most pedig leteszem valahol ezt a kenyérzsákokat.

Hat rabszolga fürgén nyúlt utána, Diogenes mosolyogva vette le magáról :

— Egy zacskó aranyat cipeltem benne tegnap.

— Aranyat? — érdeklődött mohón Leontes.

— Igen. Amíg tegnap délután a csalogányok ligetében szundikáltam, valaki mellém csente.

— Ugyan! Hallom, tegnap a város véneinél jártál a pénzzel. Egész Athén teli volt a hírrel. Rosszmájú emberek arról is fecsegnek, hogy eladtad a fakupádat.

— Az emberek szőszaporítók, kedves Leontes, és töltik az időt. A kupát pedig elhajítottam, — majd elmondom ezt is.

— És a zacskó arany?

— Elvesztettem kockán.

— És ha eléd állna a pénz gazdája?

— Pontopidas köti magát ahhoz, hogy a pénz az enyém. Ha pedig netán mégis jelentkeznek a gazdája, ő majd megfizeti az összeget. Hát szólj, Leontes, nem állnék tisztán a pénz tulajdonosa előtt? Képzeld csak magad a helyébe.

A házigazda is jót nevetett:

— Pontopidas megfizeti?

— Ünnepiesen megígérte a tanácsülés színe előtt. De amily szörnyen pénzkuporgató ember, bár dúsgazdag, tudom, furcsán pislogna, ha elébe állna a pénz gazdája . . .

Leontes magához intette Philothenést:

— Siess Pontopidashoz és jelentsd meg neki, hogy Diogenes eljátszotta a zacskó aranyat kockán és hogy én egy idegen rabszolgával beszéltem az imént, aki a gazdáját keresi és azt a zacskó aranyat, amelyet tegnap ottfedtek a csalogányok ligetében. Jelentsd meg azt is Pontopidasnak, hogy szerencsés vagyok Diogenest vendégül tisztelni, de mindketten a legbensőbb részvétellel vagyunk iránta a félezer arany lefizetése miatt . . . No siess!

A kerten át így jutottak nevetve a csodapalotához. Másvalaminek hiba volna nevezni, hiszen fehérmárvány széles lépcsőn haladtak fel az oszlopcsarnokba s az oszlopok vörösalapú kékes foltjai Leontes synnadai márványbányája világhíréről szavaltak. Azt pedig már messziről észre kellett venni, hogy a csarnok szélén, jobbról is, balról is, szobor díszeleg. Sörényrázó vadat ábrázol a két remekmű, mégse félelmetes: mindegyik oroszlán hátán egy-egy hároméves fiúcska ül és zengő lélekkel kacag.

— Meztelen fiúcska a fenevodon — gyönyörködött Diogenes.

Leontes boldogan magyarázta:

— Ez a szobor tudniillik csak szimbólum, a magam ötletére faragta így Skopas. Az oroslán : a nyers élet, a fiúcska pedig : a nekifeslő öröm. Odabent, a fürdőtermeimben, ha nem röstelled a fáradságot, más szimbólumot is mutathatok. A nagyvilág nem értené meg mélyebb jelentőségüket, azért helyeztem el őket belső termeimben.

— Az egykori fakupám is szimbólum volt, kedves Leontes, és hogy most tenyérből iszom, az még inkább szimbólum, amivel persze azt mondom, hogy nagyon szeretem az ilyesmit.

Körülnézett :

— Micsoda csönd! Pedig úgy képzeltem, ilyenkor kytharaszó mellett vigadtok. Néhány hölgy megréfált engem a minap, talán az ismerőseid. Bizonyára alszanak, azért e csönd.

— Igen, lepihentek. A házam nem szűk, száz vendéget is elszállásolhatok. Megvallom, mértéktartó Diogenes, ma hajnalig találtunk elidőzni. Phryne új táncot járt el nekünk s azt hittük, te is eljössz. Annál nagyobb az öröm most. Phryne szintén boldog lesz.

— Hát, ha alszanak, maradjunk csöndeskén. Merre vannak a fürdőtermeid?

Az oszlopcsarnokban egy másik rabszolga lesett parancsot: Lydias, a fürdőmester. Leontes magához intette :

— Gondoskodjatok gyöngéd fürdőről ritka vendégünk számára. A szeme rebbenéséről olvassátok le kívánságát.

Haladtak beljebb. Igen-igen érdemes volt. Apró gyöngyházkockák borították a padozatot, hogy aki napsütésben ránéz, a szivárvány enyhén megejtő színeiben gyönyörködhessék. És éppen besütött a nap, már amennyire a vastag sárga selyemfüggöny engedte. Sugárkéve cirógatta végig a szobrot, játszott vele, amint hogy csakugyan játékot ábrázolt a szobor, az élet legválságosabb játékát : a női szerelem zsarnokságát és a férfi oktalan meghódolását. Kacagó leány ül vágtató kentauron, — ez a szobor.

Leontes egészen átszellemült :

— Nézd, mily gyönyörű!

Az volt csakugyan. Ibolyás tavaszi báj felhőtlen élet-

örömmel simult össze, hogy a leányszépség varázslatos üdeségét ebben a szoborban megmutassa. Igézet, álom muzsikál itt, a legszebb álom, s talán ennél is édeesebb Phryne a maga élő valóságában . . .

Szóttlanul nézték a szobrot, csak azután említette Leontes :

— Skopas remekműve . . .

Majd hirtelen visszatért egy régebbi gondolatához :

— Phryne is boldog lesz, hogy a vendégem vagy. Ő tudniillik mostanában bölceleti kérdésekkel foglalkozik .

— Igen? Az baj. Akkor már vagy nagyon szeretnek a nők, vagy sehogy. Inkább nem. És meglásd, ha majd néhány szót váltok Phrynével, akkor szívesen meg fog engem ölelni. A nők ilyenek.

— Meg fog téged ölelni?

— Persze. Jól tudom, mit beszélek. Megölel engem, az országútmenti gyalogösvények vén vándorát, mert én is bölceleti kérdésekkel foglalkozom.

Mosolyogva hozzátette :

— Te pedig azért hivattál engem ide, mert Phryne Skopasba szerelmes és te magadhoz szeretnéd hajlítani a leányt. Ebben kérsz tőlem tanácsot.

— Igen, igen, egyetlen Diogenesem! De ki mondta ezt neked? Honnan tudod te ezt?

— Bohóság, kedves Leontes. Az emberek mind bohók, különösen te. Amióta most itt vagyok nálad, mindig csak azt hallom : Skopas itt, Skopas ott, Skopas mindenütt. Phryne szintén.

— Én pedig sehol.

— Úgy van. Tudniillik a nyugodt szíved sehol, mert mindjárt elveszíted. Olyan icipici és gyöngye vagy, mint a többi ember. Csak nyögdicsélni tudsz, hol szerelmi boldogságodban, hol meg bánatodban. Nem ezért hivattál ugyan, de én ezt is megmondom, pedig már haragszol, látom. Hajlékony vagy, mint a nádszál. Mindjárt azt hiszed, hogy útvesztőbe jutottál. És mondd csak, Skopas nem jár ide hozzád?

— Tavaly óta egyszer sem volt.

— No persze, ő művészetének él, semmi másnak. A szerelem is mellékes neki. Talán Phryne kertilakába se jár.

— Soha.

— Akkor hát mi bajod? A dolog nyitja ez: Skopas nem ér rá, Phryne majd elpártol tőle és hozzád hajlik. Csak ki kell várnod az időt, ennyi az egész. Én pedig akár odébb is állhatnék ebből a díszpalotából.

— Azért nem kell nagyon sietned.

— Dehogy sietek. Tán azért, mert a sok rossz tulajdonságodon felül érzékeny is vagy és csúnya sértődöttség hömpölyög végig gondolkodásod nyugalmán? Dehogy sietek, van is eszemben! Pénzt szívesen és bőven adtál volna, ha éppen kérek, de mert ingyen adtam tanácsot és őszinte vagyok, hát neheztelsz. Kicsike vagy, bohó, nádszálahajlékony, hiú, érzékeny, oktalanul sértődő és a jóakaród haragosa, — olyan, mint a többi ember. Egyetlen jó tulajdonságod a tréfakedvelés.

— No nem mondhatnám.

— Például tegnap tréfás kedvben voltál.

— Tegnap? Hol?

— A csalogányok ligetében nem te csented mellém a pénzt? Gyanús nekem, hogy Philothenés már tegnap keresett. Amint hallom, tüvé tettétek értem a várost.

Leontes elpirult, a tekintete révetegen ide-odajárt:

— Én csentem melléd?

És bizonyágul a szívére tette a kezét, de ügyetlenül, meggyőződéstelenül, mint a vásári színész. — Diogenes nyugodtan folytatta:

— Akkor bocsáss meg, tévedtem az imént. A tréfakedvelésen kívül más jó tulajdonságod is van: nem tudsz füllenteni. No miért hallgatsz? Pedig dícsérlek, balzsam a szavam s mégse tetszik. No nem baj. Majd Phryne fogja balzsamnak nevezni és megölel, amit te most nagyon nem szívesen tennél meg.

Odakintről halk beszéd hallatszott és kisvártatva Lydias, a fürdőmester lépett be Philothenésszel. Patyolatot, gyolcsot, olajkenetet hoztak s mindazt, amit a legfinnyásabb fürdő kíván.

— Kedves Lydias, — szólt Diogenes — hagyj minket egy csöppet magunkra.

Lydias tüstént kiment, Diogenes pedig mosolyogva Philothenéshez fordult :

— Kérlek, nehogy csak egy mukkot is említs bárkinek arról a tegnapi zacskó aranyról!

— Dehogy is említek! — mosolygott Philothenés színtén. — A gazdám is szigorúan a lelkemre kötötte, mikor a zacskót a pénzes ládikából elvitte.

Leontes köhögni kezdett, mint amikor valakinek a torkát hirtelen bántalom éri és menni szándékozott :

— Nem akarlak zavarni.

De az öreg szívesen marasztalta :

— Miért sietnél? Hiszen otthonosan érzem magam.

Azzal megfogta a köntösét, hogy levesse magáról. Eddig is feltűnt a ríktó ellentét Leontes és Diogenes öltözete között, sőt még a rabszolgák ruhája is valóságos díszöltöny az öregéhez képest, — hanem hogy ennyire viseltes a köntös, az csak most látszott meg igazán. Diogenes szelíden bánt vele, mégis levált róla az újja. Szó nélkül levált, nem volt maradása, a hónaljban meg éhes feslés tátongott.

Mosoly surrant végig Leontes és Lydias arcán, de mindjárt elkomolyodtak.

Az öreg nevetve csóválta a fejét :

— Ejnye, ejnye!

Inge nem volt a bölcsnek, saruja sem. Kampós botját a sarokba állította, — igen furcsán festett a gyöngyházpadozatú márványszögletben.

Egyedül maradt. A kékes-zöldes víz már alig várta, hogy körülöleljen valakit. Kedves volt az is, hogy a tenger vize két márványfejből folyt a medencébe : két pufók márványfiúcska lövelte incselkedően egymás arcába.

Belépett a vízbe, élvezte. Miért ne? Hiszen jól megdolgolva, bármikor a szemére vethetné valaki, hogy jaj, kedves Diogenes, te az igénytelenség boldogságát hirdeted? Igen ám, de nem tudod, mily édes Leonteséknak a fényüzés! Abba kóstolj bele, és aztán beszélj, ha ugyan beszélsz majd egyáltalán . . .

Hát ő most belekóstol, ahogy csak tudnia adatott! Fenéig élvez majd mindent, azután odébb áll. Kampós bottal, saru nélkül, ugyanabban a köntösben, amelyben idejött. És hirdeti majd a nagy ígét :

— Tudjátok, úgye, jóemberek, hogy Leontesnél részem volt mindenben, amit csak a szemem, szájam megkívánt. Most is ott lebzselhetnék, kérdezzétek csak meg őt. S mégis itt vagyok köztetek, azonmód szegényen. Csak a köntösöm újját varrattam meg, mert a feslése borzasztókat ásított. Ezentúl majd megint ilyen szegénynek láttok engem mindig. Figyeljete csak ide . . .

S így világosodik fel a világ, így nemesül át a mohó érzékiségből a lelkeségbe!

Finom öröm melengette Diogenest s a hivatása boldogságában átkiáltott a szomszéd terembe :

— Lydias!

A fürdőmester berohant s mintha Diogenes sohse lett volna rabszolga, csak mindig nagyúr, lelkendezve szólt :

— Lesve lessük a parancsodat!

— Fürösztetek meg, kérlek, és készítsétek elő az olajkenetet.

Lydias egyetlen szavára négyen is beszaladtak, csakis a fürösztő rabszolgák. Ezernyi a fogása az ilyen munkának, valóságos tudomány : miként kell valakit vízzel paskolni. A kéz nem érinti a testet, csak a vizet kavarja körülötte tüneményes ügyességgel. A fürdés utáni dörzsölés mások főszakmájába tartozik, az olajos kenés szintén, mert a testet szelíd csellel olykép kengetni, hogy az szinte újjászülessék, csak különös adománnyal és gyakorlattal lehet.

De egyelőre csak fürösztötték Diogenest.

Jóval később kiemeltette magát a vízből. Kék márványlépcső szolgált volna ugyan feljáratul a medencéből, de Diogenes kiemeltette magát belőle úgy, ahogy talán Leontes se szokta, és hagyta, hogy gyöngéden bőrpamlagra fektessék.

Különösen az olajos kenetetés tartott sokáig, de legalább alaposan elvégezték.

Valamilyen titkos jelre borbély szerénykedett be. A számai szörnyen türelmetlenkedtek, hogy Diogenes zilált

szakállát igaz kedvükre rendbeszedjék. Ez lesz még csak az igazi átalakulás!

Hanem az öreg kitért a figyelmeskedés elől :

— Kicsit később, ha majd végeztünk az olajkenettel . . .

A rabszolgák zavartan mentegetőztek :

— Ha szabad alázatosan jelentenünk, már végeztünk s a legjava tudásunkkal dolgoztunk.

— No igen, fiaim, végeztünk a hazai kenettel. Hanem azért elértem a tréfátokat. Úgy teszték, mintha nem tudnátok az Achaemenidák perzsa olajpárlatáról, mert meg akartok vele lepni. Tán nem?

A rabszolgák egymásra bámultak : az Achaemenidák legjava párlatából Leontes őriz egyetlen tégelyt, csak Phryne használja.

Rohantak a gazdájukhoz :

— Diogenes a perzsa csodakenőcsöt kéri!

— Hát vigyétek neki. És kérjete elnézést a feledékenyséért.

Szaladtak vissza :

— Már hozzuk, már hozzuk!

— Miért siettek? A muzsikások se sietnek, hogy a szomszéd teremben bemutassák művészetüket. Ugyan eridj csak ki, fiam, és szólj nekik, ha netán zenélni óhajtanának, én csöppet sem ellenzem . . .

Fia zenész se volt a szomszéd teremben, mert hát ki gondolt volna arra, hogy Diogenes kenetés közben lantszót kíván élvezni? Mégis elinaltak s meg sem álltak, míg Leontes elé nem kerültek :

— Kythara-szóra vágyik!

— Mit ijedeztek? Hívjátok a zenészeket.

Nem is kellett őket összekeresgelni : a külön termükben epedő dallamot tanultak Sappho versére. A sietős parancsra rögtön felugrottak s legszebb hangú énekesük már az udvaron szabadon engedte hangját. Úgy is kívánta a dal, hogy a férfi énekelve közeledjék. Zümmögőn kísérték a hangszerek, aztán felsóhajtottak a sípok, fuvolák. Ilyen szívderítő muzsika mellett ifjították az öreget kenőccsel.

A borbély megint bekukkantott. No most már rákerülhet a sor a türelmetlen mesterségére.

— Innen is kicsit a szakállból, bölcsek bölcse, meg onnan is. Nem mintha csúnya volna, — szó sincs róla! — hanem oktanul vénít. Hát még ha rövidre nyírhatnám! Nem engeded? A tilalmad boldogtalanná tesz. A bajoszt se? Pedig tíz évet engednék érte az életemből! Csak egy csipetnyit, ó bölcs, innen az ajk fölé hajló bozontosából! Igen? Neked köszönhetem a legszebb napomat!

És a lant csak pengett, pengett ezalatt, mintha inyen leányokat akarna gyönyörködtetni.

Végre öltözködés következett.

— A köntösödet Lydias rakta el, — jelentette Diogenesnek az egyik rabszolga, — talán nem is kívánod többé használni.

— Micsoda? Már hogyan használnám!

— Leontes ezt az új öltözetet küldi.

— Ideig-óráig jó lesz.

Előbb a patyolatinget adták rá, aztán a köntöst. A rabszolgák csodálkozva kiáltottak fel:

— Most vagy csak igazán a megtestesült tekintély!

Csupán a borbély kockáztatta meg az észrevételt, hogy a dércsípte szakáll barnító dióolajra szomjazik. Oly epedő volt a kérdés, hogy Diogenes nem tudott neki ellenállani. A szakáll frissiben megbarnult s a borbély szeme boldogságtól csillogott.

Diogenes figyelmesen nézegette magát:

— Szóljatok csak, nem hiányzik-e vastag bíborszegély a ruha széléről?

Megint szaladtak az urukhoz:

— Bíbor... bíborszegélyűt akar!

— Hát adjatok neki.

Lydias Leontesnek egyik vadonatúj köntösét választotta ki és szaladt vele Diogeneshez:

— A sietség megzavart minket, bocsáss meg.

— Szóra se érdemes, fiam.

Kiöltöztették az öreget. Ott tündökölt előttük csupa díszben. A rabszolgák titkon fel is sóhajtottak: no most már semmit se szólhat.

De bizony szólt :

— Úgy-e, aranycsatos sarut is akartok hozni, fiaim? No jó, ne rohanjatok, elintézem majd magam. Gyaloghintót is magam kérek a gazdátoktól, kis körsétát teszek a városban. Be se vonom a függönyöket, hadd lásson mindenki, amint négy rabszolgával legyeztetem magam útközben...

Indult kifelé. Roppantul megdicsérte a zenészeket, azután Leontes lakosztálya felé kívánt menni, de a házigazda ott várta az oszlopcsarnokban s láttára nagyon elcsodálkozott :

— Rád sem ismerek!

— Még csak egy-két hibácskán szeretnék javítani...

Ennyi kívánság hallatára Leontes súlyosan csalódott Diogenesben. Mily falánk vendég! Csak addig bolondítja a világot szélhámos bölcsesétével, amíg úri helyre nem csöppen. Akkor aztán ő a legmohóbb.

Leontes gúnyosan mosolygott :

— Egy-két hibácskán, öregem?

— Tudniillik gyűrűket is szeretnék, gyémántgyűrűket...

— Válogass ki néhányat az ékszertokomból...

— Ébenfa sétatálca is kellene, drágaköves aranyfoganytyúval, amolyan javakorbeli urak számára való.

Leontes az indulatát túrtóztatva sóhajtott :

— Hogyne.

— Aranycsattos sarut is kívánnék, amilyenben csak ti kevesen jártok, Athén leggazdagabbjai.

— Igen.

— Kisétálnék a városba, a legszebb gyaloghintód mind egyik oldalán legyezős rabszolgákkal. Meg kell mutatnom magam az emberek előtt, nem is tudod, miért.

Hajszálon múltott, hogy Leontes, magából kikelve, így nem kiáltott fel :

— Mert világcsaló vagy! Hordd el magad a szemem elől, de tüstént!

E helyett így szólt, szinte rá se lehetett ismerni a hangjára :

— Eridj, eridj az öltözőmbe...

Diogenes az öltözőben pótolta minden hiányt s mire vég-

zett, a díszgyaloghintó már útrakészen állt, pávalegyezős rabszolgákkal. A hintón elefántagyarakból remekbe faragott domborművek mutatják, hogy milyen az igazán nagyúri pompa. Vajjon mit ábrázolnak a faragások? Jaj, már nem lehet megnézni! Ó, be kár! Diogenes beül a hintóba, négy óriás könnyedén megemeli s a menet útnak indul. Négyen viszik, négyen meg hosszúszerű legyezőkkel legyezik, — ni, milyen előkelő jelenség! A hintó halványkékselymű ernyője külön látványosság. Menetközben csodálnivaló rojtok lóbálóznak a peremén.

Így haladtak. Phryne persze könnyebb volna Diogenes-nél, sokkal könnyebb, — a sors gyöngéd intézkedése, hogy a szép nők mindig könnyebbek . . .

A Kertek városrészében senkivel sem találkoztak, ebben a gazdag negyedben alig akad járókelő. A cselédség hűs helyen pihen, az urak pedig — de várjunk csak . . . egyik-másik villa vízszintes tetőzetén napfürdőt élvez szemrevaló asszony. Fiatalember beszélget vele : az udvarló. A hintóból is jól látni, hogy örülnek egymás társaságának. Azután titoktartó pálmák kerülnek a hintó elébe s a kép eltűnik.

Haladtak tovább. Eminnen, jobbról, a kikötő látszik. Mennyi hajó! Most már csupasz árbocúak. Tengerentúlról jöttek drága holmival, azt rakják ki most belőlük. A tenger tükörsíma, a teherhordó kikötőmunkások és az egész város fölé pedig lágy kékséggel homorodik az ég.

A kertvárost elhagyva, már több járókelő jött velük szembe. Egyik-másik köszönni akart, abban a hiszemben, hogy Leontes ül a hintóban. De köszönés helyett elcsodálkozott : ez javakorabeli úr, nem Leontes. Mintha húsz évvel megfiatalodott Diogenes volna. Ez pedig lehetetlenség.

S a díszhintós nagyúr szívesen szól :

— Én vagyok, kedves barátom, én, Diogenes . . .

Néhányan elmosolyodtak, a legtöbb szembejövő pedig nevetett. A suhancok megismerték s hangos szóval körülugrándozták. Sokan közülök előreszaladtak s teli szájjal híresztelték :

— Erre jön, mindjárt itt lesz! Csupa gyémánt a hintója! Utat, utat! Diogenes jön!

A levegőbe dobták sapkájukat s jobban örültek, mint mikor harci diadal kedvezett Athénnek.

Jött is Diogenes, de a tömegtől nem lehet látni. A rabszolgák erőlesen kiáltanak :

— Utat, utat! Hát nem ismeritek a világ bölcését?

Ismerek, hogyne ismernék, hanem mikor oly mulatságos a dolog! A rabszolgák szájaszélén sunyi mosoly bujkál. Tán nincs igazuk? Ki látott már különb menetet? Diogenes tetőtől talpig bíborban, aranyban . . .

Amint egyre nőtt, dagadt a lárma, szilaj kürtszó hallatszott. Nyolc kürt amphitheatroni előadást hirdetett s ugyanekkor a levegő is megremegett fogoly oroszlánok s párducok ingerült pörölésétől. Hanem ez most senkit sem érdekelt. Vadállatok marakodását máskor is megnézhetik, bezzeg az új bölcsülethez átpártolt Diogenest még senki se látta.

— Utat, utat!

Diogenes bizalmassága teljesen változatlan. Most is különös derű melegít a szavában :

— Mindent meg fogok magyarázni, jóemberek . . .

S bárki kérdésére jószívvel válaszol :

— Adjátok tovább a hírt, jóemberek, hogy ilyen díszben láttatok. Majd megláttok másképp is.

Nevettek rajta :

— Szögre akasztottad a filozófiádat? Eladtad a fakupádat s meggazdagodtál?

— Nem, édes fiaim, semmit sem akasztottam szögre s nem is adtam el semmit. Hanem igenis a boldogságtokról van szó. És ha megfogadjátok a tanácsomat, mindig áldani fogtok engem. Nekem ugyan sosem kell pompa. Csak tiértetek vállaltam, hiszen majd meglátjátok. De ezt még nem értitek . . .

A tömeg folyton gyűlt-gyülekezett. Ni, a hintó el sem juthat a kikötőbe, holott leginkább az agyonhajsolt kikötőmunkásoknak kellene őt látniok, hogy később annál jobban megértsék és higgyenek neki.

A munkások mégis híret vették a díszmenetnek s amely morcosak voltak mindeddig, mert a megrakott kosár folyton recseg a hátukon, most mégis nekividámodtak :

— Micsoda hájjal van megkenve az öreg!

És mindjárt jobb kedvvel cipeltek sokféle tengerentúli portékát a szemfüles kalmár raktárába.

Akadtt boltos, aki becsukta az üzlethelyiségét és a menetbe furakodott, hátha beszélhetne Diogenessel. Mert ne feledjük: gazdaságba csöppent éhenkórász, — Diogenes-féle, — a legjobb vevő. Szórja a pénzt, roppant falánk, hiszen sorvasztó koplalás után nem is lehet ez máskép.

Ugyanígy vélekedett a selyemkereskedő, a pipereárus és az ékszerműves is. Egyik innen, a másik onnan nyomakodott a hintó felé.

... Ejnye no, ki lökdös ilyen gorombán? Ó, te vagy, vargák főművésze? Kapaszkodjál jól a karomba, — így, így, helyes, máskép nem férünk hozzá... Ahá, látom már... Legyezik... No ilyesmit!...

Moccanni se lehetett. A szomszédos utcák, terek tökéletesen üresek, mindenki itt szorong a tömegben. Csemegeárusi fahordócskákban olajos kis halak lapítanak ennyire. Néptelen helyekről futva közeledik egy-egy ember:

— Mi az, mi az?! Diogenes gyémántköntösben?! No csak egy kis helyet!...

És már dolgozik könyökkel irgalmatlanul.

Valamelyik távolabbi utcasarkon öszvérfogat búsong egymagában, a kocsisa szintén itt tülekedik a tömegben, könyökkel.

Szörnyű zúgás, morgás, szót se lehet érteni. Majd nevetés harsan fel, — így még nem mulatott Athén!

A rabszolgák nem juthattak oda a hintóval, ahova akartak, mert a tömeg vitte őket. Ni, hogy' hömpölyög! Akár a vízáradat... És mekkora lárma! Sikításba, visongásba kiáltozás kavarodik bele és nevetés. Ha valaki még nem tudná, hogy milyen éles némelyik ember hangja, most megtudhatja. Hasít, mint a kés. Különösen ha a közvetlen szomszéd metszőtorkú. Az ember vágyva vágnék befogni a fülét, de nem tudja kiszabadítani a kezét... Hát tisztára megbolondultatok? Téged is szorítanak, azt mondod? Hiszen látom, jó, jó, de Zeuszra kérlek, csak egy pindurkát szabadíthassam ki a jobbkaromat, mert máskülönben összepréseltek

egészen! Csak egy ici-pici pindurkát, — így, így, ó micsoda boldogság! Hát még ha a balkaromat is kiszabadíthatnám... Le ne törjétek, az Olympos isteneire kérlek mindnyájatokat! Ó, miért is keveredtem ide! Minden bűnömért megszenvedek, még a jövődöbeliekért is, jaj, szegény árva fejemnek!

Emeletes házak ablakaiból, ragyogó, nevető hölgyek drága kis kezéből virágosó hull alá Diogenesre.

Az ékszerműves valahogyan feljut egy kőpadra és onnan kiáltja:

— Diogeneshez a jobbmódú polgároknak van legtöbb közülük, még pedig a tanácspalotában! Gyerünk a város véneihez!

A pipereáros, aki az amphitheatroni belépőjegyek megváltása körül mindig elsőnek szokott tülekedni, emígy harsog:

— A köznép amphitheatronba való, menjen jegyekért!

Selypítve beszélt, Athén rég megszokta, most mégis hahotázott rajta mindenki.

Hát a selyemkereskedő vajjon mit akar? Állványra kapaszkodik fel, a kezéből tölcserő formál, és mert jól tudja, hogy Athén mindig szűkiben van az ivóvíznek, szótagolva ezt rivalja:

— Két-sze-res víz-ada-got ka-punk! Siessünk a vízművekhez!

Mindenki rendreutasító akart lenni.

A sokadalom elkanyargott az Akropolis alá, a térségre, ahol már ezrével lármáztak:

— Halljuk Diogenest! Utat a világbölesnek a szobrokhoz!

Keservesen nyílt is út egy emlékoszlophoz; izmos karok aztán kiemelték az öregot a hintóból és föltették az oszlop széles márványtalapzatára:

— Csönd!! A bölcsek bölese szót emel!

A kölcsönös csitítás végre elhalkult, de ekkor megint felcsattant a jókedv: Diogenes, aranytól pompázva, itt áll és mosolyog a tengernyi népre. Tán még a saruja csatján is drágakő van, — persze, hogy gyémánt csillog a vén kép-

mutató saruján is! Süti a nap, az egész alak fényben tündöklök . . .

— Beszélj, beszélj!

S Diogenes szólani kezdett :

— Kedves athéniek, jóbarátaim!

Én mindig boldog vagyok, tehát nem mondhatom, hogy csak most, ilyen fényes ünnepeltetésben érzem magam boldognak.

De ti is mindig boldogok lehettek valamennyien. Nevetek rajtam? Nem bánom. Én se tennék másképp a helyetekben. Úgy-e, az elhagyott hordólakásom és ez a díszköntös mulattat titeket? No csak nevessetek. A bizalmatokat olvasom ki a jókedvetekből.

Az egész teret majdnem felvetette a kacagás. Amint aztán valamennyire csitult a hahota, itt is, ott is közbekiáltottak :

— Jaj de jó a tréfád!

Diogenes csak később szólhatott tovább :

— De ti még nagyobb hasznát fogjátok látni a vonzódásoknak. Ezt a sok cifraságot tiértetek öltöttem magamra s mindannyiunk kedvéért le fogom vetni. Akkor aztán senki se mondhatja, hogy könnyű dolog igénytelenséget hirdetnem, amikor a fényűzés édességét nem ismerem. Benne vagyok, látjátok, és nemsokára azt is látni fogjátok, hogy elhárítom magamtól.

Megint félbeszakították :

— Bolond lennél. Sohse hárítsd!

— De igenis elhárítom! És akkor majd komolyan beszélünk a kincsek kincséről. az igénytelenség derűjéről.

Példával én járok elől és minden lépésemmel s szavammal bizonyosságot teszek arról, hogy amit hirdetek, az igaz és jó.

Áldassék a Sors, amiért ilyen magasztos hivatást tűzött ki nekem életcélul s áldassék a jószándékunk is. Most pedig engedjetelek Leonteshez visszatérni, mert amilyen cifraságban láttok itt, egy korty ital sem érte még ma a nyelvemet, bár a nap tüzes szekere nagyon magasán jár.

Hahotázva biztatták :

— Gyere el holnap is, mindennap!

Beültették a hintóba s az áradat megindult vele a *Kertek városrésze* felé. Ezren kísérték, mert kíváncsiak voltak, hogy a szemfüles Diogenes mikor fordul be a csodapalota kapuján, a helyett, hogy hordólakásába bujnék be.

Az öreg a hintóból kihajolva jókedvűen bólogatott s barátsággal lengette tisztelői felé a kezét. Ugyanígy üdvözltek kísérői is, míg egyszer csak eltűnt szemük elől.

Ám alig ért a kertbe, Pontopidas sietett eléje :

— Ember, ember, te eljátszottad azt a zsák pénzt kockán?!

Ingerült taglejtéssel színezte minden szavát.

Diogenes megállította a teherhordókat, kiszállt a hintóból és a legzavartalanabb nyugalommal kérdezte :

— No de miért kelsz ki magadból ennyire?

— Már hogyné kelne ki! — pattogott Pontopidas. — Idegen pénzt, félezer aranyat, vagy talán többet is elveszíteni!

Diogenes simított egyet megnyírt szakállán :

— A más veszteségét fájlalod, — lásd, ez szép dolog. Nem is emlékszem, mikor hallottam ilyen igazán nagyúri beszédet. Idegen pénzzel törődöl.

A zsugori Pontopidast még jobban felizgatta, szinte megütötte Diogenes szava :

— Igenis törődöm, mert úgy látom, hogy nagyon tompán fog az eszed, hiszen látköröd, ítélőképességed, lelkiismeretes megfontoltságod sohasem volt. csak fakupád, lámpásod, no meg hordólakásod, amelybe sohasem tenném a lábam s amelyből magam sem tudom, hogyan csöppentél ide, hát segítségére sietek és világot gyujtok, gyujtva gyujtok értelmet, szánnivaló korlátoltságod dohos pincéjében, hátha így ráeszmélsz az igazságok igazságára! Nevetgélsz? Azt én is tudok, így nem lehet elütni a dolgot, igenis a más pénzét fájlalom, idegen pénzzel törődöm, különösen pedig azzal, hogy te, akit félkegyelműek tréfaképen vagy inkább unalomból és gúnyból megtettek bölcsnek, te, hebehurgya fejjel népünnepségre kísérteted magad, a helyett, hogy magadba szállnál, számot vetvén önmagaddal, mit is tettél tulajdonképen!

Diogenes készséges mozdulatot tett :

— Mától fogva mindenütt hirdetni fogom, hogy böles vagy, amit sohsem mondtam önmagamról. Csak egyet nem értek, én, a hebehurgya. Lángeszed kristálypalotájából végefogyhatatlan mondatokat hengergetsz, gurítasz elé, mégse derül ki belőlük semmi. Mert hogy félezer aranyat eljátszottam, azt már tegnap is tudtam. Vagy talán bánat rágja szívedet? Titkos bánat, mint kukac a szép gyümölcsöt?

— Miféle bánat?!

— No csak nyugodtan. Minden helyénvaló beszédnek nyugalom a kovásza. Én arra a bánatodra gondolok, hogy neked kell megfizetned a félezer aranyat.

— Nekem?! Megbolondultál?!

— Dehogy, hiszen akkor nem gurítanád elé ilyen csodabuzgón a szavakat. Más itt a baj, egészen más. Te, tisztelt Pontopidasom, emberemlékezet óta egyetlen veres rézpénzt sem szántál aranyaid lombárjából közcélra vagy jótékony-ságra. Igen ám, de közben felbuzdultál egy virgonc ötleteden. Mint tanácsstag hivatalos kezességet vállaltál az összeg megfizetésére. Itt a hiba.

Pontopidas a leplezetlen igazság hallatára sűrűn hunyorgatott, mint akit szembe süt a nap, a szintén leplezetlen őserő :

— Nagyon tévedsz, vén naplopó! Most az egyszer emberedre találtál, aki nem szorul bölceletedre, mert jól ismeri ködös tudásod különösekélyességét, sem pedig jogi tanácsodra. De mit nevetsz folyton? Sírj inkább, mert még ma elő kell teremted az összeget!

Diogenes már kacagott :

— Előteremteni? Hacsak el nem adom a hordómat . . . De ki ad érte félezer aranyat — kívüled?

Könnyezett nevéttében, Pontopidas hát sarkonfordult és Athén meg egész Hellas legkülönb jogtudósához, Krateshez sietett, Diogenes pedig, a szemét törölgetve, az oszlop-szarnok felé indult.

3.

Leontesék már régóta várták. Vajjon hol sétál ennyídeig? A tömeg lármája elárulta nekik : ünnepeltette magát az öreg. A sok nélkülözés megviselte szegényt s most kapva kap minden ünneplésen, akár nyalánkságon a gyermek. De gyermekekre ép úgy nem szabad haragudni, mint ahogy öregre sem. Ennek a két kornak elnézés jár ki.

Leontes az árnyékos, szellős oszlopcsarnokban várta Diogenest. Hölgyvendégek nélkül is gyönyörű hely ez, velük pedig tündökletes, hiszen a szépségverseny tíz legkülönb pályázója virul itt. Pontopidasról beszélnek, itt járt náluk, hát nevetniök kell. Gyöngyöző, bugyborékoló kacagásuk édesebb a leglágyabb zenénél, éneke csábítja a kert madarait s most már hangversenytől zeng a csarnok, női kacaj és madarak muzsikájától.

Ekkor tűnt a leányok szemébe Diogenes. A kert platánfasorán közeledik.

Leontes kacagva ment elébe :

— Találkoztál vele?

— Hogyne. Mindennek elmondott, aztán Krateshez sietett jogi tanácsért. Haragszik reám, én pedig nagyon megszerettem őt.

Felértek a csarnokba, Leontes halványkék selymű pamlagra ültette Diogenest :

— Képzelem, mennyire elfáradtál.

— No nem mondhatnám. Számomra csupa derű az élet, Pontopidas nélkül is, vele pedig a legjobb bohózat.

A hölgyek, gyakori látásból, mind jól ismerték Diogenest, de ő csak egyikükre emlékezett. ez kérdezte tőle multkoriban : mi az élet célja?

Rámutatott :

— Ez az édes gyermek is szereti a derűt és a bölcséletet. Mi a neved, szívem?

— Phryne.

A szerelmes Leontes meghatottan ismételte

— Phryne.

Diogenes sorba megismerkedett a hölgyekkel. Oly pom-

pázóknak látta őket, mint virágon a harmatot. Virágnak ép úgy beillik valamennyi leány, mint harmatnak. Most, hogy jót nevettek, még üdébbek, pihegők, a szemük csillog.

— Nem mondhatnám, hogy elfáradtam. Csak egy kis hangulatkeltő beszédfélét mondtam a népnek, jelezve a fő-témámat.

Phryne Diogenes mellé ült :

— Mondd, kérlek, a szíved érez, szeret?

— Hogyne, az egész világ benne van.

— Mindenki?

— Minden és mindenki, a multkori kérdésed is : mi az élet célja? Még adósod vagyok a válasszal.

— Egészen felvidulok, hogy nem feledkeztél meg tartozásodról és hogy eljöttél.

— Én szívesen segítek mindenkin.

S a hölgyek félköre felé fordult :

— Rajtad is, cirógatószemű Myrrhina, meg rajtad is, te gyöngymosolyú Lannia. Ámbár hiszen nem az én dicséretre vagyok ti kíváncsiak. A köntösömön csodálkoztok? Nem ebben jöttem ide, mégis felvettem a kedvetekért, igen, a ti kedvetekért is. Élő ékszerek vagytok.

— Udvarolni is tudsz? Úgy látjuk.

— Én mindent tudok, szívecskéim, csak haragudni, bosszút állni és irigykedni nem. De mondd csak, szívem, Phryne, tán szomorkodtál? Mert ha jól értettelek, olyasmit említettél, hogy felvidultál.

A leány elkomolyodott, sürgős tennivalót talált tengerzöld szoknyáján :

— Nem tudom, mi bántott.

Pedig jól tudta, sőt valamennyien tudták : Skopas nem szereti őt, még őt sem!

A muzsikateremből finom kytharaszó kedveskedett elő, mire Leontes, tessékelve, a remek szárnyasajtó felé mutatott :

— Kis szórakozásul . . . Ünnepeztetés lármája után üdít a zene . . .

A hölgyek kérlelve körülvették Diogenest :

— Fejtsd ki nekünk az élet és a szerelem bölcséletét . . .

De Leontes közbeszólt :

— Ezek súlyos dolgok, édeseim, Diogenes pedig pihenni kíván. Halljátok a dalt? Anakreon . . .

A muzsikaterembe vezette vendégét, meghallgattak két dalt, — úgy-e nincs párja Anakreon elringató művészetének? — azután leintette a zenészeket. Philothenés jött jelenteni, hogy a vadkan ballapockája már nem szívesen állja a nyárs tüzét.

Diogenes bizalmasan említette :

— Ma még nem is ettem, csak néhány szem szőlőt.

— Akkor hát siessünk, siessünk!

Az ebédlő falán két nagy falfestmény tanuskodott arról, hogy Görögország festészet dolgában is legkülönb. Avatatlan néző ép úgy meggyőződhetett erről, akár a legkényesebb műbíráló. Hektor búcsúja Andromachétól gyöngy hitvesi szerelemről s a legdicsőbb férfiúi vitézségről rezdített meg mindenkiben egy hallgatag húrt, — a másik festményről pedig Heléna édesedett hozzá mindenki szívéhez. A világszép királyné emléke üdébben virul, mint a leghamvasabb rózsakert. S valami még tetézi a festmények báját : remekfaragású ébenfakockák borítják a falat s a kockák sötétsége miatt szinte kilépnek az alakok a képből. Talán meg is mozdulnak mindjárt, — most, most! . . . Nos?

Heléna pillantása maga a szemérem és csupa titok. Barackvirágszínű fátyolruháját végtelen türelmű pókok szőtték, mintha a selyemszálakkal és a barackvirágszín megejtő enyhességével befödhetnék a női testté vált búbájt, melyen még a háborúsujtotta Trója vénei is rajta felejtik szemüket :

— Hát ezért az asszonyért érdemes tíz év óta harcot állni!

REZEK ROMÁN.

UTOLSÓ ÓRÁM.

Ha nem pogány bűn ilyesmit kívánnom,
Utolsó órák én így képzelem :
Peregjen végig óriási filmként
Még egyszer elviharzott életem.

Hadd lássam ágyacskám fölé hajolva
Madonna-arcú, szép, szelíd anyám,
S kísérve ajka mennyei zenéjét
A Miatyánkot hadd mormolja szám.

Űzzek pillangót vadvirágos réten,
Mint sápadt arcú, álmodó gyerek,
És nézzek ijedt, tágra nyílt szemekkel,
Ha rám borulnak zúgó fenyvesek.

S lobogjon újra szívemen keresztül
A szent tavasz, szent lázadás kora :
Röpüljön álmom a csillagos égig,
S hevítsen vágyak, eszmék lángbora.

Temessek fojtott férfi-zokogással
Szülőt és hitvest, testvért és hazát,
S üszkös romok felett hadd zengje lantom
Az eltiport Jog örök igazát!

S hadd lássam újra szőke Afroditém,
Amint először karjaimba hull,

Földrengető viharban küldte sorsom
Szerelmét, báját büszke vigaszul.

Mert szép a lét. Szép gyönyöre és kinja.
Mert szép a csók. És szép a temetés.
De hogy megértsük száz alakba bomló,
Színes csodáit — egy élet kevés!

SZATHMÁRY ISTVÁN.

SZERB KÖLTŐK MAGYARUL.

Ily címmel e lapok hasábjain (214. k. 340—372. l.) megjelent tanulmányom meglehetősen feltűnést keltett a vajdasági magyar, a horvát és a szerb irodalomban. Legyen szabad erről, mint a háborúval megszakadt magyar-szerb tudományos érintkezés helyreállításának első lépéséről, röviden megemlékeznem.

Először a szabadkai *Bácsmezei Napló* vett tudomást dolgozatomról. Három folytatásban ismertette tanulmányomat (1929. szept. 29., okt. 6., okt. 13. sz.), mely szerinte «meglepően tájékozott, alapos és mélyenjáró essay». Azután a zágrábi Horvát Matica jeles folyóiratában, a *Hrvatska Revija*-ban ismertette tanulmányomat Šufflay Milan (1929. év 614—15. l.). A bíráló a *Budapesti Szemlét* a legrégibb és legelőkelőbb magyar folyóiratnak mondja. Kiemeli cikkemnek a szerb mű-líra fejlődéséről és *A hegyek koszorújáról* szóló részeit mint különösen sikerülteket. Szerinte a tanulmány nagy tárgyilagosságról és a szerb irodalomban való teljes jártasságról tesz tanúságot. Felhív, hogy írjak hasonló tanulmányt a horvát költők magyar fordításairól.

A szerbeknél először a legrégibb szerb tudományos társaságnak, az újvidéki Szerb Maticának immár több mint százados múltú folyóirata, a *Letopis Matice Srpske*, foglalkozott dolgozatommal (322. k. 468—471. l.). Bírálóm Militar Triva, jónevű szerb publicista, a nagytekintélyű *Zastava* politikai lap szerkesztője, hajdan a pesti egyetem hallgatója. Militar részletesen bemutatja cikkemet. Kiemeli *A hegyek koszorújáról* szóló részt, melyet külön kis rokonszenves tanulmánynak mond. A *Letopis* ugyanezen száma ismerteti Jugoszláviáról írt kis könyvemmet és montenegrói bibliográfiámat is (471., 473. l.).

Egy évvel tanulmányom megjelenése után az újvidéki szerb Történeti Társaság folyóirata majdnem egész szövegében lefordította dolgozatomat (*Glasnik istoriskog društva* III. k. 359—389), ami elismerésre méltó tárgyilagosságra vall, hiszen ebben a folyóiratban támadta meg tajtékzó dühvel Jugoszláviáról írt füzetemet ugyanaz a Milutinović Nikola (II. k. 460—461. l.), aki Németh Józsefhe is belekötött (*Budapesti Szemle* 219. k. 316—320. l.). Nagyon téved Milutinović,

ha azt hiszi, hogy ilyen módszerekkel komoly szolgálatot tesz a szerb ügynek.

Tanulmányomat Šević Milan fordította le szerbre és megjegyzéseivel ellátva külön füzetben is kiadta. Šević régi érdemes szerb író (szül. 1866). Jelenleg a belgrádi egyetemen a pedagógiai szeminárium igazgatója és a pedagógia előadója. Írt pedagógiai munkákon kívül néhány értékes szerb irodalomtörténeti tanulmányt is. Újvidéki születésű és hajdan a pesti egyetemen is tanult. Meleg szavakkal méltatja a *Budapesti Szemle* jelentőségét, azután adja tanulmányom fordítását, kihagyva — természetesen — fordítás-idézeteimet és megrövidítve itt-ott szövegemet, ahol a szerb közönség előtt ismert dolgokat mondtam el. A fordítás hű és szép, az eredetit mindenben pótolja.

Šević megjegyzései nagyon tanulságosak, ha nem is tudom véleményét mindenben magamévá tenni. Felhívja figyelmemet Nikelszky Géza öt Zmaj-Iovanović-vers és egy szerb népdal fordítására, melyek *Munka után* (Pécs, 1904) c. verses kötetében jelentek meg. Ezek valóban kikerülték figyelmemet. Szolgáljon mentségemre, hogy Nikelszky e kötete egyetlen fővárosi nagy könyvtárunkban sincs meg és Petrik sem ismeri. Šević figyelmeztetésére kinyomoztam a műfordítót, aki Pécsen él. Nikelszky közlései alapján jegyzem fel az alábbi adalékokat szerb műfordításaink történetéhez. 1903-ban a *Pécsi Napló* egy munkatársa, a vukovári születésű Skrbics Tivadar — kinek novellafordításaival foglalkoztam tanulmányomban is — egy anthológiát akart kiadni a szerb költészet magyar fordításaiból. Skrbics nem volt költő, a kiszemelt szerb verseket tehát prózában fordította magyarra. Ezek alapján készültek aztán Nikelszky és Dömötör Béla újságíró verses feldolgozásai. Az anthológiából aztán semmi sem lett. Nikelszky a maga fordításait részint említett kötetében, részint vidéki lapokban tette közé. Valamennyi fordítását szíves volt számomra összeírni. Hogy a gyűjtemény el ne kallódjék, a Nemzeti Múzeum kéziratárában helyeztem el.

Šević cáfolja Petrović-Njegoš II. Péter *Luča mikrokozma*járól írt soraimat. Miután ez az epikai költemény nincs magyarra fordítva, cikkemben csak mellékesen foglalkoztam vele átvéve Rešetar Milan bécsi, majd zágrábi egyetemi tanár állításait. Ha Njegoš műveinek most folyó kritikai kiadása befejezést nyer, vissza fogok térni a püspök-fejedelem irodalmi működésére.

Igen részletesen foglalkozik Šević Vitkovics szerb fordításaival. Rámutat, hogy Vitkovics nemcsak a magyar irodalomban az első, aki szerb eredetiből fordított, hanem tulajdonképpen a világirodalomban is ő az első. Akik megelőzik, Fortis és Grimm Jakab, nem tudtak

elégge szerbül, úgy hogy fordításaik idegen segítséggel készültek. Azt is megállapítja Šević, hogy Vitkovics többet fordított szerbből, mint amennyiről a magyar irodalom tud. Pfann egy horvát értekezése (*Nastavni Vjesnik* 1893, 295. l.) szerint az *Aurora* 1831-es és 1833-as évfolyamában névtelenül közölt három szerb fordítás is Vitkovicstól való. Jelen megjegyzéseiben kimutatja Šević, hogy Vitkovics műveinek Szvorényi-féle kiadásában eredetiként szereplő egyes versek is szerb fordítások (*Pirulj róza, pirulj, Egész éjjel a fülmele, Két szerelmes csókolkozott, Egy szép estve*, valamint *A juh és a farkas* c. mese). Kifejezi azt a gyanúját, hogy még ezeken kívül is vannak az eredetieknek mondott versek között szerbből való fordítások. Utal rá, hogy Vitkovics maga is gyűjtött szerb népdalokat és ezek néha előbb jelentek meg magyar fordításban, mint az eredeti szerb szöveg. Így Vitkovics legismertebb szerb fordításának, a *Bácsi szekereseknek*, eddig ismeretlen eredetijét Stojadinović-Srpkinja Milica szerb költőnőnek egy 1862-ben megjelent kötetében találja meg. Šević e megállapításai őszinte hálaára kötelezik a magyar irodalomtörténetet.

A Vitkovicsról írt lapokon meglehetősen sok kitérés van különösen az európai irodalmak balladáiról. A magyar olvasót kellemesen érinti az a nagy elismerés, amellyel Arany balladáiról beszél. Legyen szabad arra figyelmeztetnem Ševićet, hogy a *Kőműves Kelemenné* mintáját Solymossy Sándor ugyanúgy, mint ő, a szerb *Zidanje Skadra na Bojani* c. balladában kereste és nem valami oláh népballadában, ahogyan ezt Šević állítja. (L. Solymossy Sándor : *Kőműves Kelemenné*. Népélet 1923/24. évf. 133—143. l.)

Hosszasan cáfolja Šević azt az állítást, hogy Karadžić a népköltési termékeket átköltötte. Érvelésének az a része, mellyel azt bizonyítja, hogy Karadžić nem volt költő, nagyon érdekes. Azonban Karadžićnak Šević által idézett nyilatkozatai is elismerik, hogy javítgatta és kiegészítgette a népverseket, ami már elég közel áll az én állításomhoz. Szubjektívnek kell minősítenem Šević azon okoskodását, hogy ha nekem igazam volna, akkor Karadžić a Percyek és Thalyak sorába kerülne, ami szerinte képtelenség. Egy percig sem hiszem, hogy ez a kérdés az én odavetett néhány mondatommal el van intézve. De bocsásson meg tisztelt bírálóm : az ő cáfolatával sincs. A nehéz kérdést minden nemzeti hiúságtól menten, tisztán tudományos alapon kell megvizsgálni.

Azt állítottam, hogy Székács ismerte fel először a szerb verselés lényegét akkor, mikor a német verstan hatása alatt álló Karadžić elméletileg még nem volt tisztában a dologgal. Šević idézi Berić Pálnak egy tanulmányát, a *Letopis Matice Srpske* 1829-i kötetéből, mely

valóban egészen szabatosan határozza meg a szerb verset. Tanulmányomban idéztem Székács nyilatkozatát, miként jött rá a szerb verselés mivoltára. Semmi okunk sincs rá feltételezni, mint Šević teszi, hogy Székács Berićből vette tudását, hiszen egy tudományos cikk idézése jobb argumentum volna, mint meg nem nevezett karlócai szerbek nyilatkozatainak emlegetése. Az azonban bizonyos, hogy Berić már Székács előtt megállapította, milyen a szerb verselés. Székácsot tehát nem illeti meg az elsőség koszorúja. Megmarad továbbra is az az érdeme, hogy megelőzte Karadžićot a szerb vers felismerésében.

Šević szembeállítja az én nyilatkozataimat a szerb költészetről Gesemann Gerhardnak, a prágai német egyetemen a szlavisztika tanárának nyilatkozataival, melyek most megjelent összefoglalásában olvashatók (*Die serbo-kroatische Literatur*. Wildpark-Potsdam. 1930. 46 l. A Walzel-féle *Handbuch der Literaturwissenschaft* szláv kötetében). Gesemann a szerb népköltészetet melegen méltatja, míg a szerb mű-líráról azt írja, hogy a maga egészében tévelygés, mert a szerb faj realiztikus, a szerb mű-líra meg artisztikus. Én viszont éppen artisztikus volta miatt melegen méltánylom a mű-lírá, míg a primitív néplírá két értéktűnek mondom. Šević a két ellentétes értékelésben nemzeti jellemvonást vél felfedezni: a német kedélyt keres a versben a magyar művészi formát.

Bármily hízelgő is számomra a Gesemannal való összehasonlítás, nem tudom elhinni, hogy ellentétünk nemzeti jellemvonásra volna visszavezethető. Šević cikkének megjelenése óta egy nagyműveltségű horvát kritikus, Esih Iván, alapos bírálat tárgyává tette Gesemann munkáját, rámutatva számos fogyatkozására (*Obzor* 1930. nov. 14 dec. 25. sz.). Minden tiszteletem mellett, melyet Gesemann iránt érzek, Esih bírálata után le merem írni, hogy a tájékozatlanságot nem lehet szellemtörténeti rögtönzésekkel elleplezni. Gesemann a szerb népköltés tudós kutatója, az erlangen-i kézirat nagyérdemű felfedezője, de a szerb műköltészet idegen világ számára.

Végleg nem tudok megbarátkozni tisztelt bírálóm két megjegyzésével. Az egyik az, hogy az idegenek nézetei a szerb irodalomról akkor volnának igazán tanulságosak, ha nem ismernék a «hivatalos» szerb kritikát és nem állanának hatása alatt. Bocsánat, de méltán olvashatnák rám a tudománytalanság vádját, ha ily módon járnék el. «Eredeti» felfogással esetleg nagyon is eredeti figura lennék. A másik az a mód, ahogyan velem szemben védelmébe veszi a *Bazsalikom* fordítóit, akiket én megróttam, hogy fordításaikat minden rendszer és kielégítő magyarázat nélkül adták az olvasók kezébe. «Úgy látszik, Bajzának fontosabb az, amit a versről mondanak, mint amit

a vers mond. A költők a versekre bízzák, hogy beszéljenek. És a költőknek valószínűleg igazuk lesz.» Legyen szabad tisztelettel figyelmeztetnem Ševićet, hogy Szenteleky nem vele, hanem velem áll azonos elvi alapon. Hiszen szükségét érezte, hogy a fordításokhoz bevezető tanulmányt írjon. Köztem és közöttte csak az az ellentét, hogy keveslem az ő kommentárját.

Ez azonban mind csekélység, ami nem változtat azon a tényen, hogy Šević szerény munkám átültetésével, valamint a fordításhoz fűzött megjegyzéseivel a legnagyobb hálára kötelezett. Bizonyára jóakarató túlzás az, amivel fordítását indokolja: «A tárgynak ennyi ismeretével, ilyen őszintén és ennyi megértéssel — a Lovćenről és Njegošról írt apotheoizisa Nenadovićcal versenyez¹ — talán még egyetlen idegen sem írt irodalmunkról, mint Bajza.»

Šević fordítása és megjegyzései különnyomatban való megjelenése² alkalmat adott arra, hogy a szerb sajtó megújítsa a tanulmányommal való foglalkozást. A legelterjedtebb belgrádi napilap, a *Politika*, irodalmi mellékletében egy hasábot szentelt Ševićnek (1930. okt. 21). A *Letopis Matice Srpské*-ben meg Militar Triva tért vissza a tárgyra (1930, 150. l.).

A *Budapesti Szemle* olvasói előtt nem titok, hogy a magyar-szerb politikai közeledés kérdésében a non possumus tételét hirdetem. Szóbanforgó tanulmányomban idézem Gyulai Pál bölcs mondását, hogy a nemzetek könnyebben értik meg egymást irodalmi, mint politikai téren. Az irodalomban az igazság nyomozása, a szép kultusza testvérekké teszi őket és az emberiség nagy gondolatához emeli. Különös meglepésemre szolgál, hogy egy szörnyű vértenger után és egy fékevesztett nacionalizmus dühöngése közepett éppen én, a kikiáltott szerbfaló, tehettem az első komoly lépést a magyar-szerb tudományos kapcsolatok helyreállítása felé és hogy e lépésemet a szerbeknél'többen, köztük egy lehiggadt tudományos egyéniség, megértéssel üdvözölték.

BAJZA JÓZSEF.

¹ Nenadović Ljubomir költő a legjelesebb szerb útirajzíró, aki gyönyörű lapokat írt Njegoš-ról és Montenegróról.

² Šević Milan: *Srpski pesnici na magjarskom jeziku*. Sremski Karlovci 1930, 34 l. 8°. A fordításra 21, a megjegyzésekre 13 lap esik.

SZEMLE.

Kisfaludy Károly emléke.

Elnöki megnyitó beszéd a M. Tud. Akadémiának Kisfaludy Károly emlékezetére 1930 nov. 24-én tartott ünnepi ülésén.

A Kisfaludy Károly elhunytának századik évfordulójától csak három nap választ el, mikor ma az ő emlékére gyűlünk össze.

Az ő sorsában sajátságos játékát látjuk a születés és halál találkozásának. Születése anyja halálának okozója lett, s e miatt atyja legyőzhetetlen rosszindulattal viseltetett iránta. Halála pedig csak négy nappal követte Akadémiánk megszületését, alakuló ülését, úgy-hogy az Akadémia legelső költőtagját — mert Kisfaludy Károly az volt — úgyszólván halálos ágyán választotta meg.

Hogy Akadémiánk első megalakulásakor sietett Kisfaludy Károlyt minden mást megelőző választásával tisztelni meg, az nemcsak azért történt, hogy a halhatatlanok közé iktasson egy haldoklót; az természetes következménye volt annak az elismert vezéri szerepnek, melyet Kisfaludy szépirodalmunkban már évek óta vitt.

Tizenegy év alatt küzdte fel magát erre a vezéri szerepre, miután megelőzőleg 31 évet sok bolyongás, tévedezés, kísérletezés és csalódás között töltött s már-már a züllés veszélye fenyegette. Mikor 1817-ben Pestre jött, itt se tudott mindjárt gyökeret verni; csak mikor a *Tatárok Magyarországon* című drámája meghozta első nagy színpadi sikerét, kezdett pályája egyszerre szédületes gyorsasággal emelkedni, többé vissza nem zökkenve egy percre sem.

Őt szépirodalmunk vezérszerepére jogosította kiválósága a költészetnek majdnem minden ágában, de főkép az, hogy megértvén a kor intő szavát s különösen a fiatal nemzedék vágyát és hajlamát, költészetünknek oly új irányokat tűzött ki, amelyek ezeknek a vágyaknak és hajlamoknak megfeleltek s vonzó és lebilincselő egyéniségével tudta a fiatal írói gárdát tartósan a maga zászlaja alá csoportosítani.

Azt az új irányt, melyet ő irodalmunkban egyidejűleg a külföld hasonló áramlataival meghonosított, ő maga románosnak nevezte, mi romantikának, vagy romanticizmusnak. Azóta a romanticizmus nevééről és lényegéről annyit írtak, hogy a fogalom is sok változást szen-

vedett ; sőt vannak, akik bebizonyíthatni vélik, hogy azok, akiknek Európában a romanticizmus megalapítását tulajdonítjuk, magukat egyáltalán nem tekintették romantikusoknak s ily irány kitűzésére nem is gondoltak.

Utóvégre: verba valent usu, s mértékadó csak az lehet, amit nem későbbi felfogás és szükséglet magyaráz belé valamely irodalom-történeti fogalomba, hanem az, ami az illető kor lelki szükségletének kielégítése gyanánt jelentkezik.

A romanticizmusnak Victor Hugo és Alessandro Manzoni sem voltak megalapítói, csak folytatói ; mert a nemzeties, népies és regényes költészet forrásai már a középkorban is megvoltak, de gyengén csörgedező ereit a renaissance hatása alatt a klasszikai költés dagálya majdnem egészen elárasztotta. A XVII. század elejétől párhuzamosan látjuk haladni a két árt ; az egyik, a klasszicizmus, a XIX. század elején mind sekélyebb lesz és vesztí üdeségét, a romanticizmus mindinkább duzzadó erővel mélyíti és szélesíti medrét.

Az irány kialakulásában már Hugo és Manzoni előtt is fontos szerepe volt a Chateaubriand, Walter Scott, Byron költészetének és a német romantikai iskola működésének, különösen a Shakespeare-kultusz megújulásának. És szem elől nem tévesztendő, hogy ez az irodalmi irány karöltve járt a művészeti ízlés és régészeti érdeklődés bizonyos változásával is.

A romanticizmus megjelenését és elterjedését — mint minden szellemi áramlatét — az magyarázza meg, hogy meghozta a lelkeknek azt, aminek hiányát érezték. Azoknak, akik beteltek a görög-római kori remniszcenciákkal, a középkor hősi kalandjainak és lovagszerelmeinek emlékéét s valamit a kelet színpompájából és mesevilágából is. Azoknak, akik a klasszicizmust nagyon tudósnak, színtelennek és kimértnek találták, a népiesebb, színesebb és szabadabb irodalmi formát ; azoknak, akik a klasszicizmus pogányságától, racionalizmusától és érzékiességétől idegenkedtek, a keresztényies érzelmességet és miszticizmust, és azoknak, akiket amannak a kozmopolitizmusa hidegen hagyott, a költészet nemzeti tárgyait és jellegét.

Kisfaludy Károly érvényesítette a romantikai irányt regényes elbeszéléseiben, érvényesítette — főképp népies elemét — a lírában, mert hiszen népdalunknak igazi megalapítója ő lett és érvényesítette a színműben, amikor a hazai játékszint meghódította a nemzeti irodalomnak, mert hiszen addig színpadjainkra alig került más darab, mint németből fordított, vagy a németet utánzó.

Az ő színdarabjainak korunkra gyakorolt hatásáról ma nehéz magunknak fogalmat alkotnunk. Sajátságos az, hogy Shakespeare

majdnem három és fél százados színművei, különösen tragédiái a mai embernek sokkal kevésbé elavultaknak tűnnek fel, mint a Molière közel háromszáz éves és a Kisfaludy Károly százéves színpadi alkotásai.

De ha beléhelyezkedünk az ő korába, el tudjuk képzelni a hatást, melyet a száz év előtti magyar közönségre gyakorolt az, mikor a színpadról először szólott hozzá magyar író a magyar életből, a magyar történetből merített képekkel, a magyar érzés melegével, a magyar fantázia és a magyar humor csillogásával.

És ne feledjük el, hogy Kisfaludynak magyar olvasó és színházi közönséget, magyar irodalmi középpontot kellett az akkor még túlnyomóan német fővárosban teremtenie. Ez az ő teremő munkássága együttjárt a Széchenyi munkájával, hogy Budából és Pestből — amelyet ő kezdett Budapestnek nevezni — fővárost teremtsen. Ők ketten hamar rátaláltak egymásra és hamar felismerték, hogy vállaltak együttes munkásságukra mily szükség van. Az Akadémia első alakuló ülését 1830 november 17-én még Pozsonyban tartotta, ahol a diéta együtt volt, de az első perctől kezdve, már 1825-ben el volt határozva, hogy az Akadémia Pesten fog székelni.

És Pesten akkor még nem volt magyar színház, vidéki magyar színtársulatoknak kellett ide jönniök, hogy a nekik átengedett, legkevésbé kedvező előadási napokon előadják Kisfaludy Károly darbjait.

Ép így meg kellett teremteni az olvasóközönséget; az *Auróra* almanach kis köteteivel sikerült Kisfaludynak lassankint magyar olvasmányt csempészni be a németül beszélő pest-budaiaknak és az olvasáshoz vajmi kevésbé szokott vidéki értelmiségnek kezeibe. Csak Vörösmarty, aki már 1825-ben felrázta a nemzetet *Zalánjával*, a fáradhatatlan Kazinczy, akinek klasszicizmusa és nyelvújítása azonban vesztette hódítóerejét, az idősebb Kisfaludy Sándor, kinek *Himfy-jét* már-már kezdték feledni, Kölcsey, ki nem járt Pestre, Berzsenyi, Fáy András és az ismeretlenül meghalt Katona József előzték meg tulajdonképen Kisfaludyt.

Itt Pesten igazán töretlen úton kellett járnia és Vörösmarty mellett az alig 24—25 éves Bajzát, Toldyt — a jövő reményeit — kellett társakul fogadnia, hogy valamelyes irodalmi középpontot teremtsen. Milyen ösztönző erőnek és főkép milyen hitnek kellett ebben a halálraszánt emberben lakoznia, hogy elvégezze ezt az alapvető munkát irodalmunkban, amelyért ma méltán soroljuk őt legnagyobbjaink közé!

Száz év előtt halt meg és száz év előtt lett az újonnan megalakult

Tudós Társaság, vagyis Akadémia tagjává. Azt mondhatjuk, hogy száz év óta tagja, mert szelleme él, működik közöttünk, képmása itt áll termünkben. Az alapon, melyet lerakott, alkotunk tovább, emléket nemcsak áldjuk, hanem ahhoz hívek is akarunk maradni mindenkori.

Berzeviczy Albert.

Kisfaludy Károly.

(Felolvastatott a M. Tud. Akadémiának 1930 nov. 24-iki ülésén.)

Kisfaludy Károly alakja és élete szinte megszemélyesítője azon kor írói sorsainak és irodalmi küzdelmeinek; törekvései több tekintetben alapvetői a későbbi fejlődésnek. Munkái nincsenek sírjába temetve; néhány költeménye, dala hagyatékul száll korról-korra; vígjátékaiban maig sem aludt ki a derű sugara; még látni azokat olykor a színpadon is; olyanok, mint kedves ősök képei, melyek vonásai fölismerszenek az utódokon. — Az irodalmi kegyelet is igyekezett fenntartani érdekes és úttörő pályájának emlékezetét. Élete folyását részletesen megírta Bánóczy József. Munkásságának értékét halála után félszázaddal Gyulai Pál tette mérlegre, s igazságos szeme előtt nyomós súlyok mutatták a költő érdemeit. Most, újabb ötven év múltán, Négyesy László avatott keze rajzolta meg újonnan emberi és írói arcképét, s e képről még most is elevenen tekint ránk a költő magyaros és szellemes arca, a kor viseletében. Az emlékezés ez órája nem tehet mást, mint hogy irodalmunk történetének arcképcsarnokában megáll képe előtt s rávillantja a figyelem futó fényét alakjára. felidézi küzdelmeit, sokoldalú munkásságát, tartós hatását, — s százesztendősi sírján kegyelettel megújítja a hála koszorúját.

E meg-megújuló érdeklődés mutatja, hogy Kisfaludy Károly fontos alakja irodalmunk történetének s egyszersmind a legérdekesebbek egyike, mind korát és élete körülményeit, mind munkásságát és hatását tekintve.

1788-ban születvén, ifjúsága abba az időbe esett, mely közelről érezte a francia forradalom rázkódtatásait. A lelkekben szenvedélyek tüze égett, a szabadság és embermértőség eszméi világítottak; amaz felszította a nemzeti érzést, emezzen az alsóbb néposztályok kezdtek fölemelkedni. Napoleon háborúi szinte kitágították az emberi tehetőség fogalmát, csaknem a képzelet határait is. Az elnyomott nemzetekben felszították a nemzeti érzést, multjuk dicsőségéhez menekülnek bizalomért, az irodalmakban feltámadnak a nemzeti mult történetei és mondái; a festészetben is romok uralkodnak a tájképeken. Költők

is sokszor kardot kötnek a szabadságért, mint Körner és Kisfaludy is, utóbb Byron és Petőfi. Világszerte az újítás vágya lobog, de megtörik a fennálló rend súlyán, s e csüggedés életben és irodalomban melancholiát, világfájdalmat hoz magával. Mind e hangulat ott tükröződik Kisfaludy Károly életében és költészetében.

Mozgalmas idők az egyéni sorsokat is regényesen alakítják. Kisfaludy fiatalkora regénybe illő. Anyátlanul nő, kemény apa mellett, kinek „szoros fenyítékére” Sándor bátyja is panaszkodik. Bátyái tíz-tizenöt évvel idősebbek nála s korán elkerülnek a rideg házból; a testvérek szinte idegenek egymáshoz. Atyja négy testvére után Károly fiát is katonának adja. Tizenhét éves korában már Napoleon ellen harcol Verona mellett s ezrede különösen kitűnik. Később Leobennél francia fogságba esik, megszökik, s vitézsége jutalmául főhadnaggyá lép elő. Ekkor huszonegy éves. «Szívének is akadt egy kis dolga», s hogy választottját elvehesse, otthagyja a katonaságot; a leány azonban máshoz megy feleségül, atyja pedig, mert híre-tudta nélkül quietált, leveszi róla kezét. E miatti fölgerjedésében, mondják, egyszer két forintot küldött apjának, az anyakönyvbe való beíratás fejében, hogy ne tartozzék neki semmivel. Az apa pedig kitagadta. Így dobálja egymást kövel a két indulatos lélek. Kisfaludy Sándor azzal jellemzi öccsét: «Heves volt mind feltételeiben, mind azoktól elállásában». Az atya viszont azt írja Sándor fiának: egy esztendő se múlt el, hogy ne segítette volna, s hogy szíve már egészen megvásott. E viszony szinte azon kor kalandos színműveire emlékeztet. A fiú később megküldte egy-egy könyvét atyjának, az atya végrendelete pedig egyformán részeltette minden gyermekét.

Huszonhárom éves korában azonban az ifjú mögött félbeszakadt pálya, előtte bizonytalan küzdelem. Mégis örvend a szabadságnak, „a halhatatlanság nimbusát érzi halántékain”. Fogékony minden szép iránt; már kora ifjúságában föllelkesítette Sándor bátyjának példája, — mondja; «ha ő nem ír, aligha gondoltam volna erre én is valaha». Versekkel próbálkozott és egy drámával. Még jobban vonzza a rajz művészete. Bécsbe megy, a festő-akadémiára; egyetlen télen ki akarja tanulni a picturát. A pénzzel nem tud bánni, anyai örökrészét hamar elkölti; arra kap észbe, hogy zsebében mindössze hat arany maradt. Szelencéket és dísz tárgyakat festeget, kenyérért; olyan nyomorúságban él, hogy mikor egy régi ismerőse megszólítja az utcán, eltagadja magát. Ha némi pénzre tesz szert, eljár a Burg-színházba, hol Schillert és Shakespeare-t is adják; ott van Körner *Zrinyijének* bemutatóján. barátságot köt a fiatal íróval,

aki azonban elhidegül, mikor Kisfaludy nem hallgatja el, hogy a darabjában nincs magyar élet. Maga átdolgozza régi színművét, de még „Rafael és Rubens a bálványai”. Negyedfél évig küzködik így; 1815-ben Olaszországba megy, hogy magát továbbképezze a festészetben, azután Pozsonyban próbál megtelepedni ecsetjével, végre 1817-ben Pestre költözik. E hányt-vetett élet sokra megtanította; nem üres kalandok ezek, hanem Wilhelm Meister tanuló-évei. Megismerte az életet, és megismerte magát. „A szerencsének nem választottja” — írja ez időben nénjének, de azt is elmondhatja: „Hibáztam eleget, sokat végbe vittem magam kárával, de alacsony soha se voltam.” Gaal György barátjának pedig később (1820. X. 4.) ebben foglalja össze életének e szakát: „Zord végzet űzött ki a világba, keserűség és könnyelműség habról-habra vetett, minden családi kötelékből kitépve, hat éven át bolyongtam szerte-széjjel, beleestem a tüzes vér és zabolátlan fiatalság minden balgaságába. De megtértem, megmentett jobb érzésem. Előbbeni életemet úgy nézem, mint vihart, mely ugyan sok virágomat letépte, de a gyökeret épen hagyta.”

Ez önvizsgálat, önbírálás komoly lelki életre vall; a megfigyelés és elemzés az íróra. Nem is tévedt el Kisfaludy kalandos életének útvesztőjében; harminc esztendeje, a félbeszakadt pályán töltött tizenöt év, nem volt elvesztegetve: az élet és az emberek ismeretét hozta magával, mikor valódi útjára rátalált. Pesten egy ideig még ecsetje után éldegélt, egy vargánál vett szállást a Magyar-utcaiban, aki képeit is árulgatta; ez időszakáról rajzolta Jókai az akkori magyar író vergődését *Mégis mozog a föld* regényében. Ez adomaszerű életmód a valóságban leverő nyomorúság; a tékozló fiú meg is tért volna atyjához, de az elutasítá küszöbéről. Pesten azonban neve és egyénisége megnyitotta előtte néhány jobb ház ajtaját, Kultsárét, Vitkovicsét, ahol írókkal találkozott. Ő is olyanformán járt, mint Széchenyi: külföldön erős honvágy lepte meg, itthon pedig elszomorodva látta elmaradottságunkat. «A világ itt szegény pénzben és szellemben, mint a puszták, laposak az elmék is» — írta Gaalnak. Az írók közt sokat hall a színház nemzeti és művelődési fontosságáról. Ez bírhatja rá, hogy fiatalkori darabját elküldje a jóhírű fehérvári nemzeti színjátszó társaságnak. Előadják, sőt vendégszereplésükön Pestre is felhozzák, ezzel nyitják meg előadásaik sorát, 1819 május 3-án. Annyi hiú próbálkozás után Pest négy éve nem látott már magyar színészeket; most lelkesedéssel fogadja őket; ennek is része van a darab sikerében, viszont ennek sikere előmozdítja a magyar játékszín ügyét. E mű *A tatárok Magyarországon*; a német lovagdrámák utánzata; nagy hadi-

készületek s iszonyú vérontás közt érzélgős szerelmi történet; két férfi, magyar és tatár, egy magyar leányt szeret, viszont a magyar lány s a tatár vezéré a magyar foglyot; a két nő versenyez a nagy-lelkű lemondásban, hogy kedvesét a másiknak engedje át; az ellenséges vezérek is megbékélnek s a magyar azzal a sóhajtással hal: «Ditsőség, békesség Hazámnak!» A darabnál jelentősebb volt hatása: ez tette drámaíróvá Kisfaludyt. A siker erőt öntött belé s ő nem hagyta kihűlni a lelkesedést. A társulat búcsújára is ő írt egy új darabot: *Ilka vagy Nándorfehérvár bevétele* című hazai drámát: mely a magyar nő hazafiságát dicsőíti; őszre, mikor visszajöttek, megint új darabbal várta őket, *Stiborral*. *Ilkát* négy nap alatt írta, *Stibort* két hét alatt; egy év alatt nyolc színdarabot fejez be, 1820-ban már tizenhat kész színdarabról beszél Gaalnak, s minden három hónapban egy újat készül közrebocsátani. Kisfaludynak természetében volt a gyors munka; 1830-ban két hét alatt nyolc balladát írt, mint Bajza tudósítja Toldyt. Maga is látta, hogy „gyalulatlanul” adja ki kezéből darabjait, de a gyorsaság sarkantyúzta munkakedvét, segített nevét felszínen tartani, s hasznos volt a színjátszásra is: nem hagyta elaludni az érdeklődést; színjátszásunknak így is előbb volt műsora, mint hajléka. Ő lesz a magyar játékszín írója, szinte fenntartója. A *Tatárok* évében a fehérváriak Katonának is előadták egy színművét, *István, a magyarok első királya* c. átdolgozást: a költő *Bánk* bánt is odaadta, de a cenzura betiltotta. Gombos *Esküvés*ét is eljátszották; e darab addigi irodalmunkhoz mértén számottevő; de ez a szerző is elhallgatott, részint hivatala vonta el, részint talán Kisfaludy sikerei elől vonult félre.

Gombos alakjai különben is idegenek; Dugonics hosszú ideig népszerű „szomorú történetei” is idegen tárgyakat „talpig megmásolván” öltöztettek át magyar ruhákba. Kisfaludy egyenest a magyar történetből merít, vagy legalább magyar írókból, mint *Kemény Simont* és *Irénét*; e kettőt Bolyai Farkas drámáiból dolgozta át, «egyedül előadás végett». Tárgyaiban így magyarabb a magyar lélek tüzes ébresztőjénél, Dugonicsnál is; célja neki sem más, mint a hazafi lelkesedés fölébresztése. A *Tatárok* előtt prológot szavaltatott, s ebben azt mondta: «... ha ... Honyi Múzsánk a Hazafit újra felébreszti, ... akkor ez a Tárgy ... elérte végső célját». Gaal Györgynek is úgy mutatja be darabjait, hogy velök nem költői dicsőségért küzd, csak a hatalmas elődöket kívánja a hazának felmutatni. E fölfogás uralkodik költőinken egészen *Zalán futásáig*. A mult tisztelete a nemzeti büszkeségből fakad, s erős bélyege a romanticizmusnak, mely ott költői tekintetben dúsabb szenvedélyeket, erőteljesebb

eseményeket remél találni. Bécsben Hormayr, magyar részről Mednyánszky Alajos gyűjtik a mondákat, s gyűjteményükből sokan merítnek költői tárgyat, mint Kisfaludy *Stibort*, s még sokkal később is Arany *Katalin* meséjét. Kisfaludy Sándor a művészi hatást egyenest mellékesnek veszi a hazafias mellett; Hunyadi Jánosról írt drámai műve előszavában kimondja: «Drámámat nem úgy írtam, mint Poéta, hanem mint Hazafi.» Károly ezt a célt ily csupaszon balul értett hazafiságnak tartja s nem tudja szeretni. (Bajzának.) Ő keresi, a mélyen s magasán búvárkodó dráma 'rejtélyeit; fejlődni igyekszik. Epigrammákban gúnyolja ki első 'tatári mív'-ét, könnyű sikereit: «Győz a magyar, s tapsra ez ott fenn elég.» Találón jelöli meg *Szécsi Máriája* tárgyának eredendő fogyatkozásait, melyekkel későbbi feldolgozói sem tudtak megbirkózni. Gyakran rendez munkáiból égetéseket: Kölcsenynek azt írja: «A pusztá dícséret csak buzgóságot szülhet, de előmenetelt soha». Híre, népszerűsége nőttön nő, darabjait könyvben is kiadják, Gaal György fordítani kezdi németre, — mindez nem szédíti el. Köszönettel veszi Gaal megjegyzéseit; «Bár csak minden költőnek akadna ily jóakaró bírálója» — mondja. Javítgat az eredetieken, mikor pedig a *Tatórokat* Bécsben elő akarják adni, szabadkozik, hogy ő csak magyaroknak ír, s néha a jobb gondolatot is elveti, csakhogy hatást tehessen. Gaalnak megmagyarázza, hogy a magyar közönség örömet hallja a hon és haza emlegetését, mert ez eleme, létének alapja, — de a német ásít tőle.

A sors szeszélye, hogy a *Tatórokat* mégis előadták Bécsben, s éppen abban az esztendőben, melyben Katona végre legalább könyvben ki tudta adni *Bánk bánt*, de így is sokáig észrevétlen maradt.

A tehetség és önbírálat jele Kisfaludyban, hogy 'hevenyészett fiatalkori próbálkozásai' után még írónak sem tartja magát s jól tudja, mennyit kell még tanulnia, fejlődnie. A tanulást a nyelven kellett kezdenie. Azon idők úri szokása szerint németül levelez nényével, mint Sándor testvére is feleségével. Mondja is Kazinczynak: «Nyolc esztendeig levén külföldön, magyar könyveket csak alig láthaték; most kezdek választást tenni s a nyelvnek rövidebb és nyájasabb fordulatait megismerni.» Kazinczy munkáiból eltanulja a nyelvújítás előnyeit s némely hibáit is. Bátyjával sokat vitatkozik a nyelvről. Maga kevés új szót alkot vagy képez, de tollából ered a *honvéd* elnevezés. Érzi, hogy a tragédiához ünnepibb nyelv illik, s már második műve, *Zách Klára*, kötött nyelven van írva, pedig Gaalnak panaszkodik, mily nehezen bírja tolla a jambust. Vigjátékaiiban azonban a nyelv olyan üde és természetes, hogy nem hinné az ember százesztendősnék.

Most kellett tanulnia dramaturgiát is. Az elmélet embere. Bajza, megróttá benne, hogy ,nem tanult fej'. Csakugyan nem elméletből tanult, hanem példákból. Fordította Voltaire *Brutusát* ; egyes jelenetein kimutatták Corneille *Cidjének* hatását ; Schillert és Goethét maga említi. Látnivaló, hogy a költői szépségek szólnak szívéhez ; Grillparzerről az a nézete, hogy olcsón jut a dicsőséghez. Hazai jó példák nem állottak előtte ; íróink akkoriban véleményt sem igen tudtak mondani drámákról, legfeljebb a nyelvről és jambusokról. Magának kellett a drámáról elmélkednie. Joggal írja Gaalnak, hogy minden írónál fel kell tenni a kérdést : hol és mikor született. Helyes úton járt, mikor többnyire kész mondai vagy történeti tárgyhoz nyúlt. Drámaírói szemlét tartott az egész magyar történet fölött. Sokszor jó szeme volt a tárgy megválasztására, mint az említettekén kívül Ulászló, Hunyadi László, Csák tervei mutatják, de a tragikum iránt lassan fejlett érzéke. Inkább költői vonású tárgyak ragadták meg, Salamon, Vak Béla, sőt Toldi is, de voltak tervei közt, amelyek természetük szerint csak históriai képek maradtak volna, mint Árpád és Dobozi. Legjobban a kis történeti színművek sikerültek neki. rövid történeti vígjátékok, vagy inkább adomák, ilyenekből egész koszorút font Mátyás körül. A párbeszédben emelkedettségre törekszik ; szívesen hint a szövegbe gondolatokat ; mint Goethe, följegyzi ötleteit, hogy aztán elszórja munkáiban. Kár, hogy kevésbé biztos az alkotásban, mint a késznek megítélésében. Jól ítélte meg bátyját, hogy «könnyű Múzsája» nem a drámára termett, de bátyja szintoly jól jellemezte őt, mikor azzal dicsérte Gaalnak, hogy «sok tehetsége, phantasiája, leleménye, igazán sok adománya van a hatás kiszámítására». Valóban, ezek tehetségének jó oldalai ; mozgalmasság, egyes helyeken meseszövé, a jelenetek rendezése és fokozása dolgában ügyes, meglepően ismeri a színpad természetét, a bensőbb oldalakban gyöngébb. Tragédiáinak alakjait nem élet után rajzolja, csak képzeletből, ezért elmosódók, ködszerűek, pedig drámai műveknek nem adnak életet a pusztá drámai szabályok, hanem csak életteljes jellemek. Ő távol áll alakjai belső világától, érzésük nem ömlik át szívéen. Maga megvallotta : «Az érzés páthoszá, ha elmével nem tudom nyilvánosítani, keblemből alig tudom.» E vallomás tragédiáinak legsebhetőbb pontjára mutat rá. Fogyatozásait maga is tisztán látta. s őszintén kiáltott fel : «Sajnálom, hogy egy drámát is kiadtam.»

Hibáit nem volna igazságos a mai bírálat nagyítóüvegén keresztül nézni ; szomorújátékai a maguk korában hivatást teljesítettek. Mindig szükség van népszerű prófétákra, akik azt szólnak, amit a nép hallani kíván.

Tragédiáinál értékesebbek vígjátékai, melyek sorát mindjárt fellépte évében kezdte meg a *Kérőkkel*. Alapjuk többnyire naív, meséjük kezdetleges, szövésükben túlzott jellemvonások mellett félreértések és felsülések uralkodnak, de valódi kedély van bennök, oly mértékben, hogy utódai ebben meg sem közelítik. Méltán monddta Kölcssey, a komikumról írva, hogy «drámai próbáink közül a komoly nemben még egy sem tűnt fel», a vígban pedig «egyedül Kisfaludy Károly az, kinek a Múzsza mosolygott». «Vígjátékaiban s . . . beszéleteiben nemcsak igen eleven elmésség uralkodik, hanem ezen elmésség tiszta vidámsággal . . . van előtve, mely őtet a komikusok egyik igen veszedelmes örvényétől, a profanum vulgus . . . darabosságai felé való sikanilástól híven megőrzi». Ezt az örvényt szerencsésen meglábolta. Azonban jól érzi a fő nehézséget : «Hol nincs társasági nyelv, a komikum kényszerű munkát ad ; — hol nincs társalkodás, ott csak erőszakos vonások tűnnek fel a tréfában is.» A finomabb humor hiányzik nála, inkább külső komikumra szorítkozik. Szemere Pálnak azt írta : «A komoly tárgy önkeblünkben születik, a komikumot külső tárgy és forma segíti elő.» Itt nem képzeletből, hanem az életből merített. A *Pártütők*ről maga is azt találta : ‚echt ungarisch‘, — s ez a népi jelenetekre kétségtelenül áll. Az elevenség meglepően erős alakjaiban. Egyes alakjai törzsökös figurái lettek a vígjátéknak, míg a gyakori másolásban megkoptak, — de ez nem az ő hibája. Vígjáték-irodalmunknak szinte egész leltárát megtalálni nála ; a bőbeszédű aggnőt, kotnyeles hű szolgát, a külföldieskedő úrfi, aki Jókai Kárpáthy Abellinójában is feléled, és sokakat. A történeti levegőt kevésbé tudta éreztetni ; saját korának hű kifejezője. Becsesebb alakjain korvonások tűnnek elő, satirával árnyaltan. Gúnyja itt ugyanabból a hazafias érzésből fakad, mint lelkesülése történeti színműveiben. Típusokat rajzol, egész osztályok, foglalkozások típusait, s ezek valóban jellemző alakjai a kornak. A megújuló magyar lélek és irodalom három oldalról találkozott ellenzéssel. Egyik a táblabírói latin műveltség, mely Horatiusból citálta az életbölcseiséget, elzárkózott minden haladástól, még a latin nyelv hivatalos használatához is ragaszkodott a magyarral szemben. A másik a német műveltségért lelkesülő k tábora, kik minden hazait lenéztek. A harmadik a magyar közömbösség, mely nem tud, nem is akar feljebb emelkedni. Ezeket figurázza ki könnyű tollal a *Kérők* deák Perfyöldyében, a külföld majmát Szélházyban, a harmadikat Mokány alakjában a *Csalódásokban*. Az elmaradt magyar nemes megvan már Bessenyei Pontyijában, a latinnal tarkázott beszéd tisztartójának levelében. de Kisfaludy erősebb színekkel festette az

elsőt, az utóbbit pedig «egész jellemrajzzá dolgozta fel». (Gyulai.) Ezek igazán eleven alakok, az életből vitte fel őket a színpadra, amihez jó szem és bátorság is kell. A közönség rájuk ismert, annyira, hogy néha névszerint próbálták megnevezni mintáit. «Bizonyos rendet szűrni — írja a költő Szemere Pálnak — igen veszedelmes; engem a *Pártütők*ben az ostoba assessorért kétszer akartak megverni.»

S még egy negyedik osztályt visz színpadra: a népet. *Stibor*-ban komoran, sötét sorsú jobbagy-alakokban; fel is rótták neki, hogy a jobbagyság szomorú helyzetére akarja terelni a figyelmet. Vígjátékainak nehézfejú, bárdolatlan emberei tudatlan és magahitt együgyűségekben nevetni valók; van rajtok egy-egy találó vonás és sok jóízűség; érzik, hogy az író maga is mulat rajtok s jókedve ragadós. Legszívesebben a némi mázzal bevont hányaveti tudálékos-ságot állítja pelengérre. Módjával túloz, jelenetei nagyjában élet-hívek; — bennök a később kifejlődő népszínmű magvai vannak elhintve.

Különös, hogy Kisfaludy nehéz helyzetében ily jókedvű vígjátékokat tud írni, s még hozzá szomorújátékokkal egyidőben. Elbeszélései közt is a komikaiak sikerülnek jobban; e részben szinte úttörő. Maga is csodálkozik rajta, hogy „komor szívvel a vígra érez ihletést”. Néha úgy dolgozik vígjátékain, „mint Comus papja, ki szokott enyelgéssel lejt a deszkán, míg belseje titkos bútól vérzik”. Nem épen példátlan ez, de ritka, hogy egész költészetén, egész pályáján is végigmegyen. E sajátságos kettősség lírai költészetében is megvan, jeléül, hogy természetének benső vonása. Hajlik a melancholiára s ezt nemzeti sajátságnak tartja: költeményei nagyobb részén ez az érzés uralkodik, — de szemlátomást könnyebben sikerülnek vidám versei, mint a *Pipadal*, balladáinál többet ér a könnyen jött *Kísértet* s *A bánkódó férj*, mely költői verseny volt Vörösmartyval, s nem mondhatni, hogy Kisfaludy hátrább maradt volna. Úgy látszik, a vidám vonás könnyed természetében volt, a melancholiát élete folyása, a hazai állapotok és a hazai történelem tanulsága oltották belé. Komoly verseiben szereti a nehéz és ritka formákat, szonettet, ottava rímát, elég szerencsével is bánik velök, de népdalai könnyebben ömlenek, egyszerűség, természetesség dolgában a jobbak vetekszenek a valódi népdalokkal, pedig ezek természete még nem volt megvizsgálva, ritmusuk nem földerítve, s a költő ösztönszerűleg találta el a színt és hangot, még komolyabb, szomorú dalaiban is, mint a *Szülőföldem szép határa* kezdetű, vagy a *Rákosi szántó*, mely szinte történelmi népdal. Nagyobb, komoly költeményeinek érdeme a gondolatokban van, oly korban, midőn Virág Benedek méltán panasza-

kodott, hogy líránk egészen elszerelmesült. Erőltetés nélkül, simán megy neki a hexameter is, kevés páthosszal, szinte az emelkedettebb széppróza nyelvén, *Mohácsban*, e szép elégiában, melybe végül biztató ódai hangok vegyülnek. Történeti mozzanattól indul Tomorival, de a történetiekkel az élet képei váltakoznak: a fiatalon elesett harcos, akit kedvese hazavár, ismét a csata képe, s mellette a pásztoré, kinek furulyája önkénytelenül siratja a hant alatt porlókat. Az egészen a táj igézete uralkodik, így tűnik fel a pára köd az ér fölött, s a képzeletnek megjelenik a fuldokló király, «súlyvedező lova érchímzetű terhe alatt». E látomás az egész képzelődésnek központja, az ősi visszavonást idézi fel, s nyomban a szörnyű pusztulást, hogy mindezt intelmül állítsa a költő. Valóban, Kisfaludy mint versköltő sem mindennapi adományokkal volt megáldva.

Maga az, hogy munkássága a szépirodalomnak csaknem minden ágára kiterjedt, bő képességek tanújele, kivált, mert nem egy téren úttörő volt s mindjárt szerencsés kezdeményező. Azonban minden érdeme mellett sem lehet őt csupán munkái szerint méltányolni. Csokonai élénkebb szellem volt, Berzsenyi tehetsége arányaiban hatalmasabb, Kölcsey mélyebb szív és tanultabb fő. Kisfaludy jelentőségének nagy része hatásában van. Neki volt korábban legerősebb kapcsolata a közönséggel. Ő volt nálunk az első, aki arra gondolhatott, hogy birtok és hivatal nélkül az irodalomból próbáljon megélni. 1822-re egy zsebkönyvet indított meg, az *Aurorát*, mely Goethe javallása szerint mindenkinek hozott valamit, még zenedarabok is voltak benne, meg képek; ezekből néhányat olykor a szerkesztő rajzolt. A szép nemnek volt szánva, «hogy legyen, amivel e szívek bálványi nemzeti érzéseiket táplálhassák» és «ne kéntessenek idegen nyelvhez ragaszkodni». Akkor az volt kíváncsi, hogy a nőket nyerek meg olvasóközönségül; ma ez szinte egészen rájuk maradt. Az *Aurora* sokat tett a közönség épülésére, még többet az irodalom javára. Annyi félbemaradt folyóirat után most e körül sereglettek az írók, régiek és fiatalok egyaránt. A szerkesztő személye és tapintata jó összekötő kapocs közöttük. Pályája elején levélben fejezte ki hódolatát Kazinczynak, most is meghívja dolgozótársul. Adnak oda munkákat Berzsenyi és Kisfaludy Sándor is, a szerkesztő oda édesgeti a fiatalokat: Vörösmartyt és Czuczort, Bajzát és Schedelt, s többeket. Hamarosan elmaradoznak a helytöltő nehézkes értekezések, helyöket jobban a szépirodalom foglalja el. A munkatársakból egész kis irodalmi kör alakul a szerkesztő körül, melynek tagjai biztatják és bírálják egymást. Munkásságukat részben az *Aurora* szükséglete és változatossága szabja meg. Kisfaludy ezentúl jobbára egyfelvonásos

kis színműveket ír, melyeket itt közölhet, majd elbeszélésbe öltöztet egy adomát, vagy egész füzérét a furcsa eseteknek, s úttörője lesz a víg elbeszélésnek. Vitatkoznak irodalmi kérdésekről, tervszerűen próbálkoznak új versformákkal, sőt műfajokkal, külföldi példák nyomán; így írja balladáit Kisfaludy, biztatják Bajzát dalokra s kritikákra. Próbálkoznak népdalokkal, tapogatóznak ritmusa körül. Az Aurora-kört Négyesy irodalmi orchesternek mondja: mihez a vezér keze el nem ért, barátaival alkottatta meg.

A kör a költészet új irányához, a romanticizmushoz hajolt, mely az általánostól a nemzetihez és egyénihez fordult, a klasszicizmus szigorú szabályai helyébe a képzelet szabadságát állítja. Ezzel egy nyugati áramlatnak nyitnak utat hozzánk, de mindjárt nemzeti mederbe vezetik. Az *Aurora-kör* irodalmi központ, és Kisfaludy a vezér. A kör irányt ad íróknak és közönségnek. Az írók ide vágnak vidékről, hogy résztvehessenek a szellemi életben, mely művelődési tekintetben Pestet kezdi az ország központjává emelni, ami összevág Széchenyi terveivel. Kölcey régóta városba kívánczik falusi magányából, hol 'a literátor meghal benne'; Bajza két hétig sem tud nyugton maradni Orosziban, szobát kerestet Pesten; Kazinczy is fellátogat, hogy megismerkedjék a fiatal írókkal.

Bármily nagy hatása volt is azonban az *Aurorának*, folytatása évről-évre kérdéses volt. E könyv nem főúri mecénás kegyelméből jelent meg, könyvtáros adta ki; jutalmazta is a dolgozókat, habár csak tiszteletpéldányokkal; a szerkesztő kialakított díját is abban fizette meg. De Kisfaludy eleve azzal fogott volt munkához: «Magunknak kell áldozni, midőn elfogult gazdagjaink szunnyadnak.» Nem is csak anyagi nehézséggel kellett küzdeni. A közérdeklődés, melyet az irodalom fölrázott, kezdett a politika felé fordulni; az országgyűlés meddősege, a várt reformok késedelme elégtelenséget, lelki forrongást idézett elő. E politikus korban Kisfaludy is a közélet felé sodródik. «A diétának vége, — írja költőnk Kölceynek 1827-ben; — nyelvünk ügye hazánkéval lassan hanyatlik, a szalmatűz villáma nagyobb sötétségbe taszít.»

Alapjában bízó és tettvágyó természet, minden hanyattatásai és küzdelmei közepett is. Egyszer azt írta jegyzőkönyvébe: «A magyar nemzet igazi rejtmény a történet könyvében. — e nemzet, melyben nemzeti egység, közjóért való törekedés soha nem volt, kit annyi külső s belső veszélyek fenyegettek, örökkön idegen szokás rabja, tíz századot kiállt. Ha ezeket az elme megfontolja... a magyarok istenét meg kell ismernünk.» Hite és lelkesége e kor munkásának jelölte ki. Az irodalomhoz is nemzetébresztő vágy vezette, ott sem

hiányzott belőle bizonyos gyakorlati vonás : a hiányok és a szükséglet iránt való érzék. Munkáiban régóta jelentkezett az a látszatos kettősség, hogy komoly színművei a nemzeti nagy multat, az ősi erényeket magasztalták, vígjátékaiban pedig ostromozta a kicsinyes ragaszkodást a mult megrögzött szokásaihoz, az öntelt elmaradottság hibáit, a tunya kerékkötést. Széchenyi föllépte és eszméi nagy hatással voltak reá. Kész a szívéhez nőtt *Aurorát* átadni Bajzának, hogy maga Széchenyi tervezett lapját, a *Jelenkort* szerkessze. Egyik titkára Széchenyi Gazdasági Egyesületének. s ezen belül egy képzőművészeti intézet terve jár fejében. Éber figyelemmel kíséri az Akadémia megalakulását; tőle nyeri munkásságának legnagyobb elismerését, midőn első rendes tagnak választják. Úgy látszott, sorsa mindenben jobbra fordul, s tér nyílik előtte, hol hatni, tenni tud. — mikor a halál hirtelen megszakította életét.

Kölcsey már betegsége hírére felsóhajtott : «Még senki sincs, ki helyét pótolhassa.» (Bártfaynak.) Halála hírével Toldy azt írta Kazinczynak : «Pásztor nélkül való nyáj lettünk.» Bátyja, Sándor, abban jelölte meg legfőbb érdemét : «Semmi erő vagy hatalom benne azon erős, egyetlen egy indulatot el nem nyomhatta, melylyel a magyar literaturához ragaszkodott, azt állítván, a mit én is, mások is. hogy a magyar nemzetnek ennél fontosabb szolgálatot nem tehet.»

Gyulai Pál két mondatba foglalta össze érdemét : «Senki sem érezte mélyebben, hogy költészetünknek multunk és jelenünk tükrévé kell válnia» — és «Folyton az a vágy lelkesítette, hogy költészetünket európaiabbá és mégis nemzetibbé tegye.»

Ha tovább él, munkáit elhomályosítják újabb tehetségek ; de azt az érdemét, hogy ő tört nekik utat, nem homályosítja el semmi. Rá illenek Kazinczy szavai : Közel az idő, mikor új írók «ragyogtatni fogják a magyar nevet, ami nekünk nem jutott és nem juthatott. De mienk a dicsőség, hogy el van készítve útjuk. «Nem futhatnának ők, ha mi nem irtánk vala.»

És Kisfaludy valóban oly szerencsés, hogy eszményei nem halványultak el, hanem élnek és hatnak ma is. Nevét egy élő irodalmi társaság viseli, mely immár majd száz év óta az ő szellemében mutatja az irodalom útját, folyvást arra intve, buzdítva, hogy a haladást össze kell egyeztetni a nemzeti érzéssel s a hagyománnyal.

Voinovich Géza.

IRODALOM.

Irodalomtörténeti alapfogalmak.

Thienemann Tivadar: *Irodalomtörténeti alapfogalmak.* Budapest, Minerva-Társaság, 1930. N. 8-r., XV., 252 l.

A szellemtörténeti tudomány, amelynek csirái a hegeli filozófiába vetett magból — bár észrevétlenül — még a mult század végén megmutatkoztak, a világháború után, a naturalizmus térhódításának ellenhatásául, hatalmas arányokban bontakozott ki. A németek öntudatosan teremtették meg és náluk csakhamar diadalmasan szállt szembe a XIX. században pozitív alapokra szilárdan épült irodalomtörténetírással, amely pedig multjában és jelenében Scherertől Gundolfig az alkotó és munkás szellemek esztétikusan szép sorára támaszkodott.

Az irodalomtörténetírásnak Toldy Ferencről Gyulain és Beöthynek át Riedl Frigyesig nálunk is dicsőséges multja van. De nálunk is, akiknek egész kultúrája, kisebb arányokban, mindig s nem véletlenül, a németekéhez hasonlóan fejlődött, franciákat és olaszokat megelőzve, kibontakozott a fejlődés történetének ez az új vizsgálata, amely a nagy szellemek által jól fölszántott területeken túl csakhamar új térrenumokat tudott a kutatás számára megjelölni, s új, magasabb célokat tudományunk számára.

A zászlót Horváth János és Thienemann Tivadar bontották ki a Minerva-Társaságban s a pécsi *Minerva* közel egy évtizede mint a szellemtörténeti irány folyóirata indult meg. Az utóbbi négy évfolyamban folytatásokban jelent meg az a munka, amely most külön kötetben is napvilágot látott. Kiemelkedő alkotás. Egyrészt, mert Horváth Jánosnak eddig megjelent tanulmányaival karöltve a magyar szellemtörténeti iránynak elméletét adja, másrészt mert hatalmas koncepciója méltó a távlatához, melyét föltár.

Az irodalomtörténetírás eddigi elméleteivel szembenállva, Thienemann teljesen eredeti gondolkodásával a maga törte úton jár. Tisztán lát és tisztán látható, amit megmutat, mert határozott vonalakkal rajzolja képét. Mondanivalóját ezernyi finom észrevétellel, meglepő megfigyelésekkel tölti ki. abban, amit élénk tár, rést vagy

űrt nem hagy. S mindezt élvezetesen, szépen mondja el. A finom elgondolás, világos szerkezet és választékcs földolgozás egyik kiváló erénye. A másik, hogy szintetikus munkát alkotva, (mint utószavában hangsúlyozza is) kiegyenlítődsre jut a francia litterature comparée s a német Geistesgeschichte között: a magyar és a német irodalom szellemi fejlődésének összehasonlításából foglalja egységbe az irodalomtudomány általa kikövetkeztetett tanulságait, amelyek «leve adva vannak minden irodalom szellemi fejlődésében» s amelyeket a jellemzően magyar irodalmon is megállapít. Ez a tanulság, ebben a formájában, teljesen eredeti.

Elgondolását az alábbiakban próbálom részletesen ismertetni. azután rátérek az elmélet rövid taglalására.

Alapgondolata a fejlődés eszméje, amely az irodalom történetében, mint minden történeti tudományban, a XVIII. század óta él, a XIX. században mint a szerves, újabban mint a szellemi fejlődés gondolata. A könyv első része, kisebbik fele, e kettőt vizsgálja s állítja szembe. Thienemann szerint ez a kétféle irány önként adódott az ember természeti és szellemi világából. Az utóbbit az öntudat fényre ragyogja be: az organikus szervezet keletkezik és elmúlik, a tudást azonban az ember átszármaztatja nemzedékről-nemzedékre. A szerves fejlődés élettani természetű gondolata a renaissance történettudományában tűnik föl, elvontabb formában mutatkozik Winckelmannnál s az irodalomtörténetben Herder történetfölfogásán át a XIX. században alakul ki. Az egyes emberben, utóbb egy korszakban, majd az irodalom egészében keresték az organizmus fogalmát, az egységet, amely keletkezik és elmúlik: az utóbbi Spenglerrel jutott odáig, hogyha a már elmúltnak tekintett klasszikus kultúra után az egész európai kultúrát mint új organikus egységet tekintjük, akkor virágkora után hanyatlásának és pusztulásának is el kell következnie. Ezért s mert individuális-, vagy korszak-monográfiák nem tevődhetnek össze szintetikus egésszé, e nélkül pedig az irodalmi fejlődés egészét megrajzolni nem lehet, Thienemann nem fogadja el a szerves fejlődés gondolatát az irodalomtörténetírás alapjául.

A szellemi fejlődés jellemzője a folytonosság, amely öntudatlan öröklés vagy tudatos átszármaztatás által alakul ki. Minden nemzedék az előbbtől tanult s a maga szellemi tulajdonait átszármaztatja a következő nemzedékre; ez a szellemi örökség egyre növekszik, a növekvésben nincs hanyatlás, még csak megállás sem, a folytonosságban van a fejlődés s a haladás gondolata. Fejlődés a haladás tudatosodása is, alapelve az irodalmi fejlődésnek, s velejár a differenciáló-

dás, majd az individualizmus, végül az absztrakció. Meg kell azonban mondanunk, hogy voltaképpen ebben is a biológia, csakhogy a biológiának is modern álláspontja él.

Íme Thienemann elmélete, amellyel az irodalomtörténetírás feladatát kijelöli. Az irodalom útja is a konkrét valóságtól az elvont fogalmi világ felé vezet s ezt érzi ki magának az irodalom fogalmának történetéből is; ez már Goethénél átalakult a tárgyfogalomból egy elvontabb viszonyfogalommá; nálunk Horváth János így határozta meg: az irodalom annak a viszonyosságnak az eredménye, amely a hagyomány folytonossága által az író és a közönséget egymásra utalja. Az irodalomtörténet feladata tehát, hogy történelmi változásai-ban megismerje azt az alapviszonyt, amely az író, a közönség és az irodalmi hagyomány között az idők folyásában alakul. Az alakulás iránya az egyszerűtől a bonyolulthoz s azon át a differenciálódáshoz, az öntudatlantól a tudatoshoz vezet.

Ez a gondolatmenete az első, iránytjelölő résznek, amely az elmélet elgondolását körvonalazza. A másik, jóval terjedelmesebb rész Horváth János irodalommeghatározásának szellemében gyakorlati fölépítése az irodalmi fejlődésnek, a fejlődés fokozatainak. Az irodalom fejlődésének történetében három fokozatot állapít meg: 1. a szóhagyományul élő, 2. a kéziratban alakuló és 3. a könyvben megjelent irodalmat. Mindhárom fokon vizsgálja: *a)* a szöveget, a munkát, *b)* a szerzőt és *c)* a közönséget. Evvel a módszerrel önként adódik és pompás egységgé alakul a fejlődés gondolata, a nagyszerűen tömörülő egész a részlet-eredményeknek is gazdag gyűjteményét halmazza. Új és érdekes megállapításoknak serege mutatja egy mélyen gondolkodó embernek éles megfigyeléseit, tiszta látását: csak szerény példának célzok azokra a finom sorokra, amelyeket Balassa Bálint végső akaratához fűz, vagy amelyekkel megmutatja, hogy a romantizmus Kazinczy életművét folytatta, mikor az irodalmat a nemzeti jellem foglalatává tudta tenni.

Maga e vázlat, hármasegységével, kijelöli a munka problémáit is. A szóhagyomány még nem irodalom, az alakuló szöveget pusztán az emlékezet rögzíti. Megőrzésének a gesztus, a vers és a ritmikus előadás az eszközei. A ritmus a forma, amely a szöveg állandósulását kristályosítja. A hagyomány ebben a kialakuló formában az igazságot őrzi, megvan a hitele, mert hagyomány; személytelen hagyomány, mert igazi szerző nincs, a szöveg esetről-esetre az előadó személyéhez hasonul. A szövegnek közönsége a jelenvaló hallgató, hajdan maga is — mint chorus — egyúttal előadó. (Ez a közösség akkor differenciálódik, mikor kiemelkedik belőle a karvezető.) Ilyen értelemben

a népköltészet is — melynek régisége nem a szöveg, hanem az irodalmi viszony kezdetlegességében rejlik — szóhagyomány, akkor is, ha Petőfi népdaláról van szó, mert a szöveg akkor is szóbeliséggel s a személytelen hagyomány eszközeivel terjed.

A kódexek korában a szöveg az írással állandósul s megőriz valamit az epigraphiához mint kezdethez kapcsolódó ünnepélyességből. A városiasodás egyben az írásnak (eleinte hangos írásnak, hangos olvasásnak) bizonyos profanizálását, demokratizálódását jelenti (Dic-tare = írni). Mikor a másolás tért hódít: a szöveg kezd állandósulni, de mindig van egy kis individualizmusa, mert a másolás sohasem teremt ugyanolyant. Másolatról készült másolatok, betoldások, változatok és változások keletkeznek: éppen azért a másolatokat sem eredetjük, hanem a maguk korának szempontjából kell megítélni. A kéziratok korában megjelenik a szerző személye is: az ismeretlenség homályából való előkerülte nyomon kísérhető a tudatos névtelenségtől a burkolt névenmlítésen át az egyelőre üres névig. A közönség, mikor az írás-olvasás elnémul, hallgatókból olvasókká alakul és lassan távolodik, differenciálódik, individuálissá lesz. Egyelőre közeli közönséggé, amelyből utóbb a mecénás külön is felismerhető (dedikáció). A kézirat jelenti tehát az irodalmi középkort, azt a viszonyt, amely a szöveg állandósulásából, a szerző személyének megmutatkozásából és a közönség közelségéből adódott.

Végül a könyv a kéziratmásolás folytonossága, avval a különbséggel, hogy a nyomtatás az állandó szöveget biztosítja. Az irodalmi munkának megnövekszik nyilvánossága: a mindennapi polgári élet gyakorlati eszközévé általánosul. Ez az élete a humanizmussal kezdődik s a reformációval lesz naggyá: Thienemann úgy véli, annyira, hogy «nem Luther kerítette a maga hatalmába a könyvnyomtatást, hanem a nyomtatott betűk ragadták magukkal Luther szellemét és a reformációt hajtották a maguk szolgálatába». Luther gondolkodását a könyv determinálta. A fölvilágosodással az irodalom a közvélemény legmagasabb foruma lett. Ebben az eszmevilágban termett meg a nemzeti irodalom fogalma is. A klasszicizmus után a romanticizmus folytatta az utat az absztrakció felé. A könyv életében végül — az időszaki sajtó megjelenése után --- írás- és irodalom-ellenes mozzanatok is fölmerülnek s egyre terjednek; korunkban az irodalom jelentősége átalakul. A könyv korában a szerző egyre élesebb individuumná lesz, egyre inkább előtérbe lép — a személyiség fölfedezése igazi irodalmi jelenség («az egyes ember tudatosan historizálni igyekszik önmagát») — öntudatosodásából lassankint szellemi vezérré fejlődik. Végül a távoli közönség egyre nagyobb publi-

citást jelent, a személyes mecénástól, mint a kéziratos irodalom közönségének főképviselőjétől az irodalmi sikerig, a divatig, a reklámig, amelyekben a közönség erősebb, mint a szerző, a közönség viszi a szerzőt. Az író és a távoli közönség viszonya akkor fejlődik, mikor az író a közönségnek is szellemi vezére, irányítója lesz — velejár a személy kultusza (emlékbeszéd, nekrológ) — s az irodalmi program, irodalmi pártalakítás.

Félreértés elkerülése végett meg kell mondanunk, hogy ezeknek az «irodalomtörténeti alapfogalmaknak» bázisa Horváth János meghatározásának szellemében szól ugyan, de Thienemann elmélete nem a Horváth Jánosé. A fejlődés történetének egyetemesebb és elvontabb képét adja. Magát az alapgondolatot is kimélyíti egy nagy igazsággal, — amelynek nyilvánulását mindhárom fokozaton szellemes bizonyosságokkal világítja meg — a maradandóságnak, a halhatatlanságnak a szerzőben öntudatlanul vagy tudatosan élő gondolatával.

Nem térek rá a részletekre, amelyeket, mint az egésznek velejáróit, útjában rendszeresen gyűjt össze, mert szorosan munkájára tartoznak: a próza és vers különbségének érdekes magyarázatára. (48. l.), az írástudás egyházi ápolásának és elterjedésének (69 l.), vagy a gyűjteményes kéziratok szétbontásának kérdésére (193. l.), a néma olvasásnak a stílus fejlődését formáló hatására (117. l.), azokra a vonzó és finom megállapításokra, amelyek a mecénások és a dedikáció (121. l.), vagy a kódexírás és képirás kölcsönhatására (127. l.), az élő és írott szöveg különbségére (161. l.) vonatkoznak. Kétségtelen, hogy ez mind novum, legalább is az irodalomtudomány keretében, minden bizonnyal eddig meg nem látott része a szellemi fejlődés történetének s már ezért is szerves részlete az egésznek.

Minket azonban maga az elmélet érdekel jobban.

Szemmellátható, de ki nem mondott jelleme az egész fejlődéstörténetnek az, amit talán legjobban megközelítve tiszta irodalmiságnak nevezhetnénk. Ezt úgy értem, hogy mikor merész határozottsággal fölépíti a céltudatos egészet, ugyanilyen biztonsággal — természetesen — elhagyja mindazt, ami az eddigi — mondjuk pozitivistá — irodalomtörténetírásnak alkatrésze volt. Thienemann már a *Minerva* első évfolyamában (*A pozitivizmus és a magyar történet-tudományok*) leszámolt ezekkel az alkatrészekkel. Nem beszélék művelődéstörténetről és esztétikáról, történelmi háttérrel és axiológiai szempontokról, pszichológiáról és «segédtudományokról»: ezek Thienemann szerint, a fejlődés történetében természetesen, vagy megszűntek vagy átértékelődtek. Még inkább talaját veszítette a szellem-

történetben, mint antipodus, a tárgytörténet. De elvész maga a tárgy is, elvesznek a műfajok, elvész a stílus művészettörténeti gondolata is — a klasszikus és a romantikus, mint valóban egyedülvaló kialakulás persze nem — s marad pusztán a könyv, mint eszmék hordozója, megőrzője és terjesztője, mint a szellem történetének alkotója, mint lényeg. S ez a tiszta irodalmiság koncentráliódik az eszmék életére, a szöveg — szerző — közönség viszonyára.

Ezt teljesen kimeríti, újat és mindig érdekesen tár föl. De ugyanakkor az irodalomtörténet fogalmából kirekeszt minden egyebet. Hogy a szöveg kérdéséhez tartozik-e a philológia, az esztétikai méltatás, az értékelés, a tárgy, a műfaj — a szerzőhöz a maga élete, a mű genezise, a szerző műveltségének kérdése — a közönség, a hatás, sőt a szellemi vezetés kérdéséhez a mű hatása: ez szerinte mind legfőbb *«biográfia»* vagy *«monográfia»* és épen ez az, ami fejlődéstörténet és pozitívizmus között *sub judice* est.

Thienemann meggyőződése, hogy a biográfia, sőt *«egy korszak fejlődését szintetikusán leíró monográfia is, nem irodalomtörténet»*. (23. l.) Az irodalomtörténet egy állandó fejlődés folytonosságát, az irodalom haladásának történetét írja meg. Csakhogy irodalom Thienemannnak az a tisztára szűrt, *«eszmévé finomult»* absztrakt viszony, amelyet Horváth János határoz meg annak. E szempontból új terrénumokat tár föl az irodalomtörténeti kutatás számára.

Az irodalomtörténet eddig vallott fogalmát azonban egészen maga mögött hagyja, úgy mondhatnám: aminek alapfogalmait adja, az nem irodalomtörténet, hanem az irodalmi kultúra fejlődésének egy magasabb szintézisbe foglalása. S azt hiszem, helyesen látom így, mert Thienemann egy helyt (182. l.) maga is azt mondja, hogy *«tudatosan átlépte az öncélú költészet és szépirodalom határait, kiszélesítette tárgykörét, hogy irodalmi jelenségeken túl a szellemi élet egyetemes története is megvilágosodjon általa. A költészet történetét ki akarja építeni a szellemi élet történetévé»*. Ebben áll a fejlődéstörténet magasabbrendűsége. A szellemi élet történetében feloldódik a költészet, az irodalom története, amely gerincevonalaiival épen mutatja a szellemi élet történetét. De ez nem az irodalom története, és az irodalom, sőt a költészet története nem vesztí el öncélúságát. Evvel az öncélú munkájával világítja meg a gerinceket, amelyek a szellemi életben folytonosan fölfelé vonulnak, s amelyeknek haladását a szellemi élet története szintetikusán tekinti át.

Thienemann könyve megállapítja a szellemi élet fejlődésvizsgálatának, s a magyar szellemi fejlődés történetének alapfogalmait. Könyvének címe sem *Az irodalomtörténet alapfogalmai*, hanem

szerényen *Irodalomtörténeti alapfogalmak*. Ezekre támaszkodva szellemi életünk történetében megmutatja «az egyetemes érvényű törvényszerűséget és európaiságot». Ez a magasabb szintézis gyönyörű alkotás. De nem szabad kisajátítania számára az irodalomtörténet nevét, még akkor sem, ha az eddig így nevezett tudományt (kiszélesítve, általánosítva) magában foglalja, s magasabbra fejlesztve, eddigi feladatait, módszereit, irányait túlhaladottnak tekinti.

Az irodalomnak általa megjelölt magaslatai az egész szellemi élet fejlődésének történetét adják s ennek a kutatásnak útjai az általa adott alapfogalmak. Az irodalomtörténetnek új és magasabb célokat jelölt ki vele. De a magasabb szintézisbe foglaláskor nem meríti ki az irodalomtörténet feladatait s pusztán ezekkel az alapfogalmakkal a magyar irodalom történetét — szerény véleményem szerint — nem lehet megírni. Az új szintézist csak az eddigi eredményekkel lehetett megalkotni. Most új, magasabb feladatokkal bővülve, ugyanakkor ne szűkítsük az irodalomtörténet eddigi feladatkörét. A szellemi élet története nem meríti ki, tehát nem teszi fölöslegessé az irodalomtörténetet, de legértékesebb eredménye és legmagasabbrendű célja az irodalomtörténeti vizsgálódásnak.

Evvel a meggyőződéssel tettem le ezt a nagykoncepciójú, szépen írt könyvet.

—gr.

A pusztá könyve.

Zalai Szalay László dr.: *A pusztá balladája*. N 8-r. 425 l. Budapest, Sylvester irod. és nyomdai r. t. É. n. (1930).

Szalay László Petőfi pusztájának a szerelmese. Sóvárgó visszaálmodással ennek hangulatába ringatja magát s ennek a képeit festegeti. Keserű érzéssel tölti el lelkét a pusztá vadon költészetének kihalása s eredeti színeinek elfakulása. Szinte tragikus ború árnyalja szemében a pusztát, melyet a civilizáció kiforgatott minden eredetiségéből. Úgy néz reá, mint valami elemi katasztrófának vagy bűnténynek szerencsétlen áldozatára, s balladát költ sorsáról. Ennek a balladának a hőse «az irtózatoss hallgatású mélabús pusztá», mely «nyomasztóan rémes, szinte fojtogatóan fölségés volt».

Petőfi szülőföldjéről, a Kiskunságról szól, mely ma már csak emléke a multnak és nem pusztá többé. A hatvanas évek elején felosztották s ma már eke alá fogott terület, szántóföldekkel, szőlőkkel és virágzó falvak sokaságával. Mielőtt eltűnnék a pusztá romantikus multjának minden emléke és minden szemtanúja, az író össze-

szedett emlékeiből s mások emlékezéseiből minden még menthető s igyekezett könyvében megjeleníteni a magyar pusztá multját, hogy «az olvasó előtt megelevenedjék a csak sejtett *puszta* fogalmának minden sajátossága.»

Négy város: Kecskemét, Félegyháza, Kunszentmiklós és Kiskunhalas óriási határa alkotta a nagy magyar pusztát, Petőfi pusztáját. Az író ezek közül a halasit ismeri legjobban s ennek Petőfi-korabeli jellegzetességét igyekszik éreztetni, mert a pusztának többi része is azonos volt ezzel s egyik résznek a rajza képet nyújt az egészről is.

Szalay könyvéből kitetszően Petőfi idején még teljes vadságában terült el a puszta. Terméketlen, sivár dombvidék volt ez, nem alföld. Nem játszott rajta délibáb, nem terült el rajta virágos rét szőnyege, nem lépegetett tavában hosszúlábú gólya; nem igen járt rajta más a szilaj nótákat fütyörésző szeleken, a nomád életet folytató pásztorokon s a lopott lovon bitangoló betyáron kívül.

Az író tíz fejezetben ismerteti ennek a pusztának multját, tárja fel jelenének aggasztó kérdéseit s adja elő jövőjének biztosítására vonatkozó terveit. Ezek ismertető és propagáló részletek, minden szárazság és pedanteria nélkül, de egyszersmind határozottabb szépirodalmi színezet nélkül is. Ismerteti a pusztá pásztoréletének érdekességeit és eltűnt sajátosságait, a híres-neves csikós és gulyás dinasztiákat, a pásztorélet erkölceit, a csárdákat s ezeknek hírhedt, betyárvigasztaló szépasszonyait. Szól a betyár- és pásztorbecsület reguláiról, a lopásnak sokféle csinja-binjáról s a pusztai nép összerajzásainak alkalmairól és helyeiről. Ismerteti a pusztának középázsiai sivatagi növényekből álló flóráját; beszél a pusztá csillagtudományáról s az időjárással kapcsolatos bölcsességeiről és babonáiról; szól a pusztá állatairól és madarairól. Ismerteti a magyar pusztá irodalmának első művelőit, akik különösképen angolok voltak: Brown Eduárd és Townson Róbert. Nálunk a XVIII. század második felében fedezi fel a pusztát Kitaibel Pál, majd Tessedik Sámuel. Nagy elragadtatással ír a szerző a német Werner Antalnak Rapaics Raymundtól *pontusi regénynek* nevezett *Pflanzenleben der Donaulaender* című «regényes természettudományi műremek»-ről. Majd erősen támadja a nemrég létesített bugyi-bajai belvíz-lecsapoló csatornát s tiltakozik a duna-tiszaközi hajózható csatorna megvalósítása ellen. Valósággal vészkiáltás gyanánt hangoztatja, hogy ha a mocsarakat lecsapolják, elszíkesedik az egész terület, mint ahogy' elszíkesedett a Hortobágy és a Nagykunság a Tisza szabályozása után. Az alföldet fenyegető katasztrófa elhárításának lehetőségét az öntözésben látja

s ennek módjaira vonatkozó véleményével fejezi be a szerző a pusztá ismertetését.

E hadakozó részletek igazságának megítélése a szakemberekre tartozik. Azokban a részletekben, melyek a pusztá multját ismertetik s életét rajzolják, sok érdekes és eredeti vonással találkozunk. A maga kezdetlegességében is színes az az élet, mely a pusztán folyik s az ismertető részletekben egymást éri a sok tősgyökeres, kedvesen magyaros csillag-, növény- és állatnév s a pásztoréltre vonatkozó sok eredeti kifejezés.

Ez a tíz fejezet tárgyi ismertetését nyújtja a pusztának. Mind-egyik fejezethez, egynek kivételével, négy-négy rövidebb történet csatlákozik, szám szerint 39, melyeket a szerző *balladáknak* nevez. Ezeknek az a rendeltetésük, hogy a pusztát embereiben jellemezzék. a pusztai szívek világát tárják fel. Egyiknek-másiknak tárgyában s előadásában csakugyan van valami az alföldi betyár-balladákra emlékeztető; de legtöbbjük kényelmes menetű, inkább néprajzi, mint költői érdekességű s egyáltalán nem balladás tárgyú história. Szaggatottságuk inkább csak a homokon poroszkáló lovacskának kényelmes és sűrű pihenő-tartása, mint igazi balladai hézagosság. Tömörkény Istvánra s Móricz Pálra emlékeztetnek formájuk, sőt részben tárgyuk szerint is ezek a rajzok.

Hajdani fortélyos és kegyetlen pásztorok, elzüllött lókötők és nyalka betyárok, zsiványkergető pandúrok, csaváros eszű kocsmárosok s tüzesvérű csaplárleányokról szólnak leginkább a pusztá multját ébresztgető rajzai. A pusztának nemcsak régi, hanem mai embereit is jellemzi bennük az író. Van köztük egypár Petőfire vonatkozó emlékezés is. Egyik egy *Pásztorlegenda* arról, hogy Petőfi az orgoványi csárdában született, hol szüleinek meg kellett szakítaniok útjukat s az anya betegágya mellé odajárulnak a csárdában iszogató pásztorok és ajándékokkal kedveskednek az újszülöttnak. A másik arról szóló hagyomány, hogy Petőfi az orgoványi csárdában írta *Pusztán születtem*... kezdetű költeményét. Az előbbiben kissé apostolszerűvé van átmagasztosítva a költő, ki mindig az egyszerű emberek közt forog s nekik olvasgatja verseit, utóbbiban pedig mintegy kirakatba teszi Petőfit s úgy íratja vele költeményét.

Sok eredeti, érdekes alak vonul el előttünk, köztük az orgoványi kálvinista pap, aki a kath. gyermekeket kath. hittanra tanítja, a kath. híveket kereszteni, anyakönyveli, temeti s hűségesen elszámol velük az izsáki plébánosnak. Jól jellemzi a despota magyar urat, aki mindent csak daczból tesz (*A rügy*); jóízű ironiával példázza, hogy a paraszt csak vánnyadt, gyenge gyermekét taníttatja. Aki

egészséges, az csak maradjon paraszt, mert az az egyetlen embernek való élet (*A tehetség*). Általában sok az ismétlés nála; alakjai közt is van több, aki sűrűn szerepel. Ilyen a szerző eddigi elbeszéléseiből is jól ismert Szuhay, az eleven eszű és hűséges béresgazda; továbbá a maradhatatlan peregrinussá züllött luteránus pap, a szájas, gyáva és tolvaj csősz s a verseket faragó derék öreg Gózon István, kinek földszeretetét és verejtékező szorgalmát gyakran magasztalja az író. A történetek közt van néhány üres és jelentéktelen is, de még ezeknek is ad valamelyes érdekességet zamatos, jóízű előadásmódjuk, ami legnagyobb erőssége a szerzőnek.

A könyv, melynek képmellékleteit Benyovszky István festőművész festette, a maga eredeti világával, gyökeres magyar érzésével, gazdag nyelvével megérdemli a rokonszenves fogadtatást, különösen ma, mikor a mindent egyformára alakító modern élet oly rohamosan tüntet el minden eredetiséget s fakít el minden élénk színt. Petőfi költészetének örök szépségei bizonyára efféle rávilágítások nélkül is fényesen fognak tündökölni; de a költő szülőföldi környezetének és élményeinek megértéséhez kétségtelenül hozzájárul egypár értékes adalékkal ez a könyv is. Egészében pedig egy örökre elsúlydott világnak, a pusztának költői rajz és tudományos ismertetés közt ingadozó, de érdekes és gazdag képét nyújtja.

Kékly Lajos.

Az angol birodalom fejlődésének története.

The Cambridge History of the British Empire. Vol. I. The Old Empire from the beginnings to 1783. Cambridge, University Press, 1929.
XXI. 931 l.

A *Cambridge Modern History* mintájára ez a mű is számos szakember közös munkájának eredménye. A tizenöt munkatárs közül, kiknek sorában amerikai és afrikai tudós is szerepel, legtöbbit, az egész műből mintegy ötödrésznnyit, Cecil Headlam, a *Calendar of State-Papers* gyarmati sorozatának kiadója írt, — a «general editorok» közül J. Holland Rose sem írt ennyit, A. P. Newton két fejezet szerzője, E. A. Benians neve elő sem fordul a tartalommutatóban. A szerkesztők gondosságát dicséri az, hogy a munkatársak nagy számához képest kevés ismétlés fordul elő, és ami előfordul, az nem indokolatlan. Annál feltűnőbb ez, mert az egyes fejezetek tárgyalása egymásba fonódik, pl. kimondottan az 1660—1713 évkörre vonatkozik három fejezet: a gyarmatok helyzete, a gyarmatokért folyó

nemzetközi vetélkedés és az angol kereskedelmi törvények ebben a korban, azonkívül ugyanerre a korra tér vissza négy másik fejezet.

A brit birodalom fejlődéséről szól a mű, s a brit birodalom történelmi szerepének megfelelően felöleli az újkornak egész világtörténelmét. Szembeötlük XIV. Lajos Franciaországának nagysága, a korábban tehetetlen tömegként terpeszkedő orosz síkság hirtelen föllépése a világtörténelem színpadán, de az egész mű gerincét az angol nemzet fokozatos emelkedésének rajza adja. Ez az emelkedés méltán vívja ki bámulatunkat. Egyetlen világhatalmat ismert az újkor hajnala: Spanyolországot, — hová maradt ez a birodalom Nagy-Britannia mögött? A következő századokban világhódító hatalommá emelkedett a népes és gazdag francia nemzet, amelynek lélekszáma az újkor első századában négyszerannyi volt, mint az angol nemzeté és amelynek népszáma napjainkban negyedrésze a földön élő angolokénak!

A három szóbanforgó hatalom világhelyzete Európa nyugatán, az Atlanti-óceán partjain egymáshoz nagyon hasonló, a fejlődés megdöbbenően eltérő eredményét főleg az magyarázza, hogy Francia- és Spanyolország a kontinens harcaiból akkor sem vonta ki magát, mikor beavatkozásuk tolakodásszámba ment, mint XIV. Lajos rablőháborúinak korában, — Anglia pedig, szerencséjére, a legjobb időben veszttette el Calais birtokát. A kontinenstől való elfordulás után kalózzokká válnak az angol hajósok, majd a gyarmatosításhoz fogva, ők is a fűszertermelő szigetekre vetik magukat, mint a spanyolok és franciák. Művelt emberek közül is sokan gondolkozni fognak, vajjon merre is esik Guadeloupe szigete és 1759-ben az angol kormány azon gondolkodott, vajjon ezt a kisebb magyar vármegyéhez hasonló terjedelmű szigetet ragadja-e el a franciáktól a győzelemmel kecsegtető háború végén, vagy az Európánál nagyobb területű Kanadát, amelyhez akkor hozzátartozott — természetesen mint lakatlan őserdő és pusztaság — Chicago vidéke az Ohio folyóig! A buja tenyészetű vidékre vetette magát a kereskedelem, a fehér népességet azonban irtotta ottan az egészségtelen éghajlat, a vetélkedő hatalmak egyre ismétlődő háborúskodása, irtotta az olcsó néger rabszolga versenye és irtotta a gazdagság: a nagyvagyonú ültetvényesek közt lábra kapott az abszентizmus.

A fejlődésnek ez a menete gondolkodóba ejt azzal a legújabbban többször hangoztatott elmélettel szemben, hogy a történelem tartalma, vagy legalább gerince a diplomácia történelme. Ha elfogadjuk ezt a tételt, akkor a diplomáciai történelem keretét lényegesen ki kell terjesztenünk. Beletartozik akkor mindaz, ami a diplomáciára

hatást gyakorolhat: az országok fekvése, lakossága, gazdasága, sőt a népek műveltsége is. A *Cambridge History of British Empire* foglalkozik mindezekkel a kérdésekkel. A birodalom fejlődésének történelmébe szervesen kapcsolódik az utópia-író Morus Tamás, az alkotmány-tervezgető Milton, a színdarabjaiban korának fölfogására jellemző célzásokat elejtő Shakespeare, szervesen kapcsolódik az amerikai társadalmi élet leírása. Természetesen jut rész az egyház-történelemnek is; a hugenotta-törekvéseknek egyik iránya párhuzamos Anglia küzdelmeivel, mert Erzsébet királynőnek természetes szövetségesei voltak a hugenotta kalózok a spanyolok elleni harcokban. A technika történelmébe vág a Lepantónál győztes spanyol evezős hajók és a nyílt óceánon való hajózásra épített könnyebb angol vitorlások különbözősége.

Nagy hatással vannak a diplomáciai történelemre a kereskedelmi vetélkedések, de ezek sorában a mű kisebb jelentőséget tulajdonít Cromwell hajózási törvényeinek, mint nálunk általában szokásos. Cromwellnek ezek a sokat emlegetett törvényei t. i. első sorban nem kereskedelmi, hanem, amint nevük is mutatja, hajózási célt szolgáltak, velük a lord protector azt akarta elérni, hogy az angol kereskedelmi hajók számának a forradalom idején elhanyagolt gyarapítása Anglia hadikészültségét fokozza, a kereskedelmi hajó t. i. abban a korban kész hadihajó volt. A diplomácia történelmére hatást gyakorolt a birodalom alkotmányának alakulása is, hatott reá a parlamentárizmus győzelme a királyi hatalom fölött, de hatott reá az egyes gyarmatoknak adott alkotmány is. Kanadában biztosabbá tette az angol uralmat a katolikusokkal szemben mutatott engedékenységgel, de éppen ez fokozta az ellentétet az anyaország és a legfontosabb gyarmatterület: a tizenhárom gyarmat között.

Az egész munkának itten kapjuk egyik legérdekesebb és legszebb részét, a gyarmatosok elszakadásának menetét. Homeros költeményeiben szereplő hősökre emlékeztetnek az első telepések. Hatvan emberre olvadt le 1609-ben a 300 telepessel indult Virginia fehér népessége, újabb telepítések ezereken fölül emelik a számot 1622-re, amikor egy indián támadás a fehérek negyed részét kiirtja. A kivándorlás erős 1641-ig, ettől kezdve az újvilág angol lakossága leginkább a természetes szaporodás révén gyarapodott a XIX. századig. És éppen 1641-től kezdve mintegy tíz évig teljesen magára hagyatva marad a gyarmati lakosság a forradalom és polgárháború miatt. Kezdetleges társadalom alakul ki, amelynek nincs irodalma. művészete, nincs érzéke az iránt, hogy az egyénnek adnia is kell valamit azért, hogy az állam, a közönség biztonságot nyújt neki.

A part közelében élő gyarmatos hallani sem akar az indiánok elleni harcról, a Kanadától távolabb eső ültetvényes semmit sem akar adni a franciák elleni harcra. Kanada közelében, a veszélyeztetett övben, az áldozatkészség megajánlásokban nagyobb, de teljesítésben alig mulja fölül a déli tartományokat. Örökös a féltékenykedés és viszály az egyes gyarmatállamok között: ha nem volna közös ellenségük előbb az indián, aztán a francia, akkor egymás ellen folytatnának háborút. Közös ellenségnek végül is az anyaállamot tekintik, amely meg akarja szüntetni a csempészkereskedelmet és meg akarja adóztatni a gyarmatosokat. Tanult gyarmatos-társaik Milton, Locke, Hume és mások műveiből bizonyítják, hogy az anyaállam parlamentje fölöttük nem rendelkezhetik; hirlapíróik kegyeletes dicséretként említik meg az elhunyt állami tisztviselő búcsúztatójában, hogy kitanította a kereskedőket a hajózási törvény kijátszására; a kikötői lakosság erőszakoskodik, gyujtogatástól sem riad vissza, végül is bekövetkezik a változtathatatlan: a teljes elszakadás.

Most már változtathatatlan, de a könyv íróinak véleménye szerint a XVIII. században megelőzhető lett volna, amint bölcseségével megelőzte a birodalmi kormány a többi gyarmat elszakadását a XIX. században. A brit birodalom történetének nagy megnyugtató tanulsága ez: az emberek valamit mégis tanulnak a történelemből.

Török Pál.

KAZINCZY ÉVE.

Elnöki megnyitó-beszéd a Kisfaludy-Társaság 1931 februárius 8-i ünnepélyes közülésén.

Tisztelt Ünneplő Gyülekezet!

Arany János azt írta egy 1862-ben Szász Károlyhoz intézett levelében, hogy a Kisfaludy-Társaság gyűlése nem Akadémia, hanem költői ünnep.

Ha egykori nagy igazgatónk e mondását meg akarjuk szívlelni, akkor mi, kik a Társaságnak nem költő-tagjai vagyunk, csak úgy illeszkedhetünk be e költői ünnepek keretébe, ha azokban magunk is költőket ünnepelünk.

Az évek fordulása csodálatos gazdagsággal hozza reánk az irodalmi emléknapokat. Mióta már másfél század választ el irodalmunk öntudatos kifejlődésének megindulásától, a születési centenáriumokat halálozási centenáriumok kezdi felváltani s mintha szomorú napjaink csak a multból meríthetnének vigaszt, jobban duskálunk a visszaemlékezésekben, mint a reményekben.

Századunkat megnyitotta a Vörösmarty születésének századik évfordulója ; azután sűrű egymásutánban ünnepelte Társaságunk a Bajza, az Eötvös, a Kemény Zsigmond, a Tompa Mihály, az Arany, a Petőfi, Madách, Jókai, Gyulai s a Szász Károly születési centenáriumát. A természet valóban pazar volt a mult század első két évtizedében nemzetünkkel szemben, tüneményes költői tehetségek termésében.

Most már kezdjük számlálni a letelt száz év halottait. Tavaly egyszerre háromról emlékezhettünk meg : Kisfaludy Károlyról, Katona Józsefről és Virág Benedekről ; a most kezdődő év a Kazinczy Ferenc éve. Őt az 1831-i kolera-járvány ragadta el ; nyáron nagy emlékünnepegy készül az Akadémia vezetése mellett Széphalmon, ahová temetkezett. De azt hiszem, Társaságunk ünnepi közülését nem

ülheti meg méltóbban, mint ha annak előhangját is a Kazinczy emlékének szenteljük.

Jó ápolnunk ezeket az emlékeket, mert míg a holnap céljaira nézve könnyen támadnak ellentétek közöttünk, a mult megbecsülésében úgy kellene lenni, hogy mindnyájan egyetértsünk. Az idők mostohasága annyi kincsünktől fosztott meg, annyi eszményt, melyben hittünk, tett legalább is bizonytalanná, hogy kétszeres hűséggel kell ragaszkodnunk megmaradt kincseink, ezek közt multunk elidegeníthetetlen kincseinek birtokához. Több rejlik ebben, mint az a pusztá biztatás, bátorítás, melyet önérzetünk, önbizalmunk meríthet a multból. Hogy ismét Aranyt idézzem : ő hitt az irodalom jogfolytonosságában ; irodalmilag is úgy, mint közjogilag és politikailag a multban kell gyökereznünk, ha nem akarjuk iránytalanul hajhászni, kergetni a nap muló jelenségeit.

A Kazinczy most száz éve lezárult élete kétségkívül korszakot jelentett költészetünk, egész irodalmunk, sőt nyelvünk történetében is. Az ő nyelvújításától utóbb sok tekintetben eltért a nemzet ; még az ő életében Vörösmarty lépett rá arra az útra, mely költői nyelvünk kifejlődéséhez vitt ; de a Kazinczy munkája mégis egyértelmű volt veszendőnek indult nyelvünk megmentésével. E mellett naplószerű följegyzései és roppant kiterjedt levelezése ma körülbelül nagyobb irodalmi beccsel bírnak ránk nézve, mint írott művei, különösen versei és műfordításai.

Az ő emlékének kultusza az engesztelő igazságszolgáltatás műve is. Mert kora iránta igazságtalan volt ; ezt keserűen panaszolta Kölcsy már egy évvel a Kazinczy halála után, akadémiai emlékbeszédjében. Az irodalom érdekében hozott áldozatai, vállalt fáradozásainak jutalmát nem látta ; Kölcsy elmondhatta róla, hogy «nyomorúsággal élt és holt... tévelygett elhagyatva, küzdött nem segítve s arca izzadását és szemei vérkönnyeit hagyta jelül kézirtain...» Még élete végén is nagy csalódás várt reá, mert az újon megalakult «Tudós társaság» titoknokává nem őt, a lelkes aggastyánt, hanem az ifjabb Döbrentei Gábort választotta.

Azonban a Kazinczy életének emléke nemcsak kimutatható irodalmi hatásának szempontjából, hanem mindenekelőtt példaadó erejénél fogva érdemli meg méltánylásunkat.

Legmagasztosabb példája volt ő az ideáljaiért mindent föláldozni kész, azokért fáradhatatlanul küzdő, hajthatatlanul szenvedő, azokba vetett hitében soha meg nem ingattott apostoli léleknek.

Fiatalkori lelkesedése, a közállapotokkal való jogosult elégedetlensége és Hajnóczy iránti barátsága belékeverték őt a Martinovics-féle összeesküvésbe s csak több évi súlyos börtönbüntetés váltotta meg őt a vérpadtól. Közönséges lelkeket ilyen élettapasztalat mindenkorra megfosztott volna minden kedvtől és bátorságtól a küzdelemre ; őt csak még jobban megedzette a harcra. Fáradhatatlan volt nem csupán az irodalmi munkában, hanem az új meg új vállalkozásokban, a feltűnő fiatal tehetségek bátorításában s ahol a maga igazát megtámadva látta, a tollharcban is. S ami legmeghatóbb, ő, a szerény vagyonú köznemes, még bizonyos mecénási szerepet is igényelt magának : támogatta a művészetet, az irodalmat, áldozatokat hozott érte, amikor a saját munkásságának semmi hasznát sem látta. Milyen lánggal kellett abban a lélekben az irodalmi hivatás tudatának, az irodalom szeretetének égnie, hogy annyi viszontagság, annyi csalódás és balsiker között mégis mindvégig át tudta melegíteni és új meg új tettekre hevíteni életét!

Kazinczyt igazi, megérdemelt dicsősége csak a síron túl érte el. Születésének századik évfordulója véletlenül összesett a hosszú elnyomatás utáni nagy nemzeti ébredésünkkel. 1859 nyarán, mikor Ausztriának az olasz határezen szenvedett kudarca végre meghozta a Bach-rendszer csődjét, a békóit legalább tágulni érző nemzet rajongó lelkesedéssel kezdett tüntetni mindennel, ami magyar. Magyar viseletet öltött még mindennapi használatra is, a magyar népzene, a magyar dal, a magyar tánc szinte kiszorított minden mást. Megvolt ebben tagadhatatlanul a még uralkodó hatalom bosszantásának a célzata is, de főkép hangos, ünnepélyes, tüntető kifejezése akart ez lenni a tíz évi jogtipró uralomtól megalázott és megtagadott nemzeti mivoltunknak.

Ebbe a nagy föllendülésbe esett bele a Kazinczy születési centenáriuma. Épen kapóra jött, hogy egy nagy emlékkal élессze a közlekedést. A Kazinczy nagyságát csak most ismerte meg a nemzet egészen, mikor az ő születésének évfordulójához fűzte a saját újjászületésének emlékeztető napjait.

A hetvenegy év előtti pesti és széphalmi Kazinczy-emlékünnepek valódi kiindulópontjává váltak az elnyomatás utáni nemzeti újjászületésünknek, mely még soká nem hozta meg ugyan a valódi politikai felszabadulást is, de mégis korszakot jelentett, mert megtanította a hatalmat arra, hogy ezt a nemzetet elnémetesíteni s egy középponti osztrák birodalmi szervezetbe beolvasztani nem lehet.

Így lett Kazinczy huszonnyolc évvel halála után másodszor nemzetünk regenerátorává. Vajha harmadszor is azzá tudna válni most, mikor halálának centenáriuma nemzetünket egy az előbbinél sokkal súlyosabb megalázás és megcsonkíttatás állapotában találja.

Merítsünk a Kazinczy példájából hitet nemzeti jövőnkben és merítsünk abból a felbuzdulásból, mellyel nemzetünk az ő első centenáriumát ünnepelte, követendő példát nemzeti mivoltunknak nemcsak koronkinti szólamokban, hanem minden tettünkben, minden gondolatunkban, egész életünkben való érvényesítésére.

E tekintetben — azt hiszem — sokat tanulhatunk a hetven év előtti nemzeti mozgalom történetéből; és pedig úgy a valódi nemzeti szellemhez való hűség, mint az összetartás és egyetértés szempontjából. Soha még közéletünkben nem voltak oly közkeletűek a nemzetit, a fajszerűt hirdető szólamok, de soha még nem mutatkozott oly közöny és lanyhaság nemzeti jellegünk bizonyos megnyilatkozásai iránt, különösen viseletben, zenében, dalban, táncban, sőt az irodalomban is. Szenvedélyesen karoljuk fel a hazainak rovására az idegen, gyakran sokkal alantasabb, sőt ízléstelen termékeket is. A magyar tánc, a magyar zene ma szinte csak megtűrt eleme fiatalságunk kedvteléseirek.

És ehhez járul az átkos széthúzás. Ijesztően megkevesbedtünk mi, kik magunkat itt a megcsonkított hazában

nyíltan és bátran vallhatjuk magyaroknak; és még mi kevesen se tudunk egyetérteni, nemcsak a politikában, az irodalomban sem!

Be kellene valahára látnunk, hogy nem kölcsönös ostracismussal és kizárással, hanem csak kölcsönös közeledéssel és megértéssel munkálhatjuk térben megszűkült szellemi életünk fölvirágozását. Amit Gambetta 1880-ban az amnestia-törvény vitájában mondott nagy beszédjében odaharsogott minden franciának: gondolják meg, hogy csak egy köztársaság van és csak egy Franciaország! — azt nekünk százszor több okunk van hirdetni, mert sokkal kisebbek és gyöngébbek vagyunk. Igen, csak egy Magyarország van, egy igaztalanul megrontott, megcsontított Magyarország; ennek minden újabb megrontását kell távoltartanunk egyesült erővel; ennek a föltámadását kell munkálnunk mindnyájunknak irodalmi téren is, híven ahhoz a nagy örökséghez, amelyet egy ezeréves mult hagyott reánk, híven a nemzethez, melyet ellenségei megsemmisíteni akartak, de megsemmisíteni nem tudtak, a közös célból és közös munkából merített kölcsönös bizalommal, türelemmel, szeretettel, hogy e munkában ne menjen veszendőbe semmi erő és minden erő ezt a munkát szolgálja!

A Kazinczy apostoli hite és buzgósága hasson át mindnyájunkat; annak ihlete alatt nyitom meg a Kisfaludy-Társaság nyolevannegyedik ünnepi közülését.

BERZEVICZY ALBERT.

A LÉLEK EMBERE.

— Emlékezés Prohászka Ottokárra. —

Ha azt keresem, hol találom meg az embert a maga teljes kifejlődésében és összhangzó tökéletességében, úgy, amint önnön korszakának csúcspontjára áll és a lét hatványkitevője lett: először a görög világban újongok fel egy búbajos ifjú láttára, aki olajos fényben csillogó, barna testtel, koszorús fővel most érkezik az olympiai versenyről, mint a marathoni futás győztese. Köszöntöm őt: légy üdvöz, élet királyfia! Ő az, akiben a korszak emberi eszménye megtestesül. Ő az, aki önnön élete határait elérte és megérintvén e határokat, úgy vette birtokba önmagát, hogy beteljesült céllá változott egész lénye. Nemcsak eredmény, hanem szakadatlan készület. Öröme telik önmagában úgy, amint van, de lelkesíti önmagát azzal, amivé fejlenie kell, tehát állandó gyakorlat: önmaga lényét mindig újonnan megszerzi és ezzel tartja fenn. Mindenik izmában századok ereje halmozódott fel, vérében a lét boldog ritmusa kering, maga halkán felelget a szférák zenéjére és összefoglalja a harmónikus világ-mindenséget. Látni, hallani, szeretni, birkózni és győzni, egy szóval *élni*, senki sem tud úgy, mint ő.

Ugyanezt a jelenséget mégegyszer megtalálom egy új hősben: a Lélek atlétájában. Mindenestől fogva szellem, csak annyi belőle a test, hogy valamiképen beleilleszkedhessék az érzékelhető világba. Érzéseiben századok, évezredek áhítata, lelkesedése, megértése és rajongása lüktet. Egyszerre lát mindent, amit a lélek évezredekén át kívánt, akart és alkotott. Milliók pátosza, erkölce, értelme gyülemlett össze benne. Elérkezett lelki tevékenységének határáig, s azokban összefoglalt minden gondolatot, érzést és lelki erőt. Érti

végtelen hatalmát, kedve telik saját lényének bírásában, boldog teltséggel tölti be életének kereteit és azokat úgy szétfeszíti, mint tavasszal a folyam a medrét, mint a márciusi nedvek a fát. Róla is elmondhatjuk, hogy nem csupán eredmény, hanem állandó készüllet, azaz folytonos gyakorlat elmélkedésben, ihletettségben és elragadtatásban. Valahányszor megérinti az emberi szellem korlátait, ezekkel az érintésekkel mindig kijebb tolja azokat, hogy új hódításokon belül helyezkedjenek el. Lehet filozófus, aki az összefüggések és magyarázatok gyémánt hálózatával beszövi és rendszerbe foglalja a mindenség gondolati képét; lehet művész, aki képpé változtatja a kőkemény valóságot s új teremtésben új universumot alkot a lélek belső tényeiből; lehet szent, aki a transcendens világban új dimenziókat, ismeretlen földrészeket fedez fel, s évmilliók kollektív vallásos tapasztalatait és lehetőségeit hordozva új, magasabbrendű életet tár elénk. Mindenképen az exercitium embere, aki önmaga gyakorlásával építi fel lénye monumentalitását. Egyszóval a misztikusnak nevezhetném, akire nézve elveszett a látható világ, mert semmivé vált egy megnyert új világgal szemben, vagy pedig a látható világ, erdő, tenger, ég és föld, ember és örökkévalóság képpé és érzéssé változott át benne, amelyből új világot alakított ki: Önmagát. Légy üdvöz, lélek hercege, Isten atlétája!

E két ellentétes emberi eszmény: a testi és lelki, között világok, történelmek küzdelme feszül. Művészileg ez a feszülés a középkor műalkotásaiban, legújabban a Rodin szobrászatában áll előttünk. Rodinnak tulajdonképen csak egy problémája volt: hogyan lehet márvánnyal lelket, kővel sorsot, felülettel mélységet, plasztikával a lélek belső háborgásait ábrázolni úgy, hogy a szemünk ne akadjon meg az anyagon, de a kő teljes erővel jelentse a lelket. Rodin átmenet két egymást kirekesztő világ között: a test és a lélek világa között. Művészete monumentális, bár tört hidat ver két egymáshoz sodródott, de össze nem érő geológiai korszak áthidalhatatlan sziklaorma között. Az ember és a lélek, bölcs és a sors, a költő és a tárgy, a szent és az élet világ-mérlegének libegő egyensúlya ez, concrete a mi problémánk,

a Prohászka-probléma, a maga időfelettségében és örök aktualitásában.

Prohászkaról, mint a lélek emberéről akarok beszélni. Szeretném ideállítani belső alkatát, feltárni lényének szerkezetét és megmutatni, miféle törvények szerint támadt és alakult ez a csodálatos szellemi organizmus, mely mint egy óriási fenyőfa, betetőzi az erdőt, célt jelentő ornamentikává válik egy hegycsúcson és uralkodik a szemhatár felett. Mondanivalóimat három metszetben mutatom fel: Először vizsgáljuk a Prohászka lelki alkatát, ez a keresztmetszet; azután végigtekintjük sorsát, ez a hosszmetset; végül jellemezzük művét és jelentőségét —' ez az érték metszete.

*

Először is egyéniségének külső vonásai tűnnek fel. Szemünkbe ötlük, hogy nem volt elnyomorított keleti fakir, akinek érzéki teste összetört, hogy helyette lelki tehetségei megdöbbenő módon kifejlődjenek; nem volt vak, aki fénytelen belső látásokból a szürke foltok univerzumát építi fel; siket, aki hangtalan lelki orchesterek zúgásával telik meg, mintha rezgésből álló elemekben úsznék; nem volt tört fizikum, mint Pascal vagy Descartes, akiknek élete befele való dimenziókat keresett és a törések helyén új világokat épített fel, hanem ép' ellenkezően, karcsú, magas, szép ember volt, homloka, válla, járása egy hősé. Mégis mindaz, ami külső rajta, csak átutalás, pitvar és kezdet, még inkább finom, formás híd, amely egy ismeretlen szigetre vezet.

Azonban testi mivolta minden átmenetisége mellett mégis döntő volt életére, mert egészséges emberi szervezete a maga közvetítő szerepét fokozott mértékben gyakorolta. Rajta keresztül a valóságnál is frissebben és mintegy megszépülve érkeztek be belső világába a benyomások, hogy rajta keresztül mint ifjú hősök serege tolongjanak ki a gondolat, a szó, a tett alkotásai. Minden érzéke bűbájos várkapu, amelyen át megnő és újjászületik, aki belép; testet ölt, életet nyer az, aki kijön. A mai lélektan nyelvén ez azt jelenti, hogy impresszionista és expresszionista volt. Ő a színeket színesebbeknek, a hangokat zengőbbeknek érezte.

a realitás benne reálisabbá vált és az életszerűség felfokozódott, akár befogadott, akár kifejezett. Amíg átlüktetett rajta az élet, akár befele, akár kifele, megszépült és újjászületett s ezért mind benyomásain, mind kifejezésein haláláig ott reszket az első nász ifjúsága, heve és mámore.

De Prohászka nem testi, hanem *lelki* ember volt. Ez azt jelenti, hogy nem érdekelte a dolgok gazdasági értéke: egy virágszál nagyobb élmény volt számára, mint a püspöki dominiuma. Nem foglalkozott azzal, hogy parancsa törvényadó erejével új birodalmat építsen a maga hatalmának közegéül: inspirálni akart és nem regulázni. Egyszóval, a Lélek embere volt, de nem volt *elméleti* ember. Az elméleti embert a tárgyilagosság attitűd-jé jellemzi, amellyel a dolgokhoz viszonyul és velük mindig azonos, érdektelen viszonyt létesít, olyan szellemi kapcsolatot, amelyben csupán az érdeklődés fokozódott fel, de semmiféle elfogultságnak, egvéni értékelésnek helye nincs. Az elméleti ember a dolgok közötti állandó elvont viszonyokat keresi és azokat törvénybe igyekszik foglalni. Ezért mindig általános érvényű ítéletre törekszik, s azt óhajtja, hogy ez ítéleteket mindenki kénytelen legyen elfogadni, akár akarja, akár nem, mert érvényük logikai igazságukon épül fel és nem rokonszenven vagy ellenszenven. Legnagyobb vállalkozása az, hogy a dolgoknak tiszta képét adja és e fogalmi képekben rejlő titkokat világos és egyetemes elvekkel megmagyarázza. Világmegokolás a célja, amely belülről átvilágítja a dolgok logikai jelentését, az ismereteket biztos alapokon fundálja, s egyetemes rendszerbe foglalja. Tulajdonképen az azonosság és a különbség útjain jár, általánosságoktól az individuumhoz érkezik és onnan visszatér az univerzáliáig, megokol és rendszerez. Anyaga az elvont fogalom, az általános ítélet, az egyetemes törvény és a rendszerezés.

Prohászka nem volt a fogalmak és az elméletek embere. Írtózott az absztrakciótól, az általános törvénytől, az intellektuális munkának logikai bábjaitól, mint az ősegeszségű ember írtózik a hullától és a haláltól. Nem szerette az indukciót, amely ezer apró dolgokat rakosgat össze, hogy egy általános tételt megállapítson; sem a dedukciót, amely

általános tételeket bontogat széjjel, hogy szálaira reáfűzze a valóságnak gyöngysorát. Törvényadásban nem szerette a kodifikáló munkát, s lényétől távol állott a rendszerezés egyetemes elfogultsága.

Prohászka *esztétikai lélek* volt. «Az én lelkemben legnagyobb hatalom a szépség, amelynek teljesen hódolok, — mondja naplójában (XXIII. 256.)¹ — az igazságnak és jósnak előttem szépségbe kell öltözködniök, mert míg ezt meg nem teszik, azt érzem, hogy szegények, s nincs ruhájuk, az ami jár nekik. Nekem a szépség élet és élvezet.» Ez a megállapítás azt jelenti, hogy a Prohászka lelki alkata az átértzett tiszta jelentés, filozófiai szóval, az idea körül alakult ki. A dolgokat nem fogalmakban látja, hanem lényeges vonásaikat egy szemléletes belső képben megragadja és ez intuitív megragadással megismeri; megismeri azáltal, hogy átérzi. «Érezz, ezt akarja ez a szó valaha elérni, hogy érts» (XXIII, 104.). A dolgokat nem fogalommal fejezi ki, hanem ideaként szemléli és érzéssel kíséri. «Az eszmék vére az érzés.» (VIII, 150.) Saját szavai szerint: «azt, amit lát, finom rezdüléseiben is markos érzéki alakokban akarja kifejezni». (XXIII, 92.) Amikor ő fáról, fűről, emberről, örömről, alázatról, elragadtatásról beszél, ezeket a dolgokat nemcsak látja, hanem érzi is; összefonódik velük, lelke titokzatosan beléjük ömlik, s azokban ünnepel; mikor pedig kifejezi, ezek a dolgok színesen, élettől gazdagon támadnak szemeink előtt, mintha a teremtés hajnalán a szemünk láttára születtek volna. Az emberek csodálkozva keresték a magyarázatát, mi az oka annak, hogy Prohászkanak már a legelső mondatai is egészen másképen hangzanak, mint a tudósok, elbeszélők, vagy a politikusoknak a beszédei. Ennek az az oka, hogy Prohászka nem foglalkozott a hétköznapi dolgokkal, úgy, amint azok színtelenül, megkopva, a valóság homok- és kavicstengerében nehézkednek és kavarnak. Prohászka mindig belső látásról beszélt. Magasból jelent meg, szenvedélye volt szárnyalni, kinyúlani, mások fölé emel-

¹ Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái I—XXV. kötet, Budapest, Szent István Társulat. Római számmal a kötetet, arab számmal a lapot jelzem.

kedni, belefújni magát a kék ég végtelenjébe. Sas-perspektíva az, amivel Prohászkanál találkozunk, ahol a fénylő levegőt, a vibráló éthert a lélek elementuma pótolja. De nem beszélt soha elvont fogalmakban sem, hanem úgy, mint aki a dolgok lényegét, ősképet látja, e képekben benne lüktet az ő pártosza, rokonszenve vagy haragja, erosza vagy gyűlölete, s mindezekfelett olyan szemléletes volt, mintha az Arany-féle törvényt éppen reá szabták volna :

Nem a való hát ; annak égi mássa
Lesz, amitől függ az ének varázsa.

Még egy másik döntő vonás van a Prohászka lelki alkatában. Az, hogy ő nemcsak esztétikai ember volt, hanem *vallásos ember* is. Vallás alatt itt nem az életnek egyik részét értem, nem is egyik tapasztalati típusnak szempontjait, gondolatait, szokásait és gyakorlatait, hanem a léleknek azt a gyökeres és egyetemes vonását, amely az élet minden jelenségét és rezdülését az egyetemessel és végtelennel, magával Istennel fűzi élő kapcsolatba. Ez a magatartás kétféle irányban színezi a belső életet. Először ismeretileg teremt új kapcsolatot az által, hogy meglepetésszerű összefogással a legparányibb részt bármily pillanatban az egész szempontja alá helyezi és abból magyarázza. «Az egész kell nekünk, nem a tört», kiált fel a *Diadalmas világnézetben*. (V, 147.) Redukciónak nevezik azt a szellemi munkát, amely az indukció és a dedukció mellett harmadik csodálatos lelki tevékenység. Olyanforma tevékenység ez, mint amikor a fillérekből valaki egy pillantással nemcsak a talentumok súlyát becsüli meg, hanem átfut az érték végső fogalmára vagy az érték gondolatából a talentumokon át egyetlenegy villanással girákhöz ér és úgy fizet velük. Érzelmileg jelenti ez a dolog azt, hogy az életnek minden jelensége fényt vagy árnyékot nyer, vonzásban, vagy taszításban részesül. Íze lesz a dolgoknak, édes vagy keserű, és hirtelen egyetemes értékekkel kerül összeköttetésbe. Forradalom ez a lelki világban, mint amikor a vasporba beledugjuk a delejes patkó egyik vagy másik szárát. Millió atom vad rohamban törtet a nagy vonzások felé, millió atom eszeveszetten menekül a

transcendens taszítás elől. uralkodóvá válik az életnek és az öntudatnak az az alaptermészete, hogy lényeg egy nagy értékítélet. lobogó és misztikus igen vagy nem, ami űz vagy hívogat. csoportosít vagy szétbont.

Ez a két tevékenység a Prohászka Ottokár lelkében kiépítette az értékeknek a piramisát. Ez a piramis mozgó és vonzó értékek naprendszere, mely önmagát és az egész világ életét belső törvények szerint szabályozza. Épen azért az emberek mindig meglepődve kapták fel a fejüket, amikor Prohászka beszélni kezdett, mert világukban a megállapított ítéletek és elhelyezkedett tételek, helyükhöz tapadt dolgok megmozdultak. Különös, meglepő összefüggések ragyogtak fel, parányi részletekből kimosolygott a mindenség értelme, jelenléte, szépsége. Nagy, elvont tételek pillanat alatt fürtös kép-organizmusokká váltak, amelyek új csillagképletekkel töltötték be az eget. Ezenkívül pedig e látáson, jelentésadáson, elrendezésen átalizott az ő lelkesedésének heve, a látnok páthosza, amellyel betöltötte világát és foglyul ejtette azokat, akik megértették. A régi várak lovagtermeit úgy világították ki, hogy a kandallóban vagy a terem közepén égő tűznél hasábokat gyújtottak meg és azokat a terem különböző szegleteiben helyezték el, amíg kivilágosodott a terem. A fény felállította hadállásait, túl rajta megbúvó, tömör árnyékok, rőt kárpitokkal letakartan sorakoztak. Századokkal később királyi palotákat úgy világosítottak ki, hogy apró gyertyasorokat raktak fel a frizekre, az ajtókra, falmentébe, ezeket szurkos fonállal kötötték össze, s lámpagyújtáskor sorra felgyúló sok kicsi lángból összetevődött a terem világossága. Amaz a deduktív, emez az induktív ismeréshez hasonlít. A Prohászka ismerése olyan, mint a villamoslámpa rendszere, ahol ezer elrejtett finom vezeték a lámpák különböző rendszerét gyújtja fel, mert egy elrejtett fényközponttal hozza kapcsolatba. Egészen távol eső pontokon gyúlnak fel és meglepetésszerűen felelgetnek egymásnak a fényforrások s egy most születő fényszimfóniának változatait és fordulatait adják elé. Eggyel a mindent, mindennel az egyet bámulatos könnyűséggel kapcsolja s lámpásai, ezek a belső plánéták, nemcsak világosságot adnak.

hanem, miután színesek: hangulatot, érzéseket is támasztanak, — egyaránt gazdagok lévén színben és fényben.

Ez a két tehetsége Prohászka Ottokárnak nem egymás mellett végezte a maga munkáját, hanem egymást áthatva és meghatározva. A szépség volt életének a formája, a hit volt a belső tartalma. Sohasem kerültek egymással úgy szembe, hogy elpusztította volna egyik a másikat, még összeolvadás árán sem. De sohasem kerültek úgy össze, hogy ne polarizálták volna egymást; kölcsönösen szemben állottak s egyik a másiknak sorstényezője lett. Nem történhetett meg az, hogy Prohászka esztétikai világképe játékká, tűnő látszattá váljék, mert roppant erős vallásossága a legvégső realitást, a dolgok metafizikai realitását biztosította számára. Nem lehetett ő olyan művész, aki prédája legyen érzéseinek, akit szenvedélyei elragadjanak, s akár tragikus dekadenssé, akár mosolygó bohémné váljék, mert vallásos szenvedélye erkölcsi alkatát állandóan áthevítette, fehér ízzásban kiégette belőle az alacsony szenvedélyeket, acélfürdőjében kőkeménnyé tette erkölcsi életének anyagát, s olyan tisztaságot biztosított számára, amelyet a művészek között aligha lehet találni. Viszont vallásossága nem ölthetett világmegvető darócruhát, szépség-gyűlölő és képromboló nem lehetett, mert a világot mindig isteni szépségben látta, s ezért a szépségért szerette a látható világot is. Sohasem lehetett benne urrá az a transcendentális miszticizmus, amely elejtkezik a valóságról, elsáppasztja a csillagokat, meghevasztja a virágokat, hádesi árnyékká teszi az embereket, szürke foltok kámzsájával eltakarja az életet, mint egy oszló hullát, hogy az elszállott lélek napba vesző útját kísérje. Lelke mélyén megvolt a dualizmus rettentő szakadéka, de ez a lélek az alkotás pillanatában mindig összezárkozott s az ég elnyelte a földet, mert leszállott bele. Vallásos extázisában megtelt minden dolgok szépségével, színével, a formák és a vonalak gyönyörűségével, életteljes, fiatal hangoknak harsogó összhangjával. Az idea reá nézve szent találkozóhely lett, ahol a valóság és az Ideák Ura megcsókolja egymást, hogy ölekezésük szimbólumot teremtsen. Vallotta ő is: minden mulandó csupán hasonlat, de

ez a hasonlat színesebb, szebb, életben gazdagabb, mint maga a valóság, mert a földi vonások színét, erejét, szépségét meggazdagítja, átvilágítja és felfokozza a végtelenség magasabb valóságának átsugárzó jelenléte. Az esztétikai alkatnak kísértése és tragikuma az, hogy benne az Eros lüktet, az Eros pedig földi salakkal keveredve, beszennyezi és szétromtja a művészt és alkotását. Prohászka Ottokárt mennyei Erosszal a végtelen imádása töltötte el és örök szenvedélyét ez őrizte meg örök tisztaságban. Világképén, épúgy, mint a Platonén, Augustinusén és Assisi Ferencén, ennek a megáradó mennyei szerelemnek a fénye özönlik el és kapcsolja lelkéhez az embert, a természetet, az ideát, a személyes Istent és mindenkit, akiben a személyes Isten élet és egyéniség formájában megjelent és kiütközött. Nincs olyan trubadúr, aki a szerelem változatának annyi színt és erőt tudott volna kölcsönözni, mint ő, de nincs trubadúrja a világnak, akinek erotikája annyira megtisztult volna minden földi salaktól, mint a Prohászka Ottokaré. Nemző, szülő, imádó szerelem ez, az Isten mélységeiben támadt és ezért örökre tiszta: Prohászka ennek a nemző, szülő, imádkozó Erosnak volt földi hangokon éneklő trubadúrja.

Erős érzése és legbensőbb szenvedélyeinek állandó kompassziója lehetetlenné tette számára, hogy hátat fordítson a világnak, a multból idézze, emlékezete fátyolán engedje magára hatni, vagy pedig a Nachgenuss formájában élje át. Sohasem tud tárgytól elszakadni, mert mindig rajta csüng. Ha elereszti, kihull a kezéből, mint egy elejtett csillag; ha nem érzi, sötétbe merül alá a világ. Ezért az állandó jelenvalóság kategóriájában él és látásainak nem ura, hanem rabja. Az inspiráció tárgyához kötözi és tőle elszakadni nem tud. A benyomások megrohamozzák, s e boldog birkózásban éli alkotó munkáját, amelyben nem ő csinálja a stratégiát, hanem a megszállottság, amely hatalmába ejtette. Nem úgy alkotott, mint Leonardo, aki játszva, erejét próbálgatva közeledett a lehetetlen felé s mikor már maga érezte, hogy sikerülni fog, elejtette a tárgyat, anélkül, hogy befejezte volna. Nem is úgy, mint Michel Angelo, aki lázadozva, keserű birkózással alkotott s minden művén titáni erejének

tragikus elégtelensége jajdul be az alkotás mámoros meglepetéseibe, mint ahogy az anya fájdalommal szüli magzatát. Ő úgy alkotott, mint Fra Angelico, a boldog rab alázatos szolgálatával, akinek művészete: teremtéssé vált imádat, oltárra hulló rózsák.

*

Állítsuk bele most a Prohászka *lelki alkatát* a Prohászka *sorsába*, hadd vegyen fel még több egyéni vonást. Cseh eredetű, de osztrákká vált apától származott, aki egy élénk képzeletű és mély érzésű nyitrai német úrnőt vesz feleségül. Ebből a frigyből születik Prohászka Ottokár. Anyanyelve német, a magyart később tanulja meg, s bár nem egyszer vét a nyelv szabályai ellen, mégis született nyelvformáló tehetség: minden szava új színt hoz és új erőt fejez ki. Vére szláv és germán keverék, germán benne a belső formák iránti érzék és az idealizmus, szláv vonás érzéseinek mélysége és miszticizmusa. «Bennem sovíniszta páthosz nincs» — mondja egy helyütt (XXIII. 290.), — «magyar kultúra, a szó igazi értelmében magyar művészet nincs» (XXIV, 35.) — mondja másutt, s ebből az emberből lett az összeomlás után egy új nemzeti prófécia: a hungarizmusnak a hőse. Szótlan, magányos természetű emberoltvány, aki pirulva és dadogva hordozza lelkének előtte is ismeretlen nagyságát és örökségét. Nagy problémája, hogyan legyen vidám és közvetlen, egyszerű és eleven, s miképen tegye természetessé, könnyűvé, komollyá az emberekhez való viszonyát. Fiatalon a Collegium Hungaricumba kerül, s körülveszi a történelem, a természet és a misztikus élet ezer kinyilatkoztatása. Egyik ámulatból a másikba esik, szent révülettel ütődik egyik csodától a másikig, mint a dór templom oszlopai közé becsapódott madár. Annyira benső látásra, ideákra, lelki szemléletekre tapad a lelke, hogy reá nézve elveszíti jelentőségét az ember. Sohasem volt barátja, szüleitől távol él, abszolút cölibátusa női lelket életébe belenyúltni nem enged, a barátság kategóriáján kívül nő fel, mint magányos fa a hegytetőn, mely mindenkinek látványa és mindenkinek látója. Rá nézve az ember tanítvány, aki mesterre vár; eltévedt bárány, akit

pásztorra keres ; beteg lélek, akit lelkiorvosa gyógyít ; katona, akit a vezér rohamra visz. De ez a közelség örök távolság mindig. A történelem összefoly előtte egy óriási jelenvalóságban, s az örök Róma nem emlék és nem program, hanem nagy érzés, amint megszentelt tájban, megszentelt évezredek életformák között, a szentség levegőjében előtte a kijelentés momentanitásával kitárul. Olyan volt, mint egy künn felejtett érzékeny lemez augusztusi csillagos éjszakán. Egy élet alig volt elég, hogy mind előhívja azt a sok ismeretlen csillagképet, hangulatemlékeit a lelkén átsuhanó gondolatoknak, mozdulatoknak és életformáknak, melyek ifjú lelkének öntudatán átszaladtak és tudatalatti rétegeiben felhalmozódtak. Felszenteltetése után haza kerül, s nemsokára Esztergomban lakik, előbb mint káplán, később mint teológiai tanár és spiritualis. Itt az egyetemes lelki élet egy új, színes és egyéni darabja lép a lelke elé, mint hivatás és program : a magyar katolicizmus. Ennek is először hangulati velejáróját szívja fel : az ezeréves történelem mélységeit, fordulatait, szent barátok és régi szerzetek nagy emlékeit, melyek összefolytak az ország egyik legszebb tájának romantikájával és költészetével. Állandó ígérete vele marad s lelkéből ezért árad a magyar hősi középkornak illata és fénye. Azután elébe torpan a valóság. Az egyház életét csökevényesnek, hadesinek tartja, helyzetét megalázónak, embereit alkalmatlanoknak. Kifeszül benne a vallásos próféta, aki új korszakot akar teremteni, mert új lelket hoz, aki egyetlen mágiát gyakorol : a szépség mágiáját, hogy elbűvölje és átalakítsa világát. Meglátja, hogy az egyház problémája a különb papság, a különb papság pedig a lelkibb papság problémája. Felduzzadnak páthoszána, inspirációjának óriási erői, s egyszer csak az esztergomi szikláról kicsap egy új hévforrás : Prohászka Ottokár igehirdetése. Máról-holnapra állig fegyverzetten, leeresztett sisakrostéllyal, fényből való tollbokrétával ott lovagol a porondon a magyar Parsifal : Prohászka Ottokár, az esztergomi spiritualis. Ma kispapokat von be misztikus gyakorlatai fénytölcserébe, holnap egy országnak beszél a diadalmas világnézetéről, közben névtelen szegények, a hegyi beszéd együgyűi és szenvedői között

járja a második mérföld útját, adja oda kenyerét és ruháját, gyóntat és pásztorol. Egyik nap pacsirta, mint Assisi Ferenc, aki az istenbírás fényözönébe fúrja be magát; majd sas, mint Ágoston, aki világok felett száll át; azután sirály, aki sziklafészkeben szerelmi dalt bűg az Örök Fészekrakóhoz, vagy a vihar felett újongva szálldos, mint Clairveauxi Bernát. Alakja olyan gyorsan nő, hogy a külső események mellék-körülményekké válnak reá nézve. Az, hogy egyetemi tanár, majd székesfehérvári püspök lesz, alakján, ritmusán, útján nem változtat. Nagyobbra nőtt, mint állása, nagyobb, mint műve, és mindig sokkal nagyobb annál, amekkorának gondolja magát. Körülötte lelki tavasz támad, az idő hozzá igazodik, egy korszak kezdete és csúcsa, a magyar katolikus ébredés forrása, programja és dinamikája, egy új szellemtörténeti irány képviselője.

Közben kitör és elviharzik a háború. A vörös árvíz végig söpör rajtunk és midőn elvonul, iszapba takart romok maradnak utána. Nem tudott úgy senki sírni a romok felett, mint Prohászka Ottokár. Nem tudott senki úgy vádolni és tetemre hívni és nem tudott senki úgy vigasztalni, mint ő. De sorsa erősebb, mint öntudata, s Prohászka Ottokár váratlanul megjelenik a politikai arénán. Elérkezett az életnek olyan terére, amely nem az ő világa. Beleütközött egy olyan ténybe, amelyet csak mint észmét látott, de a valóságban vele sohasem számolt le. Ez a tény a hétköznapi ember, a zoon politikon. Megérinti lénye tüzes korlátait, az arénán röpködő sas evező tollai megpörkölődnek és ő riadtan visszafordul. Hirtelen újra elhelyezkedik a maga eleve elrendelt medrében, s körülötte felzendül hattyúéneke: a bűbajos, színes misztikának éneke-éneke. Megtöri az Életnek Kenyerét, s megtört élete paténáján felmutatja azt. Mint átlőtt szívű Albatros zuhan alá arra a földre, amely csak arra szolgált eddig, hogy felröppenjen róla, avagy megpihenjen rajta. míg újra szárnyra kél s váratlanul eltűnik misztikus látásainak fénytengerében. A Rodin-probléma megoldást nyert: a lélek fölolvastotta a követ, s míg a földi anyag lehullott róla, a lélek embere a maga történeti egyénisége belső formájában, mint egy pároszi kővízió, az örök Buonarotti-álom,

klasszikusan és ragyogóan, — sugárzó idea a magyar égbolton — megkezdte a maga útját: versenyt szállani az idővel. Ott úszik a felhőben, a napfényben ; a kenyérillatú csókok televényéből felszakad, az őserdőből elibénk lép, monostorok kőomladékaiból kiformalódik, áldozatok füstjéből elibénk gomolyog Prohászka Ottokár, a Lélek embere, Isten atlétája.

*

Láttuk Prohászka Ottokár lelki alkatát, ismerjük sorsát, most beszélhetünk a kettő szintéziséről : életműve jelleméről és értékéről.

Mondottuk, hogy Prohászka Ottokár génusza nem filozófiai, hanem költői. Tehát nem abból áll a jelentősége, hogy új gondolatokat adott volna a világnak, az ember és a lét ismeretlen rejtelseit fedezte volna fel, eddig még nem látott igazságokkal ajándékozott volna meg, hanem abból, hogy régi, sőt örök gondolatokat újra átérzett és új kifejezésekben állított elénk. Mint gondolkodó, egyenes utóda Platonnak, Augustinusnak, a középkori realistáknak és Molinosnak, mint ahogy Izland szikláit összefüggének Északamerika hegyeivel, ha közbül az összekötő láncolatot ezer mértföldreken át el is temette az Atlanti-óceán. Legjellemzőbb művének bevezetésében mondja (V. k. 17.): «Állítsuk a keresztyéniséget a modern gondolatoknak és érzéseknek a jegyébe s vizsgáljuk meg, mily szint, mily alakot ölt, amely új alakjában régi igazsága ugyan változatlanul megmaradna, de a szívek fölötti hatalma örvendetes fellendülésnek indulna.» Nagysága tehát egy időfeletti — de történelmileg adott — gondolatrendszernek új impresszióvá és új expresszióvá való változtatása. Körülbelül ez a feladata a skolasztikának is, de az feladatát tudományos eszközökkel oldja meg ; ez a feladata az igehirdetőnek is, de az gyakorlati eszközökkel dolgozik ; Prohászka ezt a feladatát művészi eszközökkel oldotta meg s ezzel művészt, maradandót és újat alkotott. Amit ő látott, azt látták a mult nagyjai: a teológusok, metafizikusok, szentek és misztikusok, sőt ő csak azt látta, amit ezek ; de az új az volt, amit ő *érezett* s ez új érzés kifejezéséhez magából hozzáadott ; mert ő nem úgy érzett és érzéseit nem úgy

mondotta el, mint más, hanem csak úgy, ahogyan azt egyedül Prohászka Ottokár tehette. Ebből áll eredetisége, újsága, egyéniségének páratlan volta; ez pedig a költő eredetisége és páratlansága.

Életműve — belülről nézve — egy óriási élményóceán. Van szélcsendje, szökő-árja, fenékhulláma, hideg és meleg árama, orkánja, mosolya, csipkéje és feltornyosuló, majd szétomló víz-Himalájája. Ha egy hangszert az is tesz, hány változat van rajta: Prohászka Ottokár a pásztorsípok, tárogatók és hegedűk földjén a sokhangú orgona. Rendkívüli változatossága mellett fönséges monotóniát mutat, mert a Prohászka lírája szakadatlan egyöntetűség s mindig a maga egységes egészében mozgó. Költészete állandó visszhang egy örök jelen benyomásaira. Ezért egészen *lírikus*. De ő nem akart költeményt írni (Ö. M. VII, 243.), hanem ígét hirdetett: művészete nem szakad le a lelkéről, nem alakul külön világgá, hanem látásainak együtt hangzó lírai kíséretével zeng. Sohasem végez művészi céllal, műalkotó munkát; alkotása nem tőle független tárgy, amelyen tataroz, változtat, díszít; mire műve megszületik, már nem törődik vele. Művészi tehetsége ebben az ős líraiságban rejlik s nincs alkalmunk megfigyelni szerkesztő, komponáló képességét, mert az érzés szívenvágta s ő elfelejtett alkotni, csak énekelni tudott. A részletek ornamentikája elborítja az egész architektúráját s nem látjuk a tervet, a szerkezetet; olyan, mint egy futórózsából és klematiszből szövődött palást, amelyről nem tudjuk, mit takar: márványoszlopot, gránitbástyát, vagy faragott bálványfát, de mindenesetre egy kaput, melyen át kell lépni. Ez a részletesség azonban sohasem jelent aprólékosságot, mert semmi sem áll távolabb tőle, mint a pepecselés, vagy a miniátorság. Iparművészethez nem volt tehetsége: ő épűgy az egyetemesség őserdejében járt, mint Wagner vagy Beethoven.

Lírikusságából következik, hogy nem volt érzéke az epika iránt. A történelemből is az volt számára valóság, ami a jelen élményévé változik. A mult személyeit nem tudja magukra hagyni, hogy megszöjjék sorsukat: közéjük áll, viaskodik velük s azt míveli velük, amit hallgatóival:

rájuk kényszeríti hangulatait, érzéseit, gondolatait s üzen velük, mint aki érzi, hogy egyedül neki van mondanivalója. Ha a partnak ahhoz a pontjához, ahol ő áll és énekel, esemény-szövedék érkezik, mint egy idegenből útrakelt tutaj: beugrik a tatra, odaül a kormányrúd mellé s új énekbe kezd s íme a Prohászka lelke úszik a vízen, mint egy zengő vízió. Drámai ereje sem fejlődött ki, mert a karok éneke elnyomta a hőst és a cselekvényt. A Labdakidák is megállottak volna az akcióval, ha közéjük téved lantjával Orpheus.

Még két dolog következik az ő líraiságából. Egyik az, hogy egyetlen magyar költő sem adott annyi tájképet, mint ő. A természet a legnagyobb lírai instrumentum és minden nagy költő új énekét játszik rajta. Senki sem tudja a természetet olyan *egyénien* látni, mint ő. Nem azt mondja: mint a forrás, hanem azt: mint a piliskeresztúri forrás ott a romok előtt, a diófa alatt. A természeti tárgyak megtartják alakjukat, színüket, ízüket, egyéni életük jellemét, sőt mindezt felfokozzák, mégis az ő érzéseit, gondolatait, hangulatát hordozzák s úgy viszonylanak az eredetihez, mint egy üveg-festmény az olajképhez. A fény és a jelentés *többlete*: az bennük a Prohászka lírája. De, másodszor, az, aki több tájképet hagyott reánk, mint bármely más magyar író: egyetlenegy portrét sem rajzolt meg soha. Az emberben csak az ideát látta és egyéni jellemképet nem tudott sem meglátni sem megrajzolni. Emberlátása a quattrocentóban maradt, ahol még nem fedezték fel az egyénit; a személyek még csak díszletek a testet öltött ideák élőképeihez.

Művészetének alapformája a kép. Rendesen belülről átvilágított és intuicióvá tömörített metaforák szökkennek ki látásai tűzmagvából, mint színes és játékos szikrák. Néha egy-egy metafora külön életet kezd: hasonlattá szélesül, allegóriába organizálódik és tovább viszi a fejtegetést. Hasonlataiba sokszor több gondolati elem kerül, ilyenkor szimbólumokká, metonímiákká opálosodnak. Máskor csak ugródeszka a kép: új jelentések felé lendül róla vagy pedig misztikus híd, melyen a magasságból száll le a valóságra, színező jelentés-záporban, mint a szivárvány a földre. A hasonlat és szimbólum olyan alapképlete, mint a sónak a

kocka. Nagyobb művei is grandiózus hasonlatok, melyekben a valóságnak egy élő szövedéke egyetlen óriás lelkiségnek. igazságnak, vagy tételnek a képe. Klasszikus példák erre tisztán irodalmi dolgozatai. Ezért szerette a geológiát, ezt az óriási hasonlatgyűjteményt és nagy apologetikus művei olyan szimbolumok, amelyekben a látható világ hasonlata, a láthatatlannak. Ha filozófus lett volna, ítéletbe foglalta volna a világot, de költő volt, tehát hasonlatba foglalta.

Költői formája a ritmikus próza. A kötött forma nem illett volna egyéniségéhez, sokkal szabadabb, elemibb erejű volt, hogysem elérhetett volna a prozódia finom csövezetéseiben. De a prózájának olyan numerosa van, mint az őserdők orgonázó lélekzetvételének. Jellemző rá nézve, hogy ereje nem a jelzőiben van, melyeket úgy halmoz, mintha barrikádokat ostromolni küldené őket; ez csak fönséges teher, amelyet könnyedén tart a stílus belső ereje. Ez az erő igéiben van. Állítmányai legtöbbször szemléletes igék, rugalmas, teherbíró, könnyed és acélosan finom gondolat-erők. Igéinek bősége miatt lesz a stílusa olyan mozgalmas, élő, fordultatos és cselekvő, mint egész világa. Nem hiába a barokk volt kedvelt stílusa, melyet a pátosz és akció lelkesült ölelkezésének nevezett. (XXIV, 131.) Művészete tele van mozgással, lendülettel, fénnel és árnyékkal — egy exaltált universum költői képe. A bősége félelmes, a gazdagsága káprázatos, a lendülete szenvedélyes, egész dinamikája a forgószelemlére emlékeztet. Emberek, oszlopok, tüzek és gondolatok a diszkoszvető mozdulatával perdülnek s még a báj is olyan, mint az elcsapódó olajzapor. Középút ez a klasszicizmus megfagyott, hallgatag statikája és a romantika ködös, süppedő felhőjátéka között. Kőből, aranyból, tölgyfából van minden és nem álom, nem köd, nem felhő és szél; de mintha az elragadtatás tajfunja csapna belé: kő, fa, érc, minden pompázó díszlet kígyózik, szétfeszül, felmagasztosul, a csoda és a rajongás izgalma tölt be minden tárgyat és átremeg a mennyei tumultuson az imádat pátosza és ünnepies üteme, mintha szélvészben hajladozó cedrusok liturgiáját látnók. Szóhoz nem jutott drámaisága ebben a mozgalmasságban éli meg magát.

Ezt az egész világot ő teremti és ő tölti be. Az ő életének kibomlása ez, mint a füst a tömjénnek. Ő az, aki forr, buzog, feszül, kinyulik, ellágyul, tapad, simul, feltárul, egekbe csap s magába vonja a világot és önnön tűzévé változtatja, mint a nap a behullott csillagokat. Ebben a gátjaszakadt élet-áradásban magasra nő, lényén és világán előmlik a győzelem öröme, a teremtés jókedve, a magával megtelő élet mámora. Ahány mondat, annyi hajnal.

Ha pedig ez a Prohászka nem a halott könyvön át, hanem az élő szó hatalmával szól a hallgatóságához, mint az ige embere, ezzel csak megteljesedik és tömeghatássá válik líraisága. Emlékezzünk, milyen harmóniát mutatott alakja, hangja, taglejtése és gondolatainak szimfóniája, mintha előttünk teremtené önmagát és óriás dallamát. Mint a rapsodnak az ének, Prohászkanak a szónoklat az a delta, amelyen át befut a teljesedés óceánjába. Istennek rapsodosa ő, akinek kezében kivirágzott a pásztorbot, mint egy szent thyrös, s keresztyén evoéja századokon zúg át: Io, triumphate!

*

Feltűnhetett, hogy Prohászkaról eddig csak mint íróról beszéltem. Géniuszának elemzése után tartoztam volna az ő vallásos egyéniségét is méltatni. E nélkül a róla alkotott kép olyan, mintha valaki a kölni dómot csak egyik tornyával ábrázolná. De ennek a feladatnak nagy része kívül esik e Társaság és a szülői illetékességén. Lesznek, sőt vannak, akik Prohászka jelentőségének ezt az oldalát is teljes felkészültséggel és hiánytalan jogcímmel megrajzolják. Én csak azt hangsúlyozom itt, hogy Prohászkaiban az író nem minden, sőt nem is a legfőbb. Egyéniségének nagyobb értékei és jelentőségének sugárzóbb élethatásai az ő prófétai, apostoli és pásztori küldetésének belső formáiban helyezkednek el. Én csak azt állítom, hogy nincs komoly keresztyén ember, aki írásain ne épülne és ne erősödnék s bár keresztyénsége tökéletesen katolikus és méltatlan hozzá minden ezzel ellentétes állítás: mégis, miután ez a keresztyénség erős, tüzes és élő bizonyosságtételeiből mindenki megtermékenyedik, aki

Krisztus igazi követője. Theológiaiilag egy világ választhat el tőle: Lélekben mindnyájunkat egybefog és emel. Épen ezért ebben a vonatkozásban is egyetemes érték, mint mindenki, akinek belső nagysága a korszak felé nő. Egyházára nézve küldetése felért egy megnyert csatával, de e nyereség ajándékaival gazdagabbá tette ellenfeleit is. Nem lehet lefoglalni, kisajátítani, tilalomfákkal körülkeríteni, mert mindenki jogot szerzett hozzá, aki megértette. Annyit követelhet mindenki belőle, amennyivel tartozik neki.

Már pedig neki nemcsak ez a nemzedék, hanem az egész magyar jövőadója. Megtestesült bizonyosság arról, hogy az élet súlypontja és meghatározó értéke a Krisztusban van s csak az a nép nőhet nagygyá, amely e felséges Úrban minden testi és szellemi erejét egybefogni, megszentelni és felfokozni képes. Benne a magyarság olyan tetőre érkezik, ahol örök igazságok örök békesség sátorai alá várják a megtépett, szétzilált zarándoksereget. Mint ahogy a Niagarától mérföldekre lehet hallani, hogy sziklanyoszolyáján az óriás víztömeg, Istennek ez a zúgó hárfája, miképen énekli az örökkévalóság dalát, de ugyanakkor ez a meg nem fogyatkozó erő ezer gépet hajt és millió lámpásban győz az éjszaka felett: Prohászka Ottokár, a Lélek hárfája, harsogva énekli az Úr dicsóságát, maradandó ihletése pedig ezer lámpást gyújt fel a magyar éjszakában és segít hajtani egy új történelem malomkerekeit. Isten malmai jövődőt járnak.

RAVASZ LÁSZLÓ.

AZ OLASZ SAJTÓREFORM.

(1923—1930.)

A korunkbeli sajtóproblémák kapuján már jóideje három kérdés hiába zörget.

Az első : hogyan lehetne a sajtó szabadságát, helyesebben szólva : függetlenségét a nagytőke ölelve-fojtogató karjaiból a jogos üzleti érdekek csorbulása nélkül kiszabadítani?

A második : hogyan lehetne az eddig eltűrt sajtójogi fikcióktól végre egészen szabadulni és a sajtójogot a közön-séges jogba beleolvasztani?

A harmadik : hogyan lehetne a hírlapírói életpályát valahára úgy rendezni, hogy az, a nem-kívánatos elemektől és befolyásoktól megvédve, a közérdek szolgálatában minden tehetségét szabadon kifejthesse?

A jogtudományosságot és a jogtörvényhozást egyáltalán nem dicséri, hogy a mostani sajtójogi rendszernek immár több mint százéves életideje alatt sem volt képes e kérdések egyikét sem tűrhetően megoldani. A felelősségi fikciókat még ma is Európa-szerte valami szent tabu gyanánt távolról, bosszankodva tisztelik ; az egyre merészebb sajtó-vállalatok visszaéléseiből, magukra hagyva, ferde jogszokások jegecesedtek ki ; a rendezetlen hírlapirodalmi pályán pedig a fehér rabszolgaságnak bizonyos európai fajtája képződött ki. (Lásd : a «sajtó-kulik» köz-szólást.)

Mindezek őszinte bevallása természetesen nem akarja kisebbiteni azt a rendkívül nagy szolgálatot, amit a politikai szabadság, a gazdasági jólét és a kultúra dolgában a sajtó így is tett a civilizációnak. Amihez nálunk nemzeti életünk gyarapítása is járult. Azonban a jogalkotás nagy mulasztásul kell följegyezni, mennyivel nagyobb, szebb és hatásosabb lehetett volna mégis ugyanez a szolgálat, ha a törvényhozá-

sok a sajtójogot megfelelő időben hozzá alkalmazták volna a haladó új kor szükségéhez, mint azt különben időközben az ennél jóval kevésbbé fontos kisebb jogrendszerrel is megcselekedték.

Ez alól újabban csak az olasz törvényalkotás a kivétel; az is csak a fasizmusnak 1922. okt. 28-án történt hatalomfoglalása (marcia su Roma) óta. Már az 1923. júl. 15-iki Decretum megtámadta a legszégyelnivalóbb visszaélést, vagy ha úgy tetszik: intézményt, az úgynevezett Strohmanna-fikciót. Majd rendezte, szellemi és erkölcsi képesítéshez kötötte, de egyben a tisztességes, alkotmányosan védett életpályák közé is sorozta a hírlapírói pályát. Fegyelmi rendtartást is állított be számára s a kiadóvállalat túlsúlya ellen állami hatóság által ellenőrzött kollektív-szerződéssel és jóléti intézményekkel biztosította. Végül a sajtó büntetőjogi felelősségét lényegében az 1930. okt. 19-én életbelépett új, általános büntetőkódexben oldotta meg.

Ez most bizonyos megállást jelent a hétéves reform útján. Befejezve ugyan még nincs (a fasizmus ilyen befejezéseket nem is igen ismer), de mai állapotában jogi alakja és fejlődési iránya nem kétséges többé. És éppen ezért alkalmas arra, hogy tudomány és törvényhozás belőle — tetszést vagy nem-tetszést félretéve — tárgyias tanulságokat merítsen.

I.

A nagy fikció.

A sajtó felszabadításaért egész Európában folytatott történeti küzdelem legelőször a francia forradalom 1789. évi nagy Nyilatkozatában ért célt és az 1791. évi alkotmány 11. cikkében törvényes elismerést. Az első szerves sajtótörvény azonban csak az 1828. júl. 28-i francia törvény volt. Ez állapította meg, szabadságbiztosíték gyanánt, a felelős szerkesztő (gérant) intézményét is, mely későbbi elfajzásában magát az őt szült szabadságot is kikezdte.

E francia törvény volt előképe ugyanis az 1831. évi belga sajtótörvénynek, de később az 1848. március 26-i első olasz (piemonti) sajtó-dekrétumnak is. A magyar 1848.

évi XVIII. tc. már a belga törvény módosításait is átvette s ez volt az oka, hogy az olasz törvény a hírlapokra, a francia minta szerint, a felelős szerkesztő és szerző együttes felelősségét állapította meg, amíg a magyar törvény, a belga után indulva, a felelős szerkesztő fiktív felelősségét csak szerző híján ismerte el és utánuk külön fokozatban a kiadó és nyomdász fiktív felelősségét is. Ezért nevezték el a felelős szerkesztőt később kitömött szalmabábnak (Strohmann), bűnbaknak, olaszul pedig Fajankónak (Giovanni testa di legno = fafejű János).

Ma már alig hiszi el az újabb nemzedék, hogy a tetteseknek ezt a fontos alkotmány-biztosíték gyanánt tisztelt föltevését, fikcióját, több mint két emberöltő bizonyos áhítattal és meghatottsággal tisztelte s hogy az csak akkor kezdett nevetségessé, sőt gyűlöletessé is lenni, amikor az államellenes bujtogatások, vagy a magánosok ellen intézett leggonoszabb rágalmak és becsület-dúlások e névtelenségi fikció mögé bújtak s maguk a kapzsi lapvállalatok is ezen az úton iparkodtak — fizetett bűnbakok beállításával — lapjuknak kelendőséget, reklámot, maguknak pedig dús bank-pausálékat és hasonló jókat biztosítani.

A szélső, forradalmi pártok lapjai Itáliában is ilyen, állandó fizetéssel ellátott álszerkesztő-Fajankókat használtak villámhárítónak, sőt egyik milánói ujság kiadója a kórházban, a már-már haldokló tüdővészések közül fogadott magának olcsó pénzért álszerkesztőt, akit még megidézni sem lehetett, ha bírói eljárás indult a lap ellen.

A későbbi jogtörténetnek bizonyosan érdekes problémája lesz majd annak megállapítása, hogy a tömegléleknek milyen elkáprázása, avagy az alkotmányos törvényhozásnak milyen tartós betegsége volt az oka annak, hogy egy ennyire elfajzott, az igazságosságnak ilyen csúfságára kihasznált fiktív jogintézményt nyolc évtizeden túl megtűrtek és részben megtűrnek még most is.

II.

A felelősség és a felügyelet reformja.

A sajtószabadság történetéből nem szabad kivetni azt a jogilag figyelmet érdemlő tényt sem, hogy a forradalmi idők elhamarkodásai a fényes, nagy szabadságeszmék sikerétől elkábulva, a tapasztalt jogász előtt oly fontos ellensúlyzással más tekintetben alig éltek.

Az 1848. évi magyar sajtótörvény leglelkesebb mentora, Kossuth Lajos, például már egy év tapasztalata után így szólal föl 1849. márc. 25-én Debrecenben, a képviselőház ülésén :

«... És méltóztassanak a sajtó működésére a legközelebbi napokban visszaemlékezni. Borzasztó, irtózatos! Kinek keblében ez a szó : haza, magasabb, mint a személyes elégtétel az önérzelmek iránt, annak el kell borzadnia attól, amit a sajtó művel...»

Éppen ez a tapasztalata volt az 1848. évi olasz (piemonti) sajtótörvény nagynevű szerzőjének, Cavournak is, aki 1851-ben két közveszedelmes hírlap elnyomása után a torinói képviselőházban így fakadt ki :

«A sajtószabadság gyakorlását a belőle származható visszaélések elnyomásával összeegyeztetni nem nehéz, de ki merem mondani : lehetetlen.»

Nem hiányzottak ugyan Olaszországban sem az egyre fokozódó visszaélések kiküszöbölésére szolgáló törekvések, de ezek, ide nem tartozó történeti okok miatt, mindig meghiúsultak. Azonban a diadalmas fascio, mindjárt hatalomfoglalása után, sietett a reformhoz legalább az imént jelzett legfájóbb ponton hozzányúlni, még pedig az 1923. júl. 15-i kir. rendelettel, amelyet több pótlással az 1925. dec. 31-i törvény cikkelyezett be.

A felelős szerkesztői (gerente) intézményt e rendelet és a későbbi pótlások kiegészítése szerint a felelős igazgató pótolja, aki a lapot valósággal is szerkeszteni tartozik. Az álszerkesztő beállítása bűncselekmény. Minden lap köteles hatóságilag elismert felelős igazgatót tartani s ha ez mentelmi jogot élvező képviselő vagy felsőházi tag (senátor), akkor helyettese gyanánt a lap főbb szerkesztő tagjai közül egyiket

kell felelős szerkesztő gyanánt elismertetni. (Olaszországban a lap rendes munkatársait nevezik szerkesztőknek, *redattori*.)

A lap nagy terjedelmére tekintve, a törvény az egyes rovatok külön felelős igazgatói alkalmazásáról később sem szól, az tehát eltiltva nincsen, ellenben arra az esetre, ha a felelős igazgató bármi okból is akadályozva lenne a valóságos szerkesztésben, a hírlapkiadó az 1848. évi sajtótörvénynek még el nem törölt 39. szakasza értelmében a mondott úton «helyettes» elismerését kérheti, aminek azonban csak két hónapi időfolyásra szabad terjednie.

Működése megkezdése előtt minden igazgatónak kötelessége e minőségét a sajtó-testületnél (sindacato) a hírlapírók lajstromába is bejegyeztetni s ezenfelül kerülete kir. főügyésznél e minősége elismerését is kérni. A főügyész ezt az elismerést, a tartományi kormányzóval egyetértve meg is tagadhatja, de csak akkor, ha a kérelmező ettől visszafelé számított két év alatt sajtóvétségért kétszer, hat-hat hónapon felüli szabadságbüntetésre volt elítélve. Ez ellen fellebbezhet a belügyminiszterhez és csakis törvényesség okából az államtanácschoz. A hírlap azonban felelős igazgató vagy helyettese híján meg nem jelenhet.

Megtagadhatja az elismerést és a lap megindulását a kir. főügyész akkor is, ha a törvényesen betiltott újság címét változtatva, a korábbi igazgató szerkesztése alatt akar megjelenni.

*

A hírlapokban elkövetett vétségek általában a bírói hatóságok elé tartoznak, de az 1923. júl. 15-i kir. rendelet a közigazgatási hatóságoknak is ad egyes, politikai tekintetben veszedelmes magatartás vagy vétség esetén bizonyos felügyeleti és beavatkozási jogot. Így a rendelet 2. és 3. szakasza — a bírói hatáskörnek különben épségben tartásával — fölhatalmazza a kormányzókat a felelős igazgató megintására és ha ez nem használ, a szerkesztéstől való eltiltására a következő két esetben :

a) ha a hírlap a külfölddel való diplomáciai műveleteket hamis, vagy irányzatos közlésekkel zavarja, vagy a hazai

állam tekintélyét a bel- vagy külföld előtt gyalázza, avagy a közönséget igaz ok nélkül nyugtalanítja ;

b) ha bűncselekmények elkövetésére, osztálygyűlésre, a törvényes hatóság iránt engedetlenségre hív föl; ha a közüzemek alkalmazottjainak fegyelmét rontja, külföldiek érdekét az olasz érdekek rovására előmozdítja, a hazát, királyt, a királyi családot, a pápát, az állam vallását, az államhatalmat vagy a barátságos országot becsmerli.

Ezek az esetek rendesen háborús vagy forradalmi izgalmak idején fordulnak elő s így a rendelkezés oka elég világos.

A kormányzónak joga van a hirlap ily közleményeivel szemben a felelős igazgatót (helyettesét) írásban meginteni s ha ez nem használ, az ugyanazon évben történt másodszori megintés után a felelős igazgatótól (helyettesétől) a szerkesztői elismerést — de csakis egy e végből alakult helyibizottság meghallgatása után — megvonni, vagyis őt a szerkesztéstől elmozdítani.

Az említett bizottság elnöke a főtörvényszék által küldött bíró. Tagja : a kir főügyész által kirendelt ügyész és a helyi hirlapírói testület képviselője. Ha ez nem rendelne ki senkit, helyette a helyi törvényszék elnöke rendel ki.

E bizottság megbízása egy évig tart. Határozata előtt a kormányzó az igazgatót el nem mozdíthatja, viszont a határozathoz kötve nincs.

A kormányzó határozata ellen az igazgató szintén az államtanácsig föllebezhet, de ha a kiadó 24 óra alatt nem állít elfogadható új felelős személyt, a lap addig nem jelenhet meg.

Ha azonban a kormányzó közérdekből helyesebbnek és szükségesnek látja e hosszadalmas eljárás helyett a megjelent hasonló tartalmú cikkek elkobzását, ezt maga vagy külön megbízottja is azonnal megteheti. (1924. júl. 10. kir. rend. 3. szakasza.)

*

Van azonkívül néhány kivételes eset, amikor a kormányzó a most leírt eljárás mellőzésével a lapot minden más eljárás nélkül is elkobozhatja. Ezek az esetek következők :

1. Ha a lapkiadó a törvény által előírt, imént előadott előzetes kellékek nélkül adja ki a lapot, az nyomban elkobozható.

2. Az általános közbiztonsági törvény 112. szakasza szerint az állam biztosságát, a nemzeti tekintélyt, valamint a köztisztességet megtámadó külföldi nyomtatványokat a helyi hatóság is nyomban elkobozhatja.

3. Ugyanígy elkobozhatók a 113. szakasz szerint közigazgatási úton a fogamzás megakadályozására, vagy a terheség megszüntetésére vonatkozó szereket vagy eljárásokat ismertető ajánlgatások, még ha azok a tudományosság színe alatt történnek is.

4. Ugyane törvény 114. szakasza szerint hasonló tekintet alá esnek a törvényes engedelem nélkül kifüggesztett plakátok, kivéve a kath. egyháznak a templomokban vagy azok külsején kitett egyházi tartalmú plakátait, továbbá a választás idején szokásos plakátokat s a bérletek, haszonbérletek és adás-vételek kisebb fali hirdetéseit.

5. Különös figyelmet érdemel ugyane törvény következő 115. szakasza :

«... Hírlapokban és más időszakos iratokban tilos a véres bűntettet elkövetett személyek, továbbá az abban való részesek arc-képét közzétenni. Hasonlóképen az öngyilkosokét is...»

Ezeket a nyomtatványokat is a helyhatóság kobozhatja el. Rendelkezésüket az orvosi kar komoly sürgetésére vette fel a törvényhozás.

*

A hírlapok kiadóinak és nyomdászainak felelősségéhez tartozik, hogy ők is kötelesek a kir. főügyésznél megjelenés előtt a lap tulajdonosainak nevét, állását, lakását, üzletét és ha a tulajdonos valamely társaság volna, igazgatóinak, esetleg tagjainak nevét stb. is bejelenteni — Ugyanezt a bejelentést változásoknál és minden év első 15 napja alatt is ismételni kell.

III.

A büntetőjogi felelősség.

A sajtóvétségekért való személyes felelősség módja most már az 1930. okt. 19-én életbelépett új büntető törvénykönyvben van következőképen megállapítva :

57. szakasz : A sajtó által elkövetett bűncselekményekre következők rendeltetnek :

1. Ha időszaki nyomtatványról van szó, az, aki a felelős igazgatói vagy felelős szerkesztői minőséget betölti, már ezáltal felelős is az elkövetett bűncselekményekért, föntmaradván a közlemény szerzőjének a felelőssége is.

2. Ha nem időszaki nyomtatványról van szó, a cselekményért a közlemény szerzője felel, de ha ez ismeretlen, vagy nem büntethető, akkor a kiadó és ha az is ismeretlen vagy nem büntethető, akkor a nyomdász.

58. A megelőző szakasz rendelkezéseit kell alkalmazni akkor is, ha az időszaki vagy nem időszaki nyomtatvány közzétételénél nem vették figyelembe az erre vonatkozó törvényes rendelkezéseket.

Ha ismeretlenek, avagy nem büntethetők az idézett szakaszban megjelölt személyek, a nyomtatványban foglalt bűncselekményért mindazok felelősek, akik akármiféle módon terjesztették a nyomtatványt.

Mindezek mellett külön meg kell jegyezni, hogy a büntető codex idézett szakaszai nem zárják kifejezetten ki azok feleletrevonását sem, akik a sajtóvétség létrehozásánál mint fölbujtók, társtettesek, bűnsegédek, bűnpalástolók közreműködtek. Természetesen ilyen esetekben a szándékosság már föltétele az elítélésnek.

Vagyonilag felelősek a törvény szerint a lap tulajdonosai és a kiadó egymás közt egyetemlegesen a bírósági ítéletben megállapított megtérítésekért, károkért, pénzbüntetésekért és az okozott költségekért. (A *cui prodest* elve.)

Lapbiztosíték letételét a törvény nem kívánja meg ; a most megjelölt felelősségekért azonban a nyomda gépei, betűi és egyéb fölszerelései törvényes zálogul szolgálnak. A nyomdatulajdonos azonban e tehertől szabadulhat, ha e tárgyak mindenkori értékét zálogul a kir. törvényszék elnökénél leteszi. A tárgyakat a mindenkori viszonyok szerint kell megbecsülni és a becslést minden év elején ismételni kell.

Mindent összefoglalva, a reform a régi felelősségi fikcióval nem bírt még egészen szakítani, sőt az igazgató és a szerző régi együttes felelősségét is megtartotta.

A parlament fölfogása — ellentétben még a római semmitőszék nagynevű elnökével is — az volt, hogy a bonyolult összetételű hírlapot mintegy személyesíteni kell, s ezzel valamely ú. n. «tárgyi» felelősséget is meg kell állapítani az igazgató személyében, aki kötelezve van a szerkesztésre.

Hogy ez a tárgyi felelősség megint csak fikció, azt elismerték, de a többség fölfogása mégis az volt, hogy ha a felelős igazgató felelősségét csak a szándékosság vagy tudatosság esetére szorítanák, még a réginel is nagyobb rést nyitnának a visszaéléseknek, amennyiben a szerző eltitkolása és a felelős igazgató kimosakodása esetében felelős személy egyáltalán nem lenne, hacsak a kiadó meg a nyomdász személyét a hírlapoknál új fikciókkal felelőssé nem tennék.

Hogy más, közönséges bűncselekménynél is előfordul a tettes hiánya, azt a megfontolást azért mellőzték, mivel a sajtóvétségek *büntetlen maradásának*, esetei megint iskolát csinálnának. A mellett a sajtóvétségek jólismert közveszélyessége is azt kívánja, hogy valakinek a megbüntetése mindig bizonyos legyen.

Hogy ezt a nagy kérdést még egy forradalminak nevezhető újító törvényhozás sem tudta ennél jobban, a fikciók végleges kiküszöbölésével megoldani, az nemcsak a megoldás nehézségét jelenti, hanem azt is, hogy a Mussolini nagy reformjának folytatása ezen a ponton még várható.

Meg kell jegyezni azt is, hogy a vázolt megoldások igen sok fontos felelősségi kérdést bíztak az olasz törvényben hallgatag is a bírósági gyakorlatra. Az olasz judikatura már korábban is elkövetett mindent, hogy ezek az elképzelések (fikciók) helyett, hacsak lehet: a valóságok szerint ítéljen. Ezt az utat jelölte meg neki különben a fasiszta törvényhozás is akkor, amikor az 1930. évi új büntető kódex szövegebe illesztette bele a sajtófelelősség kérdését és az 1848. évi külön szövegezett anyagi sajtó-deliktumok helyére az általános kódex megfelelő rendelkezéseit tette. Ez különben nálunk már az 1878. évi büntető törvénykönyvben megtörtént.

Az 1930. évi olasz büntető codex anyagi rendelkezései közül csak egy-két föltűnőbbet lehet ezen a helyen kiemelni.

A 352. szakasz szerint ötezer líráig büntethető, aki a hatóság által zár alá vett nyomtatványt (képes ábrázolatot stb.) árusít, osztogat vagy kifüggesztet.

A kitörlött 407. szakasz így szól: «Aki egészben vagy részben párbajra vonatkozó tudósítást vagy tárgyalást tesz közzé, 5000 líráig büntethető.»

A sajtóval elkövetett becsületsértések és rágalmak ellen az új kódex hathatósan védi az állampolgárokat már azzal is, hogy ezeket (ez nálunk is így van) a közönséges eseteknél jóval súlyosabban fenýíti.

Az 565. szakasz külön 1000—5000 líra pénzbüntetéssel fenyegeti azokat is, akik írásban képben vagy hirdetésben a közerkölcsiséget vagy a családi tisztességet sértik meg.

Az 594. s köv. szerint a közönséges becsületsértésért is fél-évi börtön vagy 10 ezer líra pénzbüntetés jár, rágalomért (tény állítása) már két év vagy 20 ezer líra. Ha ezt sajtóban követik el, három év és 50 ezer líra. Ha pedig ezt valaki hatósági testület vagy képviselő ellen teszi, a büntetést «fokozni kell».

A most érintett esetben az állítás valódiságát vagy «köz-tudomású» voltát bizonyítani nem szabad, mivel — így szól az indokolás — ez az állami igazgatás igazságosságába vetett hitet támadná meg. A vétkes köztisztviselőt a kormányának kell bejelenteni büntetésre.

Magánfelek közt a két félnek joga van a ténybizonyítás tekintetében esküdszékforma becsületbíróóság döntését kérni, de a bíróság előtt valódiságot nem bizonyíthatnak.

Közjogi jelentősége van a 683. szakasznak, mely a két törvényhozó Kamara és a Nagytanács (Gran Consiglio) titkos tárgyalásairól hozott sajtóközlemény tettesét, még ha azt összefoglaló vagy elbeszélő formában írta is. — ha magában a közleményben nincs súlyosabb delictum — már a titoksértésért is 5000 líráig bünteti.

A következő szakasz a bírói ítélőtanács titkának hasonló megsértését 500 líráig bünteti, de akkor is, ha a szavazóbíráról névszerint írja, hogyan szavazott. Ha pedig valaki a folyó büntető-eljárás bizonyítékait bírálgatja (nálunk

mindennapi eset), vagy az eljárás valószínű végkimenetelét mérlegeli, 3000 líra maximum. (685. szakasz.)

A köztisztességet sértő nyomtatványok vagy ábrázolatok terjesztői pedig 10—10,000 líráig büntethetők. (528. szakasz.)

A fasizmus közjogi intézményeinek megtámadóit a codex máskülönb is kivételes szigorral bünteti. Így például aki idegenekkel Olaszországnak valamire való kényszerítésében csak megegyezik is, 5—15 évi börtönt kaphat. De még ez is súlyosbítható, ha sajtópropaganda útján követik el. Aki pedig hazája ellen pénzt vagy más hasznot elfogad, már ezért is 3—10 évi börtönt kaphat. De ha háború idején vagy sajtópropaganda végett kapja, ez a büntetés is emelhető.

Ostromállapot és hadviselés esetére a sajtó magatartását a büntető törvénykönyv s egyéb alkalmi törvények határozzák meg.

A világháborúban már a hadüzenet előtt, 1915. márc. 28-án külön törvény hatalmazta fel a kormányt a hadviselésre vonatkozó minden közlés eltiltására. A kormány élt is ezzel a fölhatalmazással a kormányzók útján. Mindazáltal ezt a törvényt egy 1918. nov. 19-én kelt rendelet jelentékenyen korlátozta, később pedig egészen félretették. A sajtóesküdtszéket már az 1923 júl. 15-i rendelet eltörölte.

IV.

A lajstrom.

Befejezettebb alkotásai vannak a fassiónak a hírlapírói élethivatás és a hírlapkiadói jogállás rendezése tekintetében.

A fassio sajtójogi törvényhozásának elhatározó motívuma e részben az volt, hogy az eddig ott is rendezetlen hírlapírói életpályát az oda nem való elemektől megtisztítsa, megbízható és tiszteletreméltó élethivatássá tegye, bizonyos képesítéshez kösse, netáni visszaéléseit fegyelem alá vesse, de függetlenségét és így a kiadóval szemben fizetési és egyéb viszonyát is törvényekkel pontosan szabályozza.

A reformnál természetesen óvakodni kellett attól is,

hogy az ne gyöngítse a sajtó complex intézményének magára a nemzeti életre való megbecsülhetetlen szolgálatait.

A kiindulópontot e részben az olasz hírlapírók milánói kongresszusa adta a törvényhozás kezébe. Ez a kongresszus habozás nélkül elismerte a hírlapirodalom leromlott állapotát, de annak orvoslására a sehol nem alkalmazott hírlapírói kamarát alkalmasnak szintén nem találta. E helyett az új kormányelnöknek az erkölcsi és értelmi képességekkel bíró hírlapíróknak Rendbe foglalását és közhitelű lajstromba (albo = album) való bejegyzését ajánlotta.

A szervezésnek ez a módja Olaszországban történeti gyökerekkel is bírt a városi polgárság egykor oly híres céheiben és a nemesség aranykönyvében.

A szervezés már az 1923. évi júl. 15-i törvénytől kir. rendelettel elkezdődött és az 1925. dec. 31-i törvényben némi pótlásokkal alkotmányos becikkelyezést is nyert. Ez a törvény szervezte meg először a hírlapírók Rendjét és ezzel együtt élethivatásuk Lajstromát (Albo) is. Mivel azonban 1927-ben az általános nemzeti munka-alkotmány (Carta del Lavoro) szervezése is elkezdődött, az újságírók rendjét az 1928. febr. 26-i kir. rendelettel véglegesen 11 hírlapírói testületbe tagolták. Ez által részévé lett az ú. n. szabad életpályák (üggyédek, orvosok, szerzők, művészek stb.) munkaszövetségének is és ezzel az állam alkotmányos felügyelete alá került. Innét túl végleges formát kapott a Hírlapírók Nemzeti Testülete (Sindacato Nazionale Fascista dei Giornalisti) is és a hírlapírók Lajstromának kezelését is átvették e testület egyes tartományi csoportjai. A szervezet központja Róma.

*

A hírlapírók Lajstroma (Albo) négy jegyzékből áll :

1. A hivatásbeliek jegyzéke (elenco dei professionalisti). Ebbe csak azt lehet bejegyezni, aki már legalább 18 hónap óta gyakorló hírlapíró. Mivel azonban az 1929-ben Rómában föllállított állami hírlapírói főiskola növendékeinek az elméleti kiképzésen kívül gyakorlatit is ad, innét túl nem a pusztá gyakorlat, hanem e kétéves intézet képesítő-levele és a betöltött 21 éves életkor is képesít ebbe a jegyzékbe.

2. A gyakorlók jegyzéke (*praticanti*), akik kizárólag hírlapírással foglalkoznak, de még nincsenek képesítve, vagy még nincs meg a kellő koruk.

3. A publicisták, akik fizetési hírlapírói pályájukon kívül még más élethivatást, vagy tevékenységet is folytatnak.

4. Külön jegyzék azok számára, akik nem üznek fizetési hírlapírói foglalkozást, mégis mint tudományos vagy szakszerű szemlék (*riviste*) igazgatói vagy szerkesztői, (kivéve a sportok és mozgószínházak) avagy pedig nem tréfás jellegű, vagy pusztán csak üzleti célú általános iratok szerkesztésével vállalnak sajtójogi felelősséget. Ha ezek jellege vitás, a kérdésben a hírlapszervezet római központja dönt.

Nem szabad a Lajstromba fölvenni, és ha föl van már véve, ki kell törölni azt, akit börtönre (*reclusione*), vagy öt éven fölüli fogházra (*detenzione*) ítélték. Rövidebb időre történt elítélés esetében a Testület ötös bizottsága minden körülmény méltatásával csak akkor veheti föl a folyamodót, ha annak erkölcsi személyiségét az ítélet nem érinti.

Ha a Lajstromba már fölvevett hírlapíróról van szó, ugyanez a bizottság ítéli meg, helye van-e a fegyelmi büntetésnek. De semmi módon föl nem vehető, és ha már föl van véve, ki kell törölni azt, aki az olasz nemzet érdekei ellen nyilvános tevékenységet folytatott. Ebben az esetben a kitörlést vagy fegyelmi határozattal, vagy a tartományi kormányzó (*prefetto*) avagy a közbíró kérésére el kell rendelni.

A felvétel feltételei: 1. Olasz állampolgárság. 2. A polgárjogok csorbítatlan élvezete. 3. Születési bizonyítvány. 4. Bűnügyi igazolása annak, hogy a folyamodó a kéréstől számított három hónap alatt volt-e és mivel büntetve. 5. Alkalmazásának minősége.

A külföldi hírlapírók (lapok képviselői, levelezői), akik olasz földön szolgálnak külföldi lapjuknak, ha a 21. életévet betöltötték s az említett módon büntetve nem voltak, a 4. és 5. pont alatti kellék igazolásával az említett bizottságnál a külföldiek részére nyitott külön jegyzékbe való fölvételüket kérhetik.

A Lajstrom adatait s az új bejegyzéseket közölni kell a fellebbezési törvényszékkel, a helyi közigazgatósági ható-

sággal és az alább ismertetett Felsőbb Bizottság titkárságával.

A Lajstromból való kitörlést az említett okokon kívül az állampolgárság elvesztése és a politikai jogok fölfüggesztése esetében is el kell rendelni. A Lajstrom költségeit a Testület viseli.

A fegyelmi hatóságot is az ötös bizottság a maga kezésére vagy a közvádlo indítványára gyakorolja a bejegyzettnek hivatása körében tanúsított visszaélése vagy mulasztása eseteiben. — Fegyelmi büntetések: 1. Figyelmeztetés. 2. Legfölbbebb félévre való fölfüggesztés. 3. A Lajstromból való kitörlés.

A fegyelmi eljárást, valamint az igazságügyminisztérium kebelében szervezett Felsőbb Bizottság (Comisione Superiore) föllebbezési eljárását a föntebb idézett kir. Rendelet 12—19. szakasza részletesen szabályozza.

V.

A hírlapírók testületei.

Olaszország új munkaalkotmánya (carta del lavoro) 1927. ápr. 21-én lépett életbe. Ez az alkotmány a nemzeti munkát általában a munkaadók hat szövetségébe (confederazioni) osztotta be. Ezek: ipar, földművelés, kereskedés, tengeri és levegőbeli szállítás, szárazföldi szállítás, pénzüzet. Ennek megfelelő módon az alkalmazottak is hat munka-területre (sindacati) vannak sorozva. Ez tizenkettő. Mivel azonban az ú. n. szabadpályák (professioni), amilyen a szerzői, orvosi, ügyvédi, írói, művészi stb., ebbe a rendbe nem illettek bele, az alkalmazottak testületei sorához még egy 13-ik testületet (sindacato) is csatoltak s ebben egyesítették a többivel a hírlapírók testületeit is külön szövetségcsoportba.

E kétfelé osztás megfelel a tőke és munka érdekbeli azonosságának, de ellentéteinek is, és a gyakorlatban a megfelelő érdekcsoportok (hírlapírók, hírlapkiadók stb.) köteles meg egyezésének, vagyis a közös munkaszerződésnek alapja. Ehhez képest mindenféle munkaszüntetés vagy tömeges elbocsájtás

súlyos büntetés terhe alatt törvényesen el van tiltva, az egymás kizsákmányolása pedig gyökerében lehetetlenné van téve.

A nemzeti munkaszervezet feje a testület minisztere (ministro dei corporazioni), de a jogvitában nem ő, hanem a külön szervezett Munkabíróság dönt.

A fegyveres erő tagjai és a közhivatalnokok, mint ügyis törvényes szervezetben és fegyelemben élő állampolgárok, természetesen nem tartoznak a munka-alkotmány keretébe. Ellenben a nagyobb társadalmi Intézetek és Társaságok, amilyenek pl. az egyetemek, akadémiák, jótékony egyesületek, köznevelési intézetek, egészségügyi intézetek stb., külön is működhetnek, de a törvényes kellékek kimutatásával fölvételüket kérhetik a munka-alkotmány államjogi keretébe, amely esetben Jogi személyek (Enti) név alatt a nagy munkaszervezet egyenjogú kapcsolt részeivé lesznek. Ilyen a munkavégeztével mulattatva nevelő derék alkotás, a Dopolavoro is. Újabbak is keletkeznek.

A Hírlapírók Testületét szanaszét az országban már korábban meglevő sajtóegyesületekből az 1927. április 7-én kelt kir. rendelettel szervezték meg, következő székhelyekkel: Róma, Torino, Milano, Genova, Venezia, Trieste, Bologna, Firenze, Napoli, Bari, Palermo. (Sardegna szigete a gyarmatokkal együtt a római testületbe tartozik.)

A szervező Szabályrendelet lényegesebb pontjai következők:

A Hírlapírók Testülete a Lajstromok vezetésén kívül a Gyámpénztárral (Previdenza) együtt működik. Főadatai a szabályrendeletben részletezve vannak és lényegükben következők: a testületek kölcsönös támogatása, az élethívatas testületi és erkölcsi fejlesztése, annak a hatóságok vagy magánosok túlkapásai elleni védelme, a föllebbezési sajtóbizottságba és más testületekbe megbízott tagok küldése, szükséges panaszok és fegyelmi eljárások, bejegyzések és törlések indítása, közbenjárások, tagjai anyagi és erkölcsi védelme, az életpálya országos ellenőrzése, tagjai hatóságok előtti képvisellete, a testvér-szervezetekkel való közérdekű megegyezés, a nemzeti jellegű közös hírlapírói szerződés létrehozása egész Itáliában stb.

Rómában az ottani testületen kívül a hírlapírói szervezetek szövetségi központja (Sindacato Nazionale) következő szervezettel bír: 1. A tanács. 2. Az igazgatóság. 3. A titkár. — A tanács minden elsőfokú testület igazgatóinak gyűlése a központi igazgatósággal együtt. Évenként egyszer van rendes országos közgyűlése, de szükség szerint többször is összehívható. Főhivatása a föllebbezett ügyek és viszályok, valamint a fegyelmi ügyek elintézése. Az országos szervezet közleményeit havi jelentésekben összefoglalva közrebocsátja, évenként pedig *Annuario della Stampa* cím alatt vaskos almanachot tesz közzé. Gondjaira van bízva a sajtó országos könyvtára is.

VI.

A közös munkaszerződés.

A közös (kollektív) munkaszerződés a munka-alkotmány minden tagjára kötelező jogintézmény; így tehát a sajtóra is. Itt is biztosítja a vállalkozó kiadói tőkét a munkaszüntetés ellen, viszont a Lajstromban szervezett hírlapírókat is a sajtótőke esetleges hatalmaskodása ellen. Sőt a vagyonszerzésre helyes lelkiismeretesség mellett nem igen alkalmas hírlapírói pályán a hírlapírók családjának is olyanforma biztosítékot nyújt, amilyent a köztisztviselők élveznek.

A kollektív szerződés intézménye tehát egyik biztosítéka annak is, hogy a hírlapíró a maga és családja érdekeinek veszélyeztetése nélkül, becsületesen és intenzíve szolgálhassa a közérdeket.

A Hírlapírók Nemzeti Testülete és a Hírlapkiadók Nemzeti Társulata közt 1928. márc. 5-én kötött közös munkaszerződés lényeges tartalma következő:

Hírlapírónak csak azt lehet tekinteni, aki a Lajstromba mint igazgató (felelős szerkesztő), főszerkesztő, rendes szerkesztő, krónikairó, tudósító, segéd tudósító, gyorsíró, hírszerző, levelező vagy rajzoló huzamos munkára alkalmazva be van jegyezve. (Lehetnek még más alkalmazottak is, de ezek nem hírlapírók.)

Közös munkaszerződést, azzal kapcsolatos szabályzatokat

és megállapodásokat csak a Hírlapírók Nemzeti Testülete (római központ) által lehet kötni. Ugyanez által köthet két vagy több Testület (sindacato) is egymással szerződést.

A szerződésben nem szabad a munkaviszonyt határozott időre korlátozni, kivéve ha a hírlapíró tevékenysége maga is időhöz van kötve.

A belépésnél a kiadó hathónapi próbaidőt köthet ki, amelynek leteltével kötelezettség nélkül visszaléphet a kötött szerződéstől. Más esetben, ha a kiadó a hírlapíróval a jogviszonyt nem akarja folytatni, a kollektív szerződésben szabályzott megtérítéssel tartozik neki. Így egy évi fölmondás illeti az igazgatót (helyettesét), a főszerkesztőt és a római rendes tudósítókat. Kilenc hónap a rendes szerkesztőket, levelezőket és segédlevelezőket a fővárosban és a külföld nevezetesebb városaiban, ha rendes fizetésük legalább havi 3000 líra; továbbá hat hónap a gyorsírókat s egyebütt a tudósítókat és rajzolókat. Külön (cikkenként) díjazottakat csak egyhavi fölmondás.

Nincs ilyen megtérítésnek helye, ha a szolgálati viszony a hírlapíró hibájából vagy az ő kívánságára azonnal föl bomlik, aki azonban a kiadó kívánságára háromhavi szolgálati időt köteles megtartani.

Ha a hírlapíró 60 éves korát elérte vagy 35 évig teljesítette hivatását, elbocsájtását a most említett időre kívánhatja.

Ugyanez a joga van akkor is, ha ránézve valamely okból, személyével vagy hivatásbeli tisztességével össze nem férő helyzet támad. Igazgatóra (helyettesére), főszerkesztőre, a római Hírlaptudósítói Intézet tagjára, a politikai cikkíróra és a parlamenti tudósítókra ez mindig előáll, ha a lap politikai iránya megváltozik. Ebben az esetben a rendes felmondási díjak azonnal esedékesek.

Ha a hírlapírót a fegyveres erőhöz szolgálatra berendelik, fizetése a katonai szolgálat alatt is tovább folyik és állását is nyitva kell tartani számára.

A hírlapírót betegsége első három hónapja alatt egész fizetése illeti, a következő három hónap alatt a fele. Csak félév eltelte után bonthatja föl a kiadó a viszonyt a rendes

fölmondási feltételekkel. A hírlapíró halála esetében negyed-izigleni örökös rokonai követelhetik az így kiszámított összeget.

Az állásban levő hírlapírónak minden decemberben kettős fizetés jár. Ezen fölül korpótlékra is joga van, mely 5—5 évenként háromszori fizetésemelésből áll. Az évi fizetési pótlék mind a három esetben a legutóbbi hónapban élvezett fizetésének felel meg. Ennél kedvezőbb korpótlék külön is kiköthető.

A Testületbeli pénzalapba a bejegyzett hírlapírók és kiadók egyenlően a fizetés 2—2 százalékát (= 4%) kötelesek befizetni.

A kiadók és hírlapírók közt a kollektív szerződésre vonatkozó jogviszályokat 1928. márc. 1-től az általános állami Munkásbíróságok (Magistrature del Lavoro) döntik el.

A minimális fizetések az 1928. dec. 31-én kelt pótmegállapodás szerint következők:

A napilapoknak a közös munkaszerződésbe tartozó hivatásos hírlapírói részére havonként legalább:

800 líra a százezer lakosnál nem nagyobb városokban.

1000 líra a százezer lakostól ötszázezerig nem nagyobb városokban.

1100 líra az ennél népesebb városokban.

Ez a díjazás a napilapok szerkesztőit és azokat a hírlap-tudósítókat illeti, akik a tartományok főhelyein működnek és csak a maguk lapjának szolgálnak.

A meghatározott számú cikkekre szerződött «cikkírók» e minimumot annak megfelelő számú cikk írása alapján szintén igényelhetik.

VII.

A gyámintézet. La Previdenza.

Az olasz sajtónak már korábban keletkezett szerény egyesületi segélypénztárait 1925—26-ban szintén egyesítették és az így keletkezett Országos Gyámintézetet (Istituto Nazionale di Previdenza dei Giornalisti) címen az 1926. márc. 25-i kir. rendelet Róma székhellyel az új munkaalkotmányba jogi személy (Ente) gyanánt beillesztette.

E rendelkezéssel a fasiszta reform egyrészt az anyagiakban is megalapozta az olasz hírlapirodalom függetlenségét, másrészt ezen életpályát újabb védelmekkel biztosítva a szabad és tiszteletreméltó élethivatások közé emelte.

A Previdenza vázlatos képe a törvények szerint következő.

Ez a fontos intézet nem állami intézmény, hanem a szervezett hírlapírói rendnek állami fölügyelet alatt álló külön Gyám- és Nyugdíjintézete. Alapját Volpi akkori pénzügyminiszter az előfizetési és hirdetési kötelező nyugtákra fölragasztandó 20 filléres (kb. 6 magyar fillér) bélyegjeggyel vetette meg, amihez később más kisebb kiegészítések csatlakoztak. Ez a pénzalap 1930-ban már hatmillió lírára rúgott (1·8 millió pengő). Hozzácsatolva a befizetett, imént említett 4% fizetési hányadot, a hírlapírók 60 éves korukban vagy 35 évi szolgálat után tetemes nyugdíjat, betegség esetén családjuknak is illő segítséget, haláluk esetén övéiknek illő ellátást biztosíthatnak.

A Providenza szervezete egy elnök vezetése alatt a király kinevezte Főtanácsból, állandó Igazgatótanácsból és a Felügyelőkből áll. — Tagja az Intézetnek a Lajstromba és Testületbe fölvett minden hírlapíró, ha ez alapon az igazgatótanács is fölvette.

*

A Previdenzával összefügg a mi Társadalombiztosítási Intézetünkhöz hasonlónak mondható Nemzeti Életbiztosító Intézet is (Istituto Nazionale dell' Assicurazioni della Vita), mely 1927. dec. 19-én a Previdenzával tagjai javára szerződést kötött. Ennek előnyeit nagyon mérsékelt díj fejében minden tag igénybe veheti, részben a nyugdíj és betegség körüli kiegészítésekre, részint a család javára szóló tőkeképzésre.

E kollektív szerződéssel a tag illő fizetése fejében nyugdíjigénye mellett ú. n. vegyes biztosítást is köthet, mely időelőtti elhalálozása esetén vagy elért 60 éves életkorára legalább is 30 ezer líra *tőkét* biztosít családjának. Ez a tétel az első három évben már 60—100 ezer lírás tőkét jelentett.

Ezenkívül balesetekre és szenvedett rokkantság eseteire is kiterjed, még ha nem is hivatása gyakorlásában érte a

hírlapíró tagot. Baleseteknél ez 25 ezer, rokkantságnál 75 ezer segítségen kívül, utóbbi esetben napi 25 líra díjat is ad.

Folyamatban van továbbá az előregedett vagy elbetegesedett hírlapírók részére Toscanában, Umbriában vagy az Adria partján alkalmas üdülőház, Rómában pedig egy nagyobb központi jóléti palota építése. Addig, amíg ezek készen lesznek, az elaggott hírlapírók részére segélydíjak vannak alapítva.

A tagok fölvételének kellékei a Previdenza kebelébe :
1. A Lajstromba való bejegyzés. 2. Legalább egy évi betöltött munkaszerződés valamely hírlapnál. 3. Legalább havi 800 líra fizetés. 4. Nem túlhaladott 60 éves életkor. 5. Igazolása a 2—2⁰/₀-os befizetésnek.

Ha a kilépő tag a Previdenzának legalább 10 évig tagja volt és hivatását már 15 évig folytatta, kilépésekor arányos biztosítási kötvényét megkapja.

Ha a tag munkátlan állapotba kerül, biztosítási kötvénye még két évig befizetés nélkül is erőben marad.

VIII.

A hírlapírói főiskola és a Társaskörök.

A Hírlapírók Nemzeti Testülete indítványára először 1928. ápril. 28-án kezdtek egy hírlaptudományi tanfolyamot a perugiai politikai egyetemen. Itt a szorosan vett sajtótudományos tárgyakon kívül a politikai, gazdasági és szociális, sőt jogi tudományok számos ágazatát adták elő.

Ezt a képe­­sítést kezdetben megfelelő­nek is találták a hírlapirodalmi pályára s a ferrarai és milánói egyetemen is kezdtek hasonló előadás-kört, azonban ezzel az önálló hírlapírói tanintézet érdekében támadt kívánságok nem csillapodtak le.

Az éveken át folyt vita a külföld hasonló intézeteit is kritika alá vette s a Népszövetség kez­­désére Genfben még 1927-ben sajtókonferenciát is tartottak volt, mely végképp megállapította, hogy :

«A hírlapírás oly életpálya, mely mindenekelőtt különös képességet kíván, de azután olyan gyakorlatot is, amelyet a vele való foglalkozás ad meg.»

Ezzel meg volt állapítva, hogy ez a pálya is megfelelő technikai előkészületet kíván és így a Hírlapírók új Nemzeti Testülete Rómában az érdekelt Testületi és Köznevelési miniszterek támogatásával végre megszervezte a Hírlapírók Hivatásbeli Tanintézetét (Scuola Professionale dei Giornalisti) és azt a minisztertanács 1929. nov. 8-án kelt rendeletével életbe is léptette. Ebbe csak bevégzett középiskolákból lehet belépni.

Ez a rendelet állapította meg azt is, hogy a Hírlapírók Lajstromába való fölvételnél a 18 hónapos hírlapírói gyakorlat helyett a jelentkezők e Tanintézet képesítő levelét is fölmutathatják.

A Tanintézet programja nagy vonásokban következő.

Az elméleti ismereteket az intézetben rendszerint délelőtt tanítják, de az oktatás fősúlya mégis a gyakorlaton nyugszik. Ezt a növendékek délután és este együttes és egyéni szerkesztőségi látogatásokkal tanulják meg, ott, ahol a hírlap készül, de ott is, ahonnan a tudósítások származnak, mint pl. a parlament, a törvényszékek, társulati ülések, nyilvános szónoklatok stb.

Továbbá különféle tárgyakról hírlapírói cikkeket is kell készíteni és országról-országra szóló tudósításokat írni, kirándulásokról riportot írásban vagy telefonon szerkeszteni, sőt fényképezni is.

Az intézet tanrendjébe rendkívül sok elméleti tárgy is föl van véve, de lényegében mégis a gyakorlati, pozitív ismeretek uralkodnak benne. A kitűzött föladatot mindenestre képes megoldani, de az is előrelátható már, hogy még egy évvel meg kell toldani a tanulás idejét. A jelenkori sajtó hatáskörének tágulása és föladatainak gazdagsága ezt szinte elkerülhetetlenné teszi.

*

A testületi (sindacalis) rendszer életbelépésével a hírlapírók meglevő társasköreit is át kellett alakítani és rendbehozni. E végből a hírlapírók római Nemzeti Testülete (a

központ) a 11 hírlapírói kerület társaskörei számára a római régi Társaskör szabályait vette alapul, de a helyi körülményeknek is teret engedett. Az alapszabály-típus vázlata következő.

Cél. Az általános és szakbeli élethivatás működésének kellő központot teremteni. Hírlapírók, publicisták és más szellemi munkások csoportjai közt bizalmas érintkezés. A hírlapirodalmi munkához segítőeszközök és módok biztosítása.

Szervezet. Elnök, igazgató tanács, választmány. Az elnök mindenkor a helyi testület (sindacato) titkára. A többieket a helyi testület igazgatóságának jóváhagyásával választják.

Tagok. Tiszteletiek. Valóságos tagok: helyi Testület minden belajstromozott tagja, továbbá a lap tulajdonosok, kiadóhivatalok főnökei, nyug. hírlapírók, vagy akik 10 évi hírlapírás után más pályára léptek. Végül: a Gran Consiglio (Nagytanács) minden tagja.

Társtagok (pártoló tagok) lehetnek a szenátorok, képviselők, volt képviselők, egyetemi tudósok (laureati), a felső iskolák oklevelesei, a művészek, idegen államok Olaszországban lakó hírlapírói, a haderő magasabb tisztjei, bírák stb.

IX.

A hírlapkiadók szervezete.

Az olaszországi hírlapkiadók korábbi állapotukból 1922-ben országos szövetséggé, mintegy kartellé tömörültek s az 1927. febr. 10. kir. rendelet a Hírlapírók Nemzeti Fasiszta Társasága néven (Associazione Nazionale Fascista Editori dei Giornali) mint új jogi személyt (Ente) az olasz iparosok általános szövetségébe (Confederazione Generale F. della Industria) osztotta be.

Ez a Társaság így a munkaalkotmány munkaadó tagjává lett, tehát párja az alkalmazott hírlapírók Nemzeti Testületének.

A Társaság székhelye szintén Róma, de igazgatóságáé Milánó. Alapszabályainak legfontosabb része, hogy alkalmazottjainak s így hírlapíróinak szerződését is önhatalmúlag

nem állapíthatja meg, hanem — amint előbb már említve volt — testületükkel kollektív szerződésben tartozik megállapodni, mely az állam felügyelete alatt van.

Ezzel megszűnt Olaszországban annak a lehetősége, hogy a nagytőke és az üzleti vállalat túlsúlya is egyre nyomasztóbbá lett. Másrészről ez a Társaság is bőven kifejtetheti a közérdek javára és a maga illendő hasznára az üzleti tőke egész erejét.

A Társaság országos nagygyűlése az egyes tartományi társaságok küldötteiből alakul, akik lapjaik példányszámai szerint bírnak egy vagy több szavazattal. Minden 5000 példányszámmal jár egy szavazat.

Fegyelmi rendje következő :

1. A Társaság elnöke megintheti azt a tagüzletet, mely a törvényből és más jogszabályokból folyó kötelességeit nem tartozó iparkodással teljesíti.

2. Az igazgatótanács hat hónapra felfüggesztheti minden társasági jogát annak a tagüzletnek, mely ezeket a köteleseket tudva megsérti.

3. Ugyancsak e tanács annak kizárását indítványozhatja a föllebbvaló Ipari Szövetség elnökénél, ha : a) visszaesik ezután is a hibába vagy súlyos beszámítás alá eső mulasztásban vétkes. b) Ha cselekményével az ipari szervezetnek súlyos anyagi vagy erkölcsi kárt okozott. c) Ha a becsület ellen vétett, vagy tiszteletlenséget mutatott a nemzeti érzés iránt.

A felfüggesztés és kizárás ellen a Testületek Miniszteréhez lehet föllebbezni.

*

Az elhelyező intézet. A Hírlapkiadók Nemzeti Társasága és a Hírlapírók Nemzeti Testülete közt 1929. febr. 22-én Rómában kötött szerződéses megállapodással és Róma székhellyel Elhelyező Hivatal (Ufficio di Collocamento) jött létre, amelyet a Hírlapírók és Hírlapkiadók 3—3 megbízottjából alakult bizottság vezet. Ez által mind a két részen elérték az idegen, üzletszerű közvetítések kizárását és a sajtóba tóduló nem-kívánatos elemek előzetes kirostálását.

Eljárásában az elhelyező hivatal is azokhoz a törvényes biztosítékokhoz van kötve, amelyeket az 1928. évben kiadott két törvényesített kir. Rendelet a munka-alkotmány minden testületére kötelezőleg megállapított.

X.

Vegyesek.

A munkaidő Olaszországban a törvény szerint általában 8 óra. Az éjjeli munka a nappalinál kötelezőleg jobban fizetődik.

A vasárnapi munkaszünet egyáltalán kiterjed a többi ünnepnapra is. A hivatalos Agenzia Stefani tudósító lapnak azonban soha sincs ünnepi szünete. Tagjai hétköznapiakon turnusokban pihennek.

A szabadságidő minden hírlapírónak évenként egy hónap.

A napilapok terjedelme a mértéktelen verseny megakadályozása végett az 1926. dec. 6. kir. rendelettel (becikkelyezve az 1928. márc. 9. törvénybe) hetenkint csak háromszor érheti el a maximum nyolc oldalt.

A büntető ítéletek közzétételét az 1930. okt. 19-én életbe lépett büntető codex szabályozza. A fontosabb politikai jellegű, továbbá a köznép figyelmeztetésére alkalmas büntető ítéletek közzétételét a sajtóban a bíróság elrendelheti, még ha a tett nem is volt sajtóvétség. Ilyenek különösen a halálra és ergastolóra szóló ítéletek.

A helyreigazítási kényszer érintetlenül megmaradt az 1848. évi sajtótörvény fogalmazásában. A magyar 1914. évi sajtótörvény 20. szakaszának záradéka megengedi a cáfoló közlemény végén annak közzétételét is, hogy a szerkesztőség a cáfolt közleményt fönntartja. Az olasz törvény ezt nem ismeri. Ellenben akinek nevét fölemlítik, annak még egyszer akkora tért enged a cáfolatra, amekkora a sérelmes cikk. A judikatura ezt a jogot az örökösnek is megadta s a helyreigazítást nem korlátozza a ténybeli állításokra. A helyreigazítás a megszabott mértéken túl is terjedhet, de akkor e túlterjedő részt a lap hirdetési tarifája szerint díjazni kell.

A Vatikánnal 1929. febr. 11-én kötött államjogi meg-

egyezés értelmében a Szentszék és a püspökök szabadon tehetik közzé még plakátokon is a vallás szolgálatához tartozó rendeleteiket és pásztorleveleiket. Az ilyen közzététel sem engedély, sem illeték terhe alá nem esik és bármely nyelven szólhat. De ha nem olaszul vagy nem latinul szól, mellette a szöveg olasz fordításának is ott kell lennie. (2. cikk.)

Az állami iskolák vallásos tanításánál csak az egyház által elismert olasz szöveget lehet használni. (30. cikk.)

XI.

A sajtószabadság kérdése.

Nem tekintve már most az 1930. okt. 19-én életbe lépett új büntető-törvénykönyvet, az önálló sajtóreform jelenkori fázisának befejezését 1929. máj. 1-ére tehetjük, amikor az igazságügyi minisztérium kebelében, a fáradhatatlan Alfredo Rocco miniszter a hírlapírói szervezet felső fokán ítélő Bizottság (Comissione Superiore della Stampa) alakuló ülésén egyebek közt a következőket mondotta :

«... A sajtóról szóló törvényekkel, a szindakátusi szervezettel, a közös munkaszerződéssel, a fizetések minimálásával, a Previdenza intézményével, az elhelyező intézettel, a hírlapírás tanintézetével mint megannyi biztosítékkal és védelemmel öveztük körül és tettük nemes élethivatássá a hírlapírás gyakorlását.

A fasiszta reform valóban példa gyanánt szolgálhat minden más ország számára is, amelyek — szinte valamennyien — meg vannak terhelve a sajtó jogi fegyelmének nehéz problémájával. A külföldi hírlapirodalomban... sűrűn panaszlott károk a fasiszta szervezetben elő nem fordulhatnak, de abban nincs is hely többé a méltatlanok és képtelenek számára.

Ne mondja azt senki, hogy az ilyen rendezés megöli a sajtószabadságot. Lehetetlen a hírlapírói élethivatás értelmi és erkölcsi rendjének megalapozását a sajtószabadság nagyobb korlátozásának mondani, mint amilyen az ügyvédi, az orvosi és a mérnöki szabadság korlátozása az egyetemes kötelességtudás, az élethivatás gyakorlati követelése és a tartozó jó erkölcsi magaviselet által.

A MODERN NÉMET DRÁMA.

— Második és utolsó közlemény.¹ —

III.

Wedekind célját mégis elérte: végre megértették és irodalmi hatása az újabb német drámában rendkívül nagy lett; egész sor író követte és kialakította az expresszionizmusnak nevezett irányt, amely a német drámairodalomban a háború után is uralkodó maradt, egészen a legújabb napokig, amikor lassan háttérbe szorul. Már neve is mutatja, hogy kifejezésre törekszik. Minden irodalom, egyáltalában minden művészet, sőt mindenféle hatás ki akar fejezni: alkotója szellemét mutatja. Az expresszionizmus mint művészi irány többet akar: mindenáron és mindenekfölött kifejezni. Ennyiben szélsőséges idealizmus: nem tiszteli a tárgyat, amellyel és amelyben kifejez, csak az eszmét, amelyet kifejez. Ugyanezért szélsőséges szubjektivizmus is. Mint szélsőséges irány mindenesetre egyoldalú; ez pedig a művészetben is nagy hiány. A tökéletes műalkotás lényegében mindig szimbolum: azaz individuális, eleven, konkrét kép magasabb, egyetemesebb jelentéssel.² Akár a kép hiányzik vagy fogyatékos, akár a jelentés, a mű tökéletlen: az utóbbi esetben kicsinyes, jelentéktelen, az elsőben élettelen, vértelen, vázszerű, schema-szerű; elméleti színű igazi elméleti jelleg nélkül, de az igazi művészi jellegnek is hiányával. Az expresszionizmus természete szerint ebbe a hibába esik: a tárgy tisztelete és szeretete nélkül, az író eszméinek kifejezését mindenáron és árkon-bokron át hajhászva, el kell vesztenie az individuális kép elevenségét. És ez valóban be is következik.

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1931. évi 639. számában.

² Az alapvető művészetbölcseleti kérdésekre vonatkozóan l. *Művészetfilozófia* c. munkánkat.

Wedekind a német expresszionista dráma atyja, de nem expresszionista a szó mai értelmében, amint Michelangelo a barokk atyja, de maga mégsem barokk művész. Amint Hauptmann lényegében mindig impresszionista, de misztikus mélysége folytán, sohasem esik az impresszionizmust fenyegető kicsinyességbe, hanem megtalálja az azt klasszikussá emelő magasabb jelentést, műveit így eleven és jelentős szimbolumokká alkotva, úgy a mélyen érző és élénk képzeletű, nagy ember, Wedekind is expresszionista hajlamú, azaz elsősorban a tárgyon souverain módon uralkodó, szabad eszmei kifejezésű művészetéhez megalkotja az annak megfelelő és mégis eleven, individuális tárgyat, mesét, alakokat: így az ő expresszionista hajlamú stílusa is teljes értékű szimbolikus költészetté emelkedik (pl. *König Nicolo*). Követőinél, az igazi expresszionistáknál azonban többnyire már nincs meg a kifejezésre alkalmas tárgy, alak, — csupán szó és legfeljebb vértelen, szürke árny, valaha talán eleven, de a költő kíméletlen kifejezési dühétől megölt alakok groteszk silhouette-je. Így műveik részben prédikálók, vezércikk-szerűek, részben valami túlracionalizált és mégsem igazi, eleven értelmű sürgést-forgást, valami modern drámai kísértetjárást mutatnak. Ezt találjuk mindjárt a legújabb német dráma egyik legismertebb képviselőjénél, Kaisernél.

GEORG KAISER 1914-ben írt egy drámát az angol-francia háborúk idejéből: *Die Bürger von Calais*. Ez a hat calais-i polgár története, akik a várost ostromló angol király kívánságára és Eustache de Saint-Pierre felhívására és példájára vállalkoznak arra, hogy a város megkímélésének váltságául kötéllel a nyakukon járuljanak a király elé és életüket áldozzák. Hat polgárt kívánt a király. Eustache az első; utolsónak két testvér egyszerre jelentkezik. Így egy a hétből megmenekülhet: borzasztó a remény és kétség között való ingadozás, a fél halálraszántság; de ez egészen megadzi lelküket. Eustache pedig a sors döntésének megghiúsításával szabad elhatározásuktól és igyekezetüktől teszi függővé a döntést: aki másnap reggel a harangszóra a piacra indulva utolsónak érkezik, mentes. És másnap reggel megjelen gyorsan mind a hat, csak Eustache nem: végre holttestét

hozzák. Előre ment a halálba, hogy könnyebbé tegye társainak az utat és egyet se fosszon meg az áldozat dicsőségétől, visszataszítva a szürke mindennapi életbe. Ekkor jön a király kegyelmének híre: és így csak Eustache, aki az áldozatkészséget polgártársaiban felkeltette, marad az egyetlen, szabad áldozat.

Ez a dráma jó, hatásos, színes, egyéni, és fenkölt gondolkodású hőse és társai elhatározásában magas erkölcsi jelentést nyer. A mű méltán vívta ki írójának elismertetését; csak stílusának szinte keresett homálya zavar némileg. Újabb műveiben azután Kaiser kettévált: individuális, eleven és mégis jelentős drámái mellett mind szívesebben szélsőséges expresszionista iránydrámákat ír; az előbbiekre példák *Das Frauenopfer*, *Die Flucht nach Venedig*, az utóbbiakra *Gas*, *Gats*, *Von Morgens bis Mitternachts*.

A *Das Frauenopfer* (1922) az uralmi ábrándokban és szerelmi mámorban élő Lavalette grófné története, aki leánykorában arról álmodott, hogy Napoleon szeretője lesz, de a császár Lavalette grófhoz adta feleségül. Férjét a restauráció börtönéből kimenti, helyette az ő ruháiban a börtönben marad, eltűri, hogy felismerve a katonák prédája legyen és közben uralkodónak képzelt férje mellett egy büszke jövő dicsőségének képzetében gyönyörködik. Kiszabadulása után azonban férje, akinek a börtön eseményeit bevallotta, nem csekély hálátlansággal és némi jogos undorral elfordul tőle, ő viszont mindjárt és most élete árán újra megmenti férjét az elfogatására kiküldött katonáktól. Ez a mű is érdekes és eleven drámai cselekményekbe szőtt megragadó és jó lélekrajz.

A *Die Flucht nach Venedig* (1922) Musset menekülése szerelme, a férfi-nevű író, George Sand elől, aki rajongó szerelméből, sőt rövid boldogságukból is rögtön irodalmi témát formál. Sand azonban férfiruhában utána utazik a költőnek, de szerelmi csapongásait, amelyekből megint mindjárt irodalmat is aknáz ki, itt is folytatja. Musset összeroppan, de azután kijózanodik, Sand pedig otthagyja és az Egyiptomból visszatérő Flauberthez siet Párizsba, egy cédulán legigazabb mondását hagyván hátra barátjának: Das Wort

tötet das Leben. Ezzel végződik ez az újra nagyon hatásos, egyéni, színes, eleven, fordultatos, rendkívül jellegzetesen érdekes lélekrajzú dráma.

Kaiser azonban maga nem szívleli meg Sand mondását : mert az egyik, eleven drámai arcától a másik csodálatosan elüt. Ez az expresszionizmus tipikus vonásait mutatja. A *Gas* (1918) egy rendkívül hatásos, szinte kísértetiesen megdöbbentő jelenettel kezdődik : egy messzi vidéket energiával ellátó gázgyár tulajdonosánál, a milliárdosnak jótékony és a jövedelmen munkásaival testvérien osztozó fiánál lakodalmi vendégség van. A tulajdonos és a mérnök azonban riadtan veszik észre a gáznak önmagától robbanó anyaggá való változását. A robbanás megtörténik, a gyár és számtalan munkás elpusztul és az irodába egy elevenen megnyúzott munkás dől be. A tulajdonos, aki a mérnökkel együtt rájött arra, hogy ez a gáz idővel magától és törvényszerűen így végzetesen átalakul, nem akarja a gyárat felépíteni, hanem helyette nyugodt boldogságot adó, de bizony kevesebb keresetet nyújtó mezőgazdasági foglalkozást választ munkásainak : mintatelepet akar nekik létesíteni és ajándékozni. Ez ellen azonban maga a gyárban halálosan fenyegetett, de nagy jövedelmet élvező munkásság fellázad, a robbanásért felelőssé tett és a munkásoktól fenyegetett mérnök a maga élete árán is kész a tulajdonossal szembefordulni, az ipari érdekeltségek élesen felszólalnak és végül a gáz előállításában ipari és hadi szempontokból érdekelt kormány is közbelép, a tulajdonost rendelkezési jogától megfosztja és a mérnök vezetése alatt újra felépítteti a gyárat a kapitalista tulajdonos önzetlen ellenkezésével szemben. A milliárdos fia hiába szeretné újra feltámasztani a gépek rabságában meghalt embert ; egész környezetét, a munkásokat, a mérnököt, a kormányt ellenállhatatlanul magukkal ragadják a technikának felkeltett és most nyakukra nőtt és végzetszerű növekedésükben többé fel nem tartható, emberpusztító szellemei : csak a milliárdos leánya, aki haszontalan férje halála után hozzá visszatért, ígérheti meg apjának, hogy az embert, a szabadot, majd újra megszüli.

Ez a történet. Nyilvánvaló már ennyiből is, hogy az

első felvonás után csak szó, szó, vita és vezércikk következik vég nélkül. Nincs cselekvény, nincs jellem, csak egy, az ilyen irányú Kaiser-drámákra gyakran jellemző, vég nélkül beszélő, világjavító és világboldogító törekvésű, de törekvéseivel kudarcot valló árny. Az alakok mind kísértetszerűek; nem hiába lép fel elsőnek egy valóságos modern kísértet, a titokzatos és vést jósló fehér úr, a *Tavaszi ébredésének* romantikus-misztikus végén felléptetett álarcos úrnak egyik utánzata, egyik a sok közül, amellyel az expresszionista drámában találkozunk. Nevük sincs az alakoknak, csak foglalkozásuk: mérnök, katonatiszt, írnok, munkás stb. A hős is «Milliárdärsohn», az említett kísértet egyszerűen «Fehér úr».

1920-ban a *Gasnak* egy második része is megjelent: a gyár állami felügyelet alatt működik és már a milliárdosfi unokája dolgozik benne mint munkás. Háború van: a gyárban végsőkéig kihasznált munkásság fellázad, a háború elvész, de az ellenség a milliárdos unokájától vezetett munkásság békeszavára nem hallgat és a gyárat is meghódítva, még kíméletlenebbül dolgoztat a saját céljaira és most már saját hasznára. Végül az agg mérnök rettenetes hatású mérges gázt talál fel és a munkásságot az elnyomók megölésére és új, fordított elnyomás bevezetésére veszi rá. Ekkor azonban a milliárdos unokája, *embert* sehol sem találván, a munkásságot pusztítja el a méreggel és maga is vele pusztul, míg az ellenség a gyárat, majd saját magát rommá lövi. A groteszkesség fantasztikus árnyak tánca ez, a falansztervilág önmagától való elpusztításának képe. A célzat nemes, szép, de a művészi életet teljesen megöli.

Szinte ugyanez a recept érvényesül a *Gatsban* (1925). A túlszaporodó és megélhetést nem találó emberiség elhelyezésére egy óriási vagyonú férfi saját költségén expedíciót szervez. Számptalan kivándorlót gyűjtve birtokaira, közülük a legalkalmasabbakat kiválasztja és a vezető és őt támogató államhatalmak ellenőreitől kísérve, az expedíciót megindítja. Útjukon a kapitány — az expedíció szervezője és vezére — egyszer különválik a többiektől és az őserdőben egy nagy tisztásra bukkan: itt boldog, megelégedett nép él, mert csak annyi utód születik, amennyit földjük eltart. Ennek

titka egy Gats nevű szer, amelyet a nép vezetőitől gyermektelenségre ítélt házassulók nász lakomájukon borba öntve megisznak és így terméketlenné válnak. Ezt a szert, a Paradicsom kulcsát, megkapta a kapitány és most már az expedíciót otthagya visszasiet a kivándorlók nagy táborába, a minden nyomortól megszabadító szert az összeseregletteknek ajánlani. Ámde ajánlatát előbb az ellenőrök, majd a kivándorlók felháborodással visszautasítják, őt magát majdnem megölik; menekülnie kell, de a nála lévő szer miatt körözik, csupán titkár nője tart ki mellette. Két albérleti szobában megbújva élnek, hallva a Gats elleni felzúdulásról, olvasva a háborúról, amelyet a hatalmak a Gats-nép ellen a szer megsemmisítése miatt indítottak; de a szállásadónő a törvényes rendelkezésekre való tekintettel lakásukat kénytelen felmondani, ha házassági levelüket be nem mutatják. Ekkor a férfi megszerzi a házasságlevelet, házasságra lépnek és a férj esküvői ebédet rendez, amelyen maga is megissza, a nővel is, tudtán kívül, borban megitatja a szert. A szerető asszony születendő gyermeküktől reméli atyja törekvéseinek diadalra juttatását, mikor azonban férje felvilágosítja; elkeseredett dühvel fordul ellene, kiszolgáltatja a rendőrségnek, amelynek kezéből a tömeg rögtön kitépi és megöli, maga pedig feleségül megy a kapitány volt titkárához, aki rezignált hűséggel maradt a szeretett nő nyomában és most is elfogadja.

Ez is tipikus Kaiser-féle iránydráma, vezércikk sorozata, igazi vagy vélt népboldogítók bukása, a megindulás-kor a modern technika vívmányai között szinte technikai kísérteteknek beállított árnyemberekkel, egyénítés, élet, cselekvény nélkül.

Még valamivel több cselekvényt mutat, de már szintén halványodó alakokkal és sok prédikációval, Kaisernek egy régibb drámája (*Von Morgens bis Mitternachts*, 1916), amelyben érdekesen kezd kialakulni a Kaiser-féle expresszionizmus. A kisvárosi bank igazgatója és utána a mindig becsületes pénztárnok a csábító eleganciájú idegen hölgyet csalónak nézi; az idősebb, családos pénztárnok az asszonyba bódul és a pénztár tartalmát magához véve a szállodába siet, hogy megszök-

tesse. Itt kiderül a nagy tévedés: a gazdag és előkelő nő képgyűjtő fiát követve, ennek gyűjtőszenvédelye miatt tartózkodik a városban. A pénztárnok erre teljesen megzavarodik, tovább szalad, majd hazamegy, azután a nagyvárosba siet, ahol versenyen, mulatóban megvetéssel szórja a pénzt és arra vágyik, hogy egyszer szabad, nem robotoló szolgaembereket lásson. Ámde mind a pénz rabjai, még az Űdv Hadseregének vendégei és katonái is, akik végül pénzért elárulják kilétét, miután azt, előző jámbor és megható viselkedésükön elérzékenyülve, körükben bevallotta. Így ér már este csalódva, gyászos véget a reggel megtévedt, szürke életétől megcsömörlött és egy napig idealista rajongóként kicsapongó férfi. Itt inkább a színpadismeret és a változatoság több, de nem az igazi, egyéneken nyugvó drámai élet és cselekvény. Jól látható, hogy indul itt meg a *Gas-* és *Gats-*drámák irányában való fejlődés.

Ez Kaiser másik és talán számára irodalmilag fontosabb, bár művészileg semmiesetre sem értékesebb és — ki tudja? — esetleg nem is őszintébb arca. Első fajta drámái a német dráma stílusát kétségen kívül fejlesztik, oldalait gazdagítják, de l'art pour l'art művészi és erősen individuális-speciális jellegükkel a jövő kulturális és sajátos művészeti, irodalmi, drámai kialakulását lényegesen nem befolyásolhatják: ezek a romantikus drámának egy újszerű, finomult, szinte franciás hajtását alkotják, nem hiába ismételten francia tárgyúak. Kaiser második fajta drámái pedig a szélsőséges expresszionista dráma zsákutcájába futnak és annak jellemzett tökéletlenségeit, kirívó művészi és drámai fogyatékoságait a legtipikusabban mutatják. Az expresszionista drámát ad absurdum viszik ezek a művek, élettelen árnyéktáncá és teljesen művésztelen, sokszor unalmassá váló, álelméleti prédikációk sorozatává súlyesztk. Itt nincs út a jövő dráma kifejlődése számára.

Kaiser humanitárius-szociális újító célzataihoz hasonlóak, de a szociáldemokrácia ideológiájába öltöztek a jóval kisebb tehetségű, de tiszta szándékú, idealista ERNST TOLLER őszinte törekvései. Igazi emberi mélység és megrázó tragikum van újító célzataitól leginkább mentes és művészileg legértéke-

sebb, *Hinkemann* (1922) című drámájában, amely a sebesült férjénél kielégítést nem találó és elcsábított feleség botlását és bukását mutatja be és feltárja a munkásnép hibáival együtt lelki finomságait is.

Die Maschinenstürmer (1922) c. drámája Hauptmann *Takácsainak* nyomában jár, de sokkal kisebb művészi erővel. A történet Angliában játszódik 1815 körül. Egy kis város munkásai a szövőgyárban éhbérért nyomorognak, de eddigi létüket is fenyegeti az újonnan érkezett gőzgép, amely a szövőszékeket hajtja. A munkások fellázadnak a szemükben szörnyetegként megjelenő gép ellen, bár egy ideálisan és okosan gondolkodó, Londonból hazatért társuk vissza akarja őket tartani és szakszervezeti egyesülést kíván közöttük létrehozni, hogy egész Anglia munkásaival együtt, szervesen vegyék fel a küzdelmet a hiábavaló géppusztítás helyett. A munkások azonban a maguk ösztönös indulatára és egy rövidlátó, de rajtuk uralkodni vágyó és ezért vissza elárulásuktól sem riadó munkásra hallgatva a gépet szétrombolják és megtudva, hogy hivatott vezérük az elnyomó gyáros művezetőjének, egy szintén munkássorból kiemelkedett és most annál zsarnokibb embernek — persze azzal valójában legeléesebben szembenálló — fivére, megölik.

Sok szép és nemes emberi vonás nyilvánul meg ebben a műben is, őszinte idealizmus és népjavítási s népboldogítási vágy, de az emberfestés eléggé naív, az ideológia a kelleténél kezdetlegesebbre van leegyszerűsítve és a költői véna bizony sovány; a műben nyilvánuló némi drámai erő pedig forrását nagyrészt a nem egy lényeges tekintetben utánzott *Takácsoknak* köszöni.

Toller törekvései legjobban a *Masse-Mensch* (1920) című, a proletariátusnak ajánlott, szocialista drámai költeményéből tűnnek ki. Fantáziának is lehetne nevezni ezt a csapongó, víziókkal átszőtt munkát; szocialista mivolta pedig nemcsak felfogásából, a költő kijelentéseiből és az ajánlásból, hanem a szociáldemokráciának szinte valamennyi már közhellyé vált és a műben sűrűn előforduló mondásából válik nyilvánvalóvá. Ez a dráma is igazi emberies meggyőződésből, rajongó idealizmusból keletkezett, az íróhoz

nyilván legközelebb álló hősnőjében emelkedett, nemes érzélem él, de művészete fogyatékos, kezdetleges. Hiába hadakozik az író az új kiadás előszavában a meg nem értő kritika ellen, amely a mű sok részében vezércikk-frázisokat látott; hiába érvel ez ellen azzal, hogy ezeket a proletariátus eszmévilágából származó a kifejezéseket átéli: ezek mégis csak újság- és röpiratszólamok, amelyek műalkotásban csupán elcsépezt szavak, programbeszédek, nem eredeti és mégis jellegzetes, művészi kifejezései a proletariátus nem egyszer hatalmas élményeinek. Ez a dráma is árnyékok és röpiratok kavargó tánca egy emberszerető és eszméiért küzdő, de szintén csak tipikus, nem egyéni hősnő felizgatott kedélyében, és nem művészi életábrázolás.

Toller felfogása mellett könnyen érthető Schillernek reá gyakorolt erős hatása. Ez stílusán is észrevehető, amikor így beszél: «Umfängt die Massen erst der Saal, sind sie Gewaltge Flut, die keine Polizei Zu Parkfontänen ruhig plätschernd formt. Zersetzung frass den Rausch des Machtgefühls, Die Regimenter aber stehn zu uns.» Egy munkás szájába adva azonban a jellegzetesség ellen vétenek ezek a mondatok. Furcsa az is, amikor a kötelességtudó állami tisztviselő férj — ha még olyan nagy német bürokrata is — így beszél a szocialista mozgalmakban szereplő, de még mindig szeretett és szerető feleségével a kényszerű válásról: «Damit ist Scheidungs-Tatbestand gegeben.»

Tagadhatatlan, hogy a szociális kérdés kielégítő, gyökeres megoldása korunknak egyik legfontosabb, talán a legfontosabb, égető problémája, és a nyomorban élő proletariátus származó élete és jogos felemelkedési törekvése, mint egy nagy kiáltás a megoldás, az igazságos és szeretettel teljes megoldás után, a legmélyebb emberi és így egyúttal költői élmények és értékek gazdag tárháza; ámde Toller művészi ereje az itt rejlő kincsek feltárása feladatának — legalább eddig — nem tud megfelelni. És Toller példája még egy fontosabb tanulságot is szolgáltat: drámai költeményében, amely a szocializmus ideológiáját híven és teljesen, sőt egy mélyen és nemesen érző ember lelkében a szocialista művekhez képest szokatlan erővel és színgazdagsággal és erősen

idealizálva tükrözi, plasztikusan előttünk áll a szociáldemokráciában megvalósult szociális ideológia nagy primitivitása és alkalmatlansága nagyranőtt kultúránk hordozására. Itt a művészet világában ütközik ki az a minden kulturális téren igazolódó, sőt már igazolódott tény, hogy a szocializmus mai szocialista-kommunista alakjában kultúránkat legfeljebb lerombolni tudja, de nem továbbvinni. Ez mindenki számára, akinek kultúránk lényeges, döntő életérték, elegendő a vele való leszámolásra, ámde a proletariátusnak, amely kultúránk előnyeit nem, vagy csak nagyon kevésé élvezi, nem elég ok a szocializmus feladására : mert ha sorsa jobbrafordul, kultúránkat, amely nem nőhetett szívéhez, hajlandó lesz érte feláldozni. A további baj azonban ott van, hogy hihetetlenül bonyolulttá vált kultúránkban a szociális kérdés nem oldható meg e kultúra nélkül vagy ellenére, elpusztításával, mert kultúránk összeomlása feltétlenül maga után vonja az azt hordozó népek szociális helyzetének általános és teljes leromlását, tehetetlenségre kárhoztatva kultúránknak fegyvereitől megfosztott minden erőnket és előbbutóbb rabszolgasorba süllyesztve egész népességünket. A szocializmus mai alakjában tehát a szociális kérdést sem tudja megoldani : és ez végítélete.

Toller ereje kevés a proletariátus életében és a szociális problémában rejlő nagy művészi értékek megjelenítésére : ennek oka azonban részben maga a szocialista ideológia, amely művészi erejét inkább gátolja, korlátozza, semmint fejleszti, kibontakoztatja ; és neki is, nekünk is a lényegében teljesen primitív, tarthatatlan materialista alapon álló mai szocializmussal szemben, amelynek főhibája éppen primitivitása, sokkal magasabb rendű, szellemibb, bonyolultabb és bölcsőbb szociális szempontokra és kialakulásra van szükségünk, hogy a szociális kérdés óriási nehézségeit kultúránk alapelveinek fenntartásával, sőt kultúránk értékeinek csorbítatlan továbbfejlesztésével le tudjuk küzdeni és a szociális problémát az életben, éppen materiális gazdasági tekintetben is, de művészi oldalát a művészetben is, meg tudjuk oldani.

Toller őszinte és csak, a kelleténél inkább csak szívből ír ; Kaiser már ismeri a színpadot, kiszámítja a hatást,

sokszor csak fejből konstruál és éppen ekkor nem egyszer eltéveszti a hatást, de az ő törekvései, szándékai is őszinték és egy új, jobb ember és emberiség megteremtésére irányulnak. Ezt az őszinteséget azonban már nem érezzük az expresszionizmus két másik, szertelen képviselőjénél, Kornfeldnél és Hasenclevernél. Itt is új embert, új kort, egyszer forradalmat, máskor magunkbaszállást, majd e világot, majd túlvilágot hallunk prédikálni; de mindez igen gyanús, az új sokszor keresett, mindenáron új akar lenni és a program nem egyszer csak a divat ügyes felhasználásának, lényegében sikerre, reklámra, végeredményben pénzre való törekvésnek tűnik fel. Ez az utóbbi még nem hiba; a baj csak ott van, hogy erre a célra álidealista céget használnak, amelynek fantasztikuma mai társadalmunknak nap, hold és csillagok nélkül tévelygő vándorait ideig-óráig megtévesztheti, végül pedig az őszinte expresszionisták komoly, nemes törekvéseit kompromittálja és ezzel kulturális kárt okoz. A hang hamis itt, a szertelenség csinált, a pátosz erőltetett, a fantasztikum keresett: ez a benyomása az óvatos, a szavakat, alakokat és helyzeteket belső értékük szempontjából megmérő olvasónak.

PAUL KORNFELDnek tekintsük egy régibb drámáját: a *Die Verführung*ot (1916). Egy teljesen szertelen, álmodozó, boldogságot kergető és nem találó, már az öngyilkosságból kimentett ifjú hazajön és meglátogatja ismerőseit. A fiatalabb leány belészeret, amiért az idősebbik, egy vénleány, irigyen korholja. A férfi újra eljön, hogy szerelmesével találkozzék, de tévedésből az idősebb leányt találja és ennek éppen megjövő, neki nagyon visszatetsző, hétköznapi vőlegényét különösebb ok nélkül megfojtja. Miután letartóztatják, a fogházigazgató, az ügyész minden könnyítést megad neki és szökésre akarja rávenni, de ő boldog börtönében, míg egy újabb fiatal leány, hazulról elszökve és miatta rabnak öltözve, végre kicsalja és ráveszi, hogy meneküljenek. Vidéken megbújva egy ideig boldogan élnek, a leány dühöngő bátyja azonban megtudja, hol vannak és csellel hazacsalja őket. Házában azután mérgezett tüvel akarja a gyűlölt ifjút megszární, de tervét kihallgatja a kedves is, az ifjút min-

denüvé önfeláldozóan követő «csak-anya» anyja is. Mindketten megcserélik a méregüvegcsét egy másik, alibinek ott tartottal s így az ifjú mégis megkapja a halálos szúrást, bár úgy tudja, hogy nem mérgezve. Ezután azonban viszonzásul, leleplezve a fivér gyilkos tervét, azt amerikai párbajra kényszeríti, de mindkét cédulára ellenfele nevét írja. Majd revolvert ad neki és a meghalni nem akarót mindenáron öngyilkosságba hajtja. Nemsokára meghal maga is, bár most már élni szeretne. Kedvese, megtudva a végzetes kettős mentési kísérletet, már előbb megölte magát a méreggel.

Ez után a dráma után a szerző jónak látja egy utószóban a színészhez fordulni és őt az ilyen expresszionizmushoz szükséges színi technikára kioktatni, mondván : « . . Der Schauspieler in diesem Stück bemühe sich nicht, so zu tun, als würde der Gedanke und das Wort, dem er Ausdruck zu geben hat, erst in dem Augenblicke, da er es ausspricht, in ihm entstanden sein ; muss er auf der Bühne sterben, so gehe er nicht vorher ins Krankenhaus, um sterben zu lernen, und nicht in die Kneipe, um zu sehen, wie man's macht, wenn man betrunken ist. Er wage es, gross die Arme auszubreiten und an einer sich aufschwingenden Stelle so zu sprechen, wie er es niemals im Leben täte ; er sei also nicht Imitator und suche seine Vorbilder nicht in einer dem Schauspieler fremden Welt . . »

Hát mi sem kívánjuk az írótól, hogy mindenáron naturalista vagy realista értelemben imitátor legyen, és elismerjük lelki élményei kifejezésének jogosságát a legvégső határig, — amíg ez az élmény igaz és a kifejezés őszinte, bensőséges, szóval megfelel minden művészet örök követelményeinek. De ez a modern expresszionista Romeo és Julia fantasztikus, természetellenesen keresett, sokszor affektáló, értelmetlen szenzációkra és fordulatokra, caprice-okra vadászó félszatira, amelynek ezért viszont komoly, áradozó részeit, rengeteg beszédét sem vehetjük komolyan és így valami kellemetlen, erőltetett kétlakiság előtt állunk, amelyben nem tudunk hinni. Nem gondoljuk, hogy előző véleményeink után a maradiság, a szűkkeblűség és a meg nem értés vádjával illetnének : de itt még ennek veszélyében is meg kell

mondanunk, hogy ha Kornfeld ezzel a régi, kezdetleges moziromantikává torzított, fantasztikus «kifejezéssel» művészi-
leg hazudni akart, akkor az nem sikerült; de ha igazat akart vele mondani, az sem sikerült: mert ez a mű leginkább ott igaz, ahol hazudik, és ott nem igaz, ahol igaz akar lenni. Az utóbbi az előbbinek következménye szokott lenni; kívánjuk, hogy ezúttal ne az legyen, de nem tudunk meggyőződni róla. Éppen az expresszionizmus követeli meg leginkább a bensőségességet, azaz a kifejezés igazságát, mert hiszen a tőle kifejezettnek reális, magában lévő igazsága többnyire nem lévén, igazságát csak a kifejezett lelki élményből merítheti: de éppen a bensőségesség az, amit ebből a műből nem tudunk kiérezni.

A Kornfeldről mondottak alighanem fokozott mértékben érvényesek WALTER HASENCLEVER irodalmi működésére. Ő is, mint Kornfeld, egyáltalában nem megvetendő, de igen raffinált tehetség; művei hasonlóképpen szatira és szertelen romantika groteszk és többnyire nem igaznak ható keverékei. Igen híres lett még 1913-ban írt és az atya-fiú-harcot rendkívüli éllel és erős torzítással bemutató, *Der Sohn* című drámája. Az erőskezű, zord, rideg orvos-atya fia megbukik az érettségin. Először fel akarja magát kötni, de azután elhatározza, hogy élve marad és atyjától kiköveteli, hogy eressze útjára kedve szerint, *hagyja élni*. Egy eddig számára ismeretlen «barátjának» a megjelenése nagyon megerősíti szándékában, sőt barátja arra is emlékezteti, hogy az anyátlan házat vezető házikisasszony nő. Miután a fiú a kisasszonnyal, aki részvétből és szeretetből kedvére van, szerelmeskedett, találkozik hazatérő atyjával. Lelkesedve magyaráz atyjának szabadságról, életről, szülők és gyermekek közötti megértésről és barátságról, de az szigorúan megfenyíti és a szökni akarót bezárja. Ekkor az ablakban megjelenik a barát és megszökteti egy ifjúsági egyesület gyűlésére, ahol a fiú nagysikerű beszédet mond az atyák ellen; majd egy utcai nővel tölti az éjszakát. Közben a barát tudatta az atyával fia hollétét és reggel azzal a hírrel keresi fel az ifjút, hogy az apa intézkedésére rendőrség jön érte, hazavinni; ő maga pedig azért árulta el, hogy a fiú a tegnapi beszéd

után most már tettel is hatalmas példát adhasson a többi elnyomott gyermeknek. Végül a már előző napon a beszédnél szuggerált fiúnak revolvert ad, most azzal a szuggerációval, hogy atyját lője le. A rendőrök hazaviszik a fiút; miután előbb a rendőraltsízt hiába kérlette a legszigorúbb fenytételekre elszánt atyát, hogy fiát fogadja szeretettel vissza, az atyjával kettesben maradó és szintén végsőkig elszánt fiú atyjával végzetes szóharcba keveredik és már revolvert húzva rögtöni lelövással fenyegeti, amikor az atyát gutaütés megöli. A fiú az előtte bámulva letérdelő házikisasszonytól patetikus komolysággal búcsút vesz és új, szabad életbe távozik.

Wedekind beállításai is sokszor szatirikusak, — pl. a tanároké a *Tavaszi ébredésében* — de szatirája alatt mindig érezzük a meleg, aggódó érzelmek bensőségességét; Hasenclever képtelen atya-alakja, aki nagy emberbarát, csak fiával rideg a szívtelenségig és az értelmetlenségig, céltalan és hazug szatirául és ferdítésül hat. Műve így a mesterkélt szatira és komoly tendenciákat mutató, de mindig álpátosz gyanúját keltő szavalások keveréke, filmszerűen felvillanó és tudatosan színi hatásra szánt jelenetekkel tarkítva: az egész affektált raffinement benyomását kelti.

A költői képtelenségek végleteit éri el Hasenclevernek 1918-ban írt, *Die Menschen* című — micsodája? Még leginkább mozidráma lehetne, de talán még a filmen is több a magyarázó írás, mint itt a beszélt szöveg: Hasenclever tehát esetleg kitűnő filmíró lehetne. A tárgy a következő: A meggyilkolt Sándor sírjából kikel, amikor gyilkosa, zsákban áldozata levágott fejével, a sírhoz jön. A gyilkostól átveszi a zsákot és visszamegy a világba, gyilkosa pedig a sírba fekszik. A legkülönfélébb kalandok és vándorlások után visszatér sírjához és megtéríti gyilkosát. A darabról másképpen nem lehet képet adni, mintha egy részét bemutatjuk; lefordítjuk tehát első felvonását.

ELSŐ SZÍN.

Temető. Esti pír. Egy kereszt feldől.

SÁNDOR *(kilép sírjából).*

A GYILKOS *(jön a zsákkal).*

SÁNDOR *(megijed).*

A GYILKOS. Öltem. *(Nyújtja a zsákot.)*

SÁNDOR *(kinyújtja kezét).*

A GYILKOS. A fej a zsákban van. *(A sírhoz megy, leszáll.)*

SÁNDOR *(földet hajít rá.)*

Szélroham. A kápolna kivilágosodik. Az ifjú. A leány.

AZ IFJÚ. Ki van itt?

A LEÁNY. Egy holttest. *(Elájul.)*

AZ IFJÚ. Gyilkos!!

SÁNDOR. Kabátját.

AZ IFJÚ *(leveszi kabátját válláról).*

SÁNDOR *(beleburkolózik).*

AZ IFJÚ. Ki ön?

SÁNDOR. Élek. *(A zsákot vállára veszi, elmegy.)*

A LEÁNY *(felébred).*

AZ IFJÚ *(megöleli).*

A LEÁNY *(kiabál).* Megcsaltalak!

MÁSODIK SZÍN.

Terem. Éjszaka. Terített asztalok. Háttérben függöny. Jobbra és balra egy-egy fülke. A terem kivilágosodik. Az öreg pincér. A vendég.

AZ ÖREG PINCÉR *(olvassa az újságot).* Gyilkosság!

A VENDÉG *(kéjvággyal).* A lábak?

AZ ÖREG PINCÉR. A fej hiányzik.

A VENDÉG. Egy sört!

(Sándor jön a zsákkal a függönyön keresztül.)

A VENDÉG. Kéjgyilkosság?

AZ ÖREG PINCÉR. Jutalom.

A VENDÉG. Fizetni!

AZ ÖREG PINCÉR. Egy rostélyos.

A VENDÉG. Férfi?

AZ ÖREG PINCÉR. 3-90.

(A vendég távozik.)

SÁNDOR. Emberek!

AZ ÖREG PINCÉR. Sándor!!

SÁNDOR. Hol vagyok?

AZ ÖREG PINCÉR. Eltűntél.

HARMADIK SZÍN.

A jobb fülke világos lesz. Egy megtépett ember palackokkal megrakott asztal előtt ül.

AZ IVÓ. Álmodom.

(A terem elsötétül. Sándor belép. Az ivó poharát nyújtja. Sándor iszik.)

AZ IVÓ. Ön éhezik!

(Sándor felle tekint.)

AZ IVÓ. Testvér! *(Megöleli.)*

A GAZDA *(belép)*. Pénzt!

(Az ivó kabátjában keresgél.)

A GAZDA. Hat üveg.

SÁNDOR. Dolgozni akarok.

A GAZDA. Mint pincér! *(A teremre mutat, megy.)*

LISSI *(belép)*. Férfiak!

AZ IVÓ. Beteg vagy.

LISSI. Megbosszulom magam. *(Megy.)*

SÁNDOR *(karját kitarja)*. Szerelem!!

NEGYEDIK SZÍN.

A bal fülke kivilágosodik. Urak frakkban egy asztal körül állnak. Elnök, bankár, segítő.

HANG *(láthatatlanul)*. Játsszani!

(Az urak pénzt dobznak az asztalra. A jobb fülke elsötétül. Sándor belép.)

BANKÁR. Ki van itt?

SEGÍTŐ. Egy holttest!

(Ordítás és nevetés.)

BANKÁR *(pénzt ad neki)*. Tegye fel!

(Sándor felteszi.)

HANG. 13.

BANKÁR. Bravó!

SEGÍTŐ. Szerencse.

AZ URAK. Rajta hagyni!

HANG. 13.

BANKÁR. Ördögbe!

AZ URAK. Muszáj!

(Bankár pénzt dob az asztalra.)

HANG. 13.

AZ URAK. Gazdasági főtanácsos úr!

BANKÁR. Reszt. *(Pénzt dob az asztalra.)*

HANG. 13.

ELNÖK. A bank!

BANKÁR. Tartom.

HANG. 13.

(Tumultus. Bankár letépi gallérját.)

AZ URAK. Tönkrement.

BANKÁR. Az órá! (Az órát az asztalra dobja.)

SEGÍTŐ. Végrendeletet!

(Csend. Bankár kezét ökölbe szorítja. Elnök csenget. Álarcosok jönnek.)

BANKÁR (kiabál). Megdögleni!!

(Az álarcosok kinyitják a csapóajtót, belökik.)

ELNÖK. Felrobbantva. (Az asztal láthatóvá lesz.)

(Sándor a pénz előtt áll.)

AZ URAK (fenyegetően). Rajta hagyni!

(Tompá lövés. Segítő keresztet vet. Az álarcosok visszajönnek. Az urak pénzt raknak halomba az asztalon.)

ELNÖK. Előre!

(Az urak görcsben állanak.)

HANG. 13.

(Az asztal feldől. Az álarcosok felemelik a bankjegyeket, Sándor zsebébe rakják. Sándor megy.)

KIÁLTÁS. Kegyelmes uram!

(Az urak revolvert húznak elő.)

KIÁLTÁS. Nyomasztó bérek!

(Elnök vállat von.)

URAK. Éhen halunk!

SEGÍTŐ (eloltja a lámpát. Telihold. A holdra mutat). Bánya.

KIÁLTÁS. Csatornák.

AZ URAK. Értékpapírok.

KIÁLTÁS. Pénz.

SEGÍTŐ (meggyújtja a lámpát). Holdbank!

ELNÖK. Engedélyezve.

KIÁLTÁS. Jegyezni!

(Az urak jegyeznek. Papirosok libegnek.)

SEGÍTŐ. Felügyelőbizottság. (A listát átnyújtja az elnöknek.)

KIÁLTÁS. Jótevő.

(Az urak gratulálnak neki. Lissi belép. Az urak felállítják az asztalt. Segítő poharát emeli.)

HANG. Játsszani!

(Az urak papirosokat dobnak az asztalra. A bal fülke elsötétül.)

ÖTÖDIK SZÍN.

A terem világos lesz. Reggel. Az asztalok leszedve, a függöny széthúzva.
A háttérben gyár-silhouette.

Az IVÓ (egyedül). Szeretem a világot.

(Munkások jönnek.)

Az ivó. Pajtás!

MUNKÁSOK. Béremelés.

Az ivó. Eljön a nap.

MUNKÁSOK. Napilap!

(Sándor mint pincér.)

MUNKÁSOK. Sztrájk.

Az ivó. Szegények vagyunk.

(Sándor kávét hoz.)

Az ivó. Hat üveg!

SÁNDOR *(ráeszmél, a bankjegyeket előveszi)*. Magáé!!

(A kötényt leveti, megy.)

MUNKÁSOK. Egy gazdag.

Az ivó. A pokol.

MUNKÁSOK. Ide vele!

(Az ivó eldugja a bankjegyeket.)

MUNKÁSOK. Hajrá!! *(Véresre verik.)*

(Az ivó összeesik. Gyárszirána. Munkások munkára mennek. Lissi férfiakkal megbottlik az ivóban. Az öreg pincér felszedi. Sándor jön a zsákkal.)

AZ ÖREG PINCÉR. Te élsz?

SÁNDOR. Ki vagyok én??

Tekintettel arra, hogy az első felvonás beszédeinek magyar szövege a névelőket is beleszámítva 134 szóból áll, itt már nem lehet hosszú prédikációkra és programmbeszédekre panaszkodni; de hogy a szereplő csupa kísértet, talán hihető állítás. A többi négy felvonás az elsőhöz hasonló. Az idézett szöveg nélkül aligha lehetne róla fogalmat alkotni, de így, azt hisszük, elfogadható az a véleményünk, hogy ennek az élet keresztmetszetén keresztülsétáló modern Holt-Faustnak a meséje irodalmi szélhámosság: az ilyen költészet hazug mivoltát önmaga is igazolja.

Jenseits című drámáját 1919-ben írta Hasenclever. A szerető ifjú feleséghez, aki férjét hazavárja, annak egy régi barátja lép be; az asszony nem ismeri, de ő felfedi kilétét és elmondja, hogy a férj kísértetszerű megjelenése hajtotta ide. Az asszonyban is felébredő balsejtelmeket a férjet ért halálos katasztrófa híre nemsokára igazolja. Az asszony a kétségbeesett bánatból és a félelmes egyedüllétből rögtön a másik férfi karjaiba menekül, de az elsőt nem tudja feledni. Az új férj elkeseredett harca kezdődik a halott szellemével; végül az élő győz, de ekkor kiderül, hogy a halottól gyerme-

ket hordoz az asszony. A férj mindenáron el akarja pusztítani a gyermeket, de az asszony nem engedi. Erre a férj eltávozik, végül azonban nyughatatlanságában újra visszajön és hogy szabadságát a szellemmel szemben, aki feleségén a gyermekén keresztül, rajta a szeretett nőn keresztül uralkodik, visszanyerje, az asszonyt megöli.

Ez a mű tipikus példa a modern irodalomban sokat szereplő ösztönökre: az étellel és a halállal kapcsolatos ösztönök, szerelem, gyilkolási ösztön mind egybejártsanak, csak az a baj, hogy Hasenclever még ebben a látszólag legbecsületesebb, bár kétségtelenül főleg színi hatásra szánt darabjában sem hat természetesen. Hiába, ő a költészet kalóza, aki követőit vesztükbe viszi; az ő útja biztos romlásba vezet.

Ősi, de részben nemesebb ösztönök felkeltésével akarja FRITZ VON UNRUH újabb drámáiban az emberiséget megújítani. Ez a Rajnavidékről származó — azelőtt porosz katonatiszt — költő 1911-ben *Offiziere* címmel egy drámát írt, amelyben a háborúelőtti porosz tiszti körök szellemét mesterien mutatja be és Kleistre emlékeztető magasságokba szárnyaló tragédiát alkotott. Az ezredes leányát éppen eljegyző hadnagynak a békekatonáskodás tűrhetetlen, mindenáron tettekre vágyik. Kapóra jön egy gyarmati lázadás, amelynek leverésére a hadnagy is önkéntesnek jelentkezik. Ámde még ebben a kis háborúban is rabja kötelességének, amely olyan helyre állítja, ahol tehetetlenségre van kárhoztatva. Egyszerre azonban kényszerhelyzetbe kerül, amely kötelessége megszegését kívánja nagy veszteségek elhárítása érdekében. A hadnagy, aki a tettekért menyasszonyát is kész volt elhagyni, megrázó lelki harc után végre áttöri a parancsot, győz, de halálosan megsebesül és menyasszonya karjaiban meghal. Ez a kitűnő dráma elsőrendű lélekképeket is ad és a hajóút jelenetében megragadóan misztikus-romantikus hatású.

Louis Ferdinand, Prinz von Preussen, Unruhnak 1913-ban írt drámája is rendkívül érdekes, színes, a napoleoni idők porosz életét jellegzetesen feltáró képet ad. A lángelméjű herceg a nép bálványa, a békét tanácsoló államférfiakra

hallgató jámbor királlyal szemben a nemzeti felszabadulásra vágyók legfőbb reménye. Napoleon kihívásaira Poroszország végül egy hadgyakorlattal felel, de a császár seregei már Auerstädt és Jena felé menetelnek. A még mindig várakozó királlyal szemben a tábornokok a herceget királynak kiáltják ki, de ez a lelkesedők elől finoman kitérve, elsiet, elfoglalja parancsnokságát az elővédnél, megütközik a franciákkal és elesik.

Ezen a lebilincselő drámán már, különösen vége felé, valami saajátságos idegesség remeg át, írójának túlérzékeny és túlfinomult kedélyére és idegrendszerére vallva. És valóban: Unruht azután a végigesínált háború borzalmi kilendítették lelki egyensúlyából. *Ein Geschlecht* című trilogiájában, amelyből eddig az első rész (*Ein Geschlecht*) 1917-ben, a második (*Platz*) pedig 1920-ban jelent meg, szimbolikus képekben az emberiség vad ösztöneinek lázadását és küzdelmét mutatja be, de egyúttal az ősi életösztönöket veti a háborús pusztítással és borzalmakkal szembe, majd a tényleges forradalommal szemben erotikumtól túlfűtött víziókban új, ideális embert hozó, lelket-testet megújító forradalmat hirdet. Gyönyörű stílusú, megragadó képektől a legtriviálisabb ábrázolásokig csapong, de csak beszél, szaval, alakjaiból elvész az élet, a cselekmény szétfoszlik vagy egészen eltűnik: mindkét mű egy túlérzékeny és egyensúlyát veszített kedélynek félig misztikus, félig zavaros és egészükben homályos szimbolumokba öntött kiáltásaiként hat. Itt a kifejezett vágyak és törekvések bizonytalan, zavaros mivolta homályos kifejezésekben, árnyyszerű alakokban és képekben, és nem egyszer az érthetlenségig erőltetett és dagályos szóáradatban hull szét.

Unruhnek 1927-ben megjelent Bonaparte-drámája, amely Enghien herceg elfogatásának és kivégzésének történetét adja, mint dráma rossz, tele van torz és exaltált, félig-meddig allegorikus képekkel; Napoleonja semmivel sem több, mint egy szavaló epileptikus és szinte valamennyi alakja vonagló hisztériások benyomását kelti. A műnek mint tendenciózus szatirának nincs értelme, inkább az azelőtt kitűnő és most is nyilván őszinte írónak pathologikussá vált ideg-

rendszerére vall: az élet, a valóság kihullt erőtlenné vált kezéből és lelkének víziói már csak fantomokat kergetnek. Kérdés, vissza tud-e még majd térni Unruh egy nem naturalista értelemben vett, hanem bármilyen szimbolikus, de művészileg való világba; az azonban kétségtelen, hogy ahol most jár, ott nem vezet sem a jövő, sem egyáltalában semmiféle művészileg elfogadható dráma útja.

Unruhnál sokkal kevésbé jelentősek, de új műveihez ideges izgalom tekintetében hasonlóak a Der Sturm-Verlag írói. Például az 1915-ben elesett AUGUST STRAMM *Sancta Susanna* című, 15 lapos kis drámai képét említhetjük, amely egy apáca erotikus-misztikus élményeit, mondhatjuk tévelygéseit rajzolja határozottan művészi érzéssel, de a költői kifejezésnek, a szónak szinte már kikapcsolásával: még e kisterjedelmű műben is több a színpadi utasítás, mint a beszéd-szöveg, ezt pedig minden mellékmondat, néha minden szó után három pont szakítja meg. Itt már a némajáték közelében tartunk, mert a szó a mimikával és taglejtéssel szemben alárendelt kifejezésű eszközzé válik: így ez a műfaj, bár művészi jellege kétségtelenül van, már-már kilép a költészet területéről.

Wedekind stílusához közelebb áll és az expresszionizmust a művészet határai között tartja, bár a mestert korántsem éri el a nem egy részletben is nyomában járó ROLF LAUCKNER. *Der Sturz des Apostels Paulus* (1918) című, költői élményeket gazdagon kifejező drámájában egy fodrászsegédből hirtelen nagy hírre emelkedő fantasztá és modern vallásalapító változatos pályafutását és végül lehanyatlását rajzolja jellegzetes modern korkép keretében. Drámája komoly munka, de nem emelkedik az átlag fölé és döntő költői jelentősége nincs.

A *Tavaszi ébredésének* veszedelmes, csak nagy és mély moralitású mester kezében tiszta álláspontját elveszítve, csúszik végnélküli lejtőn lefelé HANS HENNY JAHNN költészete. *Pastor Ephraim Magnus* (1919) című drámájában határtalan. önmardosó és mást kínzó dialogusokban vergődik a testnek számára ördögi rejtéllyé vált kérdései között. Alakjaiban egészen a vallási misztikumig minden életmegnyilvánulás

pervvertált erotika és szexualitás. Itt egy becsületes, nem is gonosz, de nagymértékben beteg lelkület minden perverz borzalmon és undoron át hajszoló, emésztő vívódásaival van dolgunk, amely a költészet teljes félrebillenését jelzi.

Az expresszionista német dráma képének teljességéért megemlíthetjük még KARL STERNHEIM nevét, aki ügyes, de nagyobb jelentőség nélkül való szatirákban állítja pellen-gerre főleg a kispolgár erkölcsi világát: Wedekind nagy morális jelentőségű és igen komoly törekvésű munkásságából nála csak a szatira maradt meg. Művei közül példaként említhetjük Dohnányi *Tenor* című operájának szövegéből nálunk is ismert *Bürger Schippel* (1913) című drámáját.

IV.

Az expresszionizmus lehet teljes értékű művészet, amely szimbolikus műveket, magasabb jelentést hordozó eleven, individuális képeket alkot. Ámde ez a művészet igen nehéz feladat: hasonlít a borotva élén járt tánchoz, amelyben az egyik oldalon lebukva az expresszionista jelleget, a másik oldalon lebukva a művészi jelleget veszítjük el lábunk alól, sokat járva rajta pedig könnyen megsebezhetjük magunkat. Unruh érzékeny természetét az expresszionizmus, amely először nyilván egyensúlyából kivetett lelkéből fakadt, még tovább sebzí; nem egy példát láttunk arra is, hogy az expresszionisták lába alól kicsúszott a művészet talaja. Az expresszionista művészet és főleg az expresszionista dráma valóban igen nehéz: inkább csak egyes, hatalmas kifejezési törekvésük mellett nagy alakító erővel és kiváló művészi kifejező képességgel rendelkező egyének számára való és mint egyetemes művészeti irány nem maradhat művészi. Wedekind, aki az expresszionizmust gyakorolta, de cégérül nem használta, teljes értékű műveket alkotott, az expresszionista lobogó alatt sorakozott követői azonban csakhamar szer-telenségbe csaptak és önmagukat lelendítették a borotva-élről, amelyen valószínűleg úgysem sokáig tudtak volna táncolni — még pedig annak művészietlen oldalára. A német expresszionista dráma ilyen módon váratlan gyorsasággal

kifűladd. Ebben persze része volt annak a túlzott iramnak is, amellyel elindult, de — amint helyesen jegyezték meg — hozzájárult a háborús és forradalmi izgalmaknak lecsendesűlése is és az expresszionisták szociális és politikai törekvéseinek meglehetősen sikertelensége Németországban: új világ alkotásához eszmék és ideális törekvések mellett sokkal több realitási érzék, életközelség és életalakító erő kell, mint amennyi az expresszionistákban van. Ma is él még ugyan az expresszionista dráma, de már nem a «legűjabb divat»; és mivel divat volt, legalább egyelőre menthetetlenül le kell tűnnie, és ha egyszer később újra feltámad, régi egyetemes jellege mindenestre új, különleges köntösbe lesz burkolva és más, új törekvéseket fejez ki.

Az expresszionista dráma köréből magából indult ki az átalakulás, amikor egyes írók a maguk expresszionista törekvéseit nagyobb realitású képpel próbálták alátámasztani: ezzel megkezdődött a lényegileg idealista expresszionista dráma lebontása egy új realizmus irányába. Ezen az úton járnak Brecht és Bronnen.

BERTOLT BRECHTnek *Die Trommeln in der Nacht* (1922) című drámája a háborúból visszatérők sokféle, bizony gyakran szomorú sorsának egyik nem ritka fajtáját mutatja be. A négy évig eltűnt vőlegény visszatér Afrikában töltött fogságából és éppen menyasszonya eljegyzésére érkezik, akit azonban küzdelmek és szenvedések árán visszanyer. Ezt a történetet a szerző erősen realista, sőt nem egyszer triviális és durva naturalista módon festi, de el kell ismerni, hogy a háború utáni idők szellemét a vesztes országokban, különösen pedig a berlini helyzetet élénk színekkel mutatja be. A Spartacus-lázadás, a Picadilly-bar (Vaterland-kávéház), a menyasszony primitív, de a hadikonjunktúrában némileg megtollasodott atyja, a régi vőlegény után sóvárgó, de az új férfival titokban viszonyt folytató menyasszony a modern életből vett képek és alakok. Velük szemben megkapó a vadak közül visszatért és a látott új képen egy ideig teljesen megzavarodó katona finom, költői alakja: ezt szeretettel és az expresszionizmus idealizáló módján rajzolja meg az író, hiszen főleg ebben és ezen keresztül, az ő benyomásai és

élményeiként *fejezi ki* a maga elfordulását a háborút követő évek erkölcsi súlyedésétől és kilengéseitől, és lesújtó ítéletet az e szellemet hordozó világ felett; végül e szellem legyőzését is bemutatja. Brecht kétségtelenül őszinte és költői képességekkel rendelkező, de nem nagyszabású író.

ARNOLT BRONNENNAK *Katalaunische Schlacht* (1924) című drámája az új népek-csatájára és a vele és nyomában járó szellemcsatára alkalmazza a történeti nevet. Château-Thierry-nél a német állások elpusztultak, a legénység is odaveszett. Egy állásban a félig alélt századost egy hadnagy keresi fel szolgájával. Felismerik egymást: testvérek. Majd bejön egy öregebb tartalékos főhadnagy, egy német katona és egy szökött francia, aki megadja magát. Várják az ellenség utolsó, győzelmes rohamát. Közben rájönnek, hogy a hadnagy szolgája nő. A százados erre fivérét kiharancsolja a halálba, hogy megkaparintsa az asszonyt; ez nem szeretett urát elárulja és a fivérrel, Kenneddel, szökök. Közben — a többiek elbújtak — betámolyog a halálra sebzett hadnagy, kercsi feleségét, felhúzza a grammofont, beszél, jajgat, feleségét, halálát emlegeti, majd összeesik. A többiek előbujva, a halottnak véltet kifosztják, a francia a duplatalpú, pénzt tartalmazó grammofont, egyúttal golyók ellen való védelmül is, hátára veszi és egymásután elhagyják az állást. A hadnagy az ezredzászlóba burkolózva meghal, éppen amikor a győzők berohannak. — Hiddie, a lövészárokbeli asszony, már Kenned felesége lett, szereti is, de a halott szelleme nem hagyja: nincs nyugodt éjjele. Egy párizsi mozgókép-színházban a Château-Thierrynél élve maradtak mind összetalálkoznak. Nagy konfliktus támad közöttük, amelyben Hiddie Kennedet lelövi és a többiekkel szökök. Az amerikai hajón a szellemvihar tovább tombol, végül az újra felhúzott grammofonból megszólal az elesett hadnagy hangja és újra elmondja haláltusájának szavait. Erre Hiddie, aki már minduntalan meg akarta magát ölni, de sohasem merte, öngyilkossá lesz.

Ebben a drámában a háborús borzalmak, a háborúban előtört és aljas szenvedélyekben tobzódó primitív ösztönök, a háború utáni idők jellegzetes siberköreinek beteges, hisztériás világa és erkölcsi fertője szélsőséges naturalista-realista

képben tárul elénk ; de ezt a képet nem kevésbbé szélsőséges romantika, hihetetlenül fantasztikus és keresett beállítás szinte megfordítja. Ez az expresszionizmus és a naturalizmus összekapcsolása, amely azonban ezen — a színi tekintetben ugyan hatásos, de a rémdrámák hatásával ható — módon semmiképen sem őszinte, hanem mesterkéltn, sőt perverznek mondható művészi kifejezés-kísérlet. Hiába van itt a hadnagy idealizált alakja, hiába nem egy mély mondás, az egész mű nem erős élmények művészi kifejezésének, hanem kiszámított, keresett, hatásra vadászó túlzásnak tűnik föl és szertelenségében elveszti azt a művészi értéket, amely mérsékeltbb beállításban megillette volna.

Az expresszionizmus így újabb realizmussá alakul át : az új irány már meg is született, sőt el is nevezték új tárgylagosságnak (*Neue Sachlichkeit*). Hogy már nagyot alkotott volna, nem lehet elmondani : a német dráma terén van néhány jól sikerült középszerű alkotása. Ilyen például KARL ZUCKMAYERnek *Der fröhliche Weinberg* (1925) című vígjátéka. Ennek tárgya egy jó módú rajnai szőlősgazda leányának szerelmi története, akit az apja csak akkor hajlandó férjhez adni, ha a leány és választottja szerelmének már bizonyítéka van. Mivel a hozományra vadászó városi Knuzius úr ezt a leánynál, akinek egy ideig imponál lateiner-mivolta, de igazában nem szereti, nem bírja elérni, a leány végül egy derék rajnai hajós feleségévé lesz, akit szeret.

Ez a darab valóban gazdag igen «tárgyilagoss», erősen reális részletekben, és tagadhatatlan, hogy néha már a kelleténél vaskosabb komikuma egészséges, természetes és friss levegőt lehell, bár ez az egészség és természetesség kultúránk jövője szempontjából mégsem száz százalékban kívánatos. Alakjai élnek, sőt egyesekből kicsattan az élet és ez vígjátékban elég ; de a komoly drámában még majd kissé több kultúrát is kell adni az új tárgylagosságnak. Hiszen van is még annyi kultúránk, hogy tárgylagossággal is lehet belőle valamit bemutatni. Brecht kis zenés képe, amely tárgylagos egyszerűséggel és mégis megragadóan vetíti elénk Lindbergh óceánrepülését, kultúránk egyes merész és hősiek vonásait megmutatja, de igazi szellemi mélységeit nem tárja

fel: csak ha majd ezek ideális-reális világáig nyomul előre az új realizmus, válhatik naggyá, klasszikussá. Ekkor azonban már az objektivitást és a realizmust egy egész életünkben gyökerező és ezért eleven idealizmussal egyesíti: így a jövő nagy művészetévé, nagy drámájává is kifejlődhetik.

V.

Gerhart Hauptmannnt nem tekintve, nem lehet azt mondani, hogy az eddig bemutatott drámaírók, minden szellemi és idealista törekvésük mellett, nagy lelki elmélyülésre törekedtek volna. Még Wedekindnél is csak néha találjuk meg a lélek rejtett mélységeibe való nagy leereszkedést. Ez érthető: az expresszionista írók sokkal gyorsabb tempójú időkben élnek és sokkal inkább törődnek korukkal kapcsolatos eszméik kifejezésével, semhogy idejük lenne alapos lélekvizsgálatot tartani; az új realizmus pedig még meg lehetőszen sekély. Velük szemben akad azonban néhány nyugodtabban érlelő író is, aki azután jobban belenéz a belső világba. Ilyen például ERNST BARLACH, a szobrász és költő.

Barlachnak 1912-ben jelent meg *Der tote Tag* című drámája. Nyugodtan misztikus lélekdrámának mondhatjuk; színi hatásra nem számíthat, de mint könyvdráma igen érdekes jelenség. Az önzően szerető anya isteni származású fiát meg akarja gátolni abban, hogy őt elhagyja és titokban megöli az atya-küldötte szárnyas paripát. A fiú a paripa halálával anyjától, földtől, otthontól valójában szabadulni nem tudó, csak elbolyongó, tehetetlen fájdalomában elveszti élete fényét, napját, reményét és belsőleg mégis elszakad anyjától. Ez bűnét bevallva öngyilkossá lesz és fia a halálba követi.

Itt az anya-fiú probléma van tragédiába tömörítve. Ami ebben a műben történik, az mind él, valóság, de lelki jelentésű szimbolika, részben misztikus ősi élmények képes kifejezése, bár felületes elolvasásra csupa irreális fantasztikumnak tűnhetik fel. Valóban van is a mű fantáziájában valami beteges, önmarcangoló vonás, ez a mély és költői kép

egészen jól beillenek egy lángeszű örült — nem örült lángesz! — álmának. Van valami hasonlósága ennek a drámának Hauptmann *Pippa*-drámájával, de ez sokkal egészségesebb, frissebb levegőjű, bár talán kevésbbé mély amannál.

Barlachnak *Die echten Sedemunds* (1920) című drámájában egy bolondnak tartott férfi élő példákon bemutatja, hogy az emberek nagy része milyen hóbortos és hóbortja közepett hogyan válik le a polgári megbecsülés máza tekintélyes, de titokban mindenféle csúfságot elkövető polgárokról, amikor ezek váratlan események izgalmaiban önmagukat és egymást pellengérre állítják. Ez a szatirikus rajz a maga kísérteties alakjaival az expresszionista dráma egyes vonásait mutatja, másrészt azonban jóval realiztikusabb ennél és rajzának hihetetlen össze-visszaságával, csapongó, szinte a véletlenre bízott eseménysorozatával erősen elüt az expresszionizmus leegyszerűsítő és rendszerint igen világos cselekményvezetésétől. Majdnem az élet legteljesebb vásári nyüzsgésének naturalista rajza lehetne, de emberei nem kívülről, hanem belülről látszanak, vagyis csakhamar igen átlátszókká válnak; lelkek mozognak itt, de üres lelkek, akik ürességükben kísértetekké lesznek. Egészében nem mondható sikerültnek ez a kétségtelenül nagy emberismerettel megírt munka, mert a határozott vezetés hiánya folytán semmiféle szigorúbb egységességet nem mutató eseménysorozat az ürességükben halvány alakokkal érdektelenné válik. Barlach erősen belenéz a lélekbe, de a látottat nem tudja elég plasztikusan és világosan kifejezni: művei inkább mutatják az észak-német vidék ködös, sejtelmesen megkapó jellegét, mint a dráma határozott szobrászi kifaragását; csak ha ezt a képességét is erősen alkalmazná bennük a költő, alkothatna maradandó értékű műveket.

A lelki életnek főleg erotikus és szexuális mélységeibe, sőt szakadékaiba tekint bele és száll le — sokszor borzalommal — ALFRED BRUST; de egy misztikus, ősi szűzi tisztaság érzése végül felemeli és megmenti az ösztönéletnek nem egy modern író számára végzetes örvénnyé növvő tobzódásaiban való elmerülésétől, pl. *Der singende Fisch* című kis drámai művében (*Spiele* 1920). A *Spiele* többi, kevésbbé sikerült

darabja is mutatja a költőnek ezt az oldalát, valamint a misztikum, de az exotikum iránt való hajlamaira is vall.

HANNES JOHST *Der junge Mensch*. Ein ekstatisches Szenarium (1916) című munkájában a *Frühlings Erwachen* expresszionista követőjének mutatta magát, de újabb drámáit erős befelé fordulás és mélyreható költői lélekrajz jellemzi. *Der Einsame*. Ein Menschenuntergang (1917) című drámája Christian Dietrich Grabbe életét és pusztulását tárja elénk: ez a lángelméjű, de pathológiás és féktelen költő kedvesének, határtalan szeretettel és finomsággal gondozó nemtőjének halála után gyors züllésnek indul, összevész minden barátjával, elcsábítja és tönkreteszi legjobb barátjának menyasszonyát, saját hibájából elveszti állását, anyját nyomorban hagyja meghalni és végre ő is elpusztul, már csak egy-két szegény rajongójától becsülve. Valóban lélekbe-markoló és izgató, mindvégig lekötő ez a drámai folyamat, aminek «érdeme» persze nagyrészen a szerencsétlen hősé; de el kell ismernünk, hogy genialis szellemvergődésének és tragikus elhanyatlásának ábrázolására kongeniális, megértő és másokkal megértető társat talált Johstban.

A költő egy másik, *Propheten* (1922) című drámája a reformáció lelki világát vetíti elénk, főleg közvetlen kiváltói és vezetői alakjaiban. A vallás alapkérdéseivel való küzdelem és a velük szemben való különféle állásfoglalás jellegzetesen és sokféle változatban nyilvánul itt: a fanatikusan hívő és a hitért csodát hamisító, sőt gyilkolni kész Eckben, az erős hithűségből egy súlyos lelki megrázkódtatás után magabízó istenhitre térő Lutherben, az őt követő, de kételkedő Melanchtonban, Melanchton katolikusnak maradt anyjában, a jámbor, jószívű s a reformáció harcaitól és borzalmaitól lelkileg összetörő Sadolet priorban, a tudtán kívül hamis csodák idejében kiválasztottságának balhitében elragadtatással teli, a felismerő felébredéskor halálig elkeseredett és fanatikusan feljajduló, lázadó Marthe Gentlerben.

Ez a dráma valóban költői erővel és eleven, egyéni megjelenítésben mély valláslélektani problémákat és igazságokat tár elénk és minden elmélyedő, kontemplatív mivolta mellett is nagy drámaiság lüktet alakjaiban és esemé-

nyeiben, bár a költő az egész cselekményben nem törekszik drámai szerkesztésre. Talán érdemes belőle néhány megkapó sort idéznünk: Warst du so arm an Glauben, dass dich ein Wunder verwirrt? — Sie leiden am Zweifel härter wie am Kreuz, diese Deutschen . . . Es will seinen Glauben sehen . . . dieses rätselhafte Volk. Es schlägt die Wahrheit mit der Wahrheit tot, und vermag um einer Lüge willen wahrhaftig zu werden . . . — Es klingt, was Ihr da sagt, wie das Rauschen Eurer endlosen, dunklen Wälder.

Johst is egyike azon kevés modern német drámaíróknak, akik valóban a lélek mélyére tudnak hatolni és a lelki életet eleven valóságként tudják elénk állítani. Ez az elmélyedés és bensőséges, lelki realizmus is egyik alapvető feltétele minden nagy drámának és így a jövő dráma kialakulásában is nélkülözhetetlen: ha nagy cselekményszerkesztő erőt hat majd át, — ami sem Barlachnál, sem Johstnál nincs meg — klasszikus értékű alkotások forrása lehet.

Ilyen klasszikus művek irányában fejlődnek a történelmi dráma terén FRANZ WERFEL legújabb drámái. Werfel is sokat küzdött a lélek rejtelmeivel: erre legjobb példa *Der Spiegelmensch* (1920) című műve, Thamalnak, egy modern fantasztikus Faustnak története, aki önmagának Mephistója; azaz Thamal Mephistója nem más, mint saját megelevenedett tükörképe. E küzdelmek nem egy belátást termettek neki: és most már a lelki élet nagy ismerőjeként nyúl történeti tárgyakhoz és ezekben nem csekély szerkesztő erőt is árul el. *Juarez und Maximilian* (1924) a szerencsétlen, jóindulatú, de gyöngé Habsburg-császár tragédiája, akit kezdetbeli sikerei után a — Werfel drámájában soha meg nem jelenő, de mindig ható—kérlelhetetlen logikájú bennszülött amerikai politikus végül tökéletesen legyőz. Itt még sok jellemzést utasításokban ad és a császár vergődését nagyon is hosszan mutatja be a költő, bár biztos kézzel vezeti a cselekményt.

Ennél a drámájánál még sokkal jelesebb *Paulus unter den Juden* (1926) című műve, amely Szent Pál küldetését és Jeruzsálem romlását állítja elénk kitűnő korképben, mély lélekrajzzal igen jól megalkotott, lebilincselő alakokkal és mindvégig változatos, feszült, érdekes cselekményben. A tör-

ténelmi drámának új, szellemibb hangja szólal meg itt, amely már Ibsen történelmi drámáiból is kihallatszik és Kaiser *Die Bürger von Calais*-jában is él. Míg azonban Kaiser drámájában a lelki elmélyedés sok homállyal együtt jelentkezik. Werfel drámája lelki mélysége mellett is tiszta, világos és a modern német történelmi dráma egyik csúcspontját jelezve. a nagy történelmi dráma újra felvirradó fénykorát látszik beharangozni.

VI.

Szinte azt mondhatnók, hogy áttekintésünk végére érkezünk ; a teljesség kedvéért azonban még néhány jelentős. de részben inkább különálló, részben már nem modern írók kell bemutatnunk. Ezek között itt van mindjárt a történelmi drámához kapcsolódó, de régibb felfogású KARL SCHÖNHERR. Drámái, amelyek időben is régibbek, igen hatásosak, de meglehetősen egyoldalúsággal túlnyomóan az alpesi német nép körében játszanak ; így *Die Bildschnitzer* (1900), *Erde* (1907), *Glaube und Heimat* (1910), *Der Weibsteufel* (1914), *Volk in Not* (1916). Az *Erde* a szívós és minden bajon győzedelmeskedő életerejű öreg paraszt története, aki mellett fia béresként elöregszik és eltehetetlenedik s a halálára számító menyjelöltek elvénülnek vagy házából szökni kénytelenek. A *Glaube und Heimat* parasztdráma az antireformáció idejéből : a császár parancsára Habsburg-földről távozni kénytelen, röghöznőtt protestáns parasztok lelkivilágát és szomorú történetét rajzolja. A *Der Weibsteufel* a férjét és elcsábított csábítóját egyaránt tönkretevő asszonyt mutatja be, akit férje anyagi haszonért csábításra használt és ezzel a benne szunnyadó vad ösztönöket felkeltette és gyilkos erőkké növelte. A *Volk in Not* Hofer András idejét eleveníti meg, a *Die Bildschnitzer* pedig a szegény hegyi nép nyomorában is élő erkölcsi erőt jellemzi. Mindezekből a művekből az egészséges alpesi népléleknek valóban üde hegyi levegője árad, sok drámai erő és izgató fordulatosság (*Weibsteufel*, *Erde*) érdekessé is teszi őket, de a folyton hasonló tárgy és vele az általános kép visszatérő jellege több dráma elolvasása után az egyhangúság benyomását kelti.

A bécsi ANTON WILDGANS a polgári élet konfliktusait és

keserveit rajzolja hatásos drámai képekben, helyenként mélyen megragadó, ditirambusokig szárnyaló stílusban. Az *Armut* (1914) a szegénység küzdelmeit és fájdalmait, a *Liebe* (1916) a szerelem alapján kötött házasságnak is később fellépő válságait festi; végül mindkettőben a lemondás útján magas erkölcsi álláspontra emelkedve megbékülést talál és nyújt a költő. A *Dies irae* (1918) már végzetesebb tárgyú: ez a gyermekek tragédiája szüleikben. A konvencionális házasságból, szerelem nélkül származott fiúban kettős lélek vergődik: az erős, nagyműveltségű atya és a kispolgári, de vagyonos, gyengeségében zsarnok férjét gyűlölő anya öröksége. És a szülők mindegyike gyűlölő a fiúban a másik részét és az egész gyermeket magának szeretné meghódítani. Így végül a fiú az öngyilkosságba menekül és a még a holttest előtt is egymást vádoló szülőknek csak a késő bánat és az önmarcangoló fájdalom marad. Itt már erősen előtérbe lép az előző drámákban csupán halavány színekben mutatkozó expresszionista jelleg, a túlzó, rikító célzatosság; a tárgy, a házaselek és a nemzedékek küzdelme is expresszionista jellegű; az erős drámai feszültséget azonban a műtől nem lehet elvitatni. A befejezés itt is a Faust kihangzásához hasonló misztikus-szimbolikus kép.

Wildgans polgári drámáit 1920-ban *Kain* című drámai költeménye követte, amely az első emberek egyszerű, de Istenhez és világhoz közelálló, őselebenszerű lelki világát és ösztöneik és indulataik végzetes összecsapását vetíti jelentékeny művészi erővel elénk.

Megemlíthetjük még KLABUNDNak nálunk is előadott, *Der Kreidekreis* (1925) című, jószándékú, de a kelleténél primitívebb naívságú kínai mesedramáját.

Nem beszéltünk két igen jelentős íróról. Az egyik SUDERMANN († 1928), aki egyidőben rendkívüli hírnévre tett szert nagyon ügyes színpadi technikájú, igen hatásos darabjaival (*Ehre, Heimat*), de a magasabb irodalmi értékeket a gyors és általános siker kedvéért ezekben a műveiben feláldozta: ezért a mai német drámairodalomra nem mutat lényeges hatást és drámái nem is tekinthetők ma már irodalmi tekintetben moderneknek.

A másik író Sudermann ellentéte: a már szintén elhunyt ARNO HOLZ, a nagy naturalista és stílusreformátor. Ő irodalmilag egészen magában, követők és jóformán olvasók nélkül áll. És ez érthető is. Hatalmas lírikus-epikus költeményei, amelyek leginkább szatiráknak nevezhetők (*Phantasia*, *Die Blechschmiede*) erős szervességgel, de az őserdő végtelen indabálói módjára elképzeltetetlen arányokba nőnek: lángelme és sok érték nyilatkozik meg bennük, de áttanulmányozásuk — mert csak erről lehet beszélni, nem elolvasásról — óriási önzetlenséget és türelmet kíván. És ez a munka, bár nem egy érdekes meglepetést szerez, általában igen kínos: mert Holz műveiből szinte egy «fekete Goethe» démoni-diabolikus misztikája bontakozik ki. Ez áll előttünk drámai alkotó tevékenységének tetőződésében, az *Ignorabimus* (1912) című, szintén határtalanná növvő, ötszáz nagy oktáv lapos és mégis teljesen koncentrált, körülbelül ugyanannyi óra alatt lefolyó, mint amennyiben előadható drámájában: a naturalizmus, amelynek materialista korában is mindig sötét, pesszimista világképe volt, itt spiritualizálódik, de egy borzalmasan kínzó, ördögi hatalmakat mutató okkult misztikává és spiritizmussá sötétedik el teljesen. Vannak, akik Holznak még jövőt jósolnak; olvasói egyszer talán valóban megszaaporodnak, de szelleme iskolát nem teremthet; ez az irány csak egyes, az emberek között magukban álló szellemeknek való, akiknek működése a világnak — szerencsére aránylag ritka — legsötétebb pontjait világítja meg és villámszerűen vagy gomolygó fáklya bizonytalan fényében ijesztő képeket tár elénk.

Végül még három bécsi íróról kell megemlékeznünk. ARTHUR SCHNITZLER, akinek művei Wedekindéivel együtt sok megbotránkozás tárgya voltak, aki azonban Wedekinddel szöges ellentétben ezt a megbotránkozást sok dekadens, néha szelídebb, máskor kevésbé szelíd, játékos és szép köntösbe bujtatott frivolitásával megérdemelte, ma már nem mondható igazán modernnek: úgy látszik, hogy komolyan számbavehető iskolát nem vonz. Vele szemben erkölcsi komolyságú és mélységű HERMANN BAHR drámai költészete (*Der Meister*, *Die Stimme*, *Das Vermächtnis*): az ő művei morális és val-

lások alapú világot kívánnak. Mindkettőnél nagyobb azonban HUGO VON HOFFMANNSTHAL.

Naumann¹ Schnitzlert, Bahrt és Hoffmannsthalt a bécsi dekadencia három főképviselőjeként mutatja be. Maga is elismer lényeges különbségeket, tétele mindamellett nem fogadható el változtatlanul. Schnitzler tipikus dekadens, az erkölcsi hanyatlásnak a bélyegeivel is. Bahr újabb művei erős és egészséges felemelkedést mutatnak. Hoffmannsthal végre dekadensnek nevezhető, de nem erkölcsileg elítélő értelemben: ő inkább túlfinomult fin du siècle-szellemnek mondható. Rendkívül érzékeny lelkű impresszionista és tökéletes formaművész; jellemző, hogy több műve régibb költői alkotásoknak az ő érzélemvilágán keresztül és stílusával való utánaköltése (Sophokles után *Elektra*, valamint *König Ödipus*, Calderon után *Das grosse Welttheater*, középkori mese után *Jedermann*). Költészete valóban leginkább benyomásainak továbbszövése, színezése és gyönyörű stílusba való öntése. Még egy jellemvonása avatja őt — a szónak nem elítélő értelmében — dekadenssé: ő a halál költője (*Der Tor und der Tod*, *Der Tod des Tizian*, *Jedermann*). A halál talán legkedvesebb és leggyakoribb gondolata, társa: nem félelmes idegen, hanem inkább jóbarát, aki egész életén át kíséri és nagyhírű vallásos mesejátékában meghozza a hívő és jót tevő léleknek a megváltást.

A költő utolsó, nagy tragédiája, *Der Turm* (1927) történelmi dráma, de modern vonatkozással. Vazul lengyel király egy jóslat miatt félve, kiskora óta toronyba zárva tartja fiát, Zsigmondot. Végül mégis elhozatja, hogy örököse legyen. Ekkor azonban Julián, a fiú nagyravágyó öre, aki titokban oktatta és magához láncolni törekedett a herceget, lázadást szít a király ellen, hogy a trónra emelt fiú fő tanácsadója lehessen. A fiú atyjával találkozásukkor szembeszáll, ez hóhér kezére adja; ekkor azonban kitör a lázadás és szédítő gyorsasággal leperreg. Az ország nagyjai leteszik a zsarnok királyt és királlyá kiáltják ki a kiszabadított herceget, Julián viszont elkergeti a nagyokat, végül pedig a felfegyverzett

¹ *Die deutsche Dichtung der Gegenwart.*

jobbágnép a kalandor katona Olivier szavára az urakat mind elpusztítja és a proletárforradalomban Zsigmond is, Julián is életét veszti. Mintha tükrét látnók a közelmúlt forradalmainak, ahol az egyszer megindított felfordításban nem volt megállás, míg el nem érkezett a legutolsó fok, lelkiismeretlen zsarnokok uralma a céljaikra felhasznált tömeg segítségével.

Hoffmannsthal költészete mindvégig valami fáradt, de szép halálravárás és halálraválás benyomását kelti. A költőn is beteljesült az atya-fiú tragédia: fiának öngyilkossága halálosan megrendítette. Vele a költészetben is lezáródott az a fáradt és halálraszánt, túlkulturált kor, amelyet az utolsó évtizedek császári Ausztriája és főleg Bécs reprezentált. Itt azonban nincs vég, sőt megállás sincs: a német dráma már Hoffmannsthal életében továbbhaladt, egészséges, új hajtásokat termelt és a költővel csupán egy késői őszi másodvirágzásában andalítóan szép és bódító illatú ága hervadt el. A fa él és új tavasszal új virágot hoz.

VII.

Igaz-e ez a tétel? Igazságától a német drámairodalom élete függ és ezzel kultúránk jövő alakulásának egy igen fontos jelensége és nem jelentéktelen tényezője. Igazolásához a közelmúlt és a jelen német drámájának összefoglaló áttekintése útján jutunk el.

A naturalizmus a maga metafizikátlan pozitívizmusával és másrészt mégis — általában — titkos materialista meggyőződésével, valamint pesszimista és sívár erkölcsi és életfelfogásával kétségtelenül pusztulási, összeomlási jelenség volt: művészeti elhangzása a tizenkilencedik század utolsó kétharmada tudományos világnézetének s felhangzása és előhangja a bekövetkező gyakorlati életfelfogásnak; átfogó történetbölcseleti szempontból tekintve csődje az újkor kíméletlenül egocentrikus állásfoglalásának. Hiába volt ez a naturalizmus állítólag, sőt részben tényleg realizmus és objektívizmus: ezzel nem hozott, mint az objektivista és realista irányok és korok általában, fellendülést. Mert a

naturalizmus a szélsőséges individualizmustól eltorzult, valódi objektivitásra már nem képes és az objektív realitástól elszakadt alanyiség objektivitási és realitási törekvését jelentette. Ezért igen messze maradt az objektivitástól és kezében elferdült a rosszul megragadott realitás. Eszmei jelentése, pesszimizmusának megfelelően, egy megromlott kultúra és társadalom képének a rajza : saját korának túlzó, ennyiben torzító tükrözése. Érdeme csak egy volt : az objektivitásra való törekvés, ezzel kapcsolatban a részben adott, részben csak így látott kulturális és társadalmi kép leplezetlen feltárása ; természetesen ennek az őszinteségnek a forrása nem csekély mértékben a szemérmertlenség is volt. Az objektivitási, realitási törekvés azonban nem veszett kárba, még a későbbi, ellentétes irányú művészi felfogások idejében és számára sem : az élet új oldalait mutatta meg a művészetnek is.

Ez volt az összeomlást tükröző és jelentő naturalizmus érdeme. Kultúránk szempontjából azonban volt egy szerencséje is: az, hogy, bár sokat jól meglátott, egészében mégis tévedett abban, amit látni vél. Korunk társadalmá jórészt romlott volt ugyan, de nem teljesen ; kultúrája maga pedig alapjaiban egészséges és erős volt. És végül az a sívár, materialista kép, amelyet a naturalizmus legtöbbszörfestett, egyáltalában nem volt igaz : a lélek, bár sokszor alig látszott, mégis csak megvolt a naturalizmus korának társadalmában is. És ez a lélek csakhamar színeznikezdt a naturalista képeket : a képeket benyomásoknak kezdt tekinteni, amelyek alapján kiszóttte a maga világának képeit és ezekkel továbbbszóttte a benyomásokat. Így kialakult az impresszionizmus, amelyben a lélek már élt és uralkodott : ez már erősen lelki stílus és nagyobbrészt spiritualista művészet volt. A lélek pedig, amely benne nyilvánult, általában nem volt halálosan beteg : a bécsi impresszionizmus hanyatló, fáradt lelkével szemben már Hauptmann impresszionizmusában életerős lélek lakik.

A lélek, amely az impresszionizmusban szinte lassan és óvatosan, észrevétlenül benyomult a művészetbe és végül újra meghódította azt, most már teljesen tudatára ébredt

erejének ; és ekkor egészen a maga szolgálatába akarta fogni, sőt erőszakos igájába hajtani a művészetet : ez most már csakis az ő kifejezése legyen. És így eljött az expresszionizmus ideje. Ott már szélsőségesen idealista irány kezében volt a gyepplő. Ez azután vad iramra kényszerítette Pegazust és csaknem kihajtotta a művészet világából. De sok újat és jót is hozott : hiszen láttuk, hogy az expresszionizmus a szociális, a vallási, a gazdasági életnek, az egész kultúrának megújítására törekszik és csak szélsőséges idealizmusa kergeti képtelenségekbe vagy légvárak ürességébe.

Ámde itt is föleszmélt a lélek és túlzó szárnyalásában önmagát korlátozva ismét az objektív realitás jobb megragadásán iparkodik : így jön létre az új tárgyilagosság. Ez pedig már egészséges és fellendülést hozó objektivizmus. Mert itt nem az önmagáról megfélemedezett lélek temeti magát bele egy rosszul látott objektív világ torz rajzába, hanem a lélek önmagának és erejének tudatában, az expresszionizmus szárnyalásából tér vissza a földre, hogy jobban körülnézzen környezetében és azt a maga gazdagítására és helyzetének biztosítására és megerősítésére felhasználja. Így elfogulatlanabb lehet az objektív világban, mert önmagának tudatában és tudatos birtokában van ; és ugyanezért nem lesz vak a metafizikai valósággal szemben sem. A felébredése utáni első, elragadtatott — és persze részben elvakított — repülésből, az expresszionizmusból visszatérő lélek egyúttal még fiatal is és friss : és így realiztikus iránya egészséges és erőteljes műveket teremhet. Modern művészetünk fejlődése, és a német drámairodalomé is, ezért mutat új életre, felviruló fejlődésre és nem végleges lehanyatlásra.

Valóban : már az expresszionizmusban is felismeri a mélyebbre látó az új élet és fejlődés csírait minden szertelenség és sok dekadens jelenség között. Wedekindben, Kaiserben, Brechtben minduntalan fel-feltűnnek. A lélekvizsgáló költőkben is nyilvánul az új elevenség : így Johstban, Brustban. Az új realizmus írói pedig sokszor vaskos egészségről és nagy természetességük mellett szinte még kissé kevés kultúráról tesznek — részben talán készakarva is — tanúságot, így pl. Zuckmayer bemutatott vígjátékában.

Az új német drámai fejlődés tehát arra vall, hogy a drámairodalomban virágzó, sőt talán fényes korszak előtt állunk. Az egészséges objektivizmus, amely az ilyen korszakot legalább is megindítani, többnyire azonban csúcs-pontjáig kísérni szokta, szerényen bár, de már jelentkezett. Az erős lelki elmélyülésnek is tanui voltunk a német drámai költészetben. Ezek után az átfogó szemléletű és a kor lelkét sub specie aeternitatis tekinteni és kifejezni tudó, erős drámai tehetség egyszerre meghozhatja az új virágzást. A dráma maga erre még nagyon alkalmas: különösen a nagy jellem-dráma¹ területén még rengeteg újszerűt lehet alkotni. A tárgy a komoly dráma terén ezentúl is főleg a régi három területről adódik: a jelen társadalmi életéből, a mese- és mondavilágból, főleg a vallási legenda világából, és végül a történelemből; a jelek megint nagy történelmi dráma kialakulására is valának. Ez a három terület adja az objektív irányú dráma főtárgyát: a jövő képe inkább a regény, mint a dráma tárgya, teljesen szabad, egyéni képzeleti képek pedig objektív irányú drámairodalomban inkább a vígjátékban fordulnak elő és csak igen ritkán a komoly drámai műfajokban. A legfontosabb feltétele a nagy, újra klasszikus drámának a metafizikai távlat, amely képét valóban világképpé tágítja, és az egész képet és stílust átjáró vallásos áhitat levegője, amely a misztikum végtelen mélységével és vonzóságával tölti be. Mindkettő várható, mert napjainkban a metafizikai szellem is erősen újjáéledt és a vallásos szellem, ha még nem is általánosan, de éppen a vezető szellemi körökben, lényegesen megnőtt.

A mai pillanat a német drámairodalomban a várakozás jegyében van. De ez a várakozás nem üres: ez előkészülés. És ezért alaposan remélhető, hogy termékeny: eredménye az új, nagy drámai stílus megvalósulása lesz. Ez pedig, ha valóban bekövetkezik, egész kultúránk további életerős fejlődésének, új nagy fellendülésének is egyik biztos jele, sőt értékes és hatalmas, semmiképen kevésre nem becsülhető

¹ L. *Művészetfilozófia* c. könyvünknek a drámáról szóló szakaszt.

megnyilvánulása. A modern német dráma is tehát, mint kultúránk többi ága és területe, még nem hozta meg új fénykorát, de, miként amazok is, rendkívül nagy valószínűséggel és igen határozottan mutat bekövetkezésére. E szerint az egyetemes prognózis, amelyet nem találomra, hanem ezúttal a modern német drámairodalom alakulásának vizsgálatából mondhatunk ki, a felületes szemlélőnek nyilván főként feltűnő sok aggodalmas, sőt talán több ponton közvetlenül vigasztalan jelenség ellenére is, más kultúrterületek vizsgálati eredményének megfelelően, így hangzik: kultúránk életének alakulása új virágzás — valószínűleg közeli — bekövetkezésének jegyében áll.¹

BÁRÓ BRANDENSTEIN BÉLA.

¹ *Irodalom*. Tanulmányunkban a közvetetlen forrásokra, azaz magukra a drámákra támaszkodtunk; ezért az irodalomtörténeti munkákat csak ritkán említettük, akár megegyezik véleményünk azokkal, akár eltér tőlük. A tárgy behatóbb tanulmányozására azonban a drámák mellett a következő, tőlünk is figyelembe vett irodalomtörténeti munkákat ajánlhatjuk:

Hans Naumann: *Die deutsche Dichtung der Gegenwart*. 4. kiadás, Stuttgart, 1930.

Albert Soergel: *Dichtung und Dichter der Zeit*. I. kötet, 19. kiadás, Leipzig, 1928; II. kötet, 4. kiadás, Leipzig, 1927.

Heinz Kindermann: *Das literarische Anflitz der Gegenwart*. Halle (Saale), 1930.

Paul Fechter: *Deutsche Dichtung der Gegenwart*. 2. kiadás, Reclam, Leipzig, 1929.

Végül megjegyezhetjük, hogy a bemutatott drámák természetesen csak elég bő szemelvényeket nyújtanak a modern német drámairodalomból, de annak teljes áttekintését nem adják: valamilyen kiválasztást kellett gyakorolnunk, ez pedig, a közelmúlt alkotásairól lévén szó, szükségszerűen egyéni. Ezért nem egyszerűen joggal, amellyel egyes szerzőket vagy műveket áttekintésünkbe bevettünk, azokat el is hagyhattuk és helyettük másokat bevehettünk volna. Mindez azonban a bemutatott kép általános jellegén nem változtatna lényegesen; a mi célunk pedig éppen a modern német drámai korkép megrajzolása volt.

A MAGYAR KÖZIGAZGATÁS RACIONALIZÁLÁSA.¹

A nem kizárólag gazdasági célú racionalizálási mozgalmak között, amelyek a háború utáni időknek jellemző kortüneteként a közérdeklődés terébe kerültek, a legnagyobb jelentőségűek egyike a közigazgatás racionalizálásáért indított mozgalom. Azért hangsúlyozzuk a közigazgatás racionalizálásánál annak nem kizárólagosan gazdasági jellegét, mert a közigazgatás racionalizálásának nemcsak az olcsóbb, hanem egyúttal a jobb közigazgatás megteremtése is a célja.

Az igazgatás racionalizálásának legkiválóbb elméletírója a francia Henri Fayol, aki elsőnek foglalta össze a jó adminisztráció kellékeit.² Fayol fő érdeme az, hogy rámutatott a vezetés döntő szerepére a vállalatok életében. Állásfoglalása bizonyos tekintetben a taylori gondolat ellenpólusát jelenti. Ellenpólusát, de nem ellentétét, mert amennyire fontos a vállalat helyes vezetése, ép annyira fontos az is, amit Taylor hangsúlyoz: a termelés technikai tökéletesítés. Egyéb-ként Taylor is rámutat arra, hogy a termelésben a felelősség az üzem vezetőségét terheli, amennyiben a munka egész irányítása a vezetőség feladata. Taylor azonban mérnök volt, akinek gondolatai a műhelynél végződtek s a vezetőség fokozottabb felelősségének megállapításán kívül a vezetésre vonatkozólag nem adott pozitívumokat. Fayol viszont első-sorban adminisztrátor, aki hosszú éveken át nagy vállalatok sorsát intézvén, ráeszmélt a vezetés nagy fontosságára s a szerzett tapasztalatok alapján rendszerezte az adminisztráció

¹ Magyary Zoltán: *A magyar közigazgatás racionalizálása*. A m. kir. miniszterelnök úr elé terjesztett javaslat. Kir. Magy. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1930. 184 oldal.

² *Administration industrielle et générale*, Paris, Dunod, 1920.

alapelveit. Ezek az alapelvek minden adminisztrációra érvényesek, tehát a vállalatok igazgatására ép úgy, mint az állam vagy más közületek adminisztrációjára. Fayol azonban tovább is ment s egy tanulmányában¹ részletesen foglalkozik az állami adminisztráció kérdéseivel is.

Amint egykor Taylor munkássága döntő lökést adott az üzemek észszerű átszervezésének, akként hatott Fayol tana a közhivatali racionalizálásra. Fayol gondolatai termékeny talajra hullottak a jobb és hatékonyabb közigazgatásért sóvárgó lelkekben s kétségtelen, hogy az ő munkásságának nagy szerepe van abban az erőteljes racionalizáló mozgalomban, amely a közigazgatás terén a háború után Európa-szerte nyilvánult.

A legtöbb európai államban, de különösen Németországban már nagy multra tekintett vissza a közigazgatás racionalizálása, amikor Magyarország is elhatározta e korszerű követelmény megvalósítását. Az első lépés akkor történt ebben az irányban, amikor a m. kir. kormány a közhivatali racionalizálás előkészítésére tárcaközi bizottságot alakított s a bizottság előadójául Magyary Zoltán egyetemi tanárt nevezte ki. A további kifejlés azután már gyorsan következett. Magyary Zoltán kb. félévvel kineveztetése után terjedelmes javaslatot² terjesztett a m. kir. miniszterelnök elé a közigazgatás racionalizálásáról. A jelentés nagy hatását mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy a miniszterelnök racionalizálási kormánybiztosságot állított fel s ennek vezetésével a jelentés készítőjét bízta meg.

A magyar közhivatalok racionalizálására tehát a döntő lépések immár megtétettek. Hogy milyen irányban fog ez a mozgalom haladni, arra a legjobb feleletet Magyarynak, aki ma a racionalizálás kormánybiztosa, terjedelmes javaslata adja, amelyet a következőkben kísérünk meg vázlatosan ismertetni.

*

¹ *La doctrine administrative dans l'état.* Comptes Rendus des séances du II. Congrès International des Sciences Administratives de Bruxelles, 1923.

² Magyary Zoltán: *A magyar közigazgatás racionalizálása.* Budapest, 1930.

Magyary Zoltán könyve (*A magyar közigazgatás racionalizálása*) az angol Royal Commission-ok Reportjaira emlékeztet szabatosságával, tömörségével és alaposágával. A teljes kötetbe foglalt jelentés első része a racionalizálás elméletének fejlődésével foglalkozik s gazdag irodalmi felkészültséggel ismerteti nem egészen húsz oldalon a racionalizálás nevesebb reprezentánsainak művét. A második fejezet ezeknek az elveknek a gyakorlati életben való alkalmazását mutatja be és seregszemlét tart azok fölött a nemzeti és nemzetközi szervek fölött, amelyek a racionalizálás propagálására és elméleti, valamint gyakorlati művelésére alakultak.

Az első két fejezet tehát tulajdonképpen bevezető jellegű, de szükséges ahhoz, hogy a további fejezetek anyaga az olvasó előtt világossá váljék. Magának a közigazgatás racionalizálásának tárgyalása a harmadik fejezetben kezdődik, amelyben a szerző azokkal az intézkedésekkel ismerteti meg bennünket, amelyeket a közigazgatás korszerűsítése érdekében a külföld megvalósított. A könyvnek ez a része csak a háború utáni fejlődéssel foglalkozik, amennyiben itt a szerző csupán azokat a reformalkotásokat ismerteti, amelyek a békeszerződést követő időkben jöttek létre. A dokumentációs anyag nagy gazdagsága jellemző erre a körülbelül 30 oldalra s a helyes beosztás, amely ilyen aránylag kis terjedelemben tíz év közigazgatási reformalkotásairól hézagtalan és tárgyilagos beszámolót tud adni.

Mint egy közbevetett mondat, úgy hat a könyv szerkesztésében a IV. fejezet, amelyben a szerző a magyar közigazgatás fejlődéstörténetét és egyúttal kritikáját is adja az első Árpádoktól a háború végéig.¹ A könyvnek ez a része valóban izgató olvasmány mindenki számára, akit a magyar közigazgatás fejlődéstörténete érdekel. Tulajdonképpen a magyar közigazgatás oknyomozó történetét írta itt meg dióhéjban a jeles szerző, ami nemcsak azért érdemel dicséretet, mert a történeti fejlődés adta tanulságok a jövő

¹ A könyvnek ebben a részében találjuk meg a külföldi (Németország és Ausztria) közigazgatás fejlődéstörténetének azt a részét is, amely a magyar közigazgatásra való hatása következtében, a magyar fejlődés megértéséhez nélkülözhetetlen.

fejlődés érdekében is értékesíthetők, hanem azért is, mert a magyar közigazgatás története mindmáig megíratlan s így annak, aki ezzel a kérdéssel meg akar ismerkedni, Magyary csak úgy mellékesen (mert hiszen a könyv tulajdonképen a racionalizálásról szól) értékes és megbízható forrásmunkát nyújt. A racionalizálás szempontjából viszont azért fontos ez a fejezet, mert egyrészt a magyar közigazgatásban mindmáig meglevő párhuzamosság (állam, megye) okaira világos fény esik, másrészt különösen a kiegyezés utáni idők kapkodó és rendszertelen törvényalkotására gazdag dokumentációs anyagot mutat be a szerző. Sok minden válik világossá az olvasó előtt, ha a szerző gazdag okfejtését olvassa; a néma számoszlopok és száraz tényfelsorolások beszédesekké válnak s ékesen szólnak bizonyítják, hogy mennyire megérett a reformra a magyar közigazgatás, az a közigazgatás, amelyet a legújabb időkgig csak ötletszerűen rendeztek, a közvélemény vagy a pillanatnyi kényszer nyomása alatt.¹ Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, a szerző által is megemlített tény, hogy a számviteli törvény csak 30 évvel a kiegyezés után jött létre, hogy Eötvös népiskolai és Trefort középiskolai törvényeinek revíziója még csak szóba sem került, hogy a közigazgatási bíróság csupán 1896-ban állíttatott fel s akkor is csak csonkán, hogy az osztrákoktól 1867-ben átvett közigazgatás változatlanul tartotta meg hátrányait a változó idők viharai között, hogy a köztisztviselők megfelelő képzésének és képzésének ügye nem részesült kellő figyelemben, hogy kereskedelmi törvényünk 1875-ből s váltótörvényünk 1876-ból maradt ránk és így tovább.²

A törvényalkotásnak, a közigazgatás szabályozásának ez a rendszertelen, ötletszerű képe minden érvenél ékebben szólnak bizonyítja azt, hogy a közigazgatás racionalizálásának, egységes szempontok szerint való intézésének valóban elérkezett már az ideje, ha csak azt nem akarjuk, hogy elavult törvények és elavult közigazgatási eljárások bénítsák meg az államnak és polgárainak életét. Hogy az elavult jogszabályok

¹ Magyary : i. m. 86., 91., 92. old.

² Magyary : id. m. 86. old.

milyen gátakat emelhetnek a természetes fejlődés elé, arra ugyancsak a szerző egyik példáját idézem.¹ «Az ipartörvény (1884. XVII. tc.) szerint motor felállításához telepengedély kell. Ha tehát egy hentes egy kis motorral hajtott húsvágógépet akar felállítani, akkor telepengedélyt kell kérnie. Ennek megadása előtt vegyes bizottság száll ki a helyszínére, amelynek tagjai a főszolgabíró, a rendőrség kiküldöttje, a járási tűzrendészeti felügyelő, a helyi tűzoltóparancsnok, a járásorvos, az állategészségügyi felügyelő, a szomszédok, s ha a fél kívánja, még az iparfelügyelő is. Az egész gép ára 2—300 pengő s megtagadása ma már alig képzelhető el. Mégis kénytelenek a hatóságok erre a költséges és időtrábló eljárásra, mert azt egy elavult törvény előírja.»

Tehát «nem elég szabályozni a közigazgatás valamelyik területét. hanem időnként revízió alá is kell venni azokat a szabályokat a korszerűség szempontjából». ² Lehetetlen állapot ma, a tervszerű, racionális termelés korában az, ami a múltban mindennapos jelenség volt, hogy «rendszer nélkül fejlődött hol ez, hol az az intézmény, terjeszkedett az állami közigazgatás a szerint, hogy egyes erélyes miniszterek (Trefort Ágost, Baross Gábor, Darányi Ignác, Wekerle Sándor stb.) hogyan nyomják rá bélyegüket tárcájukra» ³ «... hiányzott a különböző ütemű vertikális haladásnak koronkénti horizontális rendezése, a közigazgatási gépezet egységének tudata s a haladás által kívánt reformoknak mindég idejében való megalkotása.» «Nem volt és ma is hiányzik, joggal, az az öntudatunk, hogy közigazgatásunk igenis jó, modern, a kor színvonalán álló és gazdaságos, még kevésbbé tudjuk ezt az önértetet a közvéleménybe átvinni, a nemzet öntudatának, sőt önértetének részévé tenni.» ⁴

A bírálatnak ezekkel a szigorú, de igazságos szavaival indul Magyary könyvének V. fejezete (*Közigazgatásunk racionalizálásának programja*), hogy a magyar közigazgatás racionalizálásának célját a következő súlyos mondatban foglalja össze. «A racionalizálás takarékosság, a racionalizálás

¹ I. m. 86. old. Rövidítve.³ U. ott 91. old.² U. ott 91. old.⁴ U. ott 92. old.

egyszerűsítés, a racionalizálás modernizálás, de a magyar közigazgatás racionalizálása a magyar állami szerkezet jóságának és korszerű színvonalának bírálata, egységes szempontok szerinti továbbfejlesztése úgy, hogy az az állam polgárainak szabadságát és jólétét s a nemzet erejének és értékeinek kifejtését az optimum minél nagyobb megközelítésével biztosítsa, egyúttal pedig saját szervezetében alkossa meg annak garanciáit, hogy működésének és erő kifejtéseinek ez a koncentrációja többet megbomlani nem fog.»¹

Mivel a közigazgatás állapotának hatása kettős, egyfelől a közigazgatásra magára hat, másrészt az igazgatottakra, a polgárookra, a közigazgatás racionalizálása is kétféle: belső racionalizálás, amikor a javítás magából a közigazgatásból indul ki és külső racionalizálás, amikor a közigazgatási szerkezet bajaira a polgárok mutatnak rá, kritika és vélemény alakjában. Magyar könyvének ebben az V. fejezetében azokat a reformokat ismerteti, amelyeket maga a közigazgatás vagy tervbe vett vagy már végre is hajtott, a belső racionalizálást. (A külső racionalizálásra a szerző a fennálló állapotok bírálatában, a negyedik fejezet végén és az ötödik elején mutat példát.)

A hazai közigazgatás háború utáni racionalizálási törekvéseit, a magyar közigazgatás racionalizálási programját a szerző két részre osztja. Az egyikbe tartoznak azok az intézkedések, amelyeket az egyes tárcák a maguk ügykörében hajtottak végre vagy kívánnak a közeljövőben végrehajtani, a másikat viszont azok az intézkedések alkotják, amelyek az egész közigazgatást érintvén, az egyes tárcák keretein túl nőnek.

Az egyes tárcák racionalizálási programjának vizsgálatánál szembeszökő a közöttük nyilvánuló aránytalanság. Egyes tárcák, pl. a pénzügyi és az igazságügyi,² de különösen az előbbi, igen részletes és alapos racionalizálási programot állítottak össze. A pénzügyminisztérium gazdag racionalizálási programjában pl. igen érdekesek s az adó-

¹ I. m. 92. old.

² *Az igazságügyi közigazgatás.* Írta dr. Zehery Lajos igazságügyminiszteri osztálytanácsos, egy. m. tanár. I. m. 118—122.

fizetők nagy könnyebbségére válók az adókivetés egyszerűsítésére vonatkozó tervek, a túladóztatás megakadályozására irányuló törekvések, a közadók módjára behajtandó köztartozások nagyságának és behajtási módjának tervbevett szabályozása, a helyhatósági adóknak az állami adókkal arányosítása, a mai bonyolult adókönyvelés egyszerűsítése stb. A felesleges írásmunka megszüntetésére jó példa a pénzügyőrség által eddig kiállított 206 nyilvántartásnak 79-re való redukálása. Ez a pár kiragadott példa is igazolja, hogy olyan racionalizálási program ez, amelynek komolysága és átgondoltsága minden elismerést megérdemel. Ép ezért kétszeresen furcsán hat, hogy éppen a gazdasági tárcák, a kereskedelmi¹ és földművelési tárca ilyen programmal mindmáig adósok maradtak. Pedig, ha valahol, akkor éppen a gazdasági tárcáknál várná el — s joggal — az állampolgár, hogy korszerű intézkedésekkel a súlyos helyzetben levő gazdasági élet segítségére siessenek. A kultuszminisztérium sok és nagyjelentőségű kultúrpolitikai reformot hajtott az utóbbi időkben végre. Amivel adós, az a közoktatásügynek korszerű törvényes rendezése (új iskolatörvények, tanszemélyzet szolgálati pragmatikája stb.). A többi minisztériumok is (belügyi, népjóléti, hadügyi, külügyi) részben végrehajtottak számos reformintézkedést, részben tervbevétek már azokat.

*

Az egyes minisztériumok racionalizálási programjánál, az állam egész vagyonát kezelő pénzügyminisztériumét kivéve, sokkal nagyobb jelentőségűek azok a racionalizálási intézkedések, amelyek a közigazgatás egészét érintik. Ezekkel a kérdésekkel a 37. § (*Szakszerű koncentráció*), a 38. § (*A közigazgatási eljárás*), a 39. § (*Az állami és közigazgatási eljárás párhuzamossága*), a 40. § (*A tisztviselői kérdés*) s a 41. § (*A miniszterelnökség*) foglalkozik.

A szakszerű koncentrációnak a modern közigazgatásban

¹ A kereskedelmi tárca, mint azt a szerző (i. m. 128. o.) megjegyzi, üzemelnél, a vasútnál és a postánál sok racionalizálási intézkedést hajtott végre.

fokozott jelentősége van, mert azáltal, hogy azokat az azonos jellegű feladatokat, amelyeket eddig a közigazgatás különféle intézményeiben szétszórtan s gyakran eltérő szempontok szerint intéztek, egységes vezetés alá helyezi, egyrészt a szakszerűséget fokozza, másrészt az ügyek elintézését egységessé, gyorsabbá és hatályosabbá tudja tenni. A magyar közigazgatásban, ahol a legutóbbi időkgig a reszort-rendszer kínai falai áttörhetetlen gátat jelentettek minden ilyen törekvés számára, a szakszerű koncentrációnak fokozott jelentősége van. A tárgyilagosság megköveteli azonban annak a megállapítását, hogy ezen a téren a háború után már történtek jelentős reformok, kétségtelen azonban, — mint ezt Magyary is megállapítja — hogy ezen a téren még nagyon sok a tennivaló.¹

A szakszerű koncentráció terén eddig megvalósított reformok közül legjelentékenyebb az állami pénzek kezelésének a Postatakarékpénztárnál való központosítása, ami nemcsak a külön állampénztárak fenntartását teszi feleslegessé, hanem egyúttal az időszaki fizetések technikai lebonyolítását is nagyon megkönnyíti.

Az utalványozási és számviteli munkáknak az egyes szakminisztériumok számvevőségei helyett a Központi Illetményhivatalban való koncentrálása is nagy haladást jelent az egységesítés és egyszerűsítés terén, mindamellett meggondolandó az, hogy nem volna-e célszerűbb az illetményhivatal ügykörét a postatakarékpénztáréval egységesíteni. Ez az egységesítés, tekintve, hogy mindkét intézmény a pénzügyminisztérium hatáskörébe tartozik, hatásköri kérdéseket sem vet fel, ezzel szemben a két intézmény egyesítése kapcsán jelentékeny takarékosági intézkedések volnának az ilyen módon jobban kihasználható személyzet és büro-technikai felszerelés folytán megvalósíthatók.

Az állami pénzkezelésnek a Postatakarékpénztárban s az állami illetményeknek az Illetményhivatalban való koncentrálásán kívül egyéb fontos szakszerű központosítások is megvalósultak már eddig. Ilyen központosítások a Magas-

¹ I. m. 140—141. o.

építési Igazgatóság, a Közszállítási Tárcaközi Bizottság, a Kihágási Tanács, továbbá a központi vezetés alá helyezett statisztikai szolgálat.

A Magasépítési Igazgatóság felállítását a minisztertanács 1927. nov. 25-én s 1929. dec. 13-án tartott ülésein határozta el.¹ Ennek értelmében a jövőben minden állami magasépítkezés központi irányítás mellett, egyöntetű alapelvek mellett a Kereskedelmi Minisztériumban felállított Magasépítkezési Igazgatóság által fog intéztetni. Ennek a szervnek végleges szabályozása s ügykörének pontos megállapítása még folyamatban van, mindenesetre megállapítható azonban már ma is az, hogy ennek a szervnek hatásköre alól egyes építkezési kérdéseket a kormány ki szándékozik vonni. Így a műemlékeket érintő műszaki ügyeket, amely intézkedés teljes egészében helyesnek mondható, mivel a műemlékekkel kapcsolatos ügyekben a műszaki rész a kultúrálisnál kisebb, ezzel szemben nem indokolt az, hogy ennek a szervnek hatásköréből kivették a vallás- és közoktatásügyi minisztérium közalapítványi építkezéseit s a különleges rendeltetésű katonai építkezéseket. Ezek a kivételek annál kevésbé indokoltak, mert ez a különleges elbírálás lehetetlenné teszi az összes állami építkezések felett való egységes áttekintést. Azért is indokolatlan ez a kivétel, mert a Magasépítési Igazgatóság szervezete lehetővé teszi az illetékes minisztériumnak azt, hogy az építési bizottságba delegált kiküldött által az építkezés végrehajtásának felügyeletében részt vehessen.

A Magasépítési Igazgatóság ügykörének ezzel a csonkításával szemben a Közszállítási Tárcaközi Bizottság ügyköre kiterjed a közhatóságok dologi szükségleteinek, első-sorban irodaszereinek központi beszerzésére, sőt a központilag beszerzendő anyagok egységes szabályozására is. Ez a szerv tehát alkalmas arra, hogy a magyar szabványosítási mozgalomnak a hazai ipar érdekében jelentős támogatást adjon.² Magától értetődik egyébként az is, hogy az egységes minőségben s nagy mennyiségben történő beszerzés a közhiva-

¹ I. m. 134. o.

² I. m. 136. old.

talok szükségleteinek gazdaságosabb ellátását is lehetővé fogja tenni.

A pénzügyi és dologi kérdéseknek ilyen koncentrálása mellett fontos újítás még a kihágási ügyek végső fokon való elintézésének oly módon való egységesítése, hogy az az egységes joggyakorlat követelményeképpen egy kézben, a Kihágási Tanács kezében fusson össze.

Minden egyszerűsítés és célszerűsítés feltétele azonban, hogy annak, aki a döntésre és az irányításra hivatott, megfelelő statisztikai anyag álljon rendelkezésére. A scientific management a vállalatoknál nagy súlyt helyezett mindig a pontos adatgyűjtés alapján készülő üzemi statisztikára, mint olyan segédeszközre, amely lehetővé teszi a vállalat életműködésének pontos ellenőrzését. Az állami közigazgatás, amelynek apparátusa a legnagyobb üzemét is meghaladja, nem nélkülözheti a pontos statisztikai adatszolgáltatást. Hiszen, ha azt akarjuk, hogy az állami adminisztráció méretei és terhei arányosak legyenek az állampolgárok, illetőleg az állampolgárok egyes csoportjainak teherbíróképességével, azt csak úgy tudjuk elérni, ha pontos statisztikai adatok mutatják meg egyrészt a teher nagyságát, másrészt a terhetviselők vagyoni viszonyait, illetőleg vagyoni viszonyainak változását (szegényedés, gazdagodás). Az állami szervezet helyes vezetése tehát a statisztikai adatszolgáltatások pontosságától és megbízhatóságától függ elsősorban. Ép ezért helyes volt az eddig egységes szempontokat nélkülöző s gyakran ötletszerű adatszolgáltatásnak az 1929. XIX. tc. által egységes szempontok (országos munkaterv) szerint való megszervezése s az egész statisztikai szolgálatnak a miniszterelnök alá való rendelése. Ha ez az országos munkaterv ma még hiányos is, és — mint Magyary megállapítja — több irányban kiegészítésre szorul,¹ annyi tagadhatatlan, hogy az Országos Statisztikai Tanács, azáltal, hogy az egész ország statisztikai adatgyűjtését egyöntetű szempontok szerint irányíthatja, ezeket a hiányokat pótolhatja. A közigazgatási szakszerű koncentrációnak azonban, mint Magyary

¹ I. m. 140. o.

helyesen jegyzi meg,¹ az előbbieken ismertetett s eddig már megvalósított reformjain kívül még sok más megoldandó feladata van.

Ilyenek a szerző szerint az alapítványok ügye, a szakoktatás ügye, a mező- és erdőgazdasági birtokok kezelésének ügye, a munkaközvetítés, a lakásügy stb. Mindezek az ügyek ma több minisztérium hatáskörébe tartoznak, ami egységes kezelésüket lehetetlenné teszi, felesleges adminisztratív kiadásokat és eltérő joggyakorlatot idéz elő s az érdekelt feleknek gyakran felesleges zaklatását jelenti. A közérdek álláspontját képviseli akkor Magyary, amikor, mint egyetlen helyes megoldást, ezeknek az ügyeknek egy hatóság kezébe való koncentrálását követeli.²

*

A koncentráció, egyes ügyeknek egységes központi intézése, a hasonló ügyek kezelésében mutatkozó felesleges eltéréseket akarja megszüntetni. A közigazgatásnak a legtöbb munkát azonban nem ezek a különleges jellegű ügyek, hanem a rendes folyó ügyek adják. Ép ezért halaszthatatlanul fontos az egész közigazgatás menetének szabályozása, a közigazgatási eljárásnak egyszerűsítése és célszerűsítése.

A háború előtt, 1901-ben jelent meg egy rendelet a közigazgatás egyszerűsítéséről, de ez inkább csak az önkormányzati testületekre vonatkozott.³ Az első általános jellegű szabályozás az 1929. dec. 9-én kiadott 5500/1929. M. E. számú rendelet a közhivatalok és közintézmények ügyrendjének szabályozásáról. (Örffy-féle rendelet). Ez a rendelet, sajnos, nem tudta teljes mértékben elérni a kitűzött célt, mert pusztán irányelveket adott. Az irányelvek kiadása mellett azonban, mint a szerző Haussmann németországi tapasztalataira hivatkozva megállapítja, nem történt gondoskodás arról, hogy az új renddel nem ismerős tisztviselők megfelelő tanfolyamon átképeztessenek.⁴ Minden reformnál ugyanis számolni kell a tisztviselők konzervativizmusával s főleg az idősebbek merevségével. E sorok írójának, Német-

¹ I. m. 140—141. o.

³ I. m. 141. o.

² I. m. 141. o.

⁴ I. m. 143. o.

országban szerzett tapasztalatai alapján, ugyancsak az a véleménye, hogy az ügyrendi reformot csakis a tisztviselők megfelelő átképzése útján lehet megvalósítani.

A közigazgatási eljárás reformjának egyébként az ügyrend és ügyvitel csak egyik része, véleményem szerint azonban egyik legfontosabb része, mert abban, hogy az egyes ügyek maradéktalanul, helyesen, gyorsan és gazdaságosan legyenek elintézhetőek, abban a közhivatalok belső megszervezésének döntő szerepe van. Természetes azonban, hogy az ügyrend kérdése véglegesen csak akkor szabályozható, ha azt megelőzőleg maga a közigazgatási eljárás már megfelelőképen szabályozva van, ha az ügyrendet megfelelő számvitel támogatja s ha a közigazgatással kapcsolatosan felmerülő vitás kérdések rendezésére megfelelő szervek, közigazgatási bíróságok állanak rendelkezésre. A közigazgatási eljárásnak ez a négy alkatrésze tehát szervesen kapcsolódik. A szerző is ebben a kapcsolatban tárgyalja a kérdést s az ügyvitel és ügykezelés reformja után a közigazgatási eljárás többi reformkérdésére tér át.

A számvitel kérdésében a szerző azt az álláspontot foglalja el, hogy számvitelünk a maga egészében megfelel a célnak, csak egyes részleteiben volna megreformálandó. Nem akarunk vitába szállni a szerzővel a mai államszámvitel célszerűségének kérdésében, lévén ő az államszámvitelnek egyik legjobb magyar ismerője, csak annyit jegyzünk meg, hogy a kettős könyvvitelnek vannak egyenesen az állami elszámolások céljára kidolgozott módjai is, mint az olasz statmográfia s a svájci Hügli-féle konstáns könyvvitel. Abban azonban száz százalékgig igazat adunk a szerzőnek, hogy tarthatatlan a mai állapot, amikor a fogalmazói karba tartozó tisztviselők közül sokan nem ismerik az állami számvitel rendszerét s «így nem mindig tudják a jogszabályok korlátai között a költségvetés által nyújtott gazdasági lehetőségeket kihasználni».¹ Ép ezért megszívlelést érdemel a szerzőnek az a javaslata, hogy jövőben a fogalmazói szakra kinevezettektől a számvitel ismerete megköveteltessék.

¹ I. m. 147. o.

(Ő maga egyébként e téren jó példával járt elől akkor, amikor minden kényszerítő körülmény nélkül a jog elvégzése után államszámviteltanból is vizsgát tett.)

A tulajdonképeni közigazgatási eljárásról szólva, ki kell emelnünk a szerzőnek azt a megállapítását, hogy «az 1901. évi XX. tc. alkotását megelőzőleg az volt a közmegegyezés, hogy a rendeleteknek nagy halmaza, a fórumok zavarossága, az eljárás bonyolultsága, az írásbeliség és az alakszerűség túlzásai s az egyöntetűség hiánya miatt az ügyvitel olyan huzavonákban és túlterheltségben szenved, hogy az egyszerűsítések ideje nem halasztható.»¹ Az 1901-es törvény azonban csak részleges egyszerűsítési akció volt. Az 1929. évi XXX. tc. az 1901-i törvényt részben módosítja, részben új rendelkezéseket tartalmaz. E két törvénnyel azonban az általános közigazgatási eljárás kérdései közül csak 1. a hatósági intézkedések fajai és jogi természete, 2. vázlatosan a hatáskör és az illetékesség kérdései, 3. a jogorvoslati eljárás és 4. a kézbesítés szabályozottak.² Mindmáig hiányzik azonban a közigazgatás egészére kiterjedő egységes szabályozás. Ennek következménye, hogy «egységes közigazgatási eljárási kódex hiányában a közigazgatás úgy segít magán, ahogy tud.»³ «A közigazgatási eljárás az 1901. XX. tc.-ben megvalósult igen szűkkörű reformot figyelmen kívül hagyva, maradt az egy évszázad előtti állapotban, szabályozatlanságban és bizonytalanságban.»⁴ «Közigazgatásunk racionalizálásának programjában tehát első helyre kell tenni a közigazgatási eljárás és közigazgatási végrehajtás kodifikálását, ami a közigazgatás jogszerűségének fejlesztése és a minden jogállamban elismert állampolgári jogok védelme szempontjából halaszthatatlan feladat.»⁵

Annál fontosabb a közigazgatási eljárási kódex megalkotása, mert 1. csak ezáltal kerülhető el a hatásköri surlódás, ami ma napirenden van, 2. mert csak a hatáskörök pontos megállapítása után lehet szó a célszerű ügyrendi reformról,

¹ I. m. 147. o.

² I. m. 149. o.

³ I. m. 149. o.

⁴ Egyed István: *Vármegyei önkormányzat*. 1929. 87. l. Idézve Magyarynál 149. o.

⁵ I. m. 149. o.

és végül 3. mert a törvényesen szabályozott közigazgatási eljárás hozzájárulna a közigazgatási bíráskodás bizonyos mértékű tehermentesítéséhez.

A közigazgatási bíróság ugyanis, mint azt Magyary kimutatja, túl van halmozva munkával s tehermentesítése csak egy alsófokú közigazgatási bíróság felállítása által volna elérhető, amely a kisebb jelentőségű ügyeket átvenné s így a felsőfokú bíróságot hivatásának hatékonyabb ellátására tenné képessé.

*

A közigazgatás racionalizálásának van egy speciális magyar problémája is s ez az állami és a megyei közigazgatás párhuzamossága és laza kapcsolata. (Németországban a birodalmi és a tagállami szervek párhuzamossága hasonlít ehhez, amit a szerző a külföldi racionalizálási kérdésekkel kapcsolatban említ meg). A jó közigazgatás azonban megköveteli, hogy az állami és önkormányzati közigazgatási szervek között szerves összeműködés legyen. Csak üdvözölni lehet Magyarynak azt a követelését, hogy a megye és a község önkormányzatának épségben tartása mellett gondoskodni kellene arról, hogy közöttük szoros összeműködés jöjjön létre s így a közigazgatás egysége helyreállíttassék. «Ezáltal a közigazgatásnak úgynevezett külső racionalizálása nyer, a közigazgatásnak a közönséggel való érintkezési felülete simítható, a közvéleménynek a közigazgatás iránti bizalma fokozható, ami a racionalizálási reformoknak egyik kiinduló pontja és el nem hanyagolható célja.»¹

*

A közigazgatás azonban csak akkor jó, ha annak végrehajtói, a tisztviselők, feladatuk magaslatán állanak. A német birodalom mintaszerű közigazgatásában nem utolsó szerepe volt a kitűnően képzett és feladata magaslatán álló tisztviselői karnak. Ha tehát valóban jó közigazgatást akarunk, akkor első sorban jól képzett tisztviselő-gárdáról kell gondos-

¹ I. m. 167. o.

kodnunk. Nálunk a tisztviselők képezésének kérdése, mint Magyary kimutatja,¹ mindeztideig nincsen megfelelően rendezve. Tervszerűen csak két minisztérium, a pénzügyi és az igazságügyi választja ki tisztviselőit, amennyiben a fogalmazói kar tagjait a külső szolgálatban már kipróbált egyénekből rendelik be a minisztériumba. Ezenfelül különleges szakvizsgát, a pénzügyieknek a pénzügyi fogalmazói szakvizsgát, az igazságügyieknek az egyesített bírói és ügyvédi vizsgát kell letenniök. A személyzet kiválasztása tehát itt kettős módon van biztosítva: 1. megfelelő külső szolgálatban való kipróbálás és 2. képesítő vizsga letétele által. A többi közigazgatási ágban a képesítő szakvizsgák letételét, bár azt egyes törvények előírták (1883. I. tc., 1923. XXXV. tc., 1922. XIX. tc.), a gyakorlatban nem igen vették figyelembe.² Az 1929. XXX. tc. 65. és 66. §-ai, amelyek a közigazgatási fogalmazói kar képezéseit újólág szabályozzák, előírják, hogy a IX. fizetési foknál magasabb állásba csak az léptethető elő, akinek a jogi képezésen kívül a gyakorlati közigazgatási szakvizsgálja is megvan. Vizsgára viszont csak az bocsátható, akinek legalább háromévi közigazgatási gyakorlata van.

A megfelelő képezés annál szükségesebb, mert, mint Magyary kimutatja, ma a közigazgatási képzés a jogi mellett elhalványult s így a jogi doktorátus nem ad elegendő készletet a közigazgatás teendőinek helyes ellátásához. A szerző szerint tehát a helyes szelekciónak feltételei a minősítési törvény korszerű reformja s a jog- és államtudományi oktatás újjászervezése.³

Abban is igaza van a szerzőnek, hogy az a megoldás, amelyet az 5500/1925. M. E. sz. rendelet ír elő, nem kielégítő. E rendelet szerint a jövőben csak VIII. fizetési osztályba sorolt állások lesznek a minisztériumokban s így az a minisztérium, amelynek jogi képezésű személyzetből álló külső szervei nincsenek, személyzetét más minisztériumok ilyen szerveitől kapná.⁴ Kérdés, nem volna-e helyesebb ezeknek

¹ I. m. 169. o.³ I. m. 169—170. o.² I. m. 169. o.⁴ I. m. 174. o.

a minisztériumoknak tisztviselői karát szintén saját külső státusukból venniök (pl. a közoktatásügynek a tanári karokból). Ezzel a megoldással, különösen akkor, ha a minisztériumban betöltendő állás megfelelő vizsga letételétől volna függővé téve, az irányítás és vezetés szakszerűsége jelentékenyen fokozható lenne.

- Bár Magyary a kezelőtisztek kérdésével a német birodalmi ügykezelési reformmal kapcsolatban foglalkozik,¹ a dolog természeténél fogva az ebben a kapcsolatban is tárgyalható. Ezeknek a tisztviselőknek képzése sincsen ma törvényileg szabályozva, nem tekintve azt a rendelkezést, amely részükre az államszámviteli vizsga letételét írja elő. Kétségtelen, hogy ma, az irodatechnika rohamos fejlődése mellett, amikor az irodai gépek már a közhivatalokba is bevonultak, amikor az ügykezelés és ügyrend reformja aktuális kérdés, a kezelőszemélyzet megfelelő képzése sem hanyagolható el. A már állásban levők kiképzése véleményem szerint a német minta szerint néhány hetes kiképzőtanfolyamokon volna megoldható, az újonnan felveendőkh viszont kötelesek volnának az államszámvitel mellett egy irodatechnikai tanfolyamot is hallgatni s abból szintén vizsgázni.

A tisztviselők illetménykérdéseivel Magyary szintén nem foglalkozik. Pedig a racionalizálás szempontjából a tisztviselők megfelelő módon való díjazása döntő fontosságú kérdés. A jó munkát meg kell fizetni. Amikor tehát a tisztviselőkkel szemben fokozott követelményeket állítunk fel, akkor a nagyobb teljesítménynek megfelelőképpen is kell őket díjaznunk. A jól fizetett embernek kevesebb a gondja, s így több kedvvel és lendülettel dolgozik, mint az, akinek fizetése a mindennapi kenyeret sem biztosítja. Véleményem ebben a kérdésben az, hogy kevesebb, képzettebb és jobban fizetett tisztviselővel a közigazgatás sokkal nagyobb eredményt tud elérni, mint nagyszámú, hiányosan képzett és rosszul fizetett tisztviselővel. Az anyagi gondtalanság azért is fontos, mert a tisztviselő erkölcsi ellenállóképességét nagyban fokozza.

Abban teljesen igaza van Magyarynak, hogy a tiszt-

¹ I. m. 37. old.

viselőkérdés eddigi tervszerűtlen intézésének véget kell vetni. Erre a tervszerűtlenségre mi sem jellemzőbb, mint az, hogy a B-lista tömeges elbocsátásai után, másik végletként a 40 éves szolgálati idő intézményesítése kísért. Tisztában kell lennünk azzal, hogy megtört aggastyánokkal, akik a mellett úgy érzik, hogy szerzett jogaik félretolásával hosszabbították meg szolgálati idejüket, nem lehet jó közigazgatást teremteni. A közigazgatás ép olyan munka, mint bármi más. Szükség van hozzá találékonyságra, lendületre, munkakedvre. Másszóval: fiatalságra. Nem véletlenség, hogy a római egyház, szakítva a régi hagyománnyal, a vezető állásokba, bíborosoknak, érsekeknek, püspököknek, nem megtört, ezüstfejű papokat, hanem fiatal, tetterős férfiakat ültet. Ezt a példát a magyar államnak sem szabad figyelmen kívül hagynia. Nagyon igaza van Magyarynak, amikor azt állítja, hogy amennyiben szolgálati idő meghosszabbításáról van szó, azt nem a hivatali évek, hanem a hivatali órák meghosszabbításával kell megoldani.¹ Ha a tisztviselő napi 5 óra helyett napi 6 órát dolgozik, akkor hatórás munkanapok mellett öt év alatt annyi időt tölt hivatalában, mint ötórás munkanapok mellett hat év alatt, ami másképp azt jelenti, hogy 35 év alatt napi hat munkaóra mellett annyi időt tölt munkában, mint a napi öt munkaóra mellett 42 év alatt. Ha a fokozott munka mellett a tisztviselő nagyobb fizetést is kap, ez a rendezés szociálisabb s az állam érdekeit inkább szolgáló megoldás volna, mint az extenzív munkaidő melletti 40 éves szolgálat.

Egyébként is lehetetlen helyzet az, hogy a magyar köztisztviselő társadalomnak nincsen szolgálati pragmatikája. Ez pedig ép úgy, mint a szolgálati idő és a fizetés kérdése, a tisztviselői kar szelleme szempontjából feltétlenül megoldandó kérdés.

*

A tényeknek és problémáknak ez a hiányos felsorolása is mutatja, hogy Magyar Zoltán könyvének V. fejezete milyen gazdag tárháza a racionalizálás eddigi eredményei-

¹ I. m. 172. o.

nek s a jövő fejlődésre vonatkozó tartalmas gondolatoknak. Miután a szerző feltárta ebben a fejezetben a magyar közigazgatás bajait, a meglevő és a javasolt reformokat, a fejezet végén a 41. és 42. §-okban a vezetés kérdésével foglalkozik. A közigazgatás legfőbb irányítása a kormány fejének, a miniszterelnöknek feladata. Fayol a francia kormány példáján megmutatta, hogy a kormány mai szervezete mellett milyen kevésbé tud a miniszterelnök ennek a feladatának megfelelni s hogy erejét mennyire igénybe veszi a közigazgatás irányításának rovására a politikai vezetés.¹

Fayol s az ő nyomán Magyary ezt a kérdést úgy tartja megoldhatónak, hogy a miniszterelnöknek egy szakemberekből álló vezérkara (a hadsereg mintájára), egy Conseil de Perfectionnement-ja, racionalizálási tanácsa legyen. Annál nagyobb szükség van erre a szervre, mert a racionalizálással elért színvonalat csak úgy lehet megtartani, ha intézményes gondoskodás történik arról, hogy a közigazgatás korszerűsége állandóan fenntartható legyen.² Ép ezért Magyary azt ajánlja, hogy miként egykor Miksa és Mária Terézia államtanácsot állított fel a minisztérium mellett (az 1848. III. tc. szintén tervbevette egy álladalmi tanács felállítását), akként most is állíttassék fel egy megfelelő szerv a közigazgatás kérdéseinek korszerű gondozására, másszóval racionalizálására. Ez a szerv lehetővé fogja tenni a miniszterelnöknek, aki a nagyüzem minden jellemző vonásával bíró közigazgatásnak is vezetője, hogy a közigazgatás kérdéseiben kellőképpen informáltassék s hogy ezáltal a közigazgatás racionális fejlesztése biztosítva legyen.³

*

A közigazgatás racionalizálásához azonban szükség van arra is, hogy a közigazgatás elmélete intenzívebben fejlessék. A tudománynak szüksége van a gyakorlatra, hiszen minden rendszerezést megelőzőleg az élet maga teremti tényeket, a továbbfejlődés útja azonban csak a tudományon át

¹ I. m. 20—22. és 173. o.

³ I. m. 175. o.

² I. m. 174. o.

vezet. A közigazgatás tanának tudományos művelése terén nagy hiányok mutatkoznak. mert, mint Magyary, aki ennek a kérdésnek kitűnő ismerője, megállapítja, az utóbbi időben a közigazgatási jog hatalmas fejlődése mellett a közigazgatás-tan teljesen elmaradt.¹ A közigazgatásban azonban Magyary szerint a jognak aránylag kisebb szerepe van, mint az adminisztráció ismeretének s az adminisztratív képességnek. Ha azt akarjuk, hogy a közigazgatás haladni tudjon s a kor igényeinek megfelelhessen. ahhoz szükség van a közigazgatás-tannak fokozottabb művelésére. A jövőben ennek a diszciplinának fejlesztésére az eddiginél nagyobb figyelmet kell tehát fordítani s Fayol termékeny adminisztratív gondolatait a közigazgatásban nagy szerepet játszó szervező erővel, a joggal, kell kiegészíteni.²

*

Magyary könyvének VI. fejezete az előbbi fejezetekben kifejtett gondolatok alapján *Közigazgatásunk racionalizálásának módszerével és várható eredményeivel* foglalkozik. Fejtegetéseiben abból indul ki, hogy amíg a Takarékosági Bizottság által javasolt kiadáscsökkentés számszerűleg azonnal jelentkezik, addig a racionalizálással elérhető eredmény, amely az egyszerű takarékoságnál többet jelent, mert nemcsak összecszerű megtakarításról, hanem egyúttal javításokról, az adminisztráció tökéletesebbé tételéről van szó, csak lassabban fog nyilvánulni. Ez természetes is, különösen akkor, ha tekintetbe vesszük, hogy, mivel a racionalizálás előmunkálatai az egyes tárcáknál más és más képet mutattak, a racionalizálásra még nagy feladatok várnak.

A racionalizálás rendelkezésére álló eszközök közül a közigazgatásban a legfontosabbaknak Magyary a következőket tartja :³

1. a nélkülözhető vagy felesleges munkáknak az állami feladatok köréből való kirekesztése,

¹ I. m. 176. o.

² I. m. 177. o.

³ I. m. 179—180. old. Fontosabb intézkedéseknek a 2., 3., 6., 8—12., 14., 16—18. alattiakat tartjuk.

2. a decentralizáció, illetőleg a dekoncentráció, a hatásköröknek alsóbbfokú szervre bízása és ezáltal gyorsabb és olcsóbb elintézése,

3. az eljáró személyek számának csökkentése,

4. a bizottságok vagy testületek helyett egyéni hatáskör megállapítása,

5. az értékhatárok felemelése,

6. annak szem előtt tartása, hogy valamely eljárás megéri-e a reáfordított költséget,

7. a kötelező munkaidő felemelése,

8. a gyors- és gépírás alkalmazásának elterjesztése,

9. munkagépek alkalmazása,

10. nyomtatványminták és formulák kibocsátása,

11. szakszerű koncentráció,

12. az eljárás egyöntetű szabályozása,

13. jogszabályoknak és utasításoknak nyomtatásban való közzététele,

14. jogszabályoknak egységes szerkezetben való hivatalos összeállítása,

15. pénzbírság a hatóságnak zaklató igénybevételéért,

16. a szakszerűség növelése, szakőröknek, pl. gépészmérnököknek technikai kérdésekkel való megbízása útján,

17. az alsófok szakszerű intézkedéseinek biztosítása helyszíni szemle és kioktatás által, és

18. mindenekfelett az állandó kritika a használt eljárások és megoldások felett.

Ezek az eszközök tehát elég változatosak. Az viszont, hogy adott esetekben közülök melyeket kell alkalmazni, az a megoldandó feladat természetétől függ. A racionalizálással elérhető eredmény elsősorban azonban «az embereken múlik, akik a közigazgatást végzik és akik olyan mértékben fognak racionálisabban eljárni és megtakarítást elérni, ahogyan az egyszerűsítés elő van készítve, ki van dolgozva, a szerint, hogy az új eljárásban mennyire vannak kiképezve, lelkiileg annak mennyire megnyerve és az ellenőrzés és a főnökök példája hogyan érvényesül, ami viszont összefügg azzal, hogy a vezetők mennyire tudják azt a nagy hibaforrást csökkenteni, amely Hoover és Fayol szerint őket terheli. Ez más szóval

azt jelenti, hogy a racionalizálás eredménye nagy részben annak módszerétől függ.»¹

A közigazgatási racionalizálás módszerül az ügyek alapos tanulmányozása alapján készült memorandumokat ajánlja a szerző. Ez a módszer Angliában már nagy multra tekint vissza s Magyarországon is sikerrel kísérelték már meg alkalmazásukat. Épen Magyary Zoltán volt az, akinek nevéhez már a multban is nem egy sikeres racionalizálási intézkedésnek ilyen tudományos előkészítése fűződik.² Lényegét tekintve *A magyar közigazgatás racionalizálásáról* szóló mű sem más, mint terjedelmes, komoly előtanulmányokon alapuló, tudományos értékű memorandum, amely a magyar közigazgatás racionalizálásának munkáját olymódon készíti elő, hogy mind a magyar, mind az idegen anyagot tudományosan rendszerezi, hogy azután térjen rá a közigazgatás korszerűsítésével kapcsolatos kérdésekre s a racionalizálás szükségének bizonyítására. A magyar közigazgatás racionalisabbá tétele iránt nyilvánuló egyetemes óhajtnak nem is lehetett méltóbb kifejezője, mint ez a mű, amely adatainak gazdagságánál és érvelésének meggyőző erejénél fogva nemcsak arra alkalmas, hogy a közigazgatáson kívül állókat a racionalizálás szükségességéről meggyőzze (ez különben sem volna nehéz feladat), hanem arra is, hogy a közigazgatás munkásainak esetleges ellenállását a meggyőzés fegyvereivel csökkentse. Hogy ez mennyire sikerült a szerzőnek, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az a nagy visszhang, amelyet műve keltett s az a tény, hogy a szerzőt a magyar közigazgatás legfőbb vezetője, a m. kir. miniszterelnök, racionalizálási kormánybiztossá nevezte ki. A racionalizálási kormánybiztosság felállításával tehát máris a megvalósulás

¹ I. m. 180. old.

² Magyary Zoltán: *A magyar tudománypolitika alapvetése*. 1927. — U. a.: *Előterjesztés a budapesti kir. magyar Pázmány Péter Tudományegyetem gazdasági igazgatásának újjászervezése tárgyában*. 1927. — U. a.: *Előterjesztés a budapesti kir. magyar Pázmány Péter Tudományegyetem új gazdasági igazgatásának életbeléptetése tárgyában*. 1928. — U. a.: *Emlékirat az egyetemi ifjúság szociális gondozásának megszervezése tárgyában*. 1929.

stádiumába lépett Fayol-nak s Magyarynak az a követelése, hogy a közigazgatás kérdéseinek intézésére a kormányzatnak csak közvetlenül a miniszterelnök alá rendelt szakszerve legyen.

*

Magyary Zoltán, aki a közigazgatás kérdését nemcsak elméletileg, hanem a gyakorlatból is igen alaposan ismeri, ebben a memorandumában főleg a közigazgatási eljárás, a közigazgatási jog s a számvitel kérdéseire (a racionalizálás tárgyi kérdéseire) veti a súlyt. Kimutatja fogyatékségeit s rámutat a javítás lehetőségeire és módjaira. Ugyanekkor azonban nem veszíti el szem elől azt sem, hogy a közigazgatás munkája a közigazgatók, a tisztviselők jószágától függ. A helyes személyzet kiválasztását azonban, amint az eddig történt, nem lehet és nem szabad a véletlenre bízni. A tervszerű kiválasztásnak viszont többféle módja van. A leginkább célravezetőnek a pszichotechnikai képességvizsgálatokkal való kiválasztás volna tekinthető. Gyakorlatilag azonban ez nehezen valósítható meg, mert számítani lehet egy ilyen pszichotechnikai vizsgálat bevezetésénél a megvizsgálandó tisztviselők ellenszenvével, sőt esetleges ellenállásával is. (Németországban is megkísérelték a kötelező pszichotechnikai képességvizsgálatok bevezetését, de a tisztviselők ellenszergülése folytán nemsokára kénytelenek voltak a vizsgálatokat egyes speciális hivatások (vasút, posta) kivételével megszüntetni.) Járhatónak tehát a speciális képesítés útja marad csupán. Ez a különleges képesítés kétféleképpen oldandó meg. A már állásban levők részére tanfolyamok szervezésével, amelyeken az illető tisztviselőket a hivatásukhoz szükséges ismeretekre megtanítják. (Németországban a Beamtenhochschule-k s a *DIWIV* irodatechnikai és pszichotechnikai tanfolyamai.) Azoknak viszont, akik még nincsenek állásban, a célnak megfelelő vizsgálatot kellene tenniük. (A kor igényeinek megfelelő közigazgatási, illetőleg irodatechnikai ismeretekkel kiegészített számviteli vizsga.) Továbbá be kellene vezetni azt, hogy miként a hadseregben, akként a közigazgatásban is a magasabb állás elnyerése megfelelő

vizsgálat letételétől függjön. Ezáltal a tehetségeknek, a vezetésre hivatottaknak kiválasztása biztosítva volna s az önállóságot, nagyobb látkört, tisztább ítélőképességet követelő állások nem függenének a rátermettséggel semmiféle kapcsolatban sem levő rangsortól. Amíg tehát a közigazgatási jog, a közigazgatási eljárás, a számvitel s az ügyrend és ügyvitel rendezése, a szakszerű koncentráció alapján a racionalizálás tárgyi akadályait szüntetné meg, addig a megfelelő személyzetnek a képesítővizsgálatok során át történő kiválasztása a racionalizálás személyi akadályait hárítaná el az útból.

Mert ne feledjük el : szokványos, gépies munka végzéséhez elég talán a gyakorlat, a rutin, de a vezetés munkája különleges képességeket tételez fel. Különleges képességeket, amelyeket semmiféle rutin, semmiféle gyakorlat nem pótolhat. Őszinte szívből kívánjuk, hogy Magyar Zoltán, aki a magyar közigazgatás korszerűsítésének emberfeletti munkájára vállalkozott, a tervezett tárgyi reformok mellett a racionalizálás személyi kérdéseit is teljes sikerrel oldja meg.

RAITH TIVADAR.

DIOGENES.

— Harmadik és utolsó közlemény.¹ —

Az ebédlő mennyezete kék selyem s drágaművű vázák függnek le róla, virágokkal. Az asztal körül, pamlagokon, selyemvankosokon, ezer meg ezer rózsalevél halódik, de még most is, életük utolsó órájában is, szívességet tesznek lepihenő hölgyeknek . . . S ehhez a gyöngédséghez kintről beragyog a tenger . . .

Vadkan-lapockát csak Diogenesnek s Leontesnek hoztak fürge rabszolgák.

Az öreg a leányok felé fordult :

— Hát ti nem esztek, szívecskéim?

— Igen, igen, a mi ebédünket is hozzák.

Külön ételhordók Phryne elé, aranytálcán, penészes sajtot tettek liszteshéjú katonakenyérrel, Myrrhina elé savanyított csiperkegombát lángossal, Thargelia elé pedig nyers tojást. Ilyesfélét kapott a többi hölgy is, mert a sok lakoma miatt eltelten rá se tudtak nézni más ételre.

— Lám, milyen igénytelenek vagyunk! — kérkedtek a leányok, de Diogenes csak mosolygott rajtuk.

Tálszámra hoztak ingerlő falatokat, egy-kettőre roskatag pompában tobzódott az asztal. Amikor pedig, befejezésül, hízelgő bíború szőlőt és ínycsiklandó, magtalan datolyát kínáltak, Leontes úgy vélte, hogy az ebéd andalítóan sikerült :

— Mindig bosszant, ha szicíliai lakomákat megasztalnak. Hogy milyen világhírűek . . . Így, meg amúgy . . .

Azt hitte, hogy Diogenes majd buzgón igazat ad neki, de a vendég önkéntelenül így szólt :

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1931. évi 638. és 639. számában.

— Pedig ma könnyen felülmulhattuk volna a legkülönb szicíliai lakomát is!

Leontes megsértődött. Mily bizalmaskodó az ilyen éhenkórász vendég! Mindjárt a legelső ebédért nevetlenséggel fizet. De van nála együgyűbb, oktalanabb ember is : az olyan házigazda, aki asztalához ülteti őt. Vagy ha már odaültette, akkor mielőbb túl nem ad rajta, sértő, észretérítő megszólításokkal :

— Hát nem múltuk felül, vén kópé?

— No nem épen. Mert például enyhén petrezselymes pulykavelőt nem adtak itt élém. Tejbenfőtt fiatal pulykamellet se láttam. Hogy egyébről ne is szóljak.

— Pulykavelőt, öreg csátaló?

— Azt, azt. Enyhén petrezselymezve.

S melegiben felsorolt még vagy tízféle ingyencfalatot.

— Hanem azért ti is kitettetek magatokért. És annyi itt az aranytál, hogy akár boltot nyithatnánk velük.

— Meglep a jártasságod, igénytelenség bölcse.

— Nagy Sándor emberei csalogattak ilyen hiábavalósággal.

— Most már nem hiábavalóság, te híres?

— Most is az. Hanem amikor Nagy Sándor a hordóm elé állt és beszólt hozzám, akkor még azt hittem, hogy a szimbolumok beszédes erejűek, erkölcsjavítók. Pedig dehogy! A hordólakás se mond eleget, a fakupámat is hiába hajítottam el. Lelkiekben nagyon lassan halad az emberiség, talán nem is halad. Hordónál, fakupánál erősebb bizonyítékra van szükség; rogyásig dúslakodni mindabban, amiért elepedtek, azután itthagyni a tündöklő palotákat. Ma-holnap vissza is kérem majd Lydiastól a régi köntösömet és kampós bottal visszamegyek a nép közé. Mekkora bámul majd mindenki! Nézd csak, nézd, micsoda lelkierő, mily önzetlen nagyság! Ennek az embernek igazának kell lennie. Hallgassuk csak meg . . . Leontes bármédig vendégül látná s ő mégis közénk jön. Ócska köntöse is ugyanaz, saruja megint nincs.

A leányok abbahagyták az evést :

— Hát csak ezért látogattál el hozzánk?

— Csak? Persze. Mi szebb ennél?

Senki se felelt.

— No szóljatok, mit hittetek?

— Azt hittük, — vállalta végre Phryne, — hogy lakomázni, mulatni jöttél, zenét élvezni, annyi bőjt és lemondás után.

Nem hivatkozott arra, hogy mindenki ezt hitte, nem akart a hivatkozással másokat, jelenlevőket zavarba ejteni.

Hallgattak, senki se vallotta meg hibáját, Diogenes pedig így folytatta :

— Mulatni? Nos hát, ha elbírátok az őszinte szót, — amit ugy-e okos dolog elbírní? — akkor megmondom, hogy számomra áldozat ez a látogatás, kötelesség, hivatás : felvilágosítani, gyógyítani.

Leontes bánni kezdte, hogy Diogenesről. a félezer arany becsületos megtalálójáról. az emberiség önzetlen boldogítójáról haszonlesést, neveletlenséget tett fel. Ez az ember igazán méltó a legnagyobb tiszteletre. És csodálnivaló magasztosság benne, hogy soha semmiért meg nem neheztel, oly kicsinynek. jelentéktelennek látja az embereket, szinte csak játszik. tréfál velük. Számára csakugyan derű az élet s talán az is a derűhöz tartozik, hogy senkinek se szólt idejövetele tulajdonképeni céljáról. Pedig ha szól, akkor senki sem illeti őt sanda gyanúval, senki se fedezi fel önmagáról, hogy mily sötétlelkű. rosszhiszemű vádaskodó, hogy ő a rossz s más a jó, ami mindig fáj.

— De miért nem szóltál mindjárt látogatásod céljáról. nagylelkű, bölcs vendégem?

— Okom volt rá, nagyon természetes. Elfogott a kíváncsiság, hogy harmincévi önzetlen, díjazatlan munkám után nem értenek-e félre Athén legkülönb palotájában is?

Csöppnyi szünetet hagyott a szavának, aztán minden él nélkül hozzátette :

— Érdeemes volt fáradnom. Athén legkülönb házigazdája nem értett félre.

Leontes elpirult és sértett hiuságában megint neheztelni szeretett volna, de Diogenes oly szelíden nézett rá, hogy elnyomta magában az indulatot s amint még egyszer beletekin-

tett vendége megbocsátó szemébe, sajátságos enyhülés szelídült el rajta, vágy, együtt szárnyalni ezzel a csodás emberrel, szeretni őt, minél jobban szeretni.

S ebben a megtisztulásban csak őszintén tudott szólni :

— Bocsáss meg, kérek, mindnyájunk tanítómestere és atyai nevelője! . . . Azt hittem, csak mulatni jöttél. Boldog vagyok, édes gyönyörűség tölt el, hogy megvallhatom hibámat. Mintha nem is a testem szólna, hanem a lelkem, valami szebb, jobb, különb a testemnél. Meg se tudom ezt neked köszönni, te nemeslelkűek örök dísze és mintaképe! Tedd ilyen boldoggá Athént is!

Diogenes arcára komoly gond ült :

— Athént? Bár tehetném! Athén a kéjek kéjébe fúladt és sokszor attól félek, hogy össze fog omlani . . . Az enyészet dög-varjúcsapatai kísértének feketélőn . . . Már megásva a sír. Tátogatja száját. Csak emléke marad meg Athénnek, holmi ezüstös, rózsaszínű pára, csak pára . . .

De a hölgyeket más érdekelte :

— Előbb minket, minket boldogíts a szerelem bölcselétével!

Különösen Phryne kérlelte :

— Legjobb volna el se menned innen. Mindig csak téged hallgatnánk! .

— Nos hát, ha már ilyen jó szívvel vagytok irántam, akkor figyeljete ide. Akit hitetlenül hagy szavam, magára vessen. A hitetlen ember szíve tengerparti sziklánál is kopárabb, mert én már láttam tengerparti sziklán odatévedt földből kalászt kinőni, szép, magányos búzakalászt. A szikla se mindig olyan kopár, mint a hitetlen szív, ami persze nem reátok vonatkozik . . . Nos hát, én elárulom nektek a titkot : soha semmiféle jóból ne vegyétek ki túlságosan a részetekeket, csak fűszerül. Máskülönben remény, vágy sem élne bennetek, hogy van még valami, amit nagyon szeretnétek, mint a mézek mézét.

Phrynén édes borzongás futott végig. Ő azt akarja, hogy Skopas, akinek csak szobrok számára van szíve, megszeresse őt. Szerelmes szívek összedobbanása, végtelen ölelés lenne a világ . . . Oly erősen akarja, hogy ökölbe szorítja kis kezét.

Ültőhelyében nincs többé maradása, hát sétálni kezd a teremben :

— Sohse vidított így fel babyloni jós, meg a chaldaei számok sem! Egészen nekipezsdült szívem. Te hiányoztál nekünk mindig, édes Diogenes, el sem engedünk többé, te, lelkek orvosa, balzsama!

Felemelte mindkét karját s a gyűrűi gyémántjain megcsillogtatta a napsugarakat :

— Olyanok szavaid, mint a drágakő napsütésben. Minden oldalról másképp csillog.

Gyönyörködött a csillogásban, aztán Diogeneshez ment és megölelte.

Leontes hangosan nevetett :

— Diogenes különb jós a leghíresebb egyiptomi jövőmondónál. Megjósolta, hogy csak néhány szót vált veled, és te megöleled.

Mindnyájan nevettek. Phryne Diogenes mellé ült :

— Megjósoltad?

— Potomság. Csak annyit kellett hallanom, hogy szívesen foglalkozol bölcsélettel. Akkor már tudtam, hogy van még valami, amit nagyon szeretnél.

Phryne hangosan a szomszéd terem felé szólt :

— Philothenés!

A főmester tüstént megjelent ; Phryne rámosolygott :

— Lépesmézet óhajtok. Siess . . .

Bor, kristálykorsókban, már régóta az asztalon pompázott arany húsosságával, Diogenes mégis csak most nyúlt serlege után. Leontes figyelte :

— Ízlik?

Diogenes elgondolkodott, majd így szólt :

— Borod . . . beszédes.

A szomszédteremben Sappho-dal csendült meg, azután pedig, újjongó ellentétül, a brokátos életörömű Anakreon versdallama. A hangok előbb egymást ölelték át, majd a lakomázókat s az elcsengésük után is megmaradt zsongító édeségük.

Philothenés smaragdtálcán hozott lépesmézet s Phryne aranykéssel szelt belőle. Nem magának, hanem elsősorban

Diogenesnek. De amint a kés tompa pengéjéről épen kínálta Diogenest, a méz gazdag, színarany levéből már-már elosont egy csöpp. Ni, hogy nyúlik . . . Hohó, várjunk csak! Phryne hamar alája tartotta pici markát. A csöpp ott megbujt, egy másik is utána kívánczozott, Phryne aztán mindkét csöpp édességét megtetézte pici piros nyelve hegyével és mulatott torkosságán :

— Ezentúl csak fűszerül élvezünk . . .

Csengett a pohár.

Málnán pihentetett datolyát tálaltak fel. Magja helyébe csodakezű szakácművészek számócát csentek, s hogy a gyümölcs íze friss ingerű maradjon, sáfrányozott és gyömbérezett vörösborban főtt borjúvesét ettek hozzá.

Másfajta bort hoztak, lesbosit. Illata rögtön szétáradt s ugyanakkor felszolgálták a konyha remekét : dacos vadkancomb sült szeleteit nőies pulykamell zamatával jártatták át szakács-dalköltők. Csak fűszerül. S mindez csak kóstoló, a rendes déli kóstoló. Lakomára majd este kerül sor, estétől hajnalig, tizenöthúrú hárfák hízeltége közben, Phryne fátyoltáncával. — ezt is csak fűszerül . . .

Valamelyik szolga azt jött jelenteni Diogenesnek, hogy a fogadóteremben néhány kereskedő szíves meghallgatást kér : egy kalmár, azután a pipereáros, az ékszerszobrász és a selyemkereskedő. Athén legkülönb cipellőkészítője is eljött.

Diogenes átment a fogadóterembe :

— Itt vagyok, jóemberek, mit kívántok?

Mind az öt kereskedő egyszerre beszélt :

— A hab nehezebb a tengerzöld selymemnél . . .

— Valamennyi ékszerem minden leány legszebb álma . . .

— Legjava egyiptomi és perzsiai piperét hoztam . . .

Diogenes mosolyogva szabadkozott :

— Édes barátaim, titeket megtéveszt a bíborruhám.

De majd szólok Leonteséknek.

Mindjárt vissza is sietett az ebédlőbe :

— Derék kereskedők hoztak egyetmást, ha netán kívánnátok. Pompás holmik, mondhatom. Asszíriai selyem, aztán meg csipke. Chaldaei, persze. Könnyebb a Tempe-völgy zefirjénél, ártatlan kis fújással el tudnátok fújni. A babilóni

szappan pedig gyöngyvirágillatú, de van hársfavirág- és szénaillatú is, hogy ha valamelyikből netán fogytán a készlet szemérmes öltözőszobákban, akkor gyöngéden kiegészíthessétek . . .

Kereskedő, olvatagszavú rábeszélő nem dicsérhette volna buzgóbban az áruját, mindnyájan elcsodálkoztak Diogenesen, talán csak Phryne nem, ő így válaszolt :

— Lemondunk ilyesmiről, édes tanítómesterünk. Selyemről, piperéről egyformán lemondunk.

Csöpp szünet után, szép sorjában a többi leány is ráhagyta :

— Lemondunk, lemondunk.

Azt várták, hogy Diogenes egytől-egyig magasztalni fogja őket. Pedig az öreg megvárta a válaszokat és így felelt :

— Lemondtok? No ezt nagyon rosszul teszitek.

Leontes csak most szólalt meg ; szelíden beszélt :

— Bocsáss meg, de a legjobb akarattal sem értelek. Hát nem te vagy-e az igénytelenség bölcse?

— Hogyne! — bólogatott sűrűn Diogenes, — hogyne! De az igénytelenségé, nem pedig a lemondásé! Mert aki lemond valamiről, abban épp úgy tovább él és sajog a vágy, mint akinek tüske ment a lábába és nem tudja kihúzni. Ó, ó, jaj de fáj. Segítsetek meg, ti magasságos olymposiak oda-fönt! Én nem mondok le semmiről, mert ezredrész annyinak sem érzem szükségét, mint ti. Nekem nincs miről lemondanom. Jöjjetek no és nézzétek meg a finom árukat . . .

Mire átértek az elefántcsontbútorú fogadóterembe, a káprázatos áruk ott díszelgetek asztalkákon.

— Egy árva szót se szólok, — kezdte az ékszerműves, — úgyis beszélnek helyettem az áruim. Vajjon ki az a szónok, aki beszédesebb volna ő náluk, behízelt varázsuknál? Dehogy is szólok!

És ömlött belőle a beszéd.

Leontesnek egy remekbe készített karkötőn akadt meg a pillantása. Kézbe vette, Phrynének nyujtotta, de a leány elfordult :

— Nem kell.

— Vagy tán ezt a nyakéket. Nézd, mily hamvas a gyöngye!

— Fölösleges.

Az ékszerész készségesen eltette a karkötőt a nyakékkal együtt:

— Tudhattam volna, hogy Phrynére méltó karkötő s nyakék nincs. Megédesíteni a mézet, — ki hallott ilyet?

Leontes arra gondolt, hogy Phryne a nyelve hegyével kétségtelenül megédesíti a mézet, ezért tehát elmosolyodott:

— Pedig meg lehet édesíteni. No de ne bántsuk most ezt.

Az ékszerműves tovább buzgólkodott:

— Hanem ha még egy pillantásig megtiszteltek drága türelmetekkel, akkor egyebet mutatok. Bársonytokja is drágakőfoglatatú, — már mutatom, rögtön, rögtön . . . Jobban őrzöm a szemem fényénél . . . Itt van, ez az, — felnyitom . . . Nézzétek, diadém! . . .

Körülmutogatta:

— Hát ez való Phrynének! Nos, mit szóltok? Csak ő viselhet ilyet és a keleti királynők . . . Alexandriában se láttam különbet!

Phrynén csiklandozásszerű érzés futott végig, — Skopas valaha diadémmal szeretne volna látni . . .

Leontes Phryne hajába tűzte az ékszert, de alig tűzte oda, felkiáltott:

— Csakugyan királynői!

S Diogeneshez fordult:

— Szólj, kérlek, igazam van?

— Tökéletesen.

Phryne Diogenesre pillantott:

— Szeretnék meglenni nélküle.

Attól félt, hogy most már diadémosan se szeretné őt Skopas. A hűtlen, a gonosz, az útalatos, akinek csak szobrokért, művészetért dobog a szíve. Miért is szereti! Nem, már nem szereti! Hűtlen, gonosz, útalatos.

— Szeretnék meglenni nélküle. A diadém nélkül.

Diogenes helyeslőn felemelte a jobbkeze kövér mutatóujját:

— Nagyon okosan, kis bogárkám! De egyik pillanatról

a másikra nem valósíthatunk meg mindent. Idő kell, hosszú-hosszú idő és lehetőleg ne szenvedjünk sokat.

Leontes mindent megvásárolt, ám alig köszöntek el aranyakkal megrakodva a kereskedők, Philothenés igen előkelő vendég látogatását jött jelenteni:

— Dicső jogtudósunk, Krates, tiszteletét óhajtja tenni.

Leontes Pontopidasra gondolt és elmosolyodott:

— Igen? Rögtön elébe megyek.

Felkelt s kisietett. Krates az oszlopcsarnokban várta:

— Lakomát zavarok talán?

— Szó sincs róla! Látogatásoddal mindig kitüntetsz!

Készségesen a lakomaterembe vezette volna, de Krates a nyitott ajtóban megállt és így szólt a hölgyekhez:

— Elnézést kérek az alkalmatlankodásért, hiszen tudjátok, hogy a magam kedvéért sosem járok látogatóba. Útjaim célja mindig sokkal nemesebb a személyem csekélységénél... Phryne, a diadémód tündökletes. Örülök, hogy látom.

Csak most lép be. Leontes pamlagra ülteti:

— Ide, ide, — így ni, tudományos díszünk...

Krates idős úr, mindig a hófehér, selymes szakállát simogatja, de nem idegesen, sőt a nyugalom fölénye tekintélyt parancsol minden szavával:

— Igen, bölcs Diogenes, Pontopidas nálam járt és azt állítja, hogy köteles vagy a félezer aranyat megfizetni.

Mindnyájan nevettek, csak Krates nem, ő nyugodtan folytatta:

— Én, aki egész életemet a jog és igazság ápolásával töltöm, kénytelen voltam őt e tévhitből kiábrándítani.

— Amennyire csöppnyi jogi tudásom terjed, — válaszolta Diogenes, — az egész tanácstestület felel a zacskó aranyért.

Krates jobbkeze mutatóujjával mintegy rámutatva a láthatatlan igazságra, felkiáltott:

— Úgy van! Ezenkívül figyelmébe ajánlottam, hogy további útbaigazításért, a túlságosan kiélezett jogi probléma csúcsainak, mint megannyi ütközőpontoknak elsimítása kedvéért célirányos volna hovatovább közvetlenül hozzád fordulnia.

Mindkét kezével mutatta is a jogi helyzetnek, mint valami megtapintható testnek a hegyes csúcsait. Mindenütt csupa hegyes csúcs. Ezek volnának elsimítandók, kiegyenlítendőek. Hovatovább.

Említette ugyan, hogy egész életét a jognak és igazságnak szenteli, de ha nem mondja is, a jog és igazság rajongó szeretete sugárzott szeméből s minden mozdulatából. Az egész ember áhítatban olvadt fel, oly odaadásban, hogy bizonyára álmában se jár egyében az esze.

— Mi a véleményed, kedves Diogenesem?

— Csak forduljon bizalommal hozzám, szívesen látom.

Ő ugyan mindennek elmondott engem.

— No igen, mert zsugori. De te felül állasz minden gyanún, téged nem sérthet meg senki. Az ügyet pedig mulatságosan tarkítja majd az a mozzanat, hogy kénytelen lesz hozzád fordulni, akit mindennek elmondott. És te majd segítesz rajta, éppen te. Lásd, ez gyönyörű, felemelő! Megjegyzem, önmagamát is szemmel tartom, nem terhel-e valami mulasztás. Mihelyt észrevennék ilyesmit, könyörtelenül kártérítésre ítélném magamat, érzékeny pénzbüntetésre, és az összeget jótékony célra fordítanám. Ilyen lelkes szolgálja vagyok az ideálnak. Névtelen, és — bár ez nem lehetséges — személytelen ügyvivője szeretnék lenni az igazságnak, olyasformán, hogy ha valaki Kratesről beszélne, akkor elcsodálkozzam: Kratész? Ki az? És kívülem még sokezer ilyen névtelen ügyvivő kellene, valamennyien az ideált szolgálók, minden egyéb érdeket alárendelve, megtagadva, csak az igazságot, jogot és önmagunkat figyelve. Leontész? Ki az? Diogenész? Ilyen nevű egyént nem ismerek. Új könyvön dolgozom... Címe: *Szeplőtlenség*. De nem untatlak-e titeket? Nem? Titeket sem, édes hölgyeim? Akkor engedjétek meg, hogy röviden vázoljam a vezéreszmét. Az ideál, a szeplőtlenség, tulajdonképpen háromágú: kristálytisztaság, férfibecsület, megközelíthetetlen női tisztesség, harmadsorban pedig a ragyogó igazság imádata. Egyszeri hallásra is tüstént nyilvánvaló, hogy könyvem felöleli az egész életet. Erkölcsan is, hiszen azok a jogi alaptételek, hogy tisztességesen élni, senkit sem bántani, mindenkinek megadni a

magáét, — egyszersmind a legnemesebb erkölcsi tételek is. Új művem bölcsélet is, mert — nemdebár, fölösleges külön hangoztatnom, hogy ahol összhang csendül meg, már pedig a hármasság ideál nem más, mint összhang, — ott az élet művészeté magasztosodik. Becsület, jog, igazság, bölcsélet, művészet: éltető gyökerek, amelyek aztán terebélyes fává lombosodva, betetőznek, megkoronáznak mindent.

Most lombosodást, gazdag koronájú fát mutat, mindkét kezefejét felemelve s hosszan remegtetve, és bizonyosan akkor is mutatná, ha feje fölött lángbaborulna a palota. Az egész alak átszellemül, a hangja szárnyaló:

— Művem befejezéseül pedig kifejtem az élet célját!

Thargelia ásítást iparkodott csukott szájjal elfojtani; az inger oly erős volt, hogy leplezésül megfogta az állát, mintha simogatnia kellene. De Phryne örömtől repeső mozdulatot tett:

— Ó, mondd el nekünk!

Krates készségesen biccentett:

— Szerényelenség nélkül állíthatom, hogy a világra szóló problémát, melyet mindeddig senki se tudott hajszálpontos célbatalálással megoldani, én a lehető legszabatosabban megfejtettem. Halljátok tehát. Az élet célja: a jól végzett munka tudata!

Csönd lett. Krates egy csöppet várt, majd nyomatékosan ismételte a megoldást, aztán köszönt és kifelé indult. Leontes utána. Elkísérte a palota kapujáig, onnan viasszietett a lakomaterembe.

Négy-öt leány azon mulatott, hogy Krates be se vonta az élet céljába a szerelmet, holott az egész világ egyesegyedüli mozgatója határozottan a szerelem.

Leontes szelíden megpirongatta a hölgyeket:

— Krates elment, tehát csak jól szabad róla beszélnünk. De mi a te véleményed az élet céljáról, dicső Diogenesem?

— Az enyém? Meg ne haragudjatok, édeseim, Thargelia oly jóízú ásítást fojtott el az imént, hogy majd leragad a szemem. Az a csöpp kis bor tette-e, nem-e, Zeus tudja. Így legalább nem untatok senkit a filozófiámmal.

De Phryne melléje ült a pamlagra :

— No már pedig én mindaddig nem nyugszom, míg meg nem mondd, mi az élet célja. Maholnap már betegek leszek a kérdésnek. Mindig csak várok, várok, s nincs, aki útbaigazítson. Borzasztó!

Diogenes feje lekonyult volna, ha Phryne engedi :

— Édes egyetlenem, szólj hát! Legalább annyit, igaza van-e Kratesnek?

Diogenes behúnyt szemmel mélyen sóhajtott, aludt. Phryne nem hagyta :

— Csak egy szót mondj, egyetlenegy! Aztán nem bántalak. Magam fektetlek selyempamlagra és őrzöm drága álmodat.

Az öreg nagynehezen fölemelte a fejét s felnyitotta szemét. Révetegen pillantott :

— Mit őrzöl?

— Az álmodat, az édeset. De előbb felelj, igaza van-e Kratesnek?

— Részben.

Többet nem lehetett belőle kicsikarni. Leontes könnyed intésére Philothenés jött be a terembe, három rabszolgával. Roppant halkán jöttek és nesztelenül vártak. Amikor aztán Diogenes gyermeki szelídséggel az arcán, újra elaludt, pamlagostul gyöngéden fölemelték s óvatosan kifelé vitték.

Leontes mosolygott :

— Kár, hogy nem látja most önmagát. Még engem se kényeztet ennyire senki.

Diogenest a legszebb vendégszobába vitték, ott pedig széles, kényelmes heverőre fektették és zöld selyemfátyollal betakarták.

— Kövessük példáját — ajánlotta Leontes és kisvártatva mélységes csönd pihent el a palotán.

4.

Diogenes talán egy jó óra hosszat ott aludt édesdeden a selyemheverőn s aludt volna tovább is, ha azt nem álmodja, hogy Korinthosban szundikál a hordójában s egy pihés kis

'csirke a szakálla alatt kíván megbujni. És csipog is szörnyű panaszosan szegényke, mert eltévedt, sehol se találja az anyját.

Erre ébredt fel Diogenes s felnyitotta szemét. Azt hitte, még csak most álmodik igazán : sárga, nehéz selyemfüggönyön át alig szűrődik be napfény, mélységes csönd, gyönyörű és ismeretlen szoba, a heverő mellett pedig leány ül, a homályban jól csillog a diadémós gyémánt.

— Te vagy, Phryne?

— Igen, én.

Csupa kedvesség a hangja :

— Őriztem az álmodat. Úgy, amint megígértem.

— No nem is felejttem el neked soha. Ilyen leány őrizi az álmodat, — lásd, ez a legszebb, ebben a palotában. Csak egy a baj : a lakomátok sajtja kegyetlenül szomjaztat.

Fel akart kelni, hogy majd italt kér valamelyik rabszolgától, de Phryne nem engedte :

— Finom italt hűtöttem be.

S mindjárt hozta is a szomszéd szobából :

— Váljék egészségedre.

Öblös, hatalmas serlegben hozta, Diogenes ajkához emelte a nedűt és inni kezdett. Az enyhén citromos szamócaszörp mohón elkívánczozott a serlegből, Phryne csak ezt várta :

— Van más italom is.

S hozta tüstént :

— Igvál ebből is. De előbb hadd keverjem meg kanálkával.

Áfonyás málnalé habzott a kupában, hogy szomjúhozót ifjúvá andalítson. Diogenes szinte magamegfelelkezően oltogatta vele a sajt csípősségét :

— Legjobb leánya is vagy te a világnak.

— S azért vagyok itt, hogy eljárjam neked a bacchánsnő táncát. Még Leontes se látta. Neked mutatom be először. Ha már annyira dicsérsz. Zene se kell a tánchoz, zenéljen maga a test, a táncával zenéljen . . . Táncközben Pán csókot lop s a leány úgy tesz, mintha csak túrné a szerelmet, pedig élvezi.

Összehajtogatott fátyol simult reá :

— Csak azt szeretném tudni, igaza van-e Kratesnek?

Diogenes megsimogatta Phryne arcát :

— Krates a megtestesült száraz, rideg kötelességtudás, munka és fegyelem. Fáradt, bús vándora ő az életnek, lelki derű nélkül. A te életed célja, édes kis bogaram, az, hogy szeress és szeressenek.

Phryne Diogenes mellé ült és felsóhajtott :

— Csak a testünket szeretik... Ha csúnya lennék, senki se szeretne, már most se, fiatalon. Mi az életem? Néhány év, aztán vége. Csak a testünket szeretik! Semmi mást se tudok, de ezt az egyet nagyon-nagyon!

Mélységes szomorúság búsongott hangjában. Gyémántos diadémjával árvábbnak érezte magát a legárvábbnál. Megölelte Diogenest, táncra nem is gondolt többé. A nő sorsánál semmi se szomorúbb. Úgy-e, te is érzed az ilyen élet súlyát, csak hallgatsz róla?

Diogenes felhúzta az ablak selyemfüggönyét :

— Aki sokat szenved, annak hamar elfogy a szenvedése, nem marad belőle semmije. Örülhet a napfénynek. Nézd, milyen sugárzó!

Kitárta az ablakot, madár csipogott odakint.

— Hallgass meg, Phryne. Gyönyörű leánytól kaptam az első csókot, ő is sokat szenvedett. Rabszolga voltam akkor Sinopében, negyven évvel ezelőtt. Kézimalmon búzát öröltem mindennap. Lisztünk ugyan munkám nélkül is bőven volt, dehát velem csak azért öröltettek, hogy rabszolgasorsomat mindig érezzem. Egyedül dolgoztam a magtár mellett egy kamrában. Azaz hogy mégsem voltam egészen egyedül, mert egy nagybeteg fecskemadár megbarátkozott velem. Talán már halódott is szegényke, amikor az egyik lisztes zsákon megtaláltam s gondjaimba vettem. Úgy vigyáztam rá, mint a szemem fényére és csakugyan meggyógyult.

Egyszer aztán, mikor déltájt megint őrlök, benyitott valaki. A gazdám leánya. Én húszéves voltam, ő fiatalabb. Nem vettem mindjárt észre, hogy benyitott, csak őrltem tovább. Aztán megpillantom :

— Parancsolsz valamit?

Megállok. várok. A fecske a vállamon s vígan csipog.
A leány, dűsgazdag teremtés, elmosolyodik :

— Igen, azt, hogy ne bántsod a munkát. Nézni akarom a fecskemadarat.

Közelebb jött hozzám :

— A fecskemadarat, és téged is.

A pillantása reám villant.

Hiába álltam mozdulatlanul, a fecske mégis megriadt és ide-oda röpködött. Végre megpihent az ablakpárkányon. A leány nem figyelte, én sem.

— Nézni akarlak, — ismételte. — Diogenes a neved?

— Igen.

— És mindig örölsz?

— Egész nap.

— Jól tudom s mégis kérdem. Hallani akarom a hangod. És hogy nézz reám. Kérj valamit. Megadom. Hiszen te semmit sem adhatsz nekem.

— Semmim sincs.

— De van, van! — nevetett a leány. — Igenis van! Add nekem a fecskédet!

Erre már én is mosolyogtam :

— Ha elmegy tőlem, szívesen odaadom.

— Miért nem kínáltad már előbb?

— Nem tudtam, hogy kívánod.

— Beszélj. Mire gondolsz őrlés közben?

— Arra, hogy ma élünk, holnap talán meghalunk s por se marad belőlünk, a por is átalakul valamivé. És hogy ez milyen borzasztó. Így elmúlni, ilyen nyomtalanul!

— Reám sohsem gondoltál?

— Soha. De ezentúl majd igen.

Elhallgattam s ő se szólt. Aztán a vállamra tette kezét :

— Megmondom, miért jöttem. Azért, hogy megcsókoljalak. Én, téged, a rabszolgát. Tudd meg, ez borzasztó! Nemesei származású, olymposi bajnoknak kellene lenned, de csak rabszolga vagy. Fiatal, délceg, viruló, de rabszolga. S még ennél is szörnyűbb, hogy nem szeretsz engem. Te, a kézimalmos rabszolga nem szeretsz engem, pedig bajnokok versengenek értem s hiába versengenek. Mégis elepedek a

csókodért, csak a tiedért. Tíz-husz kevés, hát eljöttem legalább százért.

Megrendülve hagytam, hogy csókoljon. A fecske neki-bátorodott s Niobe vállára ült. Csak akkor szállt le róla, mikor Niobe elment. Csipogott, panaszkodott a fecske, de nálam maradt. Másnap megint eljött hozzám a leány, a fecske megint a vállára szállt s akkor is ottmaradt, amikor Niobe elment. Szitált az eső, jól emlékszem. A leányka futni kezdett. A fecske felröppent s a leány feje fölött röpködött, szemernyivel se gyorsabban, mint ahogy Niobe futott. A kamráim ajtajából néztem.

A fecske örökre elhagyott s Niobét se láttam többé. Másnap elutazott a család s amint az idő telt-múlt, egyszer csak levél érkezett, a gazdám kezeírása. Felszabadított. Bizonyosan Niobe akarta így.

Phryne csak most szólalt meg :

— Talán másvalakit próbált szeretni.

— Én is azt hiszem, — bólogatott Diogenes. — Ha csak a testét szeretik a nőnek, — pedig különösképen igazán csak ezt szeretik, — akkor nem sokat határoz, hogy ki szereti.

A kertből lágy muzsika hallatszott. Nyolc-tíz fuvolás újja remegett meg a hangszerén s amikor legszárnyalóbban repesett ihletük, megejtő hárfazene édesedett hozzá a fuvolák muzsikájához.

5.

Diogenes három napig maradt Leontesnél. Kettesben mindennap sétáltak árnyékos platánfa-soron. Az aloëbokrok körül szitakötők kergetőztek, egy rigó meg füttyszóval kísérte őket. Szénailattal vegyült rezedailat terjengett.

Amikor a harmadik nap estéjén Diogenes el akart búcsúzni, Leontesék nagyon elszomorodtak :

— Már úgy megszoktunk, mindig is szerettünk!

Különösen Phryne bánkódott :

— Elárvulunk nélküled. Már az első órában fényt gyujtottál bennünk s most mégis itt hagysz minket!

— Nekem még sok emberben kell fényt gyujtanom s

bizonyosságul a nép elé állok. De látogassatok meg egyszer Korinthosban. Fürdőtermeim ugyan nincsenek . . .

Csak azt nem mondta senkinek, hogy kora hajnalban indul majd, amikor még alszik a ház. Máskor talán el sem engednék.

Hajnalban ébredt, magára öltötte ócska köntösét, — no, a hónalj feshése már nem éhes, — fogta a botját és csöndeskén ellépdelt.

A *Kertek városrésze* végesvéig aludt. Bent a városban már frissebb volt az élet: egy ittas katona nem tudta megtalálni valamelyik zugkocsmá ajtókilincset és kiabált:

— Bort, bort, mert szomjan pusztulok!

A piac nyüzsgött, hogy mire a nap tüzes szekere feljut az égre, már otthon is lehessen mindenki.

A kofák mindjárt észrevették Diogenest:

— Téged ugyan hamar kitessékelt Leontes!

Diogenes derűsen felelt:

— Én önként jöttem el, úgy, amint előre megmondtam.

— Elég bolond voltál!

Egy kövér kofa csípőre tette a kezét:

— Kidobtak, mi? Már megint Pallas Athéné oszlop-során gubbasztasz majd minden éjjel? Örök derű? Ugyan eredj a hóbortoddal! Elvadulsz egészen asszony, család nélkül. Nézz végig magadon. Élet ez? No nesze két hagyma.

Vevők álltak a sátra előtt, nem törődött velük, inkább megtörölte pelyhedző bajszát és dörgött tovább.

Diogenes szó nélkül ellépdelt s még soká hallotta a némbor pörölését.

Szénaillat helyett zsírszag nyúlt el mindenfelé, a halak sem illatosak.

— Jaj, jaj, — siránkozott a fukar Pontopidas cselédje, — elvesztettem fél drachmát, agyonver a gazdám!

S amint ide-oda futkos, köteg sárgarépa hull ki kosarából, a dúsgazdag Pontopidas egész ebédje.

A zöldségárusoknál gúlába rakva csillogón kéklík sok hagyma, arrább puttonyszám vár vevőt gyönyörű alma, szőlő. És a sok, repeső szín között hófehér szigetecskék: tőjással teli kosarak. Hanem valamelyik kosár alján baj

történt : aranyhárga erecske folydogál belőle. Diogenes rámutatott botjával :

— Nézd meg csak, leányom.

Haladt tovább a kikötő felé. Suhancok körülugrálták :

— Utat, utat, Diogenes elefántcsont-hintójának!

Munkások keskeny pallón cipeltek hajóárút, a kosár kegyetlenül recsegett rajtuk, de Diogenes láttára mégis felvidultak :

— Levitézlettél, öreg? Hát volt-e legalább szeretőd?

Jót nevettek, Diogenes tehát inkább másfelé indult.

A szobroknál a márványtalapzatra iparkodott felmászni. Multkoriban tizen segítették fel, most pedig senki. Mulattak a kapaszkodásán. Nézd csak, nézd, talán még le is esik . . .

Üggyel-bajjal mégis feljutott és beszélni kezdett :

— Visszajöttem közétek, jóemberek! Vissza, Leontes palotájából, derűsen, hogy példát adjak nektek, fényt gyűjtsek bennetek s oly boldoggá tegyelek titeket, mint amily boldog az én önzetlen szívem. Minden dobbanása a titekek . . .

Valaki közbekiáltott :

— Hol a sarud?

Erre tüstént rakoncátlan lett mindenki :

— Hol a gyémántos sarud? Se saru? se kupa?

Felelni akart, hanem a csúf zajban maga se hallotta szavát. Kénytelen-kelletlen leszállt a talapzatról :

— Ma nagyon csintalanok vagytok.

A csöcselék utána. Vaskos tréfákban telt kedvük, aztán füttyszóval kísérték.

Diogenes betért a város véneihez, ép együtt ültek, tanácskoztak, csak Pontopidas hiányzott közülük, fürdeni ment. A vének mind Diogenes felé fordultak :

— Hát téged mi lelt?

— A küldetésem teljesítem.

Köntösére mutatva, kérdezték :

— Így?

— Persze, nem is pompában. Ti talán mást gondoltatok?

Egy fogatlan, vén tanácstag felelt :

— Azt hittük, kedves öregem, hogy tréfával hajlítasz magadhoz mindenkit.

Diogenes széles mozdulatot tett kezével:

— Tréfával? Hát még ti sem értitek az embert? Hisz akkor kár minden szóért! Vásári komédiát akartok? Ugyan, ugyan! Odaajándékozom a szívem, az egész életem, s nincs, aki meghallgasson. És ezt nem értitek ti, ezt?! Hiszen ez tragédia, mindnyájunk keserves tragédiája!! Akkor inkább visszamegyek Leonteshez!

— Miért is jöttél el tőle?

Erre már ment az öreg, de nem Leonteshez, hanem ki a városból, Korinthos felé. Úgy elmerült gondolataiba, hogy szinte egy-kettőre Chloë kocsmájához ért. A leány a küszöbön ülve zöldséget tisztogatott:

— Rég láttalak, kedves Diogenes.

— Hát csak járok-kelek mindenfelé.

— Gyere be, pihenj meg. Van egy kis vajam, szívesen odaadom. Vagy túrót inkább?

Vendégszeretőn nevetgélt:

— Tudod mit? Odaadom mind a kettőt meg bort hozzá. De maradj itt egy pár napig, legalább elbeszélgetünk.

Diogenes odaült az ajtóba s nézte a tengert. Chloë ételt, bort hozott. Ekkor aztán, hogy-hogynem, megint előkerült a tyúk. Most is nagyon félt és sántított.

— Nézd csak, Diogenes, valami baj érte.

— Igen. Szegényke.

— Úgy sajnálom.

— Én is. De minden baj elsimul, minden baj.

Kenyérmorzsát szórt neki:

— Egyél, tyúkocskám.

Odakint a tenger úgy ragyogott, mint egy óriási gyöngyházlap.

6.

Diogenes másnap is ottmaradt Chloënél. Ép a kertben sütkérezett, amikor Chloë kijött az udvarra és hangosan így szólt a kert felé:

— Gyere csak, kedves Diogenes, látogatód érkezett!!

Skopas volt a vendég, szokás szerint előkelően öltözve, de most fáradtság és bánat ült arcán :

— Van-e sok borod, szép Chloëm?

Most járt először ebben a zugkocsmában. Kényszerülten nevetgélt, lakomát rendelt s amint a leány a konyhába sietett, ő kiment a kertbe Diogeneshez :

— Mily szerencse, hogy itt talállak! Egész Athénben kerestelek, Korinthosba is elmentem volna utánad, akkora a bánatom. Ó, ha megvigasztalhatnál!

— No mi baj? Beszélj, fiam.

— Hetek óta mindent elhanyagoltam, csak a művészetemet nem. Valami újat, rendkívülit szeretnék szoborba faragni, az új életre eszmélt ember szobrát. Sem éjjelem, se nappalom miatta. Csak az eszméje van meg s nem tudom megvalósítani, nem találok hozzá semmi formát. Még Phrynét is elhanyagoltam, feléje se néztem, azt hittem, hogy már nem szeretem. Tudod, milyen szép? A legirígylebb nők is csinosnak mondják... Nem volt sehol semmi maradásom, hát tegnap délután meglátogattam Leonteséket. Phrynét a rózsalugas függőhintáján találtam. Ott a hintánál ért a végzetes baj. Phryne híriül adta, hogy elutazik Leontesszel. — Hová? — kérdeztem, de ő csak hallgatott. Ismételnem kellett: Hová? — Ő erre kedvetlenül szólt: Messzire. Miért érdekel? — Közönyösen nézett reám, én pedig tisztán éreztem, hogy szeretem őt. S akkor már el is vesztettem. Ezért fáj a szívem. Jöjj, kedves Diogenes, járjunk egyet.

Útnak indultak, de nem vissza Athénbe, hanem jó messzire tőle, a kikötő felé. Mezei úton haladtak, száz meg száz harangvirág közt. Skopas lehajolt és letépett egyet:

— Nézd, mily gyönyörű. És Phryne is gyönyörű. Hát nem szegény-e a nyelv, hogy neki a virág is, Phryne is egyformán gyönyörű?

Most érezte igazán, mily tehetetlen ő szóba önteni mindazt, ami benne viharzik. Maga előtt látta Phrynét, a teste rajzos vonalait, s mintha szobrot akarna faragni róla, keze hirtelen végigszaladt a képzelt vonalakon. De a szobor sem elég beszédes. Hát mi? Talán a zene. Csak hárfák panaszkodhatnak el kifejezőn a bánatról, de hárfák egész sora

is csak akkor, ha önfeledten följük hajolnak muzsikusaik . . . Nem! Nem hárfa kellenének ide, sem olvatag, lágy fuvalák, hanem kürtök, harsonák, tűzvörös-színű zengéssel! Minden szavuk láng, a szenvedély csapdosó tüze, lángtenger, akkora, hogy a görög tenger sem olthatja el!

Még csak most kezdett zengeni Skopas hangja :

— Azt hittem, nem vagyok szerelmes. Csak most tudom, hogy művészbé szerelmes nő sorsa a legszomorúbb. Művész a művészete miatt nem is tudja magáról, hogy szerelmes. És mi a nő élete? A szépsége? Néhány év, aztán vége.

Majdnem ugyanúgy beszélt, mint Phryne néhány nappal ezelőtt önmagáról.

A kikötő közelében kocsi szaladt el mellettük, könnyű kocsi, Phrynével és Leontesszel. Skopas felkiáltott :

— Nézd, ők azok! Hát már most utaznak? Ma?

Könnybeborult szemmel nézte, Diogenes megölelte :

— Most maradj erős, édes fiam!

És reáterítette vigasztalása palástját :

— Mert mink, választottak, ki vagyunk közösítve a kisemberek világából . . . S hogy mégis nekik áldozzuk egész életünket, az ő lelki szegénységüknek, — lásd, ez a mi életünk célja s szebb nincs is!

Mozdulatlanul állt. Fény érte alakját s magasztossá szelídítette. Két lépésnyire volt Skopastól s ebben a pillanatban látta meg Skopas az új életre eszmélt ember szobrának mintáját :

— Maradj, maradj így! Elvesztettem Phrynét, de meg tudom mintázni rólad a világ legjobb szobrát! Mennyire kerestem s most itt van előttem!

Leontesék hajója kisvártatva elindult. Skopas megfogta Diogenes karját :

— Nézd, nézd!

Soká maradtak így. Aztán Diogenes szólalt meg elsőnek :

— Menjünk, édes fiam.

És amíg a hajó egyre távolodott, ők ketten édes-bús érzéssel megindultak a poros úton.

REZEK ROMÁN.

KÖLTEMÉNYEK.

Fák.

Fák, fák, kerti fák . . .
Magyar kertbe sok fa kell és sok virág!
Szerelmes lány mit szagoljon,
Dalos madár hol daloljon,
Ha nem ád a kertbe Isten
Pirosbimbós csodaágot,
Lilafürtös csodabokrot,
Rózsafát és orgonát . . .
Fák, fák, kerti fák,
Nőjjetek csak, nyíljatok csak:
Sok fa kell és sok virág!

Fák, fák, úti fák, —
Országúti árvaságok :
Bús akácok. jegenyék :
Olvasgatja a bogár is,
Számlálgatja a madár is, —
Nem elég, nem elég!
Fák, fák, úti fák, —
Jaj de fátlan a világ!
Méhe zümmög az akácon :
Mézetlen lesz a karácsony,
Több akácfa kéne még!
Varjú ül a jegenyén :
Ez a fa itt az enyém!
Kóbor sereg arra károg :
Hát én, hát én hol találok, —

Merre vagytok, jegenyék?
 Kár, kár, nem elég!
 Fák, fák, úti fák. —
 Jaj de fátlan a világ!

Fák, fák, ősi fák, —
 Merre vagytok, régi törzsek,
 Büszké tölgyek, szálfenyők,
 Barnakérgű sudarak?
 Mind kivágták koporsónak,
 Bölcsőnek már nem maradt ...
 Fák, fák, ősi fák,
 Milliányi lombos ág, —
 Hová lettél, magyar erdő?
 Jaj de bús e pusztaság!
 Fák, fák, — hogy zuhantak!
 Csak Mohácsnál húszezer!
 Húszezernek magjavesztén
 Nem sarjadt ki százezer,
 Százezerből millió ...
 Fák, fák, magyarok,
 De nagyon megfogytatok!
 Jaj de fátlan ez az ország
 S jaj de nem vet új magot!

Fák, fák, magyarok,
 Magyar erdőmaradék!
 Ó, ha minden pusztult fáért
 Isten újat adna még!
 Szállanának angyalok
 S minden fáért egy-egy angyal
 Vetne itt most új magot:
 Mennyi lélek szállna most le,
 Milyen angyal-légió!
 S milyen erdő zúgna most itt
 S hány magyar fa volna benne!
 — Éppen harmincmillió ...

Valami fáj! . . .

Valami fáj, de nem tudom mi,
 És nem tudom miért;
 Egy névtelen gyászt örököltem
 S e félig ösztön, félig áhitat
 Körülem, bennem mindent átítat,
 Agyamban minden kicsi sejtet,
 Eremben minden csöppnyi vért.
 Valami fáj, de nem tudom mi
 És nem tudom miért.

Zord ember lehetett az őszám
 Valahol északon;
 Tán onnan jöttem valahonnan
 Nyomot keresve bús vadonban
 Egy ősi vérszagon.
 A jókedv nálam nem nehéz,
 Nem is hiába ostromol,
 Ha jónótás és jóború;
 De aki jól lelkembe néz,
 Láthatja: mélyén mindig ott van
 Valami germánul komoly,
 Valami szlávul szomorú,
 Mint régi hű a nagy hegyek közt
 A szakadékos szurdokokban.

Vagy napkeletről szállt e bű talán:
 És már a nagyapám nagyapja,
 Mikor szent ösztönét követve
 Magyarnak jött ez ősi földre
 S az első hantot porhanyóra törte:
 E bűt is szent örökbe kapta
 És így lett ázsiás magyar? . . .
 E földet ősz végzet tapossa:
 Az ember lelkét bánatosra
 Tán ez itatja oly hamar . . .

Sokat hevertem egykor én is
 Lelket lehellő anyaföldön :
 Sziklás hegyormon, árnyas erdön,
 Vízparti füzesek tövében
 És zúgó jegenyék alatt :
 Az anyaföld csak ringatott,
 Csak itatott, csak itatott,
 És én csak ittam, egyre ittam
 A névtelen szent bánatot ...

Azóta csüggedten bolyongok
 E gyászfualmas pusztaságon,
 A szomorúak, bús bolondok
 Kietlen útját
 Bitófadombokon keresztül
 És sírhalmok közt bukdácsolva járom ;
 Egy árnyék kísér az uton :
 Valami fáj, —
 Nem mondom már, hogy nem tudom mi
 S hogy nem tudom miért.
 Most már tudom ...

SAJÓ SÁNDOR.

Mistral költeményeiből.

Egy esküvőre.¹

Egymás karjába dőlve szálljatok.
 Oh szálljatok föl messze csillagokba,
 A csillagokba, hol fényben ragyog,
 Ragyog az ég. S ti némán andalogva,

Andalgva boldog-titkon legyetek,
 Titkon legyetek s míg tél zuzmarája,
 Tél zuzmarája nem jó, szedjete,
 Szedjete mindent, mi a szívnek drága ;

¹ E költeményt Mistral provence-i költőtársának, Aubanelnek esküvőjére írta 1861-ben.

A szívnek drága : égő szenvedélyt,
 Szenvedélyt, édes ölelést és csókot,
 Csókot és hosszú, néma, drága kéjt,
 Kéjt, mely a testé s lélekből adódott,

Lélekből jött isteni élvezet,
 Isteni élvezet, mely a szívnek őre,
 Szív őre s összeköti lelketek'
 Egymásnak hűséges karjába dőlve.

A tücskök.¹

«Kis fényes tücskök, ti bohók,
 Mint borostyánkő, ragyogók!
 Miért hallgattok nappal s reggel?
 És este, mikor a hold felkel,
 Miért szólal meg dalotok?»

«Oh mert olyan lármás a nap ;
 Dongók és méhek zajganak,
 Dalunkat nem hallaná senki,
 S ha megpróbálnánk énekelni,
 Megennének a madarak.»

«Szegény tücskök!» — «De est ha kél,
 És okosan lakába tér
 Jó hangya néni, mi, a némák,
 Mikor csend lesz egész estén át,
 S körül csak álmok népe él,

S csillagok szelid fénye int, —
 Eggyékapcsoljuk hangjaink'.
 Hadd figyeljenek a zajára!
 S a hold, ragyogván fénysugára,
 Vigan hallgatja dalaink!»

¹ A tücsök (la cigale) Mistral szülőföldjének, a Provence-nak kedvenc állata és egyúttal jelképe.

A latin fajhoz.¹

Latin fajom, oh ébredj, ébredj,
 Ragyog a napnak bíbora!
 Kupádban forr szőlőd piros levének
 Isteni gyöngyöző bora!

Kibontott lengő fürteiddel
 Thabor felől játszik a szél,
 A legragyogóbb faj vagy, hidd el,
 Mely hévben és örömben él.
 Harangszód' minden nemzet várja,
 Mert apostoli a fajod;
 Te vagy a világ harsonája.
 A te kezéd vet új magot.

Latin fajom, oh ébredj, ébredj,
 Ragyog a napnak bíbora!
 Kupádban forr szőlőd piros levének
 Isteni gyöngyöző bora!

Nagy folyamod. nyelveknek anyja,
 Hét széles ágban tova foly;
 Ömlik benn fény s érzés aranyja
 És mint Éden zenéje szól.
 Aranyhangod, oh Róma lánya,
 — Királyi népnek a dala —
 Amíg embernek zengi szája,
 A szónak lesz diadala.

Latin fajom, oh ébredj, ébredj,
 Ragyog a napnak bíbora!
 Kupádban forr szőlőd piros levének
 Isteni gyöngyöző bora!

¹ A latin fajú népek egyesülési ünnepén Montpellierben 1878 május 25-én.

Az igazságért dicső véred'
Mindenhol bőven hullatád ;
Hajósid, mikor visszatértek,
Egy új világ hírért hozák.
Eszméid szentelt ütemében
Zsarnok bilincseket törél . . .
S ki rendelhetne, oh én népem,
Törvényt, amíg hatalmad él?!

Latin fajom, oh ébredj, ébredj,
Ragyog a napnak bíbora!
Kupádban forr szőlőd piros levének
Isteni gyöngyöző bora!

A csillagok fényébe' járván
Meggyujtád szent szövétneked,
Művészi vászon s ékes márvány
Szépség forrása lőn neked.
Te vagy a művészet hazája,
A kellem lényedből fakad,
Tied vidámság lelki bája.
Örök ifjúság vagy magad!

Latin fajom, oh ébredj, ébredj,
Ragyog a napnak bíbora!
Kupádban forr szőlőd piros levének
Isteni gyöngyöző bora!

Remek szépségű asszonyiddal
Megteltek a pantheonok ;
Győztél vagy buktál, álmaiddal
Mindenik szív együtt dobog.
Híven követ mindenki téged,
Ha virulsz, felvirul a föld,
S ha elborúla dicsőséged.
Egész világ gyászfátylat ölt.

Latin fajom, oh ébredj, ébredj,
 Ragyog a napnak bíbora!
 Kupádban forr szőlőd piros levének
 Isteni gyöngyöző bora!

Kristályos tengered vizére
 Sok hófehér vitorla kél,
 Lábadnál terül el fővénye,
 Tükrében ég azúrja él.
 E mosolygó tengert az Isten
 Önfényével övezte át,
 Örökre egybekötve itten
 Népidnek barna szép fáját.

Latin fajom, oh ébredj, ébredj,
 Ragyog a napnak bíbora!
 Kupádban forr szőlőd piros levének
 Isteni gyöngyöző bora!

Itt terem napsütötte parton
 A béke lombja : olajág,
 S a szőlők kertjét minden halmon
 Piruló lombja fonja át.
 Latin fajomnak fényes multja
 Kél ismét szép emlékivel.
 Kereszt jegyében ragyogj újra,
 Népem, ébredj, remélj — jövel!

Latin fajom, oh ébredj, ébredj,
 Ragyog a napnak bíbora!
 Kupádban forr szőlőd piros levének
 Isteni gyöngyöző bora!

Fordította

GYULAI ÁGOST.

SZEMLE.

Bajza József emlékezete.

Ünnepi beszéd a Kisfaludy-Társaság Gyulai-serlegével.

Sokszor, ha hallgatom a Kisfaludy-Társaság felolvasóit, vagy mai irodalmunk más munkásain végig gondolok, egy másik, láthatatlanná vált írói közösség arcképei elevenednek meg előttem. Látom a jelenben elhangzó vers első gyökerét, a metafora ős-szemléletét a múltban, hallok a ritmikai előd távoli csendülését s hallucinálok a polemikus fegyverek zaját, melyből a maga erejére eszmélt magyar irodalom győzelme száz esztendővel ezelőtt megszületett.

Irodalmi társaságokban és irodalmi társaságokon kívül álmódóknak és vitézkedőknek ebből a nagy, láthatatlan «írói respublica»-jából ma a Bajza József élesvonalú arca válik ki és közeledik felénk. Tudom, hogy reám néz ma a legszigorúbb szemmel; szinte félek is tőle, mert érzem, hogyan figyel kritikusi hiba-fürkészéssel a mondataimat s hogyan köt bele, mint valamikor színi bírálataiban, a kijelentésben érvényesülő erdélyi accentusba.

Irígylem őt, ahogy a humanitásnak ebből a mély hullámvölgyéből kitekintve, elnézem növekedő alakját az emelkedő magyar történelmi tendencia gyönyörű vonalában. Pillanatokra magam is átérzem a mai embernek talán már szokatlan lelki feszültséget, mely a Széchenyi első nagy pozsonyi-mozdulatából kapja a lendítő erőt, hogy ezzel a lendülettel bekapcsolódjék a lázas korszak új magyar világot építő törekvéseibe. Látom, hogy fiatalos ingadozás után hogyan bontakozik ki a készületlenség és a túlságosan fékező önkritika kicsinyhitűségéből s Lessing és Kölcsey fegyverzetében, de egy el nem tanulható szenvedélyes meggyőződés szigorúságával hogyan lesz nemsokára maga is harcos szövetségestársa a haladó időnek.

Áldott és termékeny ez a szigorúság, mert az igazságtevő idő parancsait teljesíti. «Ellenmondás» az eszköze, mert természetlennek tartja a «bókolatok tónusát»; heves «oppozícióval» támadja a hamis tekintélyt, mert «lengeteg ítéletek» helyett «a szabad vélemények» barátja és «az igazság bátor keresője». Az idő parancsol és erre a parancsra Wigand kiadói vállalkozása megtorpan, hogy a nyelvújítás ügye tovább is diadalmaskodjék; Döbrentei «álfénye» kialszik,

Dessewffy irodalmi tekintélye elhalaványul ; Horvát István délibábjai szétfoszlanak az igazság északian hideg világításában. Az idő sokszor fájdalmasabbat is parancsol : a «mit Zweifel bewundernd» lessingi tételében a csodálatról a kételkedésre siklik át a hangsúly s az irodalmi patriarcha : Kazinczy klasszikussá szentelődött tekintélye sebet kap ebben a kételkedésben.

De ennek a harcpos kételkedőnek az aratása mégsem negatívum. Ott áll a nagy magyar konstrukció sodrában s lázas hittel építi társaival azt a másik Lánchidat, mely az irodalom két sokat vitatott partját, az egyetemesen emberit és a művészien magyart — Kazinczy és Petőfi között — összekapcsolja egymással. *Kritikai Lapok*, *Auróra* és *Athenaeum* ennek a nagy összekötő hídnak a pillérei.

Leteszem harcos kötetét, de sokáig nem tudok szabadulni tőle. Fagyosszívűnek mondták s mégis : egy vajudó korszak minden láza és nyugtalansága kisüt a száz évvel ezelőtt leírt sorokból. Hogy lehet az, hogy ennek a kritikus észembernek ma is megvan a maga sodrába kerítő, kikerülhetetlen lírája? Nem az argumentálás érzelmi és hangulati kísérőzenéje ez, sokkal több annál : páthosz, melyet csak az emelkedő, cél felé kiteljesedő korok munkásai tudnak így érezni és éreztetni : az erkölcsi lendület szenvedélyessége, Olyanszerű erő, amellyel a hugenotta Agrippa D'Aubigné — Bajza nagy rokona a szigorúságban — le tudta írni a fanatikus igazságszeretet nagyszerű parancsát : Amikor az igazság torkunkra teszi a törét, meg kell csókolnunk az ő fehér kezét, még ha a saját vértünk piroslik is rajta.

Líráról beszéltem : mi lehet a kritikus erkölcsi páthoszának a megfelelője az érzelmi költészetben? Ha minden léleknek csak egyetlen vonala volna, könnyű volna a felelet : az óda. De Bajza férfiasan szigorú arca versírás közben germánosan szőkére szelídül s a próza érdes numeróztatásának szerepét a németes trochaeusok és jambusok formáiban átveszi a dallam. A kor dallama veszi át, a modern dal, az érzelmes romanticizmus muzsikája. A kritikus magával szemben is alkalmazott szigorúsága nemcsak tartalmi, hanem zenei eszmeképet is állít maga elé s lírai birkózásának első célja ennek a zenei teljességnek a megvalósítása. Ezekben a szelíd, rózsaszínű vagy halványkék és elégikusan elsötétülő poémákban ma bájos anachronizmusként hat a nyelvújítás ritmus-kereső selypítése. Az «elszenderítő symphoniek», «rejtezve zengő csalogányok», «reszkette nyögdelő síphangok» és «balzam-lehellő szelek» között szinte látjuk, hogyan áramlanak át a magyar költészetbe a kor német lírájának halkán csobogó, alig borzolt vizei. A violához intézett költeményben ma is megfogja a finom zenei hallást a Csokonai-

tökéletességű dallam, *Deák Ferenc* aposztrofálásában percekre megállít a Petőfi büszkeségével és Coriolanus önérzetével megrajzolt önarckép, a *Sohajításban* a lezuhant magyarság fog a maga hit felé kapaszkodó pesszimizmusára ráismerni s az *Apotheosis* rövid sorai karcsú izmokkal is hordozói tudnak lenni a bukott lengyel szabadságharc sötét heroizmusának.

Ezek a zenévé csiszolt Bajza-versek viszik szét fiatal magyar lelkekbe a kor könnyen visszhangzó wertheri és ossiáni mélabúját. Mert a lírai energia nem veszhet el, szépségei beépülnek az eljövendő nagy magyar líra technikai és tartalmi ékességei közé. A legnagyobb eredetiség sem zárkozhatik el előlük: Petőfi vulkanikus eredetű költészetébe is belopja magát s ma is benne rejtőzködik belőlük néhány neptunikus szépségű zárvány. A fiatal Bajza így dalol:

Leányka, édes! Még most öledben
Elszenderülve Mennyet lelek.
Ki tudja? holnap Talán siromra
Leng a lenyugvó Est bibora.
Ah valljon e szív, Mely hön pihegve
Hófátyolodnak Alatta ver:
Fog-e felettem Sohajtozásban.
Mint a nyögő szél, Kesergeni?

(*Esthajnal*, 1822.)

S ha sírban is szeretni enged a halál
S a szív még ott is érez és dobog.
Elhunyt szívem téged, te kedves,
Hamvában is szeretni fog.

(*Emlékül*, 1826.)

A Matthisson-líra így inspirálja a fiatal magyar poétát. A szentimentális vers hatásokra morzsolódik szét s halhatatlan szépségek mögött meghúzódva ott él tovább az örökkévaló versben, melynek ezt a címet adta huszonnégyéves mestere: *Szeptember végén*.

A magyar írói respublica álmodója és vitézkedője hatásaival így nőtt bele a jövődbe. A Kisfaludy Károly európai magyarságú köréből indult s a kidőlt mestertől az új zászlótartók elszántságával vette át a hivatást: az új irodalom értékeinek megvédelmezését. Toldy beszéli róla, hogy betegségének utolsó hónapjaiban, amikor «emlékezetének táblája már pusztá volt» egyetlen kép maradt meg rajta: a Kisfaludy Károlyé. Ha ezt a nevet kimondták előtte, zokogni kezdett és összekulcsolt kezeivel eltakarta az arcát». Az irodalmi harcmezőn és a Múzsák szelídebb berkében — kiválasztott kettős munkaterületén — nem sokkal utána Gyulai Pál következett, a

kritikai szigorúság új örököse. Ez az ünnepi alkalom a három nagy szellemet ölelkezteti egymással ebben a pillanatban, mikor a Kisfaludy-Társaságban a Gyulai Pál nevét díszül viselő serleggel Bajza Józsefnek és az Igazság minden szenvedélyes bajnokának nevét hálával és tisztelettel köszöntöm.

Áprily Lajos.

Hat év magyar építőművészete.

Jelentés az 1930. évi Greguss-jutalomról.

(Harmadik építészeti évkör. 1924—1929.)

Abban a hat esztendőben, melyet az építészeti Greguss-díj szempontjából tekintetbe kell vennünk, az építőművészet küzdelmes életet élt, mégpedig ennek a kifejezésnek többféle értelmében. Küzdelmet folytatott a gazdasági aszályal, ami azt jelenti, hogy még mindig a legszerényebb korlátok közt mozog az építkezés és a tervezők irodáiban szinte csak kivételesen akad munka — de élénk küzdelem folyt a *stílus* körül is, ami azt jelenti, hogy építészeink az anyagi viszonyoktól függetlenül, igazi művészi idealizmussal keresték és keresik a ma emberének alakító és kifejező módját. Bármily szomorú is az építőtevékenység pangása, mégsem szabad építőművészetünk sorsán kétségbeesnünk, hiszen öröndetes jelenség, hogy a hét sovány esztendő tartama alatt sem szűnt meg építészeink gárdája mélyrehatóan foglalkozni az építőművészet alapvető problémáival, ha nem is az építész sajátos téglá-, kő- és beton-nyelvén, de legalább elméletileg, viták hosszú során, könyvekben és cikkekben, esetleg rajzpapíron. Erről keveset tud a nagyközönség, mert e viták a Magyar Mérnök- és Építész-Egyesület falai közt folytak le, a vitázó cikkek pedig szaklapok hasábjain jelentek meg. Szinte az a látszatja, mintha a mai építészet stílus-problémái kizárólag egy szakma belső ügyei volnának. pedig a valóság az, hogy városaink házai mégis csak az a keret, amelyben életünk és a következő nemzedékek élete leperreg, nem közömbös tehát, hogy ez a keret nekünk való-e vagy sem, összhangban van-e életünkkel és ízlésünkkel vagy sem. Nem tartjuk egészen helyesnek, hogy e művészeti problémákat a véletlen keze ennyire elszigetelte az élő élettől s örvendünk, hogy ennek az elszigeteltségnek megszűntetésére megalakult — épen a Greguss-díj évkörében — a Lechner Ödön Társaság, amelynek egyik feladata, hogy a közönséget tájékoztassa arról, ami építőművészetünket a legbehatóbban foglalkoztatja.

Ennek magva pedig a mai építészeti stílus. Nemcsak nálunk, hanem főképp a külföldön, elsősorban Hollandiában, Németország-

ban, Franciaországban. Külföldi irodalma oly bőségesre dagadt, hogy szinte lehetetlenné teszi az áttekintést. Egy körülmény mégis kezére jár a kritikának: odakünn nemcsak papiroson vetnek fel új s újabb eszméket, hanem nagyszámú megépített példa is áll rendelkezésünkre s ad közvetlen fölvilágosítást. Utcasorok, sőt egész városnegyedek kínálkoznak illusztráció gyanánt és hívják fel a szemlélőt az összehasonlításra. A kép, amelyet adnak, semmiben sem hasonlít az építészeti valamilyen elmúlt korszakának képéhez. A múlttól való elszakadás vágya ott típusos a mai építészek jó részére. Bár az ilyen törekvések nem egészen újkeletűek, mégis az a dolog látszatja, mintha a világháború után tevékenységbe lépett építőnemzedék ezt a katasztrófát tekintené annak az elválasztó vonalnak, amely elkülöníti a ma építészét minden más kor építészétől. E törekvés elméleti igazolását abban keresik, hogy egyrészt soha nem sejtett lehetőségek nyíltak meg az építész számára egy új anyagnak, a vasbetonnak tökéletesebb kiaknázásával, a régi szerkezetek tehát túlnyomórészt technikailag elavultak, másrészt a mai ember életrendje, szociális elhelyezkedése, világsszemlélete, érzése mindenben eltér a régibb nemzedékétől, amiből az folyik, hogy építészeti vágyai is szükségképen megmásultak. Általában ezeket az okokat szokták a legújabb építési formák egyre szélesebbkörű elterjedésének igazolásául emlegetni. S ezt illusztrálják azok a családi és bérházak, templomok, színházak, kereskedelmi és sportcsarnokok, amelyekben már nyoma sincs a teherartó oszlopnak, a belsőségek rétegzettségét jelölő párkánynak, a nyílásokat s más elemeket kiemelő keretrendszereknek, a falat élénkítő vagy a szerkezeti tagok funkcióját nyomatékosan szemléltető diszitménynek, a nagy falfelületek tagolásának és más e féle évezredes építészeti elemeknek. Végeredményben a tetőnélküli köbszerű tömb lett a kisebb épületek legtöbbszörének alapformájává csak épen annyi módosítással, amennyit a belsőségek gyakorlati célja megkíván. Mert ha eddig az új épülettípus alapformáját csak épen külső megjelenésében jellemeztük, mindjárt hozzá kell tennünk, hogy az új építési elgondolásban nem ennek jut a döntő szerep, hanem inkább a belsőségek célszerű alakításának. Ez a belülről kifelé való építkezés mintegy ellenhatása annak a régibb gyakorlatnak, amely igen gyakran feláldozta a homlokzat valamely önkényesen kiválasztott stílusának a kényelmes és higiénikus lakhatóságot. S mindjárt hozzátehetjük azt is, hogy a legújabb építészeti alakításokban nem látjuk viszont sem a kései renaissance-ban kialakult tengelyrendszert, sem a barokknak egymást átható térrendszerét. Mert ebben a tekintetben is a gyakorlati cél vált mindenekfelett uralkodóvá. Hogy ezt

a célt mily mértékben sikerült ezzel az alakítási móddal elérni, az már nem tartozik szemlénk sorába. Ennek a rendkívül egyszerűsített építészetnek gyors és széleskörű elterjedése némi lélektani magyarázatot találhat abban, hogy a világfelfordulás zavarai után egyre erősebbé lett a vágy a nyugalom, rend és egyszerűség után, főképp a Nyugat iparállamaiban.

Az ily építészeti eszmék utat találtak hazánkba is. Sőt megállapítható, hogy épen Budapest látott néhány ilyfajta épületet emelkedni már oly időkben, amikor a külföldön ilyesmire még senki sem gondolt. Mihelyst azonban a külföldön száz- és ezerszámra kezdtek épülni ily épületek, nálunk is erősebben kezdtek foglalkozni ezekkel a gondolatokkal építészeink. S elmondhatjuk, hogy jelentékeny részük, mint erről e nyár két építészeti kiállítása is tanuskodott, a legkomolyabban foglalkozik a műtörténeti formákat mellőző építkezés problémájával.

Úgy ezek a kiállítások, mint a Mémök- és Építész-Egyesületben elhangzott tanulságos viták azt mutatják, hogy e közös alapon álló építészek épen nem gondolkodnak egyértelműen a *miként* kérdéséről. Az egyik rész radikálisan fogja fel feladatát és arra az álláspontra helyezkedik, hogy adva van az építőanyag, adva van az új szerkesztési mód, adva van az épület célja: az építésznek most már semmi egyébre sem kell tekintettel lennie, mint arra, hogy ezekből az adottságokból szerves egészet szerkesszen, mégpedig pusztán építészeti elemekkel. Jellemző azonban, hogy ez az elv modern építészeink körében eddig nem tudott általános érvényre jutni. Sokan ugyanis azt érzik, hogy az ilyen építészeti stílus mintegy légüres térben függ s nincs benső kapcsolata sem a hellyel, amelyben funkcióját végzi, sem a korszakkal, amelynek gyermeke, sem a kultúrával, amelyet szolgálni kíván. Ezek az építészek a helyet, a kort, a kultúrkört épen oly fontos stílustényezőknek tekintik, mint amilyen például a téglá, a beton vagy az építési cél. E részben tehát bizonyos szakadásról számolhatunk be, s valóban az újabban nyilvánosságra került tervek s az új épületek java félreismerhetetlenül mutatja a felfogásoknak ezt a szétágazását. Csak egy ponton egyeznek: abban, hogy elfelejtették a művészettörténeti formák fontosságának elvét.

Becslésünk szerint modern építészeink többsége a második csoportba tartozik. S ezen nem csodálkozhatunk. Velük együtt mi is azt valljuk, hogy az építészet sokkalta finomabb és bonyolultabb művészet, semhogy néhány kopárrá súrolt elv megtestesítése válhasson egyetlen céljává. Mi az építészetben egy ép oly művészi kifejező erőt értékelünk, mint a többi művészetben és meg vagyunk győződve

róla, hogy mindig lesz egy finom különbség, amely elválasztja a pusztá térképző, szerkezeti és céltvalósító, alapján véve mérnöki alkotást egy olyan alkotástól, amelyben többletként még költői intuitív erők is testet öltenek s hatnak a szemlélőre. Mi több, megértjük és méltányoljuk azt az építészeti törekvést is, amely nem utolsó célként azt tűzi maga elé, hogy építészetünknek meglegyen a maga határozott taláíze, lássék meg rajta, hogy itt keletkezett, ezen a földön, hogy a mi kultúránknak igazi gyermeke. Ez a törekvés nem új, ma is megvan s biztosak vagyunk a felől, hogy mentül több nagy építőtehetségünk születik, annál erőteljesebben fog élni ez az eszme is. Hogy egy ily cél miként érhető el, a felett ma nagyon megoszlanak a vélemények. De meg vagyunk győződve róla, hogy nem elvek programmatikus kidolgozásán fordul meg a telivér magyar építészet sorsa, hanem azon, hogy mekkora tehetség nyúl meggyőződéssel, benső erőttől hajtva ehhez a nekünk fontos problémához.

De még így sem tartjuk fölöslegesnek az e felett lezajlott hosszú, szakszerű, nem eléggé méltányolható kitartással folytatott építészeti vitákat. Sok érdekes szempontot vetettek fel, sok buzdítást és bizakodást hintettek széjjel, mindenekfelett pedig mintegy időszerűvé tették az építészetnek stíluskérdését. Lehetetlen volt e törekvéseket figyelmen kívül hagyni akkor, amikor egy oly eminenter építészeti vonatkozású tárgyról van szó, mint amilyen az ezidei Greguss-díj, amely a nemes örökhagyó pár akarata szerint ezidén valamely oly építészeti mű kitüntetésére fordítandó, amely kimagaslik az 1929. esztendővel záruló évciklusban kivitelre került, befejezett épületek közül.

A kritikusnak, aki ily célból szemlét tart ennek az évkörnek művein, éppen nem irigylésreméltó a feladata. Oly kérdésben dönteni, amelyben maguknak a gyakorló szakembereknek ellentétes vagy legalább elágazó már a kiindulási pontja is, eltérő az elve, különböző az érzése — hozzá még művészeti kérdésben ítélni, amelyben a finom, szavakba alig foglalható imponderabiliáknak is döntő szerepük lehet, valóban kényes vállalkozás. Aki rászánja magát, elkészülhet arra, hogy jelentékeny véleményeltérések fognak eléje meredni a szakma köréből is. Mégis hasznosnak tartjuk ezt a vállalkozást, mert reméljük, hogy ezzel is éleszthetjük a köztudatban e nemes művészet iránt való érdeklődést. A rendszeresen ismétlődő építészeti Greguss-díjnak remélhetőn némi hatása lesz oly irányban is, hogy legalább bizonyos időközökben közüggé segíti tenni építőművészetünket.

A Kisfaludy-Társaság bíráló bizottsága, amelynek az ezidei Greguss-díj felett kellett döntenie, ezúttal több figyelemreméltó alko-

tást talált a tekintetbe vehető alkotások közt, mint legutóbb. A viszonylagos bőség megokolta tette azt is, hogy első sorban csak a nagyobbyszerű, nehezebb építészeti problémák helyes megoldásaira összpontosította figyelmét. Igaz ugyan, hogy egy kis lakóház sokkal művészebb lehet, mint egy közömbös épületóriás, de igaz az is, hogy egy sokszorosan bonyolultabb feladat ép oly kiváló megoldása az alakító erőnek magasabbrendű tevékenységét, a képzelet és tudás nagyobb mértékét kívánja meg és a legyőzendő nehézségek sokkalta nagyobbak. Miután ebben az évkörben találtunk az utóbbi kategóriába tartozó jeles műveket is, alig érheti a bizottságot szemrehányás azért, hogy az egyébként jeles kisebb lakóházakat nem vonta szűkebbkörű bírálat alá. Ugyanilyen okból kénytelenek voltunk eltekinteni egy egyébként kitűnő különleges alkotástól is, Hikisch Rezső soproni emlékkapujától, amely építészeti tartozéka Kisfaludi Stróbl Zsigmond szobrászati alkotásának s minden szépsége mellett is már ebből az okból (egy egésznek a része) sem volt a kiválasztott művek szűkebb körébe sorolható.

Maradt ezek után négy oly építészeti mű, amelyek mindegyike külön figyelmet érdemel. Ezek: Kotsis Iván tihanyi biológiai intézete, Györgyi Dénes és Münnich Aladár közösen tervezett debreceni Déri-Múzeuma, Árkay Aladár Győr-gyárvárosi r. kath. temploma és Medgyaszay István budapesti Baár-Madas-leánynevelőintézete. Négy, egymástól mindenben eltérő épülettípus, mind a négyet gondosan, művészi módon alkották meg szerzőik.

Az első, a tihanyi intézet, kiváló céltudatossággal oldja meg feladatát s e megoldáshoz a legegyszerűbb eszközöket használja. Az építész téralakító művelete itt a belső terek sorozatos egymásmellé fűzéséből állott, amint azt a laboratórium munkarendje kívánta. A finom arkádokkal összekötött épületsor külső alakja egyedül e térsorozat technikai alakításából adódik. Súlyosabb természetű problémát jelentett a Debreceni múzeum. Itt a legkülönbélebb céloknak megfelelő belső terek sorából kellett egyetlen egységes építészeti egészet formálni (múzeum, könyvtár, előadó-terem, laboratórium stb.). Az alakítás és formanyelv dolgában azonban bizonyos fokig kötött kézzel dolgoztak a tervezők. Mert az épület a Nagytemplom közelébe került s a kívánság az volt, hogy az új múzeum formanyelv dolgában ne térjen el nagyon a régi, több, mint százéves Nagytemplomtól. Ez a korlátozás készítette a tervezőket arra, hogy egy ma már nem élő stílus értelmében mondják el mondanivalóikat. Az előírt feladatot finom ízléssel oldották meg s némely belsőségük a régies formanyelv ellenére is jóhatású, a nyugalom, előkelőség, sőt ünnepélyesség hangulatát is árasztja.

Sokkalta szabadabban sáfárkodott az utolsónak említett két mű mestere: Árkay Aladár, a Győr-gyárvárosi templom építője és Medgyaszay István, a budapesti Baár-Madas-leánynevelőintézet szerzője. Árkay győri templomát bizonyos vérségi kapcsolat fűzi e mesternek Budapesten épített templomaihoz: valamennyien együttvéve az ő sajátos, egyéni stílusának szülöttei. A győri templom háromhajós, keskeny mellékhajókkal, úgyhogy a térhatást a szépen alakított főhajó kormányozza; a betonanyag megengedte neki, hogy a hajókat egymástól elválasztó pilléreket mentül karcsúbbakká méretezze s ezeknek sugár karcsúsága lehetővé teszi, hogy a mellékhajók terei a főhajó terével szorosabb egységbe lépjenek. A főhajó alacsony gádorfalán pihen a sík mennyezet, amelyet erőteljes vízszintes tartók osztanak mezőkre. E mezők igen egyszerű formákba osztott, erőteljes színű ornamentumok révén nyájas és mégis komoly színhatással tetézik az egyebekben csaknem fehér belsőséget. Fokozzák ezt a hatást a mellékhajókba vágott, stílusos üvegfestményektől díszes nagy ablakok, amelyek épen a főhajó pilléreinek karcsúsága révén magából a főhajóból is jól láthatók. A fejnélküli pilléreken nyugvó félkörös ívek ritmusos sora a főhajóba belépő tekintetét a szentély felé vezeti. Csak e szigorún építészeti elemekből áll a templom belső kialakítása. Nem hagyjuk említetlenül, hogy az építész a pillérek belső oldalára szereltette a legegyszerűbb szabású, a pillér alakjához stílusosan simuló világítótesteket: jó példája annak, hogyan lehet kiküszöbölni egy kisebbméretű templomból a belső térhatást sokszor zavaró csillárrendszert.

Az épület külső képe, főként a főhomlokzaté, komoly és erőteljes. Rendkívül egyszerű körvonala monumentálissá erősíti a templomtest képét, amelynek különleges nyomatékot ad az arányosan méretezett baloldali egyetlen torony. Fokozza a templom arculatának komolyságát az *alla rustica* kinagyolt munkakövekből álló külső burkolat, amelynek sötét bíborbarna színe s finoman meglátolt kőkötési rendszere minden egyéb dísz feleslegessé tesz s magában is leköti érdeklődésünket. A művész itt egyszerű, valóban építészeti eszközökkel ért el igen kedvező hatást.

Medgyaszay István budapesti leánynevelőintézete kertbe épített három szárnyból áll, amelyek három oldalról fognak körül egy igen tágas udvart. A belsőségek alakítása természetesen a nevelőintézet különleges céljaihoz simul s ezt az építész a szárnyak homlokzatán a nyílások kiképzésének módjával is feltünteti. A szorosan vett intézeti célt szolgáló emeletsorokon egyszerű négyszögletes kivágásúak az ablakok, minden ornamentális keret nélkül. Biztos, szilárd rend-

ben vonulnak végig az emeleteken a csekély közökkel elválasztott ablakok. Emeleteket elválasztó plasztikus párkányok nincsenek. Az emeletek és nyílások ez egyszerű és szigorú rendjét a szárny közepébe épített, nagyobb ereszmagasságú rizalit bontja meg díszes nyomatékával: a két emelet nyílásai igen nagyok és szemben a szárnyak szigorú négyszögeivel: félkörös lezáródásúak, hozzá még lágy vonalvezetésű, plasztikus keret is fogja azokat körül. E nagy nyílások alját frízszerűen köti össze egy finommívű erkélyrács, amely, bár nem utánzat, mégis emlékezetünkbe idézi a magyar népművészet hasonló célból készült hangulatos alkotásait. Különösen finoman illeszkedik ez az elem a földszint bejárói fölé: karcsú páros pillérek tartják ott, amelyek félkörös ívei egyszerű bordáikkal újra magyaros hangulatot árasztanak magukból. A rizalitokat, mint külön egységeket, nyomatékkal látja el a szélükön végigfutó keret kőkötés-formája, amely mintegy foglalja az egyenletes textúrájú falsíkot. Magyaros pártaszerű hatást ad a tetőn sorba állított padlásablakok kiképzésének módja.

Külön dicséretet érdemel ezenkívül a kert vízmedencéjének építészeti eszközökkel való művészi kiképzése.

Úgy az imént röviden ismertetett leánynevelőintézet, mint a győri templom a bírálóbizottság véleménye szerint egyformán megérdemli, hogy szerzőiket a Greguss-díj koszorújával ékesítsük. A bírálóbizottság tehát egyhangúan azt javasolta a Kisfaludy Társaság taggyűlésének, hogy ezúttal az építészeti Greguss-díjjal az ismertett két mű szerzőjét, Árkay Aladárt és Medgyaszay Istvánt tüntesse ki.

A Kisfaludy Társaság taggyűlése ugyancsak egyhangúan elfogadta a bírálóbizottság javaslatát s azt határozattá emelte.

Lyka Károly.

IRODALOM.

Nyelvtudomány és nyelvtanítás.

Erdélyi Lajos dr.: *Mondattani tanulmányok*. Budapest, 1930.

I. Minden nyelvben vannak olyan mondatok, amelyekben egyes mondatrészek halmozódnak, pl. «Most harag és nagy bú forog elméjében.» Ezeket a régi nyelvtan, sőt még ma is egyes nyelvtanok összevont mondatoknak nevezik s azt tanítják, hogy több egyszerű mondatból rövidültek. Az idézett mondat teljesebb változata pl. ez volna: «Most harag forog elméjében. Most nagy bú forog elméjében.»

Ezeket az ú. n. összevont mondatokat veszi vizsgálat alá Erdélyi Lajos *Magyar nyelvi tanulmányainak* legújabb kötetében, amely *Mondattani tanulmányok* címet visel. Egy régebbi nagyobb tanulmányának egy részét teszi itt újra közzé, némi átalakítással s az újabb nyelvészeti irodalomra való utalással. Érdekes azonban, hogy a dolgozat felfogásán, nyelvi és egyéb érvein semmit sem változtatott a szerző, s fejtegetései most is ép oly érdekesen és szakszerűen hangzanak, mint egy emberöltővel ezelőtt, amikor a modern nyelvlélektani irányzat még alig indult útnak.

II. Változatlan frissességét és újszerűségét annak köszönheti Erdélyi tanulmánya, hogy a felvetett nyelvészeti kérdést nem egyoldalú s merev felfogással oldja meg, hanem lelkiismeretes pontossággal felkutatja a kérdésnek több mint kétezer éves történetét, kritikai szemmel elkülöníti a helyest a helytelentől, szétválasztja a kérdésesomban lappangó problémaszálakat és szempontokat, s a tétel elfogulatlan vizsgálata meg a legújabb tudományos belátás alapján adja a megoldást.

Megtudjuk könyvéből azt, hogy az ú. n. összevont mondatoknak látszólag szűk nyelvtani kérdése nemcsak számos más alapvető nyelvészeti kérdéssel kapcsolatos, hanem más tudományokban is felfedezhető s végeredményben a tudományok tudományában, filozófiai disciplinákban gyökerezik.

1. A görög stoikus filozófusok az élet és a lét kérdéseit külsőleges eljárással kezelték s a dolgok magyarázatában az egyszerűről, az elemről emelkedtek a bonyolultabb tények felé. Ez a formai és összerakó eljárás tűnik ki a logikai ítéletről vallott felfogásukból is.

Hagyomány szerint ugyanis különbséget tettek teljes és hiányos, más szempontból pedig egyszerű és nem egyszerű ítéletek között. Amott már szerepel a kihagyás elve, az, hogy teljesebb ítéletformák később hiányosakká válnak; emitt az összegezés elve, amely azt jelenti, hogy szellemi alakzatok elemekből való synthesis által jönnek létre.

A stoikusok ítélettana tovább vándorolt a rómaiakhoz, akik már részletesen kifejlesztették az összetett ítéletek csoportját; a rómaiaktól jutott a középkori dialektikába s innen az újkori formai logikába. Még ma is járja itt az összetett ítéletek tana, s ugyanúgy elemzik őket, mint a régi nyelvtan, t. i. egyszerű ítéletekre bontják.

2. Az összetett hiányos ítéletek tana nem állapodott meg a logikusoknál, hanem más elnevezések alatt bevándorolt a retorikába, illetőleg a stilisztikába. Az ékesszólás tanítói, a görög és római rétorok átvitték e tant a tiszta gondolati síkból nyelvi térre, s az érdekes alakzatok, szokatlan fordulatok közt tanították a zeugma (fűző), *ἀπό κοινοῦ* (közös résszel bíró) s a *σύνληψις* (összevont) alakzatokat, amelyekben az összevonás elmélete lappang, aminthogy a felhozott példák is az ú. n. összevont mondatok körébe vágnak.

3. Megjelent a stoikusok ítélettana a nyelvtanban is. A régi grammatika ugyan még nem ismert külön mondattant, de a szójelenségek körében már kezdettől fogva tért hódított az a felfogás, hogy a kötőszó csak mondatokat kapcsol. Ha tehát két szó közt van kötőszó, ott eredeti mondatok összevonásáról van szó. Ilyen formában jelenik meg az összevont mondatok tana abban a nyelvtani irodalomban, amelynek megalapítói Apollonios Dyskolos és Dionysios Thrax görög grammatikusok, és a közép- meg újabbkori latin nyelvtanokon keresztül felnyúlik egész a XVIII. század utolsó évtizedéig.

Ekkor fordulat állott be a nyelvtudomány történetében. Kifejlődött a nyelvfilozófiai irányzat, amely — a németeknél — önálló helyet biztosított a nyelvtanban a mondattannak. A mondatot tudatosan azonosították a logikai ítélettel, s bár eddig is titkon filozófiai tanokból táplálkozott a nyelvtan, most tárt kapu nyílt a logikai tanoknak és szörszálhasogatásoknak. Ez a bölcselő nyelvtudomány szentesíti a régi nyelvtannak a kötőszó szerepére vonatkozó tanítását, s nevet is ad a dolognak. elnevezi a szóbanforgó jelenséget összevont mondatnak. E kor leghíresebb filozófus nyelvészei terjesztik e felfogást, köztük egy Adelung s egy Bernhardi. Későbbi nyelvtanírók gondolkozás nélkül átveszik elődeik tanítását, sőt annak alapelvét még következetesebben és merevebben alkalmazzák a nyelvtényekre, s kezdetét veszi a németek után nálunk és más nemzetek nyelvtani irodalmában is a szóbanlevő mondatformák ízléstelenségig menő,

szórszálhasogató elemzése, felbontása. Széltében-hosszában tanítják, hogy minden olyan mondat, amelyben egynemű tagok kötőszók által vannak kapcsolva, összevont.

III. Hogyan kell helyesen értelmeznünk és taglalnunk mondatainkat? Hogy' szól az új elmélet s milyen érvekkel dönti meg a régít?

1. Ha nem is kimondottan és tudatosan, három különböző értelemben használják az összevonás elnevezést a régi elmélet hívei.

a) Egyesek azt tanítják, hogy az összevonás a nyelvfejlődés folyamán történt. A fejlődést két értelemben veszik: vagy lelki, vagy történeti fejlődést értenek rajta.

Tény, hogy a lelki fejlődés alacsonyabb fokán egyszerű mondatok keletkeznek, s ezek eredményét a lelki tevékenység később bonyolult alkotásokra használja fel. A jelen esetben azonban az eredeti alak (pl. «Szegény koldus ázik. Szegény koldus fázik») a felesleges ismétléssel még bonyolultabb kifejezés volna, mint az a másik, amelyet összetettnek állítanak («Szegény koldus ázik, fázik»).

A történeti fejlődés szempontjából az összevonás azt jelenti, hogy a nyelvfejlődés tényleges kialakulása során előbb jelentek meg a teljesebb mondatpárok, s ezekből rövidültek volna későbbi korban az ú. n. összevont mondatok.

Az ősi nyelvfejlődés korában minden szónak mondatértéke volt. Ezek a szók halványodtak később mondatrészekké úgy, hogy kettőkettő s aztán még több összebbejtődött. Ilyen összebbejtés később is számos nyelvalkzatnak a szülőanyja. Így keletkezett pl. a hanem kötőszóval kapcsolt mondat szerkezet, így álltak elő a személyragos igealakok, így számos más ragos forma stb. Ilyen értelemben tehát volna összevonás, de ez megint oly tágkörű, hogy épen ezért semmit sem mond, s önkényes volna ezt ép a szóbanlevő mondattani jelenségre lefoglalni.

A nyelvtörténet különben ismer olyan korszakokat, amikor sokkal jobban halmozták az emberek a homogén szerepű szókat, mint manapság, amikor inkább szeretjük elaprózni mondanivalónkat.

b) Egy másik felfogás az összevonást abban az értelemben használja, hogy a rövidebb mondatforma gondolat tartalma, logikai értéke ugyanaz, mint a megfelelő teljesebb változaté. Ez a logikai összevonás-elmélet azonban a csak kissé is alaposabb vizsgálódás előtt megdől.

Vannak ugyanis szépszámmal olyan halmozó mondatok, amelyeket csak teljes értelmetlenség árán lehetne felbontani egyszerűekre. Ilyenek pl. «Egy meg egy kettő.» «A és B testvérek.» «Péter és Pál vitatkozik.»

Vizsont amelyek teljesebb mondatokra bonthatók, azoknál

sem mondhatjuk, hogy a teljesebb alakzat mindenben ugyanazt jelentí, mint a rövidebb mondatforma. A teljesebb változat ugyanis egyrészt többet, másrészt kevesebbet fejez ki, mint a tömörebb szerkezet. «Szegény koldus ázik, szegény koldus fázik» ebben nincs jelölve az «ázik, fázik» szoros összetartozása, de viszont a részek nyomatókosabbak, mint a rövidebb formában: «Szegény koldus ázik, fázik.»

Kétségtelen tehát, hogy a logikai összevonás-elmélet is tarthatatlan s még inkább, mint a fejlődéstani, mert a nyelvtények értelmének meghamisítására vezet.

c) Használják végül az összevonás szót abban a legszélsőbb s tulajdonképeni jelentésében, hogy mindannyiszor, minden egyes alkalommal, amikor a beszélő halmozó mondatot használ, ennek a kimondását több egyszerű mondat képzése előzte meg a lelkében. Az alkalmoszerű összevonásnak ez az elmélete a végtelékig hajtotta s erőszkolta az összevonásban rejlő elvet, s azt akarja velünk elhitetni, hogy pl. ezt az egy mondatot: «Övék a hatalom, a jóllét, a fény, a dicsőség, a befolyás; rendelkezésükre áll a hivatal, a vasút, a hajó, a bank a város, a megye, a mandátum, a tudomány, a sajtó, a színház és a börtön» 16 kisebb mondatból fűzte össze az írója. A beszéd tapasztalható gyors lefolyása mellett legalább is valószínűtlen, hogy egy-egy hirtelen kigondolt és kimondott mondat ily hosszadalmas összetákolásnak volna az eredménye.

Íme, az összevonás elmélete sem fejlődéstani, sem logikai, sem alkalmoszerű formájában nem állja meg a helyét. Tárgyalt mondataink nem nevezhetők összevontaknak, anint ezt már Erdélyi előtt is többen észrevették és kimondották, pl. hogy csak a jelesebb kutatókat említsük, tudós hazánkfia, Brassai, a német nyelvtan reformátora, Kern és Burghauser. Mi legyen hát e mondatok neve, s hogyan kell őket értelmezni?

2. Kern a többszörös, ill. több alannyal stb. bíró mondatok elnevezést ajánlotta az elvetett összevont mondat helyébe. Burghauser azonban még tovább megy Kernnél s azt állítja, hogy itt csak egy, egységes mondatrész szerepel, de az többtagú. Az ő elnevezését fogadja el Erdélyi s annak igazolására, hogy itt valóban egységes, csak többtagú mondatrészszel van dolgunk, a következőket hozza fel: a) akárhány szóból álljon is egy mondatrész, csak egy szóval kérdezzünk rá, pl. «Kamra, padlás, pince, verem mind kiürült.» Mi ürült ki? b) a homogén tagok jelentésüknél fogva egységbe olvadnak, pl. «Az ifjú és tapasztalatlan férfi sok akadályba ütközik», itt a kéttagú jelzőt az okviszony fűzi egymáshoz; c) a hangsúly, a hanghordozás sokszor külön szólammá, tehát külső, formai, zenei egységgé tömöríti az egy-

nemű tagokat, pl. «Péter és Pál | hajba kapnak», *d)* az egynemű tagok oly szerves egységet alkotnak, hogy az egész egy jelzőt vagy viszonyító elemet kaphat, pl. «Ite mecum, qui et vosmet ipsos et rem publicam salvam vultis». «Wir sprachen viel von deinen Reisen und deinen sonstigen Abenteuern», «Arany-ezüstért, cifra ruháért, lányt el ne végy koszorújáért», *e)* a több tagból álló mondatrész sokszor teljesen összeolvad egy szóba, s így keletkezik a mellérendelő szóösszetétel, pl. «(harminc-egy)edikén», «hírneves».

Ha két vagy több ige áll egy mondatban, azt Brassai, Kern és követői már összetett mondatnak vették. Ilyenformán kiemelték az igét a mondatrészek sorából s többtagú igei állítmányt nem ismertek el, mert szerintük minden egyes határozott alakú ige külön mondatot alkot. Burghauser nyomán Erdélyi megcáfolja Brassai és Kern egyoldalú ígés elméletét, amely egy időben oly nagy port vert fel, s kimutatja, hogy az igei állítmány is lehet többtagú. Bizonyítja ezt a következőkkel: *a)* több ige mellé csak egyszer tesszük oda a segédigét, pl. «Ha látta s hallotta volna», *b)* az egységes használat tömörített ilyenfajta ikerigéket «bécsúsz-mászott», *c)* ha a szanszkritban kétszer tesszük ki az igét, akkor annak új, egységes jelentésmódosulata áll elő, pl. «főz-főz» = folytonosan főz.

Ezek alapján mi is elfogadhatjuk Erdélyinek azt az eredményét, hogy a szóbanforgó mondatok nem összetettek, sem összevontak, hanem egyszerű mondatok, amelyek egységes, de többtagú alannyal, tárggyal, igeállítmánnyal stb. bírnak. Taglalásuk, elemzésük tehát ugyanúgy történik helyesen, mint a többi egyszerű mondaté: alanyi és állítmányi részre s bővítményekre.

IV. A szűkebb nyelvtani kérdéseken kívül alapvető tudományos problémák is helyet találnak Erdélyi fejtegetéseiben. Ahogy az ítéleteket értelmezi és taglalja, összhangban van fejtegetése a legalaposabb logikairók felfogásával. A nyelvjelenségek lélektani magyarázatára vallott nézeteit a modern tapasztalati és kísérleti lélektan épűgy támogatja, mint az alaklélektan pozitív eredményei. A mély logikai belátás és a természetes lélektani magyarázat érdemessé teszi könyvét arra, hogy ne csak a nyelvtudós forgassa, hanem az is, aki a nyelv tanításával foglalkozik. Mert itt sok-sok helyes részletmegfigyelést és a mellett sok mély elvet elsajátíthat. És lépten-nyomon ráeszmélhet a könyv olvasása közben arra az érdekes igazságra, hogy a legmélyebb tudományos eredmény a legpedagógiaibb is egyúttal, mert természetesebb, mint az érthetlenség és furcsaság leple alá rejtőző nagyhangú tudakosság.

Papp István.

Mythologia és geologia az emberfaj őstörténetének megvilágítására.

Edgar Dacqué: *Urwelt, Sage und Menschheit*. R. Oldenbourg, München és Berlin, 5. kiadás 1928.

A fejlődéstudomány darwini iránya az embert egy hosszú állati fejlődési sor utolsó sarjának tekinti és közvetlen őst, ha nem is a ma élő emberszabású majomfajokban, de egy azokhoz igen hasonló, kihalt embermajomban keresi. A híres jávai majomember-koponya (*Pithekanthropus erectus*) mutatná a majomtól az emberhez való átmenet jellemző alakját. Így az ember az állati ősök egy hatalmas galériájának legifjabb leszármazója, az emberszabású majmoknál is fiatalabb utódja volna, aki az optimista világszemléletű biológusok szemében csodálatosan magas, bár természetes fejlődéssel az állatvilág csúcspontját alkotja, egyes pesszimisták szemében pedig ősi őstörzseinek és természetes mivoltának mind nagyobb elvesztésével, voltaképpen nem más, mint degenerált majom.

Ez ellen a felfogás ellen magának a fejlődéstudománynak a keretében szinte forradalmi ellenkezés támadt. Ennek vezére az 1916-ban elhunyt Klaatsch. Szerinte¹ t. i. az embert alacsonyabbrendű Primates-törzs közvetlen leszármazójának, a Primasokat pedig az emlősvilág kezdetleges, közvetlenül gyökeréhez csatlakozó tagjainak kell tekinteni. Így az ember önálló Primaság, amellyel párhuzamosan húzódik az embermajmok fejlődése a nélkül, hogy ezek az ember igazi ősei volnának. Klaatsch ugyanis az emberi szervezetben annyi primitív alkatot talált (kéz, fogazat stb.), hogy az emberfaj kifejlődését a harmadkorba teszi hátra. Az emberfaj ifjúkora egyúttal minden ma élő emlős őseit is magába foglalja, az emlősfajok szétválásánál tehát az emberfaj története mindjárt a korai emlősök történetével együtt kezdődik. Ha egyáltalában beszélhetünk az emberfaj és az embermajmok közeli rokonságáról, akkor Klaatsch szerint inkább az emberszabású majomfajok hasadtak le az emberfajról és egyoldalú fejlődéssel különválva, szinte degenerált embereknek tekinthetők: az őserdőbe való visszahúzódásuk megpecsételte állatinak megmaradó sorsukat. Míg az állati emlősfajok fejlődése zsákutcába jutott, az emberfaj nagyrészt, főleg hüvelykujjában is megtartotta kezdetleges, eredeti mivoltát, ezzel nagy fejlődésre való

¹ *Der Werdegang der Menschheit und die Entstehung der Kultur*. 2. kiad. A. Heilborn-tól, Deutsches Verlagshaus Bong u. Co. Berlin 1922.

képességét is és amennyiben fiziológiailag fejlődött, azaz főleg agya és lába tekintetében, általános fejlődési készségét csak növelte. Klaatsch egyenesen az embernek több fajban való kifejlődését vallja: e fajok mindegyike az emberfajnak voltaképeni ember-előtti korában kezdődik és egyikből pl. a neandertali ember és a legtöbb mai néger fejlődött ki, viszont a gorilla is lehasadt, egy másikból pl. az ú. n. aurignac-emberfaj és a mai indiai és ausztráliai stb. népek fejlődtek ki, viszont az orangutan hasadt le.

Ezt az erősen újszerű felfogást korántsem tekinthetjük általánosan elfogadottnak, — nagy ellenfele pl. Schwalbe — annyit azonban mindenesetre elért, hogy egy élő állatfaj típusát sem tarthatjuk az emberfaj ősének, továbbá az ember korát a régibb, darwini felfogásnál esetleg lényegesen nagyobbra tehetjük. Biológiai szempontból az anthropológiai felfogásoknak ez az átalakulása igen jelentős, filozófiai, elsősorban metafizikai jelentőségét azonban nem igen lehet belátni. Ilyen jelentőségűvé tette mégis újabban Dacqué.

Dacqué a mythos és monda világának gazdag és csodálatos tartalma ragadja meg: hiszen itt szó van sárkányokról, óriás madarakról, páncélbőrű, óriás, törpe, egyszemű emberekről, vízözönről, elsüllyedt világrészekről stb. A modern tudomány ezeket a hagyományokat többnyire hasonló, az utóbbi évezredekben talált tárgyak vagy előfordult jelenségek képzeleti kiszínezésére vezeti vissza, pl. a sárkányokat ősi állatmaradványok, csontok, koponyák felfedezésére, a kyklopsokat ásatag elefántkoponya orrnyílására, a vízözönt kisebb-nagyobb, de általában nem kontinensekre terjedő, hanem sokkal kisebb, főleg tengerparti területekre szorító árvíz-katasztrófákra, vulkanikus és tektonikus földkéregváltozásokra. Dacqué azonban a mythosok és mondák széleskörű összevetése alapján sokkal több valóságos élményt talál bennük: nagyrészükből lényegileg igazaknak, azaz az emberiség ősi életében átélteknek tekinti a bennük elmondottakat. E végből a szerző mindenekelőtt sokkal hosszabbnak tartja az emberfaj életét a közkeletű felfogásnál: visszaviszi a palaeozoikum végéig, tehát jóval a harmadkor elé a perm- vagy a kőszénkorba.

Hogyan próbálja ezt az elméletet kidolgozni? Mindenekelőtt Klaatschra hivatkozva elveti az emberfaj aránylag fiatal, diluvialis eredetének feltevését. Azután egyáltalában elveti a darwini leszármazás-elmélet alapján felállított állati család-fa-hypothesiseket és helyettük a növények és az állatok világában is ősidők óta önállóan, de párhuzamosan és sok hasonlósággal alakuló típus-köröket vesz fel. A hasonló átalakulás oka a Föld élete, amely egyes korokban

bizonyos alakoknak mintegy kedvez : így a palaeozoikum vége és a triasz állatvilága a kételtűek jegyében áll, amelyeknek alakjához alkalmazkodnak a későbbi emlősök meginduló típus-körei is. A másodkor a csúszómászók főkora, ahol ezekhez alkalmazkodnak alakban az állatok : az akkor keletkező fajok csúszó-mászószerűek, még ha nem is csúszó-mászók. Végül a harmad- és negyedkorban az emlősöké a főhang az állatvilágban.

Az ember típus-köre is visszamegy így a legősibb gerincesek korába, a kőszén képződésének idejébe, amelyet a pánceoloshalak kora (silur-, devon-kor) előz meg. Ekkor azonban az embernek még más alakja volt : valószínűleg szarupáncél fedte ezt a négy végtagon járó, amphibium-jellegű ősembert, az adamitát. Belőle a csúszó-mászószerű emlősjelleget mutató, homlokszemet (parietalis szerv) viselő adamita utáni alak fejlődött ki. Mindkettőt individuális reflexió nélkül való természetes somnambulismus, mintegy állati alvadás jellemezte. A triaszban, vagy röviddel előbb alakul ki e törzsből az erszényes alakhoz közel járó, értelmiséget és a nagyagy fejlődését mutató, az előző alak kezdődő felemelkedő járását félig függélyes helyzetig fokozó noachita-előtti ember : ez az Afrika déli részét, az Indiai-óceánt és Ausztráliát magába foglaló Gondvána-kontinensen lakott. A homlokszem a nagyagy fejlődésével kapcsolatban lassan visszafejlődött, a függélyes testtartás mindjobban kialakult, míg végül a krétakorban kifejlődött a szétterpeszthető újjakkal ellátott, már erősen értelmi noachita-típus. Ez azonban még elődjével együtt szoros kapcsolatban volt a természettel, a mai okkultnak nevezett, «démonikus» képességek teljes birtokában : mythikus hősök és varázsló királyok, sárkányokkal, azaz ősi hullókkal és csúszó-mászókkal való harcok mythosalkotó kora ez. Ekkor következett be a kozmikus eredetű vízözön, a már előbb lassan széthulló Gondvána-földet, a nagy ősi csúszó-mászókat, hullókat és az utolsó noachita-előtti emberalakokat is elpusztítva ; csupán a már nagy értelmiségű noachiták egy része élte túl. Utána kialakultak a nagy noachita-kultúrák, többek között Atlantis földjén is, amely csak a harmadkor végén vagy a jégkorszak folyamán pusztult el. A harmad- és negyedkor emberének fejlődését a nagyagy hatalmas növekedése, ezzel kapcsolatban erős értelmi és individuális fejlődés, kultúraalkotás, a «démonikus» képességek sorvadása, a majomszerű alkat kialakulása jellemzi : az embermajmok, illetőleg majomemberek — amennyiben a majmok nem egészen más, párhuzamos típus-körhöz tartoznak — a harmadkorban lehasadnak az emberfajról, az ásatag európai jégkor-ember is kulturátlan, degenerált maradvány, nem

eredetien kialakuló ősember; előtte és vele egyidőben a Földközi-tenger vidékén, Ázsiában, Afrikában, Atlantison és talán Amerikában is már magas kultúrák virágzottak.

Ezzel a fejlődésemélettel aránylag könnyű a mythos- és monda-világ eseményeit és alakjait lényegükben mint történeti valóságokat fenntartani: a mythos és az igazi, ősi monda az emberfajnak, ha nem is individuális, de faji emlékezése multjára. Szarupáncélos, egyszemű emberek, óriások, törpék voltak; sárkányokkal, melyeknek mondai képe valóban meglepően megegyezik egyes csontmaradványokból, lábnyomokból stb. rekonstruálható ősszállatokkal, tényleg harcoltak az ősemberek. Elsülyedt földrészek, Gondvána-föld, Lemuria, legutoljára pedig az aránylag kis Atlantis, az emberiség multjában még megvoltak és emberek lakták. Az özönvizet Dacqué Hörbiger tanával, a glaciális kozmogóniának segítségével magyarázza: ezt az elméletet sok tekintetben kifogásolja és elutasítja, de alapjában genialis és nem egy kérdést megfejtő eszmének tartja. E szerint az özönvíz egy nagyrészt jégből álló égitestnek a Föld vonzási körébe való kerülése és egész vagy részleges felszívása következtében jött létre, különféle más katasztrófális jelenségeket is maga után vonva. A világ keletkezéséről és végéről szóló mondák a természettel együtt élő és tudó ősember clairvoyance-képességeinek eredményei. Sok más mondai tárgyat is részletesen vizsgál a szerző először természettudományi, majd metafizikai szempontból.

A könyv kétségtelenül genialis gondolkodónak eszmékben igen gazdag munkája. Bizonyosra vehető, hogy egyben-másban jól lát: a sárkányok és tengeri kígyók feltűnő megegyezése ősi hüllőkkel és csuszó-mászókkal semmiesetre sem lehet az őskori ember geológiai és palaeozoológiai vizsgálódásainak és rekonstrukcióinak az eredménye, hanem élményre vall, nyilván az ősembereknek ez állatok utolsó, visszahúzódott maradványaival való ritka találkozására. A vízőzön is lehetne talán kozmikus eredetű, hiszen nemcsak a Földön van víz; de a glaciális kozmogóniának még a Dacquétól ez esetben valóban gondosan megrostált állításaival szemben is a legnagyobb óvatosságra van szükség. Nem lehetetlenség, hogy a Föld találkozott valamikor egy sok vizet is tartalmazó, kihűlt égitesttel, aminek következtében óriási víz, iszap- és kőeső zúdult a földre és más változások, kéregeltolódások, tengerkiöntések, vulkanikus kitörések is történtek és a növény- és állatvilág nagy pusztulását idézték elő; ezt azonban geológiailag alaposabban kell igazolni, mielőtt tudományos feltevésként elfogadhatnók.

Mindez lehetséges, részben valószínű, részben talán igazoltnak

is tekinthető; Dacqué felfogásának egésze azonban nézetünk szerint messze túllő a célon. Amint helytelen elv a mythosban minden lényegest a képzeletre bízni és csak aránylag jelentéktelen tapasztalati valóságmagot hagyni alapjául, ugyanúgy helytelen minden ősi mondatartalmat tapasztalati valóságnak venni és a képzelet szerepét csaknem egészen kikapcsolni, amint Dacqué teszi. Sok mondai elem bizonyára érzéki csalódás vagy képzeleti továbbalkítás eredménye. Teljesen elfogadhatatlannak tartjuk továbbá az emberfajnak, mint ilyennek, a köszénkorba való visszavitelét: Dacqué már-már megfordítja a darwinizmust és az embert tekinti az állatvilág ősenek vagy legalább is egyik legősibb hajtásának. Ez kétségtől túlzás. Hogy a Dacquétól leírt emberösök az emberek ősei voltak, könnyen lehet, és némileg tapasztalatilag támogatható is, de hogy ezek ősemberek voltak és nem állatok, elfogadhatatlan. Annyira, hogy az embert, mint embert, ilyen messzire kelljen visszavinni, nem szükséges minden mythost lényegileg valóságnak vennünk. A harmadkornál régibb emberi történetre Dacqué sem mythológiai, sem palaeozoológiai vagy geológiai alapon elég bizonyítékot nem nyújt: csak az ember harmadkori eredetének, illetőleg meglétének feltevése mellett szólnak egyes komoly adatok az imént említett három tudományág köréből.

Ami végül Dacqué metafizikáját illeti, az erősen ingadozó: itt állításai bizonytalanokká és túlzott démonizmus-tanával nem egyszer fantasztikusakká válnak. Máskor viszont ő válik racionalistává, bár a racionalizmust elkeseredetten támadja: pl. mi más az az állítása, hogy az emberiség világvég utáni boldog együttléte Istennel új, «postapollói» embertípus természetes genetikai kialakulása, mint leracionalizálása a vallási misztériumnak? Így Krisztus megváltó halálát is elracionalizálja: elismeri nagyszerűségét, de isteni mivoltát kikapcsolja és természetessé szállítja le, az önfeláldozás megtisztító, felemelő nyilvánulásává, összekapcsolva az itt egyszerre szinte allegoriává süllyedő nap-mythosszal. A lélekvándorlás feltevése viszont az önálló állat-típuskörök felvételével kevésbé egyezik meg. Az ilyen bizonytalan alapokra épített metafizika valóban fokozottan szenved a hypothesisok gyöngéiben, jóval bizonytalanabb a már magában sem elég biztos dacquéi természettudományi alapnál, amelyre ráépül. Ez a módszer nem egészen nevezhető tudományos metafizikai vizsgálódásnak, hanem inkább a metafizika eszméjével való veszedelmes és e diszciplína hitelét rontó kacérkodáshoz hasonlít.

Ezen a téren Dacqué érdemét nem látjuk, sokkal inkább a

hozzá jóval közelebb eső mythológiai és geológiai-palaeozoológiai téren: itt több igen értékes eszmét vet fel és nem egy kérdésben valószínűleg az igazságot látja. Ezekben az eszmékben és megállapításokban van a könyv maradandó jelentősége.

Bárá Brandenstein Béla.

A magyar jobbágyszabadítás.

Dr. Bernát Gyula: *A magyar jobbágyszabadítás eszméiről 1790-től 1848-ig.* 12 ív. Ára 8 pengő, a Pátria r.-t. nyomása. Előszót írt hozzá dr. Czettler Jenő.

A szerző a reformkorszak eszmékben, tervekben és az ország jövője szempontjából nagyfontosságú bíró problémák megoldásában leggazdagabb korának gazdaságtörténeti és agrárpolitikai mozgalmait tárja elénk. Ennek a kornak levegője telítve volt a nyugatról jött eszméiről, amelyeknek legnagyobb része gazdaságpolitikai vonatkozású. A szerző ez uralkodó eszmék gazdag változatán át a közteherviselés érintésével vezet el bennünket könyvében a jobbágyszabadításig, amely társadalmi, politikai és gazdasági vonatkozásaiban ennek a kornak nagy eseményei közül is kiemelkedik. Hogy könyvének fő témáját, a jobbágyszabadítás körülményeit megérthessük, már II. József korától kezdődőleg felvonultatja előttünk azoknak a törvényeknek létrejöttét, körülményeit, indítékait, amelyek mind lassan érlelték a társadalmat, a rendeket Széchenyi reformprogramjának megértéséhez, a jobbágyszabadításához.

A szerző Berzeviczy Gergely, Thessedik Sámuel, Skerlecz Miklós és Wesselényi ezirányú törekvéseit ismertetve, Széchenyi elgondolásához jut el, aki ebben a kérdésben is legeredményesebben és átfogóbban képviselte a régi Magyarországból egy új Magyarországra való átlépést s készítette elő az ország közvéleményét szóval és tollal ennek az eszmének a befogadására. Kár, hogy az 1848-as törvényalkotók Széchenyi nyugodt logikájú elgondolása helyett a gyors megoldást választották, aminek az lett az eredménye, hogy a jobbágyszabadításnak gazdaságpolitikai és hitelpolitikai következményei nem nyertek megoldást sem a birtokos elemre, sem a jobbágyságra nézve.

Azzal, hogy az úrbéri viszony megszűnése szabaddá tette a jobbágyszabadítást, megindult a kisbirtok fokozatos elaprózódása s ezzel kapcsolatban állandóan folyt a nagyobb birtoktestek elapró-

zódása is, ami mindkét vonatkozásban mozgó állapotokat teremtett. A közép- és nagybirtokosság a jobbágyság felszabadításával elvesztette a gazdálkodáshoz szükséges kézi és igáserőt, amit nem tudott pótolni, mert csak elkésve kapta meg a földtehermentesítési összeget. Elvesztette az úrbéri jövedelmeket, viszont viselnie kellett az adózásnak eddig nem ismert terheit. Mindez, valamint a hiteléletnek fejletlensége rendkívül megnehezítette a közép- és nagyobb birtokokon a gazdálkodást és arra vezetett, hogy sok középbirtok vált eladóvá, a nagybirtokokat pedig tulajdonosaik kénytelenek voltak bérbeadni.

A mult század első felének ez a gazdaságpolitikai vázolása szerencsésen sikerült a szerzőnek és az egykorú források felkutatása és feldolgozása olyan összefoglaló művet adott szegényes gazdaságtörténeti irodalmunknak, amely ennek a kornak a megértéséhez értékes forrásmunkául szolgál.

(—gnl—)

